

Acta Albaruthenica

Rada Naukowa

Nina Barszczewska (*Uniwersytet Warszawski*) – przewodnicząca
Hienadź Cychun (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Siarhej Kavaliou (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Bronisław Kodzis (*Uniwersytet Opolski*)
Gun-Britt Kohler (*Carl von Ossietzky Universität Oldenburg, Niemcy*)
Aliaksandr Krautsevich (*Związek Pisarzy Białoruskich, Białoruś*)
Dorota Michaluk (*Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu*)
Eugeniusz Mironowicz (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Larysa Pisarek (*Uniwersytet Wrocławski*)
Pavel Sciacko (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Białoruś*)
Ivan Shtejner (*Homelski Uniwersytet Państwowy im. F. Skaryny, Białoruś*)
Aliaksandr Smalianchuk (*Polska Akademia Nauk*)
Mikhail Tychyna (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Ihar Zhuk (*Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Białoruś*)

Adres redakcji

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa
tel./fax (0 22) 55 34 244
<http://www.albaruthenica.uw.edu.pl>
e-mail: albaruthenica@uw.edu.pl

Katedra Białorutenistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

***Acta
Albaruthenica***

Tom 14

Warszawa 2014

Redakcja naukowa tomu

Mikalaj Khaustovich
Mikołaj Timoszuk

Recenzenci

Lilia Citko (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Hanna Dylągowa (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*)
Jerzy Gordziejew (*Uniwersytet Jagielloński*)
Jerzy Grzybowski (*Uniwersytet Warszawski*)
Oleg Łatyszonek (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Mikalai Pryhodzich (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Michał Sajewicz (*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*)
Ivan Saverchanka (*Narodowa Akademia Nauk Białorusi*)
Liudmila Sinkova (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*)
Beata Siwek (*Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II*)
Valentyna Sobol (*Uniwersytet Warszawski*)
Bazyli Tichoniuk (*Uniwersytet Zielonogórski*)
Halina Tvaranovich (*Uniwersytet w Białymstoku*)
Teresa Zaniewska (*Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie*)

Redakcja tematyczna

Katarzyna Bortnowska (*literatura*)
Mirosław Jankowiak (*język*)
Józef Ziemczonok (*kultura, historia*)

Redakcja językowa

Volha Tratsiak (*język białoruski*)
Katarzyna Drozd (*język polski*)
Mariusz Górnicz (*język angielski*)

Sekretarz redakcji

Radosław Kaleta

Projekt graficzny okładki

Krzysztof Kleszcz

Na okładce: Mińsk. Rysunek Jazepa Drozdowicza, 1919 r.

Skład i łamanie

Lilia Ziemczonok

© Copyright by Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego & individual articles to their authors, 2014

ISSN 1898-8091

Wszystkie artykuły są recenzowane
Wersja pierwotna czasopisma: papierowa
Nakład 120 egz.

Druk i oprawa:

SOWA Sp. z o.o.
ul. Hrubieszowska 6a, 01-209 Warszawa

Spis treści

STUDIA i ARTYKUŁY

LITERATURA

- 15 **Мікола Хаўстовіч**, *Гутарка Данілы са Сцяпанам у кантэксце беларускай ананімнай літаратуры XIX стагоддзя*
- 39 **Дзмітрый Клябанаў**, *Біблейскія матывы ў кнізе Фелікса Баторына На вуліцы Максіма Багдановіча*
- 51 **Sylwia KRYŃSKA-KAWKA**, *Koncept kobiecego „szczęścia” w powieści Swietłany Aleksijewicz *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety**
- 61 **Марыя Лаппо**, *Выяўленне эстэтычных катэгорый прыўкраснае і пачварнае ў вобразах рамана Уладзіміра Караткевіча *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні**
- 71 **Вольга Нікіфарава**, *Дыялог з польскай культурай у творчай эвалюцыі Янкі Брыля*

JĘZYK

- 87 **Nina BARSZCZEWSKA**, *Zakres użycia języka białoruskiego na przełomie XX–XXI wieku*
- 99 **Joanna GETKA**, *Uwagi o fonetyce języka starobiałoruskiego w literaturze tłumaczeniowej*
- 107 **Jadwiga GŁUSZKOWSKA-BABICKA**, *Procesy interferencyjne w terenowych nazwach zestawionych w północno-wschodniej Polsce*
- 119 **Agnieszka GORAL**, *Słowniki białorusko-polskie a brak ekwiwalencji przekładowej (na przykładzie rzeczownika)*
- 133 **Radosław KALETA**, *O pozornych podobieństwach międzyjęzykowych białoruskich i polskich skrótowców*
- 145 **Ігар Клімаў**, *Кантамінацыя гукаў *i (y) ~ e* пад польскім уплывам у гісторыі беларускай мовы*
- 161 **Вольга Ляўчук**, *Да пытання пра сацыялінгвістычную сітуацыю вёскі Камаі Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці Беларусі*
- 175 **Michał SAJEWICZ**, *Popularne nazwiska patronimiczne z formantem *-uk* utworzone od imion pochodzenia łacińskiego w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie*

- 205 **Ірына САВІЦКАЯ**, Гістарычны і культурны складнікі ў беларускім і польскім слоўніках нацыянальнага значэння (на матэрыяле слоўнікаў С.Б. Ліндэ і І. Насовіча)
- 217 **Наталля СНИГІРОВА**, Сацыялінгвістычныя ўмовы фарміравання беларуска-польскай арэальнай супольнасці
- 233 **Марына Свістунова**, Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі
- 243 **Mikołaj TIMOSZUK**, *Księga Rodzaju w przekładach na współczesny język białoruski*
- 257 **Вольга Трацяк**, Двухмоўныя назвы на Беласточчыне

KULTURA. HISTORIA

- 271 **Вольга Гушчава**, Беларусь вачамі беларускіх студэнтаў
- 285 **Anton SAIFULLAYEV**, Mityczne konstruowanie przeszłości historycznej. Przypadek Białorusi na przełomie XIX i XX wieku
- 299 **Галіна САРОКА-СКІБА**, Пеўчыя жанры беларускага *Ірмалоя* квадратна-лінейнай натацыі канца XVII – пачатку XVIII ст.
- 311 **Іна ШВЕД**, Фалькларыстычныя нататкі пра беларускі рай і яго польскія паралелі

POGLĄDY i POLEMIKI

- 337 **Katarzyna BORTNOWSKA**, Narodowa rekonstrukcja procesu historycznoliterackiego na Białorusi
- 347 **Людміла СІНЬКОВА**, Карэляцыя як метады параўнальным вывучэнні літаратур

VARIA

SPRAWOZDANIE

- 359 Фальклорна-дыялекталагічныя даследаванні ў гмінах Бельск-Падляшскі, Гайнаўка і Саколка Падляшскага ваяводства
(**Вольга Трацяк**)

RECENZJE

- 365 Г.У. Аўчыннікава, *Словаўтваральная семантыка і структура агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах*
(**Ніна БАШЧЭЎСКАЯ**)

- 368** Н. Гардзіенка, Л. Юрэвіч, *Рада БНР (1947–1970). Падзеі. Дакументы. Асобы*
(**Jerzy GRZYBOWSKI**)
- 373** Анна Грэсь, *Беларусая мова. Дапаможнік па беларускай мове для студэнтаў рускай філалогіі*
(**Radosław KALETA**)
- 376** Галіна Тварановіч, *Пры брамах Радзімы. Літаратурнае аб'яднанне „Белавежа”: станаўленне, праблемы, асобы*
(**Мікола ХАЎСТОВІЧ**)
- 379** Генадзь Кісялёў, *Смак беларушчыны*
(**Мікола ХАЎСТОВІЧ**)
- 383** Agnieszka Goral, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów czynności w języku białoruskim*
(**Mikołaj TIMOSZUK**)
- WSPOMNIENIA**
- 391** 20. rocznica śmierci Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej (1901–1994) – twórczyni i założycielki polskiej białorutenistyki
(**Radosław KALETA**)
- 395** Informacja o autorach
- 397** Zasady publikowania w roczniku „Acta Albaruthenica”

Contents

STUDIES AND ARTICLES

LITERATURE

- 15 **Mikalaj KHAUSTOVICH**, *Гутарка Данілы са Сцяпанам* in the context of Belarusian anonymous literature of the 19th century
- 39 **Dzmitry KLIABANAU**, Felix Batorin's poetry: Biblical themes in the book *На вуліцы Максіма Багдановіча*
- 51 **Sylwia KRYŃSKA-KAWKA**, The concept of women's happiness in the novel *War's Unwomanly Face* by Svetlana Alexievich
- 61 **Maryia LAPPO**, Representation of the aesthetic categories „beautiful” and „ugly” in the imagery of the novel *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні* by U. Karatkevich
- 71 **Volha NIKIFARAVA**, The dialogue with Polish Culture in Yanka Bryl's creative search

LANGUAGE

- 87 **Nina BARSZCZEWSKA**, The scope of use of the Belarusian language at the turn of the 21st century
- 99 **Joanna GETKA**, Notes on the phonetics of Old Belarusian in translations of secular literature
- 107 **Jadwiga GŁUSZKOWSKA-BABICKA**, Language interference in multiword place names in North-Eastern Poland
- 119 **Agnieszka GORAL**, The Belarusian-Polish dictionaries and lack of translation equivalence (the case of nouns)
- 133 **Radosław KALETA**, Apparent Interlinguistic Similarity of Belarusian and Polish Acronyms
- 145 **Ihar KLIMAU**, Contamination of the vowels *i* (*y*) ~ *e* under Polish influence in the history of the Belarusian language
- 161 **Volha LIAUCHUK**, The sociolinguistic status of the Kamai village (Postavski district, Vitebsk region of Belarus)
- 175 **Michał SAJEWICZ**, Popular patronymic surnames ending in *-uk* derived from names of Latin origin in the Hajnówka district, region of Białystok

- 205 **Iryna SAVITSKAYA**, Historical and cultural components in Belarusian and Polish dictionaries of national value
- 217 **Natalia SNIGIRIOVA**, Sociolinguistic Conditions of the Formation of Belarusian-Polish Areal Community
- 233 **Maryna SVISTUNOVA**, Lexical Polonisms in Old-Belarusian religious polemic
- 243 **Mikołaj TIMOSZUK**, Translations of Genesis into modern Belarusian language
- 257 **Volha TRATSIK**, Bilingual names in the Bialystok region

CULTURE. HISTORY

- 271 **Olga GOUCHTCHEVA**, Belarus as viewed by Belarusian students
- 285 **Anton SAIFULLAYEU**, Constructing the historical past – mythical background. The case of Belarus at the turn of the 20th century
- 299 **Halina SAROKA-SKIBA**, Singing genres of the Belarusian Irmaloy of the square-linear notation of the late 17th and early 18th century
- 311 **Ina SHVED**, Folklore notes about Belarusian paradise and its Polish parallels

VIEWS AND POLEMICS

- 337 **Katarzyna BORTNOWSKA**, National reconstruction of historical development of Belarusian literature
- 347 **Liudmila SINKOVA**, Correlation as a method in comparative studies of literatures

VARIA

REPORT

- 359 A study of folklore and dialects in the municipalities of Bielsk Podlaski, Hajnówka and Sokółka in Podlaskie administrative region
(**Volha TRATSIK**)

REVIEWS

- 365 Г.У. Аўчыннікава, *Словаўтваральная семантыка і структура агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах*
(**Nina BARSZCZEWSKA**)
- 368 Н. Гардзіенка, Л. Юрэвіч, *Рада БНР (1947–1970). Падзеі. Дакументы. Асобы*
(**Jerzy GRZYBOWSKI**)
- 373 Анна Грэсь, *Беларусая мова. Дапаможнік па беларускай мове для студэнтаў рускай філалогіі*
(**Radosław KALETA**)

-
- 376** Галіна Тварановіч, *Пры брамах Радзімы. Літаратурнае аб'яднанне „Белавежа”: станаўленне, праблемы, асобы*
(**Mikalaj KHAUSTOVICH**)
- 379** Генадзь Кісялёў, *Смак беларушчыны*
(**Mikalaj KHAUSTOVICH**)
- 383** Agnieszka Goral, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów czynności w języku białoruskim*
(**Mikołaj TIMOSZUK**)

OBITUARY

- 391** 20th anniversary of death of Prof. Antonina Obrębska-Jabłońska (1901–1994) – the founder of Belarusian studies in Poland
(**Radosław KALETA**)
- 395** About Authors
- 397** Publication rules of the annual „Acta Albaruthenica”

STUDIA i ARTYKUŁY

Literatura

Мікола Хаўстовіч
Варшава

Гутарка Данілы са Сцяпанам у кантэксте беларускай ананімнай літаратуры XIX стагоддзя*

1. Уводзіны

Тэксты ананімнай літаратуры Беларусі XVIII–XIX стст. складаюць значны працэнт ад вядомага корпусу тэкстаў названага перыяду. Першыя беларускія гісторыкі літаратуры (Я. Карскі, Р. Зямкевіч, М. Гарэцкі) надавалі значную ўвагу падобным творам, спрабавалі даць іх атрыбуцыю (перадусім, Р. Зямкевіч). М. Гарэцкі вылучыў частку гэтае ананімнае літаратуры ў г. зв. „народную літэратуру невядомага аўторства”. Менавіта ён быў і першым публікатарам шэрагу ананімных тэкстаў у сваёй *Хрыстаматыі* (1922).

Сялянскія гутаркі нязменна былі ў полі зроку і беларускіх літаратуразнаўцаў 30–50-х гг. XX ст.: Васіль Барысенка, Міхась Ларчанка, Сцяпан Майхровіч і інш. у сваіх манаграфіях абавязкова вялі гаворку пра тэксты вершаскладальнікаў з народа. А вось калі справа тычылася публікацыі падобных твораў, то абмяжоўваліся звычайна друкаваннем іх фрагментаў. Зрэшты, што друкаваць, а што не друкаваць вызначалі хутчэй крытэрыі не мастацкія, а ідэалагічныя: менавіта тагачасная ідэалогія была асноўным выдавецкім параметрам.

Найбольшую колькасць ананімных твораў „вясковых аўтараў” змяшчае *Хрэстаматыя* (1988), хоць, заўважым, складальнікі і адмовіліся ад публікацыі маламастацкіх тэкстаў, вядомых па ранейшых зборніках, прысвечаных літаратуры XIX ст. Нельга не згадаць і той факт, што ў сінтэтычных даследаваннях таксама зменшылася ўвага да „народнай літэратуры невядомага аўторства”. Так, акадэмічная *Гісторыя беларускай літаратуры* (2007), прысвяціўшы раздзел гутаркам часоў паўстання 1863 года, пакідае яе фактычна па-за кантэкстам беларускае літаратуры: мы амаль не знойдзем у кнізе нават згадак пра яе.

На нашу думку, для гісторыка літаратуры павінны ўяўляць каштоўнасць усе беларускамоўныя літаратурныя тэксты. А таму публікацыя яшчэ неапублікаваных (гэта – у першую чаргу), атрыбуцыя, а таксама гісторыкалітаратурны аналіз павінны стаць важнейшымі задачамі сённяшняга літаратуразнаўства.

* Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2012–2015.

Пэўную цікавасць з гэтага пункту гледжання маюць тэксты „народнай літаратуры невядомага аўторства”, звязаныя з рэформай 19 лютага 1861 года.

Будзе лішнім казаць, што скасаванне прыгону стала адной з найбольш значных падзей тагачаснага сялянскага жыцця. Самадзейныя вясковыя паэты (прафесійныя, вядома, таксама), як толькі ў грамадстве сталі пашырацца чуткі пра волю, з захапленнем пачалі выказваць свае спадзяванні на лепшае жыццё, не забываючы пералічыць свае крыўды, а часам і пагрозы ў адрас паноў-памешчыкаў. Тут, відавочна, варта пачаць з верша *Вясна гола перапала*¹. Дадзены твор быў надзвычай папулярны ў свой час, захаваліся шматлікія рукапісныя копіі, а таксама публікацыі канца XIX – пачатку XX стст. у навуковых выданнях. Праўда, сённяшні чытач – і аматар, і навуковец – звычайна карыстаецца публікацыямі ў хрэстаматыях XX ст., з розных прычын „сапаваных” рэдактарамі-ўкладальнікамі гэтых выданняў. Надзёнае пытанне – падрыхтоўка сучаснага навуковага выдання².

Пасля „аб’яўлення волі” сацыяльная тэматыка ў „народнай літаратуры” палучаецца з тэматыкай нацыянальна-вызваленчай барацьбы. Праўда, тут ужо гучаў няўласна сялянскі голас: іх „дабрадзеі” – з аднаго боку, агітатары-паўстанцы³, а з другога, – расійскія чыноўнікі мясцовага паходжання⁴ – гаварылі ад імя народа.

Цікава тое, што нават праз дзесяцігоддзі дадзеная праблематыка (а менавіта скасаванне прыгону) была актуальнай для сялянства. Нават праз 20–25 гадоў пасля апублікавання Маніфесту Аляксандра II вясковыя паэты працягвалі разважаць пра падзею, якая сталася вызначальнай у іх жыцці. Мы, на жаль, за рэдкім выключэннем не знойдзем гэтых тэкстаў у анталогіях і хрэстаматыях: яны, маламастацкія па сваіх вартасцях, не зацікавілі ні літаратуразнаўцаў пачатку XX ст., ні беларускіх савецкіх даследчыкаў і працягваюць – колісь запісаныя аматарамі беларускага слова – пыліцца ў архіўных сховішчах.

У дадзенай публікацыі вядзецца гаворка пра два тэксты. Адзін з іх шырокавядомы, нават стаў аб’ектам калялітаратурнай інтэрпрэтацыі: у *Гамбургскім рахунку* А. Бахарэвіча⁵, а таксама ў інтэрнэт-блогу С. Дубаўца⁶. Другі –

¹ Нягледзячы на высокі ўзровень версіфікацыйнага майстэрства аўтара, мы лічым, што дадзены твор усё ж напісаны нейкім самавукам-сялянінам, а не прафесійным паэтам-шляхціцам. Пра гэта сведчыць, па-першае, падабенства ідэйна-мастацкага зместу верша з ідэйнай скіраванасцю ўсяе „сялянскае літаратуры”; а па-другое, – палеміка „прафесійнага літаратара” з канцэпцыйнай верша *Вясна гола перапала* ў драматычнай паэме *Адвяхорак. Аказія ў карчме пад Фальковічамі*.

² Пра гэта пісаў яшчэ ў 1993 г. Г. Кісялёў. Гл.: Г. К і с я л ё ў, *Ад Чачота да Багушэвіча. Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст.*, 2-е выд., Мінск 2003, с. 294.

³ Напр.: *Гутарка старога дзеда, Гутарка двух суседзяў*.

⁴ Напр.: *Гутарка пана з хлопам* (паводле М. Федароўскага і запісу У. Содаля), *Дзякуй Богу і гасудару, Речь Старовойта* Ф. Б л у с а, *Бяседа старога вольніка з новымі пра іхняе дзела*.

⁵ А. Б а х а р э в і ч, *У чаканьні войта* [online], www.svaboda.org/content/article/24345183.html [доступ: 26.10.2013].

аніколі не згадваўся беларускімі літаратуразнаўцамі, хоць некалькі дзесяткаў з іх (пачынаючы ад Васіля Барысенкі ў 1954 г.) знаёміліся з матэрыяламі фонда 21 у бібліятэцы Акадэміі Навук Літвы. Маём на ўвазе *Гутарку Данілы са Сцяпанам* і гутарку *Як былі пад панам*. Гэта тэксты пра тое, як жыццё мяняла погляды селяніна на такую, здавалася б, простую праблему: што лепш – „быць роўнымі з панамі” ці быць панскім падданым.

2. Першапублікацыя *Гутаркі Паўлам Шэйнам*

У 1886 г. у Расійскай імперыі шырока адзначалася 25-годдзе скасавання прыгоннага ладу. Больш дакладна, улады вялі гучную кампанію па ўслаўленню „вызваліцеля” Аляксандра II, забітага Ігнатам Грынявіцкім пяць гадоў таму. І, вядома, кампанію па ўслаўленню самадзяржаўя ўвогуле. Павел Васільевіч Шэйн⁷ „дастасаваўся” да юбілейных урачыстасцяў, публікуючы ў часопісе „Русская старина” свой невялікі артыкул *Крепостное право в народных песнях* і змяшчаючы ў дадатку да яго сем тэкстаў – тры расійскія народныя песні, дзве беларускія народныя песні, а таксама два творы „новейшей народной или полународной белорусской музыки”.

Фалькларыст адзначае, што нягледзячы на амаль поўную адсутнасць у надрукаваных этнаграфічных матэрыялах народных песняў „о житье-бытье крестьян под игом помещиков и о крепостнических отношениях последних к первым” такіх песняў было шмат, бо гэтыя адносіны

„в большинстве случаев, были таковы, что едва ли могли изгладиться из памяти народа в течение лишь одной четверти века. Да и возможно ли представить себе, что трезвая, всеобъемлющая поэзия нашего народа, особенно его песня, которая всегда громко и ясно откликнулась на все то, что тревожило и задевало за живое как внутреннюю бытовую, так и внешнюю его жизнь, могло пройти огульным молчанием, именно те печальные явления крепостного периода этой жизни, которыми переполнены скорбные листы истории крестьянства на Руси. А ведь этот период дал себя знать народу не менее чувствительно, чем татарщина, опричнина и разные войны старого и нового времени”⁸.

Беларускія тэксты П. Шэйна, па яго словах, „выделил” з *Материалов для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края*, першы

⁶ С. Д у б а в е ц, *Гутарка Данілы са Сцяпанам. Найноўшая вэрсія* [online], www.svaboda.org/content/article/24825419.html [доступ: 26.10.2013].

⁷ Павел Шэйн (1826–1900) – фалькларыст і этнограф. Нарадзіўся ў Магілёве ў жыдоўскай сям’і. Выхоўваўся і вучыўся ў Маскве; пад уплывам славянафілаў пачаў збіраць, а пазней выдаваць расійскія народныя песні. У 1865–1873 гг. падчас працы настаўнікам Віцебскай гімназіі збіраў сам, а таксама заахвоціў запісваць беларускі фальклор выкладчыкаў навучальных устаноў у Беларусі. У дапамогу сваім карэспандэнтам падрыхтаваў *Программу для собирания памятников народного творчества* (1867). Назапашаныя матэрыялы сталі асновай зборніка *Белорусские народные песни, с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических примечаний* (1874), а таксама *Материалов для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края* (т. 1, ч. 1, 1887; ч. 2, 1890; т. 2, 1893; т. 3, 1902).

⁸ П.В. Ш е й н, *Крепостное право в народных песнях*, „Русская старина” 1886, февраль, с. 483.

том якіх быў надрукаваны ў 1887 г. Характэрна, што змешчаныя ў часопісе, яны ўжо не з'явіліся ў кніжным выданні.

Наша ўвага да дадзенага артыкула П. Шэйна выклікана публікацыяй тут гутаркі *Разгаворъ Данилы и Съцепана (про волю)*. Фалькларыст палічыў патрэбным падкрэсліць, што гэты тэкст не зусім адпавядае найменню „народная песня“:

„Последнее стихотворение одно из немалочисленных произведений новейшей народной или полународной белорусской музыки. Стихотворение это распространено во многих списках, особенно в Минской губернии; замечательно, что лучший список написан польскими литератами доказательство, что стихи распространены между крестьян римско-католического вероисповедания”⁹.

Істотна, па-першае, што П. Шэйн ведае „немалочисленные” беларускія творы, па-другое, што ён кажа пра „многие списки” гутаркі *Разгаворъ Данилы и Съцепана (про волю)*, па-трэцяе, што аўтара ён „прапануе” шукаць сярод рыма-каталіцкіх вернікаў. Апошняе цікава яшчэ тым, што папярэдні беларускі тэкст, яўна антыпольскага зместу, нарадзіўся ў праваслаўным асяроддзі¹⁰.

Як вядома, у сваіх „беларускіх” зборніках П. Шэйн амаль не друкаваў тэкстаў яўна літаратурнага паходжання¹¹. У той жа час ён іх ведае і, верагодна, мае ў сваім рукапісным архіве (карэспандэнты П. Шэйна, у тым ліку такія вядомыя асобы як А. Багдановіч, Я. Карскі, Ю. Крачкоўскі, М. Нікіфароўскі, Я. Лучына, З. Радчанка і інш., запісалі і даслалі яму аграмадную колькасць матэрыялаў). Ці захаваліся тыя запісы ў архіве Акадэміі Навук у Пецярбурзе? Ці маюцца там варыянты верша *Разгаворъ Данилы и Съцепана (про волю)*?

Сёння, не ведаючы акалічнасцяў падрыхтоўкі артыкула *Крепостное право в народных песнях* да друку, мы не можам сказаць, якімі рэдактарскім прынцыпамі кіраваўся П. Шэйн, прапануючы часопісу „Русская старина” гутарку *Разгаворъ Данилы и Съцепана (про волю)*. Ці гэта быў абраны „лепшы спіс” з усіх магчымых, ці фалькларыст „складаў” тэкст з розных рукапісаў? Адно відавочна: у адрозненне ад іншых песняў тут вучоны не пазначае кім і дзе была запісана дадзеная гутарка. Тым не менш, мы заўважаем яго імкненне захаваць асаблівасці беларускае мовы, амаль не „падганяць” яе да правапісных нормаў расійскае літаратурнае мовы.

Перадрукоўваючы гутарку *Разгаворъ Данилы и Съцепана (про волю)* з часопіса „Русская старина”, мы максімальна захоўваем усе асаблівасці першапублікацыі, адно замяняючы **ѣ** (яць) на **е**, а таксама пакінуўшы толькі найбольш характэрныя націскі ў словах. Таксама палічылі патрэбным падаць каментар П. Шэйна да верша.

⁹ П. В. Ш е й н, *Крепостное право в народных песнях*, „Русская старина” 1886, март, с. 678.

¹⁰ Гаворка пра верш *Була Пыльца, була Пыльца*, які для П. Шэйна запісаў слухач Віленскага настаўніцкага інстытута М. Серада.

¹¹ У *Материалах для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края* (1887) маецца верш-песня Я. Баршчэўскага *Гарэліца*, з-за працяглага вуснага бытавання значна фалькларызаваная.

РАЗГОВОРЪ ДАНИЛЫ И СЪЦЕПАНА (ПРО ВОЛЮ)

- Святого дня и харошое пагоды, Данила съ Съцепаном:
 Сошлись разомъ и сели себе подъ парканомъ¹²,
 Дай нужъ талкаваць, дай нужъ гаварыць:
 Што далей зъ насъ будзе, якъ мы будзимъ жиць?
 Говораць на свеце, ў¹³ голась талкуюць –
 Ать ксяндзоў, ать жидоў – ўсе людзи чуюць¹⁴,
 Што вольнасьць намъ беднымъ дас'ьць Царъ – безъ откладу,
 Што только съ панами не найдзэ ёнъ ладу.
 Чаго адны хочуць, то другимъ ня мила.
- 10 Царъ ихм¹⁵ паўтараиць, а яны хитруюць¹⁶,
 Згаварыўшисъ съ сабою, Цару такъ талкуюць:
 Пане найясьнейшій, што зъ гэтаго будзиць,
 Даўши ўсимъ вольнасьць, кáженъ тоя згўдзиць¹⁷;
 Бо мужикъ безъ пана быць ниякъ ня може –
 Пабьютса, паколютца, сцеражи ты, Боже,
 Надъ ими треба што дзень – съ кнотомъ стаяць надъ каркамъ¹⁸,
 Розги кабъ лежали зъ возамъ – за хвальваркомъ¹⁹;
 Граз'ы якъ ня будзе, ать двара надъ хамамъ
 Забьютца съ сабою на векъ векаў – амэнъ.
- 20 Мужикъ безъ гарелки пирабыць ня може,
 А якъ станицъ битца – калá яму треба,
 Хаць дзицямъ ў хаце – нимáшъ куска хлеба.
 Бо знаиць ёнъ, што за ўсе панъ скарае, –
 Съ хама ня будзиць ничога, якъ пана не мае.
 Вотъ братка, якъ яны падлыгаць умеюць,
 Перадъ Царомъ ў вочи на насъ плесьцй смеюць!
 Имъ гэта не смачна, костка у горле стане²⁰,
 Якъ мужикъ отъ Цáра вольнасьци достáне,
 Што хочуць – то баюць, лгуць, якъ сами знаюць –
- 30 Верыць имъ Царъ смела, яны, и ласку маюць.
 А мы бедные цярпимъ скрозь няволю,
 Праклинаимъ жицьцэ сваё и горькую долю.
 Праўда, что чули²¹ дзяды – ни айцове –
 Штобъ надъ мужиками ня были панове.
 Но цяперъ на свеце ўсё иначей строюць –
 Ужо не сермяги, да сурдуты²² кроюць;

¹² У забора (тут і далей пераклад на рускую мову П. Шэйна).

¹³ П. Шэйн карыстаўся для перадачы беларускага гуку [ў] літарай ў.

¹⁴ Ожидаютъ.

¹⁵ Треба: имъ.

¹⁶ Напоминаютъ.

¹⁷ Осудилъ.

¹⁸ Затылокъ.

¹⁹ За барскимъ дворомъ.

²⁰ Не вкусно.

²¹ Не слышали.

²² Сюртуки.

Треснуць яны, лопнуць, а на ихъ ня будзе,
 Бо уже речи стали у Цара и сѹдзе,
 Кабы мужикъ быў воленъ, а Царъ яго п́анамъ,
 40 И ня смеў бы николи, зваць панъ яго х́амомъ.
 Будзиць тоя браце, дажджомъ – мой Съцепане –
 Што панъ на насъ скажиць: „мой коханы пане!”²³
 Мы на ихъ не глянимъ и шапки ня снимемъ.
 Хоць близка насъ будзиць, не скланіўшисъ мйнемъ;
 Годзя акан́омамъ хванабэ́рiю²⁴ строиць,
 Килб́асы, пяч́ени²⁵ – на тарелцэ кроиць.
 Перестануць кликаць ст́орожа-стар́ожки,
 Кабъ давали др́евекъ сухихъ падъ триножки²⁶,
 50 Вады кабъ свежай прынясли изъ крыницы,
 Кабъ гладыши²⁷ памыли, ц́ебры²⁸ и дайницы²⁹,
 Кабъ миски и лыжки пад́али бяленьки,
 Саѓаны³⁰ и рондли³¹ – як люстры³² ясьненьки,
 Вычвар́аць³³ ня будуць – за пра́жу, за ници,
 Перестануць папихаць, таўчи и бици,
 Ня будўць ганяць вайты атъ паўночи,
 На пригонъ замйўшы³⁴ гарелкою вочи,
 Пакинуць насъ лаиць – за касьбу, аранне,
 За жнйва, грабленне и стагоў складанне.
 Што часамъ спазниўся ста́ци на работы,
 60 Што робишь памалу, якбы безъ ахоты,
 А якъ часамъ придзешъ, чаго папрасиць:
 „Ним́ашъ чимъ араць, нимашъ чимъ касиць;
 „Будзь ласкаў, паночку, паратуй ў пригодзе!”
 Ажъ ёнъ крычиць, лаиць, нимашъ канца и годзе,
 А каня, ци хлеба дастаць, вельми трудна,
 Панъ самъ не здароу, пани нешта нудна.
 Придзи другимъ разамъ; а тымъ часамъ ў поли
 Ня зробишь у пару работы николи;
 И ў дому – на поле ни за порогъ выйци,
 70 Бо и на пригоне нимашъ чимъ рабици.
 Идзи – хоць ты тресни, намъ не спагадаюць;
 Поруць, бьюць, лаюць и ў каркъ пихаюць;
 Дажджомъ – раби дома, а якъ пагода блысне,

²³ Любезный.

²⁴ Кичливость.

²⁵ Жаркое.

²⁶ Таганъ.

²⁷ Горшокъ для молока.

²⁸ Кубаны.

²⁹ Ушаты.

³⁰ Кострюли.

³¹ Чугуны.

³² Зеркало.

³³ Причудничать.

³⁴ Трэба: залйўшы.

То ў хаце – ни одна душа ня пiсьне.
 На прыгонъ безъ счоту: сь сяромъ и касою,
 Зь валами да арання, кони зь бараною –
 Тэй палiць вугалле, тэй рыбу лавиць,
 Таму на сенажаці кусты цирабиць³⁵,
 Тэй навязець водку, а тэй мукú, збожже,
 80 Загадаюць работъ, сцiражи ты, Боже.
 Таму сеиць, сена гресць, таму стогъ складаци,
 Таму тарпы³⁶ класць, таму падаваці,
 Згiнь-пропадзи лиха, да чорта работы!
 Дзiва, што не стáницъ часамъ и ахоты?
 Придзецъ восень – дай дз'якла³⁷ – гарцяюць³⁸
 Грыбы, куры, яйца, тáльки аббираюць.
 Магазины́ отсыпъ, аддай да зернаці,
 А самъ – безъ кусочка хлеба – оставайся ў хаці;
 И чиншъ, и подáтки – оддавай безъ откладу,
 90 На рекрутóў, паноў, склáдкамъ нима ладу,
 На стóйки, дароги – гонюць, што нядзели;
 Кабъ яны и ў жицц'ю поцехи ня мели!
 Чаму ты на старóжу прiйци спазниўся,
 Чаму ты сявэры, рыдлi³⁹ – ўзяць забыўся.
 Гдзе твой мехъ, вярóўки, решето и сечка?
 За што тамъ сь войтамъ была такая спречка?⁴⁰
 Броварную старóжу аддавай безъ счэту,
 Тамъ ў дзень и ў ночи ня скончишь работу.
 У валóўня, якъ чортъ ў пекле⁴¹ таўчiся,
 100 Нимáжъ тамъ спагаду – ци плачь ци малися;
 Ци дожджъ, ци завея, ци марозъ найгорши,
 Цимъ горше надворъе, то тымъ приказъ больши.
 Вставай на работы парою безъ спречки
 Выцигнуць сь падъ лавы, сыцягнуць⁴² цябé сь печки;
 Ты идзи малаціць, ты ў млынъ⁴³ малоці,
 Ты картофлю резаць, а ты идзи садзиці;
 Томú быдла⁴⁴ пасвиць, а тамú авечки,
 Ты да копъ на варту⁴⁵, а ты идзи да гречки.
 Ты ступай да кони, а ты за свиннями,
 110 Мáлаго да качекъ⁴⁶, бóльшого за гусями;

³⁵ Чистить, вырубать.

³⁶ Скирды.

³⁷ Подать хлебом (Придетъ осень, крочатъ: дай подать хлебомъ).

³⁸ Горланюць, кричатъ.

³⁹ Заступъ.

⁴⁰ Споръ.

⁴¹ Въ аду.

⁴² Стацатъ.

⁴³ На мельницу.

⁴⁴ Скотъ.

⁴⁵ На караулъ.

⁴⁶ Къ уткамъ.

- Якъ чорта пхнуць ўсюды, слухаешъ якъ треба,
 А часта нимаешъ часу зьесьць и кавълка хлеба.
 Днемъ – стравы⁴⁷ цеплай николи не скаштуешъ:⁴⁸
 Сухимъ хлебамъ адзинъ другога частуешъ⁴⁹.
 Палўдзень горки, стагнаць нимаешъ часу,
 Ать цивўна⁵⁰, войта – многа крыку, галáсу⁵¹.
 А урядникъ, якъ чортъ сярдзитый и злосны,
 Паглядъ быстрый и голась даносны, –
 Якъ станицъ па свому лаиць и крычаццi,
 120 То душá ать цела мусиць разставаццi,
 А на злосць якъ трапишъ⁵²; то пачисциць зубы,
 Схопишъ⁵³ оплявуху, ажъ кроў пайдзэць зъ губы,
 Чупрына ня пэўна⁵⁴, бо падску́биць куса,
 Паправиць бараду и падкруциць вўса,
 А што надасць па вуху, а што надрыжижся,
 Ци скачи, ци плачь, – пирадъ имъ, ци янъ хочешъ малися,
 Ништо не паможиць, чакаць⁵⁵ канца мусишъ⁵⁶,
 Хоць праўда и языка аднакъ пракусишъ,
 130 Зáрасъ каркъ скруц'юць, гэта имъ урветца.
 Хванабэрство⁵⁷ згине и паньство минетца,
 Нихáй тóльки дасьць Бог, вольнасьци даждаццi,
 Будуць паны сами – слéзки полика́ццi;
 На поли – гдзе кáлись сохъ было якъ маку,
 Не знайдуць загоноў и рóли⁵⁸ ни знаку;
 Усё ляжиць аблогамъ⁵⁹, лáзы⁶⁰ будуць воўку,
 Звяжуць паны скоро безъ людзей галоўку.
 А па сенажаци⁶¹ – не прайдзешъ за лесомъ,
 Бо хтожъ будзиць касиць, хиба панъ зъ бесомъ?
 Пригонъ якъ урветца, талаки не стане.
 140 Скóнчитца атразу ихне пановане!
 Тагды паны, хиба што, бяду познаюць,
 Бо цяперъ николи намъ не спагадаюць,
 „Идзи толька Хаме!” вотъ уся и гаворка,
 А зъ нашей працы⁶² гроши скидаюць да ворка⁶³,

⁴⁷ Кушанье.

⁴⁸ Не отведаешъ.

⁴⁹ Подчуешъ.

⁵⁰ Древний тиун, надсмотрщикъ за сельскими работами.

⁵¹ Шума.

⁵² Попадешъ.

⁵³ Схватишъ.

⁵⁴ Небезопасна.

⁵⁵ Ждать.

⁵⁶ Обязанъ.

⁵⁷ Чванство.

⁵⁸ Пашни.

⁵⁹ Запущенная нива.

⁶⁰ Просторъ.

⁶¹ Во время сенокоса.

- Дай намъ толька, Божа! – скарэнько приждаці,
 Кабъ маглі мы спакойна пасядзеццэ ў хаці,
 Пана не бояцца і войта загаду,
 Было бь у насъ большэ і добра і ладу.
 Не адзінъ сказаў бы: „мой пане Сьцепане! –
 150 „Будзь ласкаў, сягодня, прйдзі на аранне;
 „Заплачў, што хочеш, водкай пачастую,
 „А для тваихъ дзетакъ – гасьцінца дарую.
 „Калі ласка – заўтра падбяжы сь касою,
 „Жонка, дочка – сь сярпомъ, а сынъ сь бараною,
 „Напяродъ гроши дамъ, бо мне разъ плаціці –
 „Я цябэ знаю няўмеішь скруціці”⁶⁴.
 А вось калі лиха, якъ вўжа⁶⁵ прицісьніць,
 Не адзінъ застогниць і не адзінъ пісьніць;
 Бо годзя надъ нами здэкаватца⁶⁶ срога
 160 Прйдзеццэ і на паноў каране оть Бога.
 Яны нас глумілі⁶⁷, плакаць не давалі,
 Вінень, ці нявінень – безъ каньца каралі,
 А цяперъ імъ самімъ тое дастанетца,
 Што намъ дос'юль было, то і ихъ стаўпетца⁶⁸.
 Нихай дасьць Бог Царў нашаму здравве,
 Нихай нашэй доли скаштуюць пановве!
 Нихай Яго радню Богъ ў щасьціцю гадуе.
 Што Ёнь нашихъ братцаў вольнасьціцю даруе!
 А тымъ нашымъ панамъ, што насъ дужа⁶⁹ дралі,
 170 Даў бы Богъ, кабъ яны на сабе дазналі;
 Галоднаму сытый спагадаць ня мусіць⁷⁰,
 Пакуль чужой бяды самъ ў гўбу ня ўкусиць.
 Авось тагды пазнаюць, пачамў фунтъ лиха,
 Якъ воўкъ падъ лавай не усядзіць циха;
 Паскрабець чупрыну, якъ не станиць хлеба.
 Такъ Богъ і Царъ хочіць – мусіць так і треба⁷¹.
 Можабы і болей бь пздур'ыў⁷² Сьцепанъ і Данило,
 Але на пагібель – войта накруціло;
 180 Якъ стаў загадъ строіць, якъ пачаў крычаць –
 Мусілі⁷³ свой разгаворъ сь сабой перестаць.

⁶² Труд, работа.

⁶³ Денежный мешокъ.

⁶⁴ Обмануть.

⁶⁵ Ужъ, змея.

⁶⁶ Наругаться.

⁶⁷ Они надъ нами издевались.

⁶⁸ Обрушится.

⁶⁹ Очень.

⁷⁰ Снисходить не можетъ.

⁷¹ Должно быть.

⁷² Вести разговоръ.

⁷³ Должны были.

3. Публікацыя Гутаркі Міхалам Федароўскім

У 1877 г. пасяліўшыся ў маёнтку Ліноўка на Пружаншчыне, М. Федароўскі⁷⁴ заняўся збіраннем і падрыхтоўкаю да выдання фальклорных матэрыялаў „з ваколіц Ваўкавыска, Слоніма, Ліды, Навагрудка і Саколкі”. Некалькі тысяч песняў, казак, паданняў і інш., запісаныя за пятнаццаць год, з цяжкасцю ўдалося надрукаваць у тамах *Ludu białoruskiego na Rusi Litewskiej*, пачынаючы з 1897 г.

Том, у якім змешчана *Hutarka Daniły z Ściepanam*, выйшаў у 1903 г.⁷⁵ М. Федароўскі падае яе ў раздзеле *Скасаванне панишчыны* (разам з вершам *Rozmowa pana z chłopotem po uwłaszczeniu*)⁷⁶. З тлумачэнняў збіральніка можна даведацца, што гутарка запісана ад лесніка (gajowego) з фальварку Навасады Наваградскага павету. Фальварак знаходзіўся недалёка ад мястэчка Востраў (Крывошынскай, а пазней Навамышскай гміны) ля ракі Мышанка. Па невядомай прычыне прозвішча лесніка М. Федароўскі не называе.

Тэкст пададзены лацінкаю з дадатковымі знакамі, якімі М. Федароўскі імкнуўся адлюстравачь асаблівасці мовы сваіх апавядальнікаў. Так, літараю **u** ён перадаваў гук [ў]; літараю **ā** – гук [a], у вымаўленні якога чулася [e]; літараю **ū** – гук [y], у вымаўленні якога чулася [o] і інш.

HŪTARKA DANİŁY Z ŚCIEPĀNAM

Zyszószysz Daniła świątym dniom ź Ściepanam,
 Charòszaju pahòdaju sièli pad parkànam,
 Da-j nùz tałkawaci, da-j nùz hawarýci,
 Szto dàlaj z nas bùdzia, jak mý bùdziam życi.
 Hawòrać na świècia, u hòłas tałkùjuć,
 Ad ksiandzòu, ad żydòu usiè lùdzi czùjuć,
 Szto wòlnaść nam bièdnym daść car biez adkłàdu,
 Tòlko szto z panàmi nie dajdzièmo łàdu.
 Czahò adny chòczuć, to druhim nie miła.
 10 Jak czort pièrad djàbłam prażècca ich siła.
 Car im paturàja, a jäný⁷⁷ chitrùjuć,

⁷⁴ Міхал Федароўскі (1853–1923) – фалькларыст і этнограф. Нарадзіўся ў Варшаве, пасля заканчэння гімназіі заняўся паглыбленым вывучэннем філасофіі, літаратуры і інш., але з-за кепскага здароўя мусіў практыкавацца ў сельскай гаспадарцы. Пад час працы ля Кракава прыяхвоіўся да этнаграфічных і фалькларыстычных даследаванняў, аднак цалкам аддаўся гэтай справе пасля пераезду на Беларусь у 1877 г. Выдаў тры тамы працы *Lud białoruski na Rusi Litewskiej* (т. 1, 1897; т. 2, 1902; т. 3, 1903). Пасля смерці вучонага былі выдадзены матэрыялы яго архіва (т. 4, 1935; т. 5, 1958; т. 6, 1960; т. 7, 1969; т. 8, 1981).

⁷⁵ M. F e d e r o w s k i, *Lud białoruski na Rusi Litewskiej. Materiały do etnografii słowiańskiej zgromadzone w latach 1877–1894*, т. 3, *Baśnie, przypowieści i podania ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki*, cz. 2, *Tradycje historyczno-miejsowe oraz powieści obyczajowo-moralne*, Kraków 1903, s. 14–18.

⁷⁶ Друкавалася ў хрэстаматых пад тытулам *Гутарка пана з сялянінам*. Гл.: *Беларуская літаратура XIX стагоддзя. Хрэстаматыха*, Мінск 1971, с. 42.

⁷⁷ Wszędzie tu na pograniczu Polesia wzdłuż drogi bitej warszawsko-moskiewskiej, a nawet w Słuckiem w okolicach Lachowicz, Kiecka i Nieświeża t. z. jakanie w pierwszej sylabie tylko w śpiewie występuje dobitnie.

- Zmowìŭszyŝ z sabòju càru tak tałkùjuć:
 Pànie najjaśnièjszy, szto z hètaho bùdzia,
 Dàŭszy usim wòlnaść kàžan tòje zhùdzia,
 Szto mużýk biez pàna być nijàk ni mòža,
 Pabjúcca, pakòlucca, ściàraży ty Bòža;
 Nad im trèba szto dzień z knutòm stać nad kàrkam,
 Ròzgi kab lãžali wòzam za chwalwàrkam,
 Hrazý jak nie bùdzia ad dwarà nad chàmam,
 20 Zabjúcca, pakòlucca na wiek wièkoŭ àman.
 Mużýk biez harèłki pierabyć nie mòža,
 Pjàny nie ustùpić, ściàraży ty Bòža,
 A jàk stània bìcca, kała jàmu trèba,
 Choć dzièciam u chàci niemà kuskà chlèba.
 A jàk pàna màja, to mużýk baìcca,
 Choć kàry nie wòźmia, to choć nadryżýcca,
 Bo znàja, szto jãhò⁷⁸ za ŭsiò pan skaràja;
 Z chàma nic nie bùdzia, jak pàna nie màja.
 30 Ot, bràcia, jak jàny padtyhàc umièjuć.
 Pièrad càram ŭ wüczy na nas pleścì śmièjuć,
 Im hèta nie smàszna küstka ŭ hòrle stània,
 Jak mużýk biez pàna wùlnaść dastània.
 Szto chòczuć, to bàjuć, łhuć jak sàmi znàjuć,
 Wièryć im car śmièło, jàny łasku màjuć,
 A mý bièdny, bràcia, cierpim skrüs niewòlu,
 Praklinàjam žýcio, swajù hürku dòlu.
 Pràŭda, szto nie czùli dziadý ni ajcòwia,
 Kab nad mużykàmi nie byli panòwia,
 No ciepièr na śwìecia ŭsiò inàczaj stròjać,
 40 Użò nie siermiàhi, da surdùty kròjać.
 Trèsnuć jàny łòpnuć, użò ich nie bùdzia,
 Bo ŭżò rèczy stàli u carà u lùdzia (!):
 Kab býŭ mużýk wòlan, da car jãhò pànam,
 Da kàb nie śmièŭ nikòli zwać pan jãhò chàmam.
 Bùdzia tòje, bràcia, daždžòm müj Ściepània,
 Szto pan na nas skàža: müj kachàny pània.
 My na ich nie hlànim i szàpki nie žnimiam,
 Choć blisko nas bùduć, nie kłaniàŭszyŝ mìniam.
 50 Hòdzi i uràdnik chfanabèrji stròić,
 Kaŭbàsy, piaczèni na tarèłcy kròić,
 Pierastània klikaç stòraža, stòražki,
 Kab dawàli suchìch drèwak pad trynùžki;
 Wadý kab pryniasła śwìežàje z krynicy,
 Hładýszy kab pamyła, cabrý i dajnicy,
 Kab miski i łùžki padała bialèñki.
 Saganý i ròndli jak lüstro jaśnièñki.
 Wyczwaràc nie bùdzia za pràžu i niçi,

⁷⁸ U ludu w tej okolicy, oraz dalej na północ (od Baranowicz, Horodyszczca i Stołowicz) t. zw. jakanie w pierwszej sylabie tylko w śpiewie występuje dobitnie.

Pierastània tauczý, papichàc i bici,
 Nie bùdzia haniàci wajty ad poùnàczy,
 60 Na pryhòn zalìszy harèłkaju wòczy;
 Pakinia nas łàjąc za kašbù, harànio,
 Za źnìwo, hrabiènio i stahòu składànio,
 Szto czàsam spaźniùsia stàci da rabòty,
 Szto ròbisz pamàłu jàkby biez achwòty.
 A jàk czàsam prýdziasz czahò paprasìci,
 Nie màsz czym haràci, nie màsz czym kasìci:
 Budź łaskaù, panòczku, paratùj ù pryhòdzi –
 Až jòn kryczýc, łàja — nie màsz kancà hòdzi.
 A kanià ci chłèba dastàc wièłmi trùdna:
 70 Pan sam niezdaròwy, pàni nièszto nùdna,
 Prydzi druhim ràzam — a tymczàsam ù pòli,
 Nie zròbisz u pòru rabòty nikòli,
 Bo i na pryhòni nie màsz czym rabìci,
 I ù dòma na pòli ni za parùh wýci;
 Idzi, choć tý trèśni, nie paspahadàjuć,
 Nijàkaje uwàhi nad nàmi nie màjuć.
 Daždžòm rabì dòma, pahòda jak błýsnia,
 Ani adnà duszà u chàci nie pišnia,
 Na pryhòn biez szczòtu ź sierpòm i z kasòju.
 80 Wałè da harània, kòni z baranòju.
 Ty palić uhòlja, toj rýbu ławìci,
 Tamù siänawàci, kustý ciàrabìci,
 Toj pawieziè wòdku, a tòj mukù, zbòza —
 Rabòt zahadàjuć, ścierażý ty Bòža!
 Tamù sièno hrabci, tamù stùh składàci,
 Tamù tarpý kłàsci, tamù padawàci –
 Zhiń, prapadzi lichò! da czòrta rabòty,
 Dziwo, szto nie stània czàsam i achwùty!
 Prýdzia òsień, zàraz daj dziàkła haniàjuć,
 90 Hrybè, jàjca, kùry, tàłki adbiràjuć.
 Magazýn adsýp, addàj da ziàrniàci.
 Biez kuskà chłèba astawàjsia ù chàci,
 I czýnsz i padàtki addàj biez adkłàdu,
 Na rekrùta, pàna – nie màsz skłàdkam łàdu!
 Na stùjki, daròhi haniàjuć u niedzièli,
 Kab jäný u źýciu pacièchi nie mièli!
 Czamù na staròżu pryści apaźniùsia?
 Czamù ty sakièry, rýdla ùziàci zabýùsia?
 Dzie twùj miech, rèszato i sièczka?
 100 Za szto tam takòje z wòjtam była sprèczka?
 Brawàrniuju staròżu adbywàj biez szczòtu,
 Tam ù dzièń i ù nùczy nie skùnczysz rabòtu!
 A ù wałòuni jak czòrt u pièkli tauczýsia,
 Nie màsz tam spòhadzi, ci płacz, ci malìsia,
 Ci dòždž, ci zawièja, ci marüz najbùlszy,
 Czym hürszaja padwòrja, to tým prykàz hürszy.
 Ùstawàj da rabòty paròju biez sprèczki,

- Wýciahnuć z pad ławy, ściàhnuć ciebiè z pièczki:
 Ты idzi małacici, ty u młyn malòci,
 110 Kartòplu sadzici, ty idzi pałòci,
 Tamù býdło pàšwić, a tamù hawièczki,
 Ты da kùp na wàrtu, ty idzi da hrèczki,
 Ты stupàj da kònziej, a tý za świniàmi,
 Małàja da kàczak, bũlsza za husiàmi.
 Jak czòrta pichàjuć, ùsiudy słùchać trèba,
 Czàsto nie màsz kali žjèsci kuskà chlèba,
 Dniom stràwy nikòli ciòpłaj(e) nie skasztùjasz,
 Pałudziañ karòtki, sàpnuć niemà czàsu,
 Ad ciwuna, wòjta dawòlno krýku, hałas;
 120 A uràdnik jak czòrt siàrdzily i złusny,
 Pahlàd býstry, stròhi i hòłas danòsny,
 Jak stània pa swajèmu łàjać i kryczàci,
 To duszà iz cièłam mùsić razstawàci;
 A na złùsć jak tràpisz, to paczýścić zùby,
 Schòpisz aplaùchu, aź krùu pùjdzia z hùby,
 Czuprýna nie pièuna, bo padskubiè kùsa.
 Papràwić bòradu i padskubiè ùsa.
 A sztò stràchu nadàść, a szto nadryžýszsia,
 Ci płàcz, ci skàcz pierad im, ci jak choć malisia,
 130 Niczòho to nie pamòža, czakàć kancà mùsisz,
 Choć pràuda, adnàkža jazýka prykùsisz.
 Zàraz karki skrùciać; hèto urwiècca,
 Chfanabèrstwo zhìnia, pànstwo ich miniècca.
 Niechàj daść Bùh tũlko wòlnaści przydàci,
 Bùduć paný sàmi slùzki pałykàci;
 Na pòli dzie kaliś soch byò jak màku,
 Nie znàjduć zahòna i rali ni znàku, —
 Ùsiò làza adłòham, łazy bũdzia wùuku,
 Zwiàzuć paný skòro biez ludziej haòuku;
 140 A pa siànazàcioch nie pùjdziasz za lèsam,
 Bo chtòž bũdzia kasić? chìba jùn sam z bièsam!
 Pryhòn jak urwiècca i tałaki nie stània,
 Skùnczycca adràzu ich panawània;
 Tahdý jàny chìba, szto biàdà, paznàjuć,
 Bo ciepièr nikòli nam nie spahadàjuć:
 Idzi tũlko chàmie! ot i ùsià hawòrka!
 Z nàszaj(e) pràcy hròszy składàjuć da wòrka.
 Daj nàm tũlko Bòža skùreńko przydàci,
 Kab mahli spakòjnia pasiadzièci u chàci,
 150 Pàna nie bajàcca i wòjta zahàdu,
 Byłòb u nas bũlaj i łàdu.
 Nie adzìn skazàubý: „mùj pània Ściepània,
 Budž łaska u siàhònia prydzi na harània,
 Zapłaczù, szto chòczasz, wòdkaj(u) paczastùju,
 A dlà twaich dziełtak haścìncà darùju;
 Kali łaska, zaùtra padbiažý z kasòju,
 Žũnka, dòczki z sierpòm, a syn z baranòju,

- 160 Naupierüd hròszy, bo mnie raz płacici,
Bo ja ciebiè znàju, nie ùmièjasz krucici.
A ós kali lichò jak užà pryciśnia,
Nie adzin zastòhnia i nie adzin pìsnia,
Bo hòdzi nad nàmi ździèkawacca sròha,
Prýdzia i na panòu karànio ad Bòha.
Jàny nas hłùmili, płakać nie dawàli,
Wìnian ci nie wìnian biez kancà karàli,
A ciepièr im sàmym tòje dastaniècca,
Szto nam dasiùl byò, to na ich szczaupiecca.
Niechàj daśc Bùh càru naszamù zdarùja;
Niechàj nàszaj dòli skasztùjuć panòwia;
170 Niechàj jàhò radnì Bùh szczàscio hatùja,
Szto jùn nàszych bratòu wòlnàsciu darùja.
A tùm nàszym panòm, szto nas wièlmi dràli,
Dàùby Bùh, kab jàny na sabiè daznàli:
Haòdnamu sýty spahadàć nie mùsić,
Pakùl czužùj biadý sam u hubi nie ùkùsić.
A ós tahdý paznàjuć pa czamù chfunt licha,
Jak wùuk pad łàwaju nie ulèžyc cìcha,
Paskrabùć czuprýnu, jak nie stània chlèba,
Jak Bùh i càr chòcza, mùsić tak i trèba.
180 Mòžab bìlaj bzdýrycyby Ściepànu Daniò,
Ale na pahìbial wòjta nakrucìò,
Jak stàù zàhad stròić, jak paczàù kryczàci,
Mùsiali hùtarku swajù pierastàci.

4. Беларуская Гутарка ў працах гісторыкаў-сацыялістаў

Публікацыю П. Шэйна выкарыстала ў сваёй кнізе *Помещичьи крестьяне накануне освобождения (1902)*⁷⁹ даследчыца сялянскага руху першае паловы XIX ст. Іна Ігнатовіч (1879–1967). У восьмым раздзеле, кажучы пра стаўленне сялян да прыгону, яна згадвае *Гутарку Данілы са Сьцяпанам*:

„При воцарении каждого нового государя крестьяне волновались, убежденные, что он не замедлит объявить им вольную грамоту. Это убеждение просуществовало до самого падения крепостного права. Воззрение, что царь хочет дать волю, но господа не хотят и обманывают его, отразилось в богатой по содержанию белорусской песне *Разговор Данилы и Сьцепана*. Два крестьянина сошлись в праздник и стали толковать о житье-бытье своего брата-мужика”⁸⁰.

Далей І. Ігнатовіч падае дваццаць пачатковых радкоў гутаркі, а пасля, адзначыўшы, што ў гэтым

⁷⁹ У 1910 г. выйшла другое выданне кнігі, а ў 1925 г. – трэцяе.

⁸⁰ И. И г н а т о в и ч, *Помещичьи крестьяне накануне освобождения*, Москва 1910, с. 244.

„отразились взгляды дворян, их запугивания правительства тенью народных волнений, их уверения, что народу слишком тяжело будет лишиться помощи помещиков в несчастных случаях, и что он лишь разорится, получив свободу”,

цытуе яшчэ восем радкоў, у якіх, на яе думку,

„народ ставит такой приговор над дворянскими суждениями:

Вотъ братка, якъ яны падлыгаць умеюць,
Перадъ Царомъ ў вочи на насъ плесьцьд смеюць!
Имъ гэта не смачна, костка у горле стане,
Якъ мужикъ отъ Цара вольнасьци достане,
Што хочуць – то баюць, лгуць, якъ сами знаюць –
Верыць имъ Царъ смела, яны, и ласку маюць.
А мы бедные цярпимъ скрозь няволю,
Праклинаимъ жицьцё сваё и горькую долю.

Из таких взглядов происходило недоверие народа не только к панам, но и к чиновникам, которые плясали под дудку господ и держали их сторону”⁸¹.

У сваю чаргу даследаванне І. Ігнатовіч выкарыстаў Георгій Пляханаў (1856–1918) у артыкуле *Освобождение крестьян* (1911), характарызуючы становішча народа напярэдадні рэформы 1861 г.:

„Как ни тяжело было положение «казенных» крестьян, но помещичьим крестьянам и оно казалось завидным. Многие из них мечтали о том, чтобы стать «казенными». Чем туже затягивалась петля крепостного права на шее помещичьего крестьянина, тем нетерпеливее ждал он от царя своего освобождения и тем больше верил он в то, что это освобождение не за горами. Западно-русский крестьянин, общественно-политические взгляды которого складывались при других исторических условиях, очень скоро сошелся в указанном отношении с крестьянином-великоруссом. Белорусская песня *Разговор Данилы и Съцепана* повествует:

Говоряць на свеце, у гдлос талкуюць –
Ат ксяндзду, ат жидду – усе люди чуюць,
Што вольнасьць нам, бедным, даст царь без откладу,
Што только с панам не найдзе ён ладу.
Чаго адны хочуць, то другим ня мила.
Царь им паутарайць, а яны хитруюць...

Если паны «хитруюць», если их коварством только и держится крепостное право, то грешно ли отказать им в повиновении там, где для этого представляется подходящий по крестьянским понятиям повод? Крестьяне думали, что – нет. А раз они думали так, то крестьянские волнения возникали, можно сказать, сами собою. Они усиливались в начале каждого нового царствования”⁸².

⁸¹ *Ibidem*, с. 245.

⁸² Г. П л е х а н о в, *Сочинения*, т. 24, Москва–Ленинград 1927, с. 27.

5. Гутарка ў літаратуразнаўчых даследаваннях і хрэстаматыях XX ст.

З беларускіх гісторыкаў літаратуры першым на *Гутарку Данілы са Сьцяпанам* звярнуў увагу Я. Карскі, які да таго ж, спасылаючыся на Р. Зямкевіча, сцвярджаў, што гэты твор напісаў Паўлюк Багрым:

„Очень живо изображено тяжелое положение белорус-крестьянина накануне освобождения от крепостной зависимости в стихотворении, озаглавленном *Гуторка Данилы з Сцепанам*, появившемся еще в крепостное время, но уже тогда, когда слухи о вольности приближались к осуществлению. Некоторые, как мы говорили, соединяют его с именем Бахрыма. В стихотворении – явно враждебный тон по отношению к панам-притеснителям и заметно благожелательное отношение к русскому народу и преданность царю-освободителю⁸³. *Гутарка* составлена лицом, принадлежащим к самому народу, хорошо знающим все особенности крепостничества. Стихотворение написано чистым белорусским языком, почти без полонизмов. Издано оно впервые латиницей у Федеровского”⁸⁴.

Паўтарыў высновы Я. Карскага М. Гарэцкі:

„Кажуць ён (Бахрым) злажыў *Гутарку Данілы са Сьцяпанам* і *Размову пана з мужыком*, каторы запісаны ад народа этнографамі [...] *Гутарка Данілы з Сьцяпанам* па складу верша не падобна да разгледжанай песьні, але ўвесь яе тон і думкі лёгка нагадуюць бахрымаўскую творчасць. *Гутарка* была дужа пашырана, як рукапісны твор невядомага аўторства. Магчыма, што Бахрым схаваў імя і не падпісаўся навет псэўданімам, баяўшыся паноў. Твор напісан перад вольніцай. Даніла з Сьцяпанам талкуюць аб тым, што паны ня хочуць, каб цар даваў вольніцу. Чуецца, што аўтар *Гутаркі* сам мужык; ён глыбока адчувае мужыцкую няволю, ненавідзіць паноў і вельмі жадаець скасаваньня прыгону. Але сьветагляд яго не расшыраны кніжнай адукацыяй, думкі прастадушныя, патрэбнай для дзейнага адраджэньня нацыянальнай і соцыяльнай сьвяздомасці няма”⁸⁵.

Пазней М. Гарэцкі унёс істотную праўку ў атрыбуцыю твора, даўшы да сказу „Некаторы гісторыкі літаратуры прыпісваюць Бахрыму *Гутарку Данілы са Сьцяпанам* і яшчэ некаторыя творы, запісаныя этнографамі з вуснаў народу” спасылку:

„У альбоме поэты А. Паўловіча гэтая *Гутарка* ўласнаручна напісана ў 1900 г. Я.А. Васільевым (менскім беларусам), як твор В. Дуніна-Марцінкевіча. Навуковага доследу ў гэтай справе яшчэ не было”⁸⁶.

⁸³ Заўважым, што „благожелательные” адносіны аўтара да рускага народа ў *Гутарцы* аніяк не выяўляецца, гэтаксама як і „преданность” цару, які напрыканцы 50-х гг. яшчэ да таго ж і не быў „освободителем”.

⁸⁴ Е. К а р с к и й, *Белорусы в 3 томах*, т. 3, *Очерки словесности белорусского племени*, кн. 2, Минск 2007, с. 323

⁸⁵ М. Г а р э ц к і, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Вільня 1920, с. 60, 61.

⁸⁶ М. Г а р э ц к і, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Масква–Ленінград 1924, с. 176.

Літаратуразнаўцы 50-х гг., адзначаючы, што аўтар (найбольш верагодна, Паўлюк Багрым) праўдзіва малюе карціны сялянскага гора, перадае думы і настроі заняволеных сялянскіх мас, лічылі патрэбным падкрэсліць, што ён „не здолеў асэнсаваць сваіх уласных вобразаў і зрабіць з іх радыкальныя вывады”⁸⁷. „Віною” гэтаму была абмежаванасць светапогляду аўтара, а таксама „слабыя бакі сялянскага руху канца 50-х – пачатку 60-х гадоў”⁸⁸.

У корпусе тэкстаў беларускай літаратуры *Гутарка Данілы са Сцяпанам* упершыню з’явілася ў *Хрыстаматыі* Максіма Гарэцкага. У аснову публікацыі пакладзены тэкст з *Ludu białoruskiego* М. Федароўскага.

М. Гарэцкі палічыў патрэбным паправіць тэкст: змяніў шмат якія дыялектныя формы на літаратурныя (напр., „будзя” на „будзе” і інш.), ажыццявіў перастаноўку слоў у асобных радках дзеля захавання рытму і інш. Разам з тым незразумела, чаму замест радка „Гладышы каб памыла, цабры і дайніцы” пастаўлены кропкі? Яшчэ ў двух месцах М. Гарэцкі, відавочна, адчуўшы, што ў запісе М. Федароўскага па сэнсу павінны быць дадатковы тэкст, кропкамі пазначыў, што павінны быць два радкі пасля радка „Грыбэ, яйцы, куры толькі абіраюць” і тры радкі пасля радка „Днём стравы ніколі цёплай не скаштуеш”. У апошнім выпадку можна цалкам згадзіцца з публікатарам: названы радок не меў рыфмаванае пары. Не выклікае сумненняў, што М. Гарэцкі старанна рыхтаваў тэкст да публікацыі: заўважыўшы, што радок „Дзе твой мех, рэшата і сечка?” мае толькі 9, а не 12 як іншыя складоў, абазначыў кропкамі ў сярэдзіне радка яўны пропуск.

Па выданні М. Федароўскага⁸⁹ друкавалася *Гутарка* і ў зборніку тэкстаў *Беларуская літаратура ХІХ стагоддзя* (1950), выдадзеным пад рэдакцыяй Ю. Пшыркова. Складальнікі (В. Барысенка, М. Ларчанка, Л. Фіглоўская) унеслі ў тэкст твора шэраг характэрных змен. У шостым радку „Ад ксяндзоў, ад жыдоў усе людзі чуюць” слова „жыдоў” папраўлена на „рабінаў”, а ў наступным – выпадае слова „цар” – становіцца не зразумела: хто ж дасць сялянам вольнасць. Дваццаць восьмы радок „З хама ніц не будзя, як пана не мая” рэдактары далікатна апусцілі, не зважаючы, што папярэдні радок застаецца без рыфмаванае пары. Апушчана таксама страфа, якая пачынаецца радком „Нехай дасьць Бог цару нашаму здароўя”, бо, вядома, селянін не мусіў мець аж такі „рэакцыйны” светапогляд.

Шматлікія іншыя рэдактарскія праўкі, хоць і змяняюць часам сэнс паэтычнага выказвання, але ўсё ж больш дробнага кшталту. Напрыклад, у трыццатым радку „Перад царам ў вочы на нас плесьці сьмеюць” замест „ў вочы” чамусьці з’явілася „ў вёсцы”; у восемдзесят другім – „Таму сянаваці, кусты церабіці” замест „сянаваці” – „сенажаці”; у сто трыццаць восьмым радку „Усё ляжа адлогам, лазы будзя воўку” замест слова „ляжа” з’яўляецца

⁸⁷ С. М а й х р о в і ч, *Нарысы беларускай літаратуры ХІХ стагоддзя*, выд. 2, Мінск 1959, с. 19.

⁸⁸ В. Б а р ы с е н к а, *Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры ХІХ стагоддзя*, Мінск 1957, с. 53.

⁸⁹ Гэта пазначана ў „Заўвагах” (с. 335).

„лаза” і інш. Не кажам ужо пра немагчымае замену дзеясловаў 3-е асобы дзеясловамі 2-е асобы і наадварот.

Выданне, прызначанае для настаўнікаў і студэнтаў, мусіла мець тлумачэнні гістарызмаў і архаізмаў. Да *Гутаркі* такія тлумачэнні ёсць. Праўда, іх мала і часам яны недакладныя. Напрыклад, „дзякла” (падатак хлебам) падаецца як „дарожная павіннасць, паншчына”.

Усе хібы хрэстаматы 1950 года паўтараюцца ў пазнейшых выданнях аналагічнага тыпу. Аніхто з укладальнікаў не ўзяў на сябе клопату зверыць тэкст гутаркі з выданнем М. Федароўскага, не кажучы ўжо пра тое, каб звярнуцца да першай яе публікацыі П. Шэйнам.

6. Пра гутарку *Як былі пад панам*

З сярэдзіны 50-х гг. XX ст. прыцягваў увагу беларускіх даследчыкаў рукапісны зборнік, які захоўваецца ў бібліятэцы Акадэміі Навук імя Урублеўскіх (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka) у фондзе 21 (сігнатура 927). Трапіў ён сюды, відавочна, з Музея Яна Луцкевіча.

Невядомы аматар⁹⁰ прыгожага пісьменства (польскага, беларускага, расійскага і ўкраінскага), а таксама народнай творчасці напрыканцы XIX – пачатку XX ст. занатаваў у сшытку-дзённіку на 292 старонках шэраг цікавых літаратурных твораў. Магчыма, ён карыстаўся рукапісамі і друкаванымі выданнямі. З беларускіх мастацкіх твораў варта назваць вершы і вершаваныя апавяданні Францішка Багушэвіча [*Zdarenia*⁹¹ (102–106), *Kiepska budziel!* (106–130), *Вуй u czyscy* (130–137), *Chreśbiny Maciuca* (137–141), *Maja chata* (141–144), *Praŭda* (144–147), *Maja dudka* (147–153), *U sudzie* (153–154), *Jak praŭdu szukajuć* (154–164), *Boh nia roŭna dziele* (164–166), *Durny muzyk, jak warona* (166–170)⁹²], Фелікса Тапчэўскага [*Pańskaje ihryszcze* (170–174)], а таксама ананімныя творы: *Тарас на Парнасе* (174–184), *Jak zaprasili cieszca i cieść dy ziacia k sabie na cześć* (77–84), *Od staryha dzieła* (84–86), *Hutorka staroha dziada na Bielorusi* (86–98), *Ci znaiecia mai dzieci?* (98–102), *Paraj miłościwy Panie* (196), *Jak paszoŭ nasz kawal* (197), *Powinszawannie Pana* (197–199), *Powinszawannie Popa* (199–202). Амаль усе гэтыя тэксты добра вядомыя беларускім гісторыкам. Хоць некаторыя з іх ніколі не друкаваліся і нават не згадваліся даследчыкамі. Сярод іх – гутарка *Jak byli pad panom* (194–198).

Дадзены тэкст цікавы сваім ідэйным зместам, які сведчыць, што атрыманая ў 1861 годзе воля расчаравала пэўныя колы сялянства. Паэт з народа на ўвесь голас кажа пра свае няспраўджаныя чаканні, заяўляе пра згубнасць атрыманае волі, наракае на жыццё нібыта вольнае, а на самай справе больш цяжкае, чым пад прыгонам.

Цікава, што падобныя думкі выявіў і Ф. Багушэвіч у вершы *Як праўды шукаюць*:

⁹⁰ Зусім верагодна, што рукапіс належаў адной асобе.

⁹¹ Тут спачатку перапішчык гук [ў] перадаваў літараю **w**, а пасля паправіў на **ŭ** (як і ў іншых беларускіх тэкстах).

⁹² Усе падпісаны: Przez Buraczka.

Як камень у воду, так праўда прапала!
 Судоў нарабілі, начальстваў ці мала:
 Пасрэднік і воласць, сынод і санаты,
 Прысутства і вокруг, управы, палаты.
 А найбольш міравых, участковых і з'ездаў,
 Што ў полі камення, што гвездаў!
 Затое ж жыццё цяпер труднае стала⁹³.

Пра яе публікацыю ў савецкі час, відавочна, і гаворкі быць не магло: ідэйны змест пярэчыў ідалагемам пра спрадвечную барацьбу працоўных з прыгнятальнікамі за свае правы і волю. З гэтай прычыны за лепшае лічылася не згадваць пра твор нават у негатыўным плане. А таму пытанне атрыбуцыі тэксту надзвычай складанае. Адзінае, што магчыма сёння, гэта сцвердзіць, што ён узнік у 1880-я гг. („Wot użo blizka trydcać hadoŭ, // Jak my stali wolnyja at panou”). Аўтар – малапісьменны паэт-самавук, які спрабуе арганізаваць свае думкі ў больш-менш рыфмаваны тэкст, зусім не клапацячыся пра ягоную рытмічную структуру.

ЯК BYLI PAD PANOM

Wot użo blizka trydcać hadoŭ,
 Jak my stali wolnyja at panou.
 Bywała, nas pany haniajuć na pryhon
 Dwa dni ũ niadzielu z swaim kaszalom;
 Pawinin adbyć na pańskiej raboci
 Z každyja duszy, szto jość u chaci.
 Także, bywało, i baby naszymy służuć,
 Papiawajuczy praduć, ni ab czom nia tużuć.
 Krosny tkuć u mieści z tkaczami –
 10 Jakija uzory, aż pany dziwilisia sami.
 Ali pryduć jany z haściami
 Taj chwalutca hetymi krasnami,
 Szto pryhożyja uzory baby tkuć
 I każuć, szto ich nia uczyli niczuć,
 Baby sami wydumali i machajuć,
 A pany radujutca i haściam ich chwaluć.
 Hości dziwiutca na rabotu hladzia,
 Dajuć im haścincy atchadzia:
 „Wo tabie, – każyć, – karbowinic na abnoŭku,
 20 Paszyj sabie nowuju sznuroŭku”.
 A małym dziciam sachar i pirahi dajuć.
 Nu, szto biaz czaho – czasym i pa śpinie papaduć,
 Kali wojt zawiadoŭcu nabreszyć,
 A jak zawiadoŭca usim kryŭdu spyłszyć,
 Dyk i wojta dobra napacieszyć:
 Jak zadaduć ũ szkuru za to, szto breszyć!

⁹³ Ф. Б а г у ш э в і ч, *Творы. Вершы, паэма, аповяданні, артыкулы, лісты*, Мінск 1991, с. 22.

- I raskażyć panom, i panoŭ naśmieszyć,
 Jak wojt apraŭdawaŭsia, zaczaŭszy malitca,
 Kab jamu praścili, kab bolsze ni łażytca.
 30 A pan i pania kažuć: „Nu, dobra jamu,
 Niechaj haworyć praŭdu, a nia bresze nikamu”.
 Zwiadoŭcu pan i pania pachwalać,
 Szto jon papraŭdzi saŭsimi pastupaić,
 Wa ũsioj wotczyjni usio widzić,
 Nikoha nikali ni daść abidzić.
 Nu, nieczyha hraszyć Bohu była,
 Choć pad strachym pańskim żyć niamiła
 Dy usio-tyki można było pad panom żyć –
 Nia toja, szto ciapier, usio nada tużyć!
 40 Ni było duża wialikich zaciej,
 A žaleli nas – raŭno jak dziecięj!
 Bywało, skažuć jechać z kaniom na pryhon,
 Nu, nieczyha dziełyć, pajedzisz na zahon
 Dy pahladzisz, szto sabrałasja mnoha,
 Nu, padumaisz: niachaj sabie, niczoha,
 Tut jość użo narodu wialikij zapas.
 Tady abjedziesz kała sadu, dy zaraz
 Na swaju paszni dyj sabie arez
 I wiasioła tabie, ażno pieśni pialesz.
 50 I hetyj dzień tabie pryhonu zaszczytajuć,
 A ajdzie ty szto rabiŭ, taho nia znajuć.
 Ni stanieć u ciabie, bywało, kali chleba –
 Idziesz k-panu, a pan pytaić: „Szto treba?”
 „Dy wot, panoczyk, trecij dzień jak nima chleba,
 Dziecięj mnoha i nimało im treba,
 Sztob ich prakarmić, kab jany uzrašli
 Dy panu służyli, dy dobryja byli”.
 Wo tady pan i zakryczć z złości:
 „Za taboj jaszczle letyszniaho doŭhu jości,
 60 A ty, łajdaku, jaszczle prosisz?
 Czaho hultaisz, ni paszysz, nia kosisz?
 Dy wam-że i na pasieŭ dajetca,
 Da i dzie heta usio dziajetca?
 Prapiwaisz, szelma, niacnota, łajdak!
 Nia dumaisz na dziecięj, dzieci nichaj tak,
 Budać hoły i choć biaz chleba,
 Nichaj hinuć, bo tabie wypić treba?!”
 Wo hetak pakryczyć, pałaić
 „Dy ci mnoha tabie treba, – zapytaić, –
 70 Sztob stała da nowi przykarmitca,
 Kab bolsz k-panu ni wałaczytca
 Dy chaziajskim dziełym zanimatce,
 Kab było wiasnaj za szto ũziatca”.
 Nu, jak usio tak pirakażyć,
 Tady huknieć zwiadoŭcu i skażyć:
 „Sztob dawać muzykam chleba,

- 80 Skolka katorymu budzić treba".
Nu i dajuć, a wojt usio birkuić,
Padworna skolka chto chleba zabraŭ,
A nasz brat sabie miarkuić,
Kab hety chleb uwieś prapaŭ.
A jak wosień užo nastanić,
Usio z pola pazwiaziesz,
I pakul chałodna stanić,
To i harodninu ubiaiesz.
Tady prystupisz k-maładźbie,
Bo na jorud užo wieźć treba.
Aż i wojt idzieć k-tabie
I haworyć: „Czamu panu ni wiaziesz chleba,
90 Katoryj zabraŭ z pańskiej kleci
Zimoju, jak hałodny byli dzieci?”
Tady jamu i haworysz: „Dziadziczka, padaždźyca
Pakul spraŭluś, choć z niadzielku znarawicia,
Muki ni masz, na jorud treba,
Nilzia ź dziaciam być biaz chleba”.
Chadziŭ, chadziŭ hetak dali,
Dyj k panu mianie pazwali.
Pan i zakryczyć sa usiej siły,
Czamu nia atdaju jamu chleba.
100 „Panoczyk! niama ŭžo, jak Boh miły,
Dziaciom jaszczе budzić treba.
A wy, panoczyk, padaždźyca užo na hod tej,
Jak na niwcy mnie zarodzić...”
Wo tady pan z kreśła padskaczyŭ
I szparka sa złości zachadziŭ.
Jak kryknaŭ: „Na stajniu jaho waźmicia,
Sto łoz jamu, szelmu, zakაცicia!”
Wo tut i zbihatca: starysta, łauńnik
I zawiadoŭca, wialik czynoŭnik.
110 Na kaniuszniu ciabie pawiaduć
I ładnych dwa puki rozyk pryniasuć.
A tut zapisku pan szleć łakiejem „Malecz,
„Užo praszczaju jamu, i nia treba siecz”.
Wo z radości i idziesz u charomy tady,
I dzie pan i pania siadziać, i dzieci ich małady.
Pakłoniszsia im nizka – jany ŭžo łaskawa hladziać,
Paśmijaŭszysia trochu – czarku harełki dać wilać.
Wypjesz, padziakuisz i pojdziesz u swój dom,
I uwieś doŭh twój kanczyŭsia na tom.
120 A ciapier choć wolnyja, swaboda, da chuży stała.
Praŭda, szto ciapier bolszy panoŭ nastala,
Dy miłości nimasz, a praŭdy saŭsim mała.
Dyj jakże tuta praŭdzie być,
Kajli mnoha panoŭ nad nami:
Usich że ich nada karmić,
A rabotać – to my sami.

- 130 Jak daŭniej to u nas bywała,
 Jak jaszczе pany nami razparažali,
 Kali chleba u nas ni stała,
 Dyk jany Ź nam i pamahali.
 Łaćwiej to nam było tady,
 Jak heta wolnaść ni była nam dana.
 Nie znali hetkij my biady,
 Jak rabotali na adnaħo tolka pana.
 Mnoha nastało zaboħ ciapiera,
 Jak hetu wolność dali nam:
 Rabotaj na wojsko, czynoŭnikaŭ i ...
 Jaszczе i w sałdaty idzi sam.
 Praŭda, dali wolność i ziarni
- 140 I nakłali płaciaža,
 Usio ũ wołość paźwiali,
 Dziaruć skuru biaz naža.
 Za niedoimku usiu chudobu nam pryдали
 Biez cany, jak sami choczuć.
 My slazami usiu kryŭdu praliwali,
 A jany jaszczе chachoczuć.
 Bjuć ciabie i dziaruć
 Biez usiakaha styda,
 I płakać nie dajuć,
- 150 I niama Ź na ich suda.
 Takoe prawo przyzwiali,
 Kab nas tolki pryčiaśniać,
 Kab my usio w biadzie żyli,
 Kab z nas tolki podkup brać.

7. Высновы

Пытанне атрыбуцы ананімнай літаратуры Беларусі XIX ст. застаецца актуальным. Дадзеныя тэксты ўсё яшчэ не сталі аб'ектам зацікаўлення даследчыкаў. Фактычна, дзякуючы Г. Кісялёву, мы маем адно атрыбуцыю *Энеіды навыварат* і *Тараса на Парнасе*. Атрыбуцыя не бездакорная, але яна можа служыць выдатнаю базаю дзеля наступных даследаванняў.

Сітуацыя з іншымі ананімнымі тэкстамі ўвогуле – з навуковага пункту гледжання – катастрафічная. Яны ў пераважнай большасці не толькі не даследаваны, але нават і неапублікаваны. Больш дакладна: адсутнічаюць навуковыя выданні беларускамоўных твораў XIX стагодзя.

У дадзенай публікацыі гаворка ішла пра два творы другой паловы XIX ст., якія закраналі праблему залежнасці селяніна ад пана-памешчыка. Аўтары згаданых тэкстаў (найбольш верагодна – сяляне-самавукі) разважаюць пра праблему, якую не разумеюць і не маюць элементарных ведаў у дадзенай галіне. У *Гутарцы Данілы са Сцяпанам* апавядальнік, стаўшы на шлях асуджэння прыгону, пералічвае крыўды, якія працоўнае сялянства зазнае ад паноў, і спадзяецца на добрага цара, які дасць волю і гэтым самым выраўняе сацыяльнае становішча ўсіх людзей. Ён уяўляе новую грамадскую фармацыю як вяртанне да першабытнага ладу: кожны працуе, каб зарабіць сабе на

жыццё. Адсюль у яго аповедзе столькі іроніі ў адносінах да паноў, якіх ніхто не бачыў „за працай”. Сялянская свядомасць аўтара прымае і разумее толькі адзін від працы: апрацоўка зямлі, якая дае хлеб і да хлеба. Менавіта такое разуменне наратарам праблемы волі дазваляе адназначна характарызаваць ягоную ідэйна-мастацкую канцэпцыю як рэгрэсіўную. Аўтар *Гутаркі Данілы са Сцяпанам* фактычна нічым не адрозніваецца ад аўтара гутаркі *Як былі пад панам*. Бо апошні асуджае тое, чаго першы аніяк не чакаў атрымаць ад волі: станаўленне капіталістычных адносін на вёсцы. Фактычна, атрымліваецца, што другую гутарку мог напісаць той самы аўтар-сялянін, які напачатку 1860-х гг. з нецягліваасцю чакаў царскае пастановы, каб пасмяяцца, як пан-памешчык будзе „зарабляць” сабе на жыццё, а які напачатку 1890-х гг., расчараваны царскаю міласцю, з непрыязню назірае за „хітрыкамі” старых і новых паноў, што яшчэ больш актыўна ўзяліся за справу эксплуатацыі сялянна, што раней мог, карыстаючыся ашуканствам, сяк-так жыць, асабліва не клапацячыся пра заўтрашні дзень, а ў новых умовах старыя прыёмы і метады аказаліся малаэфектыўнымі. А таму ў наратара-сялянна застаецца толькі адно: шкадаваць тыя часы, калі ён „быў пад панам”.

Гутарка Данілы са Сцяпанам, напісаная на хвалі аптымістычных спадзяванняў на волю, карысталася шырокай папулярнасцю і, відавочна, захавалася ў блізкай да аўтарскай рэдакцыі. Два друкаваныя варыянты твора (а існавалі, па прызнанні публікатараў, шматлікія версіі твора) вызначаюцца даволі высокім ўзроўнем версіфікацыі – амаль правільны чатырохстопны амфібрахій.

У той жа час адзіны рукапісны варыянт гутаркі *Як жылі пад панам* не дазваляе ўпэўнена сцвердзіць, што гэта аўтарская рэдакцыя тэксту. Праўдападобна, захавалася версія твора, узноўленая перапішчыкам па памяці. У выніку разважаць пра версіфікацыйнае майстэрства аўтара не выпадае: мы маем дачыненне адно толькі з сапсаваным тэкстам перапішчыка.

Аднак, думаецца, ідэйны змест гутаркі перададзены дакладна, а ён перадае філасофію жыцця беларускага сялянна другога паловы XIX стагоддзя.

Mikalaj Khaustovich

Гутарка Данілы са Сцяпанам in the context of Belarusian anonymous literature of the 19th century

Abstract

The articles discusses the issue of attribution and preparation for printing of anonymous Belarusian literary works of the 19th century, with a particular focus on socially themed texts (*Гутарка Данілы са Сцяпанам* and *Як былі пад панам*) offering solutions to the issue of „abolition of serfdom”. The ideological value of both text is similar: the authors discuss issues that they do not understand since they lack the relevant basic knowledge.

Дзмітрый Клябанаў
Кракаў

Біблейскія матывы ў кнізе Фелікса Баторына *На вуліцы Максіма Багдановіча*

Паэзія Фелікса Баторына грунтуецца на класічных для беларускай літаратуры XX і XXI стагоддзя канонах, мастацка-вобразнай сістэме, метафарычнасці¹. Адна з яскравых асаблівасцяў баторынскай лірыкі – роздум над мінуўшчынаю і сучаснасцю, над абумоўленасцю будучыні гістарычнаю памяццю, пошукі адказу на пытанні наконт „адвечнага беларускага шляху” – пытанні, якімі задаюцца прадстаўнікі інтэлігенцыі Беларусі, пачынаючы яшчэ з Яна Баршчэўскага, Уладзіслава Сыракомлі, Францішка Багушэвіча. Ф. Баторын, пільна ўзіраючыся ў сябе, у сучаснікаў, усведамляе, што пошукі гэтыя варта пачынаць са спробы спасціжэння таямніц душы чалавека, матываў ягоных учынкаў, падыходу да вызначэння сэнсу жыцця і існавання на зямлі. І дапамагчы ў пошуках адказаў можа зварот да біблейскіх матываў і ісцін: у тэкстах *Старога і Новага заветаў* стагоддзі таму былі дадзеныя адказы на тыя пытанні, што і сёння не даюць спакою чалавецтву. Вядома, шмат стагоддзяў мінула з часоў Ноя, Сіма, Яфета, Каіна і Авеля, прарокаў і цароў іўдзейскіх, з дня, калі быў вынесены прысуд Ісусу з Назарэта... Але паэт, адраны абвостраным адчуваннем рэчаіснасці, здольнасцю бачыць сутнасць: людзі ва ўсе часы аднолькавыя, кіруюцца, па вялікім рахунку, надта падобнымі пабуджальнымі матывамі. Менавіта таму Ф. Баторын звяртаецца да біблейскай праўды, прымаючы яе за зыходны пункт сваіх разважанняў. Так, у вершы *Разважанне на біблейскія тэмы*² паэт спрабуе прааналізаваць механізм з’яўлення куміраў, а таксама тое, каму і навошта тыя куміры патрэбныя. З гэтай мэтай паэт звяртаецца да змешчанага ў *Пяцікніжжы* Майсея – *Кнізе Выхаду*³ – Дэкалогу – дзесяці заповедзяў, дадзеных Майсею на гары Сінай (*Выход* 24:12; 31:18). Разважанні будуюцца вакол другое заповедзі –

¹ Гл.: Дз. Клябанаў, *Фелікс Баторын: несучасная сучаснаць. „Нашаніўская” традыцыя ў кнізе паэзіі „На вуліцы Максіма Багдановіча”* [у:] *Сучасная беларуская літаратура і працэсы славянскага культурна-цывілізацыйнага ўзаемадзеяння*. Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (да 80-годдзя НАН Беларусі), Мінск, 28 мая 2008 года, Мінск 2008, с. 267.

² Ф. Баторын, *Разважанне на біблейскія тэмы* [у:] Ф. Баторын, *На вуліцы Максіма Багдановіча*, Мінск 2007, с. 30.

³ Назвы біблейскіх кніг даюцца ў дужках паводле *Бібліі ў перакладзе* Васіля Сёмухі [online], <http://knihi.com/none/Biblija.html> [доступ: 23.12.2013] (Рэд.).

„Не стварай сабе куміра і ніякай выявы таго, што на небе ўверсе, што на зямлі ўнізе, і што ў вадзе ніжэй зямлі; не пакланяйся ім і не служы ім, таму што я – Гасподзь Бог твой, Бог-апякун, які карае дзяцей за віну бацькоў да трэцяга і чацвёртага роду, што ненавідзяць мяне, і даю міласць да тысячы родаў таму, хто любіць мяне, захоўвае заповедзі мае” (*Выхад* 20:4).

Паэт як бы спрабуе дэканструяваць гісторыю з’яўлення старазапаветнага залатога цяльца (*Выхад* 32:1–4), каб зразумець, што ўвогуле вымушае чалавека мець такога куміра: „Чаму шукаюць куміраў // у нашым бедным куце? // Можна, па малапісьменнасці? // Можна, па прастаце?”⁴

Пытанне і прастае, і складанае адначасова. З аднаго боку, усё проста: чалавек заўсёды імкнецца да дасканаласці, патрабуе мець перад вачыма ўзор, які ён будзе намагацца больш-менш дакладна паўтарыць. З іншага боку, складанасць пытання выяўляецца пры спробе прааналізаваць наступствы безадказных учынкаў, калі ўзяць пад увагу тую акалічнасць, што наданне прадметам і з’явам новага сэнсу прыводзіць да змены сутнасці рэчаў. І тады самыя звычайныя рэчы бачныя з зусім непрывабнага боку: „Вось тлумачальны слоўнік. // Ён не ўводзіць у зман: // Кумір – тое ж, што ідал. // Ідал – глядзі: балван”⁵.

Някідкі ў сваёй прастаце семантычны аналіз, каламбур, гаркаватая іронія – вось сродкі, пры дапамозе якіх паэт паказвае праўдзівую прыроду паняцця, надзейна прыхаваную пад напластаваннямі слоў і сэнсаў, што абцяжарылі слова „кумір” за стагоддзі стараннага „стваральнага працэсу”, у выніку якога паўстала процьма рознага кшталту ідалаў, куміраў, цяльцаў. Фінал верша вяртае нас менавіта да біблейскае трактоўкі вобраза: „Што ж нам рабіць, каб у сэрцах // укараніцца не змог // Кумір, ці балван, ён жа ідал – // Ілжывы паганскі бог?”⁶

У вершы *І сышлі Радзівілы, Сапегі і Кішкі...*⁷ адбываецца адмысловае накладанне на біблейскі кантэкст матыву пакуты за Айчыну і расплаты за гэтыя пакуты тых, хто застаўся абыякавым. Фінал твора – не толькі своеасаблівая алюзія да Сіма і Хама з *Кнігі Быцця* (*Быццё* 5:32), майстэрскае перапляценне матываў і вобразаў еўрапейскае і беларускае культуры (Ланцэлот як увасабленне светлых сіл, што змагаюцца са злом, увасабленым у драконе; архетып балота), але і ў пэўным сэнсе трагічнае бачанне рэалізаваных працоцтваў: падзенне анёлаў, ператварэнне добра ў зло, падмена сапраўднае веры культам залатога цяльца і – як лагічны вынік – апакаліптычнае бачанне канца свету:

І Нішто з псеўданімам Усё узялося
З каламутных глыбінь скаланутых балот.
Ні Яфета, ні Сіма нідзе не знайшлося,
І ад Хама Драконскага ўцёк Ланцэлот⁸.

⁴ *Ibidem.*

⁵ *Ibidem.*

⁶ *Ibidem.*

⁷ *Ibidem*, с. 29–30.

⁸ *Ibidem.*

Апошняя страфа верша практычна поўнаасцю пабудаваная на вобразах, што з'яўляюцца своеасабліваю адсылкаю да Апакаліпсіса, рэмінісцэнцыяю прадбачання св. Яна: тут і Нішто з псеўданімам Усё як увасабленне вобразу Звера, што атрымлівае ўладу над чалавецтвам (*Апакаліпсіс* 13:1), і глыбіні скаланутых балот – выразная парафраза біблейскага мора, і псеўданім – несапраўднае, ілжывае імя – метафара лічбы Звера (*Апакаліпсіс* 13:17–18), і эпітэт „драконскі” – згадка пра цмока, што надзяляе дэманічную пачвару ўладаю (*Апакаліпсіс* 13:2).

Ведучы гаворку пра Ф. Баторына-лірыка, нельга не звярнуць увагі на тую акалічнасць, што ягоная паэзія – асабліва вершы грамадзянскага гучання, прысвечаныя асэнсаванню чалавечага існавання на зямлі і пытанням сьвядомасці і самасьвядомасці – выдатна ўпісваецца ў эмацыянальна-гістарычны кантэкст адраджэнскае плыні беларускае паэзіі першых дзесяцігоддзяў ХХ стагоддзя. І гэта зразумела хаця б ужо таму, што беларускае грамадства па-ранейшаму шукае свайго шляху да праўды і да шчасця, да росквіту, да таго, каб „людзьмі звацца”. Шматлікія спробы „намацаць галінамі сонца”, дарогі, па якіх крочаць беларусы – тое, што наканавана перажыць, вытрымаць, каб загартаваць свой дух, каб аднойчы знайсці свой страчаны Рай. І менавіта гэтыя спробы і пошукі паўстаюць у вершах Ф. Баторына, якія жывіць багатая традыцыя, закладзеная „нашаніўцамі”⁹.

У пачатку ХХ стагоддзя адбылася своеасаблівая філасофская перарыентацыя беларускае літаратуры: месца Плачкі, што тужыць на старонках *Шляхціца Завальні* Баршчэўскага па мінуўшчыне забытага краю трывала і ўпэўнена заняў Прарок. Менавіта Янка Купала ў сваёй грамадзянскай лірыцы – вершы *Прарок*, *Перад будучыняй*, *Чужым* і інш. – адным з першых агучыў тое, што замінала беларусам выбірацца ў шлях па Бацькаўшчыну, каб урэшце „людзьмі звацца”: так – „па беларускім бітым шляху [...] брыдзе чужынец”¹⁰, так – беларусы „аграбленыя з гонару й кашулі”¹¹, але ці можна лічыць, што свабода, незалежнасць і шчасце пабудуюцца самі па сабе, без аніякага высілку? Ці можна сцвярджаць, што толькі знешнія сілы замянаюць беларусам „заныць свой пачэсны пасад між народамі”? Можна, павінен з’явіцца на беларускай зямлі свой Матафі¹², і беларусы, як калісьці ў старазапаветныя часы габрэі, павінны ўзняцца, паўстаць супраць прыгнёту, змагацца за сваё права, сваю зямлю, саміх сябе? Зварот Янкі Купалы зусім невыпадковы: у часы выпрабаванняў і паняверкі вера можа стаць не толькі выратаваннем, але і чымсь, што аб’ядноўвае людзей, натхняе іх на барацьбу за існаванне, за годнасць, за будучыню. Так, менавіта ў гэтым – місія героя верша *Прарок*, напісанага ў 1912 годзе.

⁹ Дз. К л я б а н а ў, *op. cit.*, с. 273.

¹⁰ Я н к а К у п а л а, *Прарок* [у:] М. С к о б л а, *Краса і сіла. Анталогія беларускай паэзіі ХХ стагоддзя*, Мінск 2003, с. 59.

¹¹ Я н к а К у п а л а, *Перад будучыняй* [у:] М. С к о б л а, *op. cit.*, с. 62.

¹² Матафі – іўдзейскі свяшчэннік, які разам з сынамі Юдам, Іянафанам і Сымонам ўзняў паўстанне супраць сірыйскага панавання ў абарону сваёй веры і Бацькаўшчыны. Гэтыя падзеі апісаныя ў 1-й і 2-й Кнігах Макабэяў, што ўваходзяць у канон Старога Запавету.

У сваіх вершах Янка Купала з болем і распаччу кажа, што людзі не толькі з'яўляюцца ахвярамі неспрыяльнага лёсу, але і самі сталі „пракляццем” роднае зямлі, „як збэшчаныя госці”¹³. Янка Купала не хавае праўды: „І прысягаем, клічам Бога ў сведкі, // Што мы – не мы, што нехта вінават”¹⁴. Спрабуючы абудзіць людзей ад векавечнага сну, паэт прыводзіць у ахутаную змрочным сном зямлю Прарока – „пасла святла”, які імкнецца разбіць сваім крыкам сцяну з духоўнае глухаты, зняверанасці, абьякавасці.

У філасофскай лірыцы Ф. Баторына таксама прысутнічае матыў прарока і прароцтваў – шматмерны, з розным сэнсава-ідэйным напаўненнем і гучаннем у залежнасці ад традыцый, якія становяцца – непасрэдна ці апаэродкавана – крыніцаю паэтычнага натхнення. У шэрагу вершаў адчуваецца моцны ўплыў біблейскага матыву прарока як асобы, надзеленай звышнатуральнаю моцаю, якую дае веданне, а таксама канфлікту з натоўпам, што зусім не схільны прыслухоўвацца да прарочых словаў, у выніку чаго прарок асуджаны на надзвычайнае цярпенне, адчай, парадаксальную бездапаможнасць ў той барацьбе, якую накіравана яму весці. Такое спасціжэнне вобраза прарока было ўласціва беларускай літаратуры ў пачатку XX стагоддзя, калі дамінавала рамантычная плынь: прарок – не толькі абраннік, якому адкрытыя таямніцы ведаў і на якога ўскладзеная місія „ўставаць, ісці, ноч прасвятляць”, але гэта яшчэ і трыбун, і правадыр, і змагар, і тытан думкі – адным словам, асоба, якой накіравана было стаць духоўным лідарам нацыі.

Ф. Баторын, развіваючы класічную для беларускай літаратуры рамантычную традыцыю прарока і прароцтва, знаходзіць новыя барвы для гэтага вобраза, упісваючы яго не толькі ў біблейскую – *Старога і Новага заветаў* – традыцыю, але і ў еўрапейскі культурна-гістарычны кантэкст. Так, вельмі цікавым уяўляецца створаны паэтам вобраз прарока ў вершы *Расцершы плоць па вострых камянях...*¹⁵. Баторынскі Прарок тут мае рысы адначасова і Хрыста, і Джардана Бруна. Абодвух аб'ядноўвае і валоданне веданнем, якім яны прагнуць падзяліцца з іншымі, і разуменне сваёй місіі на зямлі, і гатоўнасць прасвятляць душы цанюю свайго жыцця:

Расцершы плоць па вострых камянях,
Сваёй крывёй пясок увільгатніўшы,
Ён, тысячам вачэй душу адкрыўшы,
Святое веры пракладае шлях¹⁶.

Святасць веры, што нясе з сабою пакуль што нязнаны Ён, заключаецца перш за ўсё ў тым, што гэтая вера не збудаваная на крывадушнасці, на хлусні, на ўвядзенні ў зман ці спробе атрымаць сабе нейкія матэрыяльныя даброты. Менавіта духоўная чысціня, ідэйнасць і адданасць ідэі, місійнасць робяць

¹³ Я н к а К у п а л а, *Прарок*, *op. cit.*, с. 53.

¹⁴ Я н к а К у п а л а, *Перад будучыняй*, *op. cit.*, с. 62.

¹⁵ Ф. Б а т о р ы н, *Расцершы плоць па вострых камянях...* [у:] Ф. Б а т о р ы н, *На вуліцы Максіма Багдановіча...*, с. 174.

¹⁶ *Ibidem*.

вобраз шматузроўневым, надзвычай ёмістым. І гэты вобраз выразна адрозніваецца, бясспрэчна, ад магутнага ў сваёй эмацыянальнай насычанасці вобразу з верша Янкі Купалы. Ужыванне асабовага займенніка ў першай страфе таксама дадае вобразу неадназначнасці і абагуленасці адначасова, з аднаго боку, адсылаючы да хрысціянскай – у прыватнасці, каталіцкай – традыцыі рэлігійных¹⁷ і малітоўных тэкстаў¹⁸, з другога, з’яўляецца аднясеннем да верша з *Евангелля ад Мацвея* (Мацв. 13:57), але адначасова дазваляе пазбегнуць залішняй пафаснасці.

Звяртае на сябе ўвагу і той факт, што герой верша пакутуе фізічна – шлях да веры шчодро паліты ягонаў крывёю. З аднаго боку, такім чынам паэт сцвярджае думку, што шлях да праўды, да святае веры вымагае ад чалавека напружання ўсіх сіл – і фізічных, і духоўных, нязвычайнае рашучасці і гатоўнасці прынесці сябе ў ахвяру. З іншага боку, уласная кроў, пралітая ў імя ідэі, у імя іншых, азначае маральнае ўзвышэнне, стварае вакол героя арэал праўдзівай святасці. Можна таксама трактаваць гэтую акалічнасць як адсылку да біблейскае традыцыі апісання пакут Хрыста, пададзеных у Евангеллі св. Яна, калі скатаванаму Ісусу ўскладаюць на галаву вянец з церняў¹⁹. І тут не без значэння будзе факт, што па набрынялым крывёю пяску следам за героем крочаць тыя, каго гэтая кроў прынаджвае. Яе пах дурманіць галаву, абуджаючы, як у хіжых звяроў, ганебную прагу яшчэ большае крыві, разрывання на шматкі пакутніцкае плоці.

Сугучнасць з Янкам Купалам, а дакладней, рэмінісцэнцыі на эмацыянальна-вобразным узроўні, – і ў сітуацыі сутыкнення Прарока з натоўпам. Але паэты выбіраюць розныя шляхі і сродкі прадстаўлення канфлікту. У Янкі Купалы „народ змарнелы” канае, корпаецца ў зямлі, сляпы, як крот – людзі растаптаныя каваным ботам чужынца, развучыліся марыць і змагацца за свае мары. Прарок заклікае апамятацца, узнімацца на барацьбу, але ў фінале замест слова „народ” з’яўляецца слова „грамада” – паэт выразна сігналізуе адсутнасць індывидуальнага пачатку ў маўленні хорам, а таксама няведанне вартасці такіх каштоўнасцяў, як вольнасць, годнасць. Але калі ў Янкі Купалы відочная дэградацыя з народа ў грамаду (фінал, у якім дэкларуецца прывязанасць да матэрыяльнага коштам адмаўлення ад духоўнага), то ў Ф. Баторына – адразу „світа разявак”: слова „світа” з’яўляецца маркерам, што сведчыць пра залежнасць, прыніжэнне, зьядзенне чалавека да статусу паслухмянага паслугача, а слова „разявакі” маркіруе духоўную і ментальную пустату.

У вершы Ф. Баторына зусім па-іншаму вырашаны таксама канфлікт паміж „паслом святла” і натоўпам: можна прасачыць выразную сувязь вобразаў з другой страфы верша з еўрапейскай і ўласнабеларускай традыцыяй

¹⁷ Традыцыя выкарыстання асабовага займенніка ў адносінах да прарока, месіі мае свае карані ў тэкстах *Старога Завету*. У якасці прыкладу можна прывесці *Кнігу прарока Іцаі* – Іс 53:4 [online], www.nonpossumus.pl/ps/1z/53.php [доступ: 10.03.2013].

¹⁸ У якасці прыкладу можна прывесці літургічны спеў *Gloria in excelsis Deo*.

¹⁹ *Ecce homo* [online], www.voxdomini.com.pl/valt/p-ew/04-j-19.htm [доступ: 10.03.2013].

карнавалізацыі, а таксама з творчасцю Ераніма Босха (*Спакушэнне св. Антонія, Пекла, Блазнаватыя і праклятыя* і інш.). Здаецца, менавіта пачвары з палотнаў Е. Босха з'яўляюцца выдатнаю ілюстрацыяй жажлівага карнавалу, у цэнтры якога „фанатычнае нявер'е”, абкружанае пустымі і прагнымі забавы разывакамі:

А следам з цэлай світай разывак
 Ступае фанатычнае нявер'е,
 Ліе смалу і густа сыпле пер'е,
 І ўжо рыхтуе блазенскі каўпак²⁰.

Ужыты ў дадзенай страфе дзеяслоў руху „ступаць” таксама адыгрывае істотную ролю ў зразуменні вобразнай сістэмы верша. Нявер'е – не пасіўная абыякавасць, засяроджанае корпанне ў цемры безнадзейнасці, але абкружана світаю, дзейная ключавая фігура карнавалу, сімвалічнае ўвасабленне ўлады, што скарае, падпарадкоўвае, знявольвае, прымушае служыць сабе. Менавіта магутнасць, упэўненасць, моц і выразна перадае слова „ступае”. У сваю чаргу, у супастаўленні з дзеясловамі дзеяння „ліць”, „сыпаць”, „рыхтаваць” прыметнік „фанатычны” выконвае ролю партрэтнае характарыстыкі, даючы чытачу магчымасць уявіць не ваяўнічы фанатызм натоўпу, што мкне ў адзіным парыве, але хутчэй фанатычны бляск шаленскіх вачэй, зацягасць, што перакрэслівае любую праяву чалавечнасці ў абліччы.

Згодна з законамі карнавалу, твары схаваныя пад маскамі, а свет становіцца з ног на галаву. І вось ужо няпраўда займае месца праўды, крыўда і хіжасць становяцца важнейшымі за справядлівасць, а таму, хто нясе святло, начэпяць на галаву каўпак блазна. Матыў карнавалу – з'явы, што спалучае ў сабе паганскі рытуал з хрысціянствам – важны яшчэ і таму, што этымалогія самога тэрміну звязаная з лацінскім словам *carnus* – мяса²¹, а рытуальны пачатак адсылае да часоў прынясення чалавечых ахвяраў і *Старога Завету*. Таму зусім заканамерным з'яўляецца фінал: Ён будзе прынесены ў ахвяру – стане ахвяраю тых, каго меўся прасвятліць, вызваліць, збавіць, і хто пазірае на яго хіжымі вачыма, як на кавалак скрываўленага мяса. Ён – пакутнік Бруна і Хрыстос нашых дзён, які аддае сябе без рэшты, але тыя, каму ён сябе аддае, не могуць прыйсці на духоўнае свята, бо патрабуюць крывавай трызны, каб набіць свае трыбухі – *carne vale* (развітанне з мясам)²². Ізноў можна прыгадаць фрагмент з *Евангелля ад Мацвея*, у якім бязвер'е пазбаўляе людзей магчымасці ўбачыць і дакрануцца да цудаў (*Мацв. 13:57*). Нявер'е ў вершы Ф. Баторына – не простае адмаўленне веры, вучэння, ідэі, але і прага расправы, жажлівага відовішча. Тут таксама прасочваецца біблейскі матыў, звязаны з падзеямі, апісанымі ў *Евангеллі ад Мацвея*: раз'ятраны натоўп на пытанне Пілата пра лёс Ісуса, якога клічуць Месіяем, голасна дамагаецца, каб Ісус быў ускрыжаваны (*Мацв. 27:15–26*).

²⁰ Ф. Б а т о р ы н, *Расцершы плоць...*, с. 174.

²¹ В.Ф. К о л ы з и н, *От мистерии к карнавалу. Театральность немецкой религиозной и площадной сцены раннего и позднего средневековья*, Москва 2002, с. 88–108.

²² *Carnival* [online], www.etymonline.com/index.php?term=Carnival [доступ: 17.02.2013].

Фінальная сцэна верша невыпадкова адсылае і да сцэны катавання Ісуса (*Ессе Ното*), і да спалення на вогнішчы Джардана Бруна, і да старажытных ахвярапрынашэнняў:

А там, дзе зробіць ён апошні крок,
Сухога вецця куча наламана,
Ганебны слуп у дол ужо ўкапаны
І шылда, дзе напісана: ПРАРОК²³.

Верш Ф. Баторына *Другая спроба напісання верша на другой дзяржаўнай мове з пераасэнсаваннем на першай* з'яўляецца выдатным прыкладам рэмінісцэнцыі матываў і вобразаў *Прарока* Янкі Купалы. Сугучнасць з Купалавым *Прарокам* бачная перш за ўсё ў структуры апаведу: уводная частка, у якой адбываецца знаёмства з лірычным героем, з неспрыяльнымі акалічнасцямі, што павінны перашкодзіць у выкананні місіі, а таксама сігналізуецца ўпартасць лірычнага героя ў пераадоленні ўсіх перашкодаў на сваім шляху ў імя вялікае ідэі; асноўная частка – сустрэча лірычнага героя з людзьмі, палымяныя заклікі абудзіцца ад здранцвення, усвядоміць сябе грамадзянам і гаспадарамі сваёй зямлі і свайго лёсу, рушыць „з цемры да святла”; заключная частка – расчараванне, параженне лірычнага героя.

Істотным элементам, што ўплывае на стварэнне адпаведнага эмацыйнага фону для ўспрыняцця тэксту, з'яўляецца граматычная катэгорыя асобы і яе ўжыванне ў творах. У *Прароку* Янкі Купалы апавед пабудаваны такім чынам, што чытач знаходзіцца ў пазіцыі старонняга назіральніка: прарок звяртаецца да людзей, людзі даюць адказ грамадой, мы (чытач) – убаку. Такім чынам дасягаецца своеасаблівая летапіснасць апаведу, які вядзе нябачны апавядальнік: „Ішоў прарок пясчанай сцежкай // З навукай новаю к людзям”²⁴.

У сваю чаргу, Ф. Баторын вядзе маналог ад імя лірычнага „я” – першае асобы. Такая суб'ектывізацыя, будаванне апаведу такім чынам, каб у чытача ўзнікала ўражанне далучанасці да чагосьці насамрэч перажытага лірычным героем, быццам надае апаведу легітымнасці, сігналізуе рэальнасць і канкрэтнасць апісаных падзей:

Я йшоў у змроку. Ногі нылі.
За камяні чапляўся я.
Наўкол сабакі дзіка вылі,
Паўзла і шоргала змяя²⁵.

Варта таксама звярнуць увагу на тое, якім чынам абодва паэты апісваюць неспрыяльныя акалічнасці цяжкага шляху лірычнага героя. У Янкі

²³ Ф. Б а т о р ы н, *Расцершы плоць...*, с. 174.

²⁴ Я н к а К у п а л а, *Прарок*, *op. cit.*, с. 53.

²⁵ Ф. Б а т о р ы н, *Другая спроба напісання верша на другой дзяржаўнай мове з пераасэнсаваннем на першай* [у:] Ф. Б а т о р ы н, *На вуліцы Максіма Багдановіча...*, с. 367.

Купалы – зборны вобраз звяр’я – хіжых драпежнікаў (граюць зубамі) і груганоў – вялікіх чорных птушак, што ў фальклорнай традыцыі спрадвеку з’яўляюцца прадвеснікамі няшчасця і смерці (чорны колер як пакаранне за грахі ў іўдзейскай традыцыі, д’яблава стварэнне ў хрысціянскай – груган пракляты за тое, што хацеў піць кроў укрыжаванага Хрыста). У Ф. Баторына – сабакі і змяя. Дзікае выццё сабак з’яўляецца сімвалам выраджэння: сабака стаў адным з першых звяроў, прыручаных чалавекам, ахоўваў ягонае жылло, дапамагаў па гаспадарцы, але калі чалавек перастае быць гаспадаром на сваёй зямлі, калі ён пазбаўлены ўласнага дому, дык і ў сабаку абуджаецца ягоны звярыны (ацэначны аспект) пачатак, колішні сябра і верны спадарожнік чалавека дзічэе. У сваю чаргу, змяя – не вуж, які ў беларускай паганскай міфалогіі меў выключна станоўчыя канатацыі і лічыўся адным з увасабленнем патронаў дому, але сімвал небяспекі і здрады – Змей з райскага саду. Да таго ж, дадатковая негатыўная афарбоўка звязана з поўзаннем, якое, у сваю чаргу, выклікае асацыяцыі з нізкапаклонствам.

У адрозненне ад Янкі Купалы, у вершы якога пытанне пра чырвонцы з’яўляецца поўным драматызму фінальным акордам, Ф. Баторын з самага пачатку сігналізуе матэрыялізм людзей, немагчымасць узняцца над рэчыўнасцю, якая прыносіць пакуты і знясільвае душу, пазбаўляючы чалавека якіх-кольвечы сіл для барацьбы за самога сябе: „Ды дзесь пакутвалі тут людзі. // На жаль, натоўп. Зусім не раць”²⁶.

Належыць звярнуць увагу і на тое, якім чынам лірычны герой Ф. Баторына пачынае размаўляць з людзьмі. Ён не проста гатовы аддаць усё, каб яго пачулі – ён аддае, спальваючы сэрца. Фактычна маем дачыненне з матывам ахвярапрынашэння – сэрца лірычнага героя спальвае агонь святое праўды, бо толькі так можна дасягнуць вышніх сфер: „Ірваў сабе я крыкам грудзі, // Каб глухату іх узарваць”²⁷, „Я ім крычаў, аж спальваў сэрца. // І не чакаў узнагарод...”²⁸.

Істотнаю з’яўляецца акалічнасць, што лірычны герой, імкнучыся сваім крыкам разарваць покрыва аглухлага сну, „не чакаў узнагарод”. Гэта спекуляцыйна, бо гаворка зусім не ідзе пра змаганне за грамадскае лідарства, уладу, што звязана з матэрыяльнымі выгодамі, з пашанаю і ўзыходам па сацыяльнай лесвіцы, як здаралася ў гісторыі чалавечай цывілізацыі неаднойчы. У дадзеным фрагменце, хутчэй, відочная адсылка да біблейскага матыву праўдзівасці прарока і ягоных прароцтваў, што паўстае ў *Кнізе прарока Амоса Старога Запавету*: пад канец эпохі прарокаў сярод людзей з’яўлялася шмат ілжэпрарокаў, што зрабілі прароцтва крыніцаю заробку. Менавіта таму тыя, хто былі сапраўды прарокамі, прыходзілі да людзей і казалі, што з’яўляюцца пастухамі, зарабляюць гэтым сабе на жыццё, а да людзей ідуць толькі таму, што ім гэта было даручана. Перадача слова Богага, ягонай праўды, сапраўднае прароцтва не вымагала аніякае ўзнагароды (*Амоса 7:14–15*).

²⁶ *Ibidem.*

²⁷ *Ibidem.*

²⁸ *Ibidem.*

Істотная розніца бачная ў рэалізацыі абодвума паэтамі матыву праецтва. У вусны купалаўскага Прарока ўкладзеныя і горкія словы абвінавачванняў і палымяныя словы заклікаў. Замацаванне прароцкай функцыі – наступныя словы: „Я добрай доляй послан к вам // І знаю, што было, што будзе, // І вас у крыўду не аддам”²⁹. У пэўным сэнсе прарочымі з’яўляюцца і словы „Бо што не возьмеце сягоння // Таго і заўтра вам не ўзяць”. У Ф. Баторына місійнасць, прароцкая функцыя ўвасобленая перш за ўсё ў цяпленні самога лірычнага героя: „Ірваў сабе я крыкам грудзі, // Каб глухату іх узарваць. // Я ім крычаў, аж спальваў сэрца”.

Звяртае на сябе ўвагу таксама тое, якім чынам абодва паэты рэалізуюць матыв праецтва з граматычнага і сінтаксічнага пунктаў гледжання. Так, герой Янкі Купалы выкарыстоўвае дзеясловы загаднага ладу і клічнік – паслядоўнасць, што вынікае з самой семантыкі формы загаднага ладу. Можна сказаць, што такім чынам увасабляецца місійнасць героя, яго абранасць, лідарская пазіцыя: прарок – носьбіт свабоды, і ён нясе свабоду, прасвятленне іншым, рэалізуецца як палымяны аратар, правадыр, ваяр-натхняльнік. Эфект далучанасці, дэкларацыя актыўнага ўдзелу ў барацьбе ў абодвух вершах ўвасобленыя пры дапамозе практычна ідэнтычнае канструкцыі – „За мной, за мной, забраны людзе...” ў Янкі Купалы і „За мной, браты, з начы пякельнай...” у Ф. Баторына. Але ў Ф. Баторына маналог лірычнага героя вядзецца ад першае асобы множнага ліку – і своеасаблівая адсылка да ўзгаданага вышэй матыву прарокаў-пастухоў, і надзвычай важнае ўсведамленне героем уласнае зняволенасці і неабходнасці вызвалення разам з іншымі: „Нам варта толькі схамянуцца, // Здранцвенне стрэсці, што як скон, // Да ўсходу тварам павярнуцца [...]”³⁰.

Істотнаю для зразумення глыбіннага паслання верша Ф. Баторына з’яўляецца алюзія да матыву нараджэння Ісуса Хрыста з Протаевангелля ад Якуба – „да ўсходу тварам павярнуцца – і ў шлях”: менавіта з усходу кіраваліся мудрацы – у еўрапейскай традыцыі каралі – каб знайсці там Немаўля, якому наканавана было стаць Збаўцам, а таксама да матыву выйсця народу Ізраіля з егіпецкай няволі і вяртанне ў Іерусалім. У сваю чаргу, фрагмент пра крываваы шлях – своеасаблівая алюзія да біблейскіх гісторый пра пакланенне залатому цяльцу і 40-гадовага блукання па пустэльні.

Фінал верша Ф. Баторына адсылае чытача да матыву, што сустракаецца перадусім у *Старым Запавеце* – ў *Кнізе прарока Ісаі (Ісаі 40:3)*, *Кнізе прарока Ераміі (Ераміі 16:14; 31:2)*, *Кнізе прарока Баруха (5:7)* – а таксама ў *Новым Запавеце* – *Евангеллі ад Мацвея (Мацв. 3:1–3)*, *Евангеллі ад Марка (Марк 1:3–4)* і *Евангеллі ад Яна (Ян 1:23)*. Гаворка ідзе пра матыв праецтва, што датычыла набліжэння Царства Божага, неабходнасці выйсця на простую дарогу – да святла, да сапраўднае веры, а таксама пра праецтвы Яна Хрысціцеля, што былі шмат кім адрынутыя і непачутыя: „Крычаў – о, гора! – я ў пустэльні, // Дзе нават рэха не было”³¹.

²⁹ Я н к а К у п а л а, *Прарок, op. cit.*, с. 53.

³⁰ Ф. Б а т о р ы н, *Другая спроба...*, с. 367.

³¹ *Ibidem*.

Надзвычай цікавымі з пункту гледжання асэнсавання біблейскіх матываў уяўляецца верш *Я песняю сваёй крычаў, чые вы ўнукі...*³². Змест верша адсылае і да *Старога Запавету* – у прыватнасці, да эпохі прароцтваў і *Кнігі Выхаду*, *Кнігі Лікаў*, *Кнігі Другазаконня*, *Кнігі Ерамій* – і да *Новага Запавету* – *Апакаліпсісу св. Яна*.

Так, лірычны герой верша – прарок, чыя місія – абуджэнне народу з не-свядомага трызнення, памылкова званага імі самімі жыццём. Але словы пра неабходнасць прыгадаць пра забытыя духоўныя каштоўнасці, адшукаць у глыбіні душы веру і здольнасць змагацца за сябе разбіліся аб сцяну абьякавасці, а жыватворныя промні святла і цяпла згаслі, нікога не ўратаваўшы. Лірычны герой як быццам прымае на сябе ролю Лазара, спрабуючы сваёю песняю перасцерагчы людзей, прымусіць іх апамятацца.

Я песняю сваёй крычаў, чые вы ўнукі,
Я нёс праменне вам, што сэрца саграе,
Ды холадам сваім вы мне скавалі рукі,
Ў калодкі ступакі заціснулі мае³³.

Так, як калісьці не быў пачуты голас Майсея і прарокаў (*Лук. 16:30–31*), непачутым застаўся і голас лірычнага героя Ф. Баторына. Але за духоўную глухату, абьякавасць, марнатраўства непазбежна прыйдзе пакаранне. І ў стварэнні карціны расплаты выразна прасочваецца сувязь і цемраю егіпецкай з *Кнігі Выхаду* (*Выход 10:21–22*), і з *Апакаліпсісам св. Яна* (*Апакаліпсіс 8:12*).

Калі на маладзік, як чорная паводка,
Дазвання паглыне наш край аслеплы ноч,
Застукаюць мае драўляныя калодкі,
І бразгат кайданоў разбудзіць рэха ўзбоч³⁴.

У вершы таксама прысутнічае выразная рэмінісцэнцыя старазапаветнага матыву пакарання за грахі, які, напрыклад, сустракаецца ў *Кнізе Лікаў*, *Кнізе Другазаконня*, *Кнізе Выхаду* і т.д. Пакаранне за грахі ў біблейскай традыцыі суровае і нават жорсткае (*Лікі 25:1–4*), а выпрабаванні, праз якія накіравана прайсці чалавеку, вымагаюць ад яго напружання ўсіх ягоных духоўных сіл (*Выход 20:1–5*). Менавіта таму з вуснаў лірычнага героя верша злятае страшнае прароцтва, што абяцае пакуты: „Саб’еце да крыві вы пальцы ваших рук [...] // Гукаючы мяне, вы сарвяце ваш голас, // І будзе ён гучаць, як прадсмяротны хрып. // І слых ваш здрадзіць вам”³⁵. У прынцыпе, верш цалкам можна ўспрымаць як своеасаблівую антытэзу да *Кнігі Ерамій* (*Ерамій 29:12–14*): за грэх бяспамяцтва не будзе прабачэння, за адрачэнне ад свайго імя, сваёй гісторыі, сваіх продкаў не будзе выратавання. Загубленая

³² Ф. Б а т о р ы н, *Я песняю сваёй крычаў, чые вы ўнукі...* [у:] Ф. Б а т о р ы н, *На вуліцы Максіма Багдановіча...*, с. 81–82.

³³ *Ibidem*, с. 81.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*.

мова не загучыць песняю, што нясе надзею на збавенне: „І зашчыміць душа ў няўтольнай празе песні, // Але для вас яе не будзе у мяне”³⁶.

Ведучы гаворку пра наяўнасць біблейскіх матываў у творчасці таго ці іншага пісьменніка, паэта, драматурга, важна адзначыць істотную для перцэпцыі творчасці акалічнасць: прысутнасць згаданых вобразаў, матываў і тэм неабавязкова з’яўляецца адбіткам асабістых рэлігійных поглядаў творцы. Унікальнасць *Бібліі* як тэксту – ці, зыходзячы з постмадэрністычнае канцэпцыі – гіпертэксту культуры акурат заключаецца ў тым, што ёю прасякнутая і літаратура, і музыка, і архітэктура, што грунтуецца на еўрапейскай культурнай традыцыі. Тое, што еўрапейская культура на працягу стагоддзяў базавалася не толькі на антычнай спадчыне, але ў значна большай ступені на хрысціянскім падмурку, несумненна, прывяло да незлічонай колькасці актуалізацый біблейскіх матываў у розных галінах культуры, і літаратура з дадзенага пункту гледжання можа разглядацца як несумненны лідар. А тое, што тэксты *Старога і Новага Заветаў* датычаць не толькі пытанняў *stricte* звязаных з рэлігіяй, але і пытанняў маральнасці, адвечных духоўных каштоўнасцяў, чый генезіс непасрэдна не звязаны з хрысціянствам, але ўспрыняты і асвоены ім – гаворка перадусім ідзе пра тэксты *Старога Завета* – яшчэ больш спрыяе таму, што зварот да *Бібліі* можа адбывацца і з рэлігійнага пункту гледжання, і ў рамках агульнадухоўных пошукаў. Кніга Кніг у творчасці Ф. Баторына адыгрывае ролю своеасаблівага медыятара паміж літаратарам і чытачом – біблейскія коды, што трывала ўпісаныя ў культуру, ствараюць неабходны культурны кантэкст для зразумення тых ідэй, думак і пасланняў адносна ролі і месца чалавека на зямлі, ягонае маральнасці, каштоўнасных арыенціраў і г.д., што ўкладаюцца аўтарам ў літаратурны твор, з’яўляючыся часткаю ягонае светапогляднай канцэпцыі. Згаданыя коды – тое агульнае, што аб’ядноўвае чытача і аўтара і робіць дыялог паміж імі больш плённым.

Dzmitry Kliabanau

**Felix Batorin’s poetry: Biblical themes in the book *На вуліцы
Максіма Багдановіча***

Abstract

Felix Batorin’s poetry is based on the classical canons of Belarusian literature. Reflections on the past and present, the search for answers to the most troubling questions about the future of Belarus and its inhabitants are among the highlights of Batorin’s lyrics. Batorin tries to make sense of everyday life of modern man, his life choices, unraveling the sources of human nature. Trying to understand the mystery of the meaning of life and to answer difficult questions about man’s vocation on the earth and his life choices, Felix Batorin refers to the Biblical truth, accepting it as the starting point of his argument. The Bible is a unique cultural text, as the texts of the Old and New Testaments centuries ago gave answers to the questions that haunt humanity today.

³⁶ *Ibidem*.

Sylwia Kryńska-Kawka
Lublin

Koncept kobiecego „szczęścia” w powieści Swietłany Aleksijewicz *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*

Swietłana Aleksijewicz jest znaną i cenioną na całym świecie białoruską pisarką, autorką książek, filmów i sztuk teatralnych, laureatką licznych rosyjskich i międzynarodowych nagród, nominowana do Nagrody Nobla w dziedzinie literatury¹. Debiutowała w 1985 roku utworem *У войны не женское лицо*², wzbudzając nim spore zamieszanie w środowisku politycznym i literackim. S. Aleksijewicz zarzucano głoszenie idei pacyfizmu i naturalizmu, a przede wszystkim obalenie i deprecjonowanie obrazu kobiety radzieckiej – walecznej bohaterki. Mimo fali krytyki i dezaprobaty władz, po przeszło dwóch latach od zakończenia pracy nad dziełem, ukazało się ono w druku w czasopiśmie „Октябрь” i „Роман-газета”. Od tego momentu minęło 28 lat. W tym czasie wielu badaczy literatury podejmowało próby interpretacji utworu³, jednakże wszystkie sprowadzić można do

¹ Urodziła się 31 maja 1948 roku w Stanisławowie w Ukraińskiej SRR, w rodzinie wojskowego Armii Radzieckiej. Po tym, jak jej ojciec został zdemobilizowany, przeniosła się do jego rodzinnej Białorusi. W 1972 roku ukończyła studia na Wydziale Dziennikarstwa Białoruskiego Uniwersytetu Państwowego im. Lenina. W latach 1965–1966 pracowała jako wychowawczyni w internacie i nauczycielka. Pełniła również funkcje pracownika literackiego w rejonowej gazecie „Прыпяцкая праўда” w Narowli, kierownika oddziału pism w gazecie rejonowej „Маяк коммунизма” w Berezie, kierownika działu rozprawek i publicystyki miesięcznika „Нёман”. Od 1984 jest wolnym pisarzem. Za swoją działalność literacką została uhonorowana licznymi międzynarodowymi nagrodami. Do najbardziej znaczących należą: nominacja do Nagrody Nobla w dziedzinie literatury oraz Nagroda im. M. Ostrowskiego (1984), Nagroda im. K. Fiedina (1985), Nagroda Leninowskiego Komsomołu (1986), Nagroda Kurta Tucholskiego, Nagroda Andrzeja Siniawskiego, Nagroda *Tryumf* (Rosja), *Za Europejskie Porozumienie-98* (Niemcy), *Za najlepszą książkę polityczną* (Niemcy), Nagroda im. Herdera (Austria), Nagroda im. Ryszarda Kapuścińskiego (2011). Najbardziej znane dzieła Aleksijewicz to: *У войны не женское лицо*, *Цинковые мальчики*, *Зачарованные смертью*, *Чернобыльская молитва*, *Последние свидетели: Соло для детского голоса*, *Время сэконд хэнд*. (Na podstawie biografii udostępnionej przez Swietłanę Aleksijewicz na jej własnej stronie internetowej, dostępnej pod adresem: www.alexievich.info/biogr_RU.html [dostęp: 28.12.2013]).

² Swietłana Aleksijewicz ukończyła pracę nad książką w 1983 roku. Dzieło wydano dwa lata później. W 2010 roku nakładem wydawnictwa Czarne ukazał się w Polsce przekład utworu pod tytułem *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety* w tłumaczeniu Jerzego Czecha.

³ Wybrane publikacje, poświęcone twórczości Aleksijewicz: 1) Н.А. С и в а к о в а, *Особенности композиции книги С. Алексиевич У войны – не женское лицо...*, „Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины” 2004, № 5(26), с. 117–123; 2) Н.А. С и в а к о в а, *Мотивная организация произведений С. Алексиевич У войны – не*

szeroko rozumianej recenzji – analizy w ramach dyskursu na temat nowego kanonu – kobiecej literatury. W niniejszym artykule proponowana jest natomiast interpretacja utworu *У войны не женское лицо* w kontekście problematyki „szczęścia”. Za wstęp do dalszych rozważań posłuży refleksja nad historią kształtowania się definicji pojęcia „szczęście” w świetle dzieł najwybitniejszych przedstawicieli starożytnej i nowożytnej myśli filozoficznej.

Czym jest „szczęście”? Jaka jest jego natura i sposoby osiągania? Czy „szczęście” zależy jedynie od postawy filozoficznej, czy też od okoliczności życiowych? Powyższe pytania od wieków zajmowały istotne miejsce w rozważaniach filozoficznych myślicieli poczynając od czasów Sokratesa. Władysław Tatarkiewicz, wybitny polski filozof przełomu XIX i XX wieku, w swojej rozprawie naukowej *O szczęściu* wskazywał, by refleksje na ten temat rozpocząć od analizy językowej słowa. Wyróżnił on cztery jego aspekty: „szczęście” rozumiane jako szczęśliwe życie, radość – uczucie, posiadanie największych bogactw – duchowych i materialnych oraz zadowolenie z życia. Wszystkie wskazane aspekty tworzą, według Tatarkiewicza, wspólnie podstawę „szczęścia”. Filozof wskazał również, że nie tylko pod względem semantycznym, ale i leksykalnym pojęcie „szczęścia” okazuje się być niejednoznaczne⁴. Warto zatem przypomnieć jak kształtowała się na przestrzeni dziejów historia filozoficznych rozważań nad powyższym zagadnieniem.

Problem oceny kategorii „szczęścia” był żywo dyskutowany już w Starożytności. Początkowo filozofowie używali w odniesieniu do danego zagadnienia określeń „zadowolenie” i „sprzyjający los”. Pierwszym myślicielem, który rozpoczął dyskurs filozoficzny na temat „szczęścia”, był Demokryt. Według niego, człowiek szczęśliwy to taki, który jest usatysfakcjonowany swoim życiem. „Szczęście” to również równowaga stanu ducha istoty ludzkiej, nieskażonej nienawiścią, czy zazdrością itp.⁵. Refleksje Demokryta były dalej rozwijane przez wybitnego antycznego filozofa – Arystotelesa. Uczony wyróżniał 3 kategorie życia – polityczne, filozoficzne i życie opierające się na zadowoleniu. Zgodnie z powyższym przekonywał, że każdy człowiek może być szczęśliwy niezależnie od tego, jaki rodzaj bytowania wybrał⁶. Warto podkreślić, że w przeciwieństwie do innych wybitnych przedstawicieli epoki starożytnej – Sokratesa i Platona, Arystoteles twierdził, że wartości materialne są również ważne. Same w sobie nie są „szczęściem”, ale służą jako środek do jego osiągnięcia⁷.

Zatem już od czasów starożytnych nie istniała ogólnie przyjęta definicja pojęcia „szczęście”. Początek następnej epoki daje inne spojrzenie na analizowane zagadnienie. Zgodnie z filozofią teocentryczną, chrześcijańscy filozofowie epoki

ЖЕНСКОЕ ЛИЦО... Последни свидетели [в:] VI межвузовская научно-методическая конференция молодых ученых. Сборник материалов, ред. А.А. Горбачук и й, Брест 2004, с. 286–288; 3) П. Вайль, Правда – женского рода, „Российская газета” 2008, 30 мая.

⁴ W. T a t a r k i e w i c z, *O szczęściu*, Warszawa 1990, s. 15–17.

⁵ A. Ż y c z o k, *Filozoficzne korzenie pedagogiki radości*, Kraków 2000, s. 13.

⁶ A r y s t o t e l e s, *Dzieła wszystkie*, t. 5, pod red. D. Gromskiej, L. Regnera, W. Wróbleckiego, Warszawa 2002, s. 406.

⁷ G. R e a l e, *Historia filozofii starożytnej*, t. 2, *Platon i Arystoteles*, tłum. E. Zieliński, M. Podbielski, Lublin 1994, s. 482.

Średniowiecza, w tym między innymi św. Tomasz z Akwinu⁸ i św. Benedykt głosili, że do szczęścia wiedzie życie zgodne z przykazaniami Bożymi, w poszanowaniu ustanowionych przez Boga prawd⁹.

Kolejna epoka przyniosła ze sobą nowe spojrzenie na kategorię „szczęścia”. Nabrało ono subiektywnego, hedonistycznego charakteru i odnosiło się do uczucia satysfakcji. Wybitni przedstawiciele Oświecenia, John Lock i Jeremi Bentham, „szczęściem” nazywali najwyższy poziom „zadowolenia”¹⁰. We Francji, drugim po Anglii ośrodkiem myśli filozoficznej, najbardziej znaczący filozofowie tego czasu odnosili „szczęście” również do „zadowolenia” i „zadowolenie” do „szczęścia”.

Konkludując, historia pojęcia „szczęście”, która liczy sobie ponad dwa tysiące lat, jest zadziwiająco bogata. Na początku „szczęście” utożsamiano z powodzeniem. Następnie odnoszono je do stanu ducha człowieka i posiadania przez niego najwyższych bogactw, zalet. Kolejno nabrało ono subiektywnego charakteru i traktowano je jako satysfakcję płynącą z życia. W ten oto sposób definicja pojęcia „szczęście” balansowała między zadowoleniem i rzeczywistym stanem istnienia. Obecnie oba te elementy się nakładają i wzajemnie uzupełniają.

Analiza dziejów pojęcia „szczęście” nasuwa na myśl pytanie: O jakim człowieku jest mowa w przytoczonych filozoficznych rozważaniach, biorąc pod uwagę jego płeć? Można przypuszczać, że z teoretycznego punktu widzenia myśliciele rozpatrywali uniwersalną charakterystykę niezależnie od płci. Jednak warto zauważyć, że historia pojęcia „szczęście” opisana została przez mężczyzn, z męskiego punktu widzenia. Słuszność tego stwierdzenia potwierdza fakt, że wśród filozofów zajmujących się tą problematyką nie ma kobiet. Reasumując, jak pisze Galina Brand¹¹, kobieta pozostała na obrzeżach pola wpływającego na historię myśli filozoficznej, jaka kształtowała się na przestrzeni dziejów. Powyższe stwierdzenie przywodzi na myśl kolejne kwestie: jakie wobec tego, według filozofów, jest naznaczenie kobiety? W czym płeć piękna upatruje źródło kobiecego „szczęścia”?

Kobietę w filozofii i literaturze przez stulecia opisywali i charakteryzowali przede wszystkim mężczyźni. Była ona przedmiotem uwielbienia średniowiecznych liryków, obiektem renesansowej miłości, przyczyną cierpień, adresatem barokowych komplementów, przedmiotem sentymentalnych westchnień, jak również dziewczicą służącą Ojczyźnie¹². Przedstawiano ją głównie jako kochankę, żonę i matkę, obiekt pożądania, uwielbienia oraz zazdrości. Niezależnie od epoki motyw płci pięknej stał się nieodłączną częścią takich tematów jak miłość, macierzyństwo czy rodzina. Akcenty świadczące o emancypacji pojawiły się dopiero w pozytywizmie, natomiast przełom w postrzeganiu kobiet przyniosło piśmiennictwo modernistyczne. Dopiero w literaturze współczesnej postaci kobiet wyszły

⁸ Dzieła, w których filozof szerzej porusza omawiane zagadnienie, to: *Opatrzność Boża i magia*, przeł. Z. Włodek, Warszawa 1994, *Kwestia o duszy (Questiones disp. de anima)*, przeł. Z. Włodek, W. Zega, Kraków 1996, *Dysputy problemowe o prawdzie*, przeł. A. Białek, opr. M. Krąpiec i A. Maryniarczyk, Lublin 1999.

⁹ T. Ś l i s k o, *Zarys etyki ogólnej*, Kraków 1984, s. 79.

¹⁰ J. B e n t h a m, *Wprowadzenie do zasad moralności i prawodawstwa*, tłum. B. Nawrończyk, Warszawa 1958.

¹¹ Г. Б р а н д т, *Природа женщины*, Прага 2000, s. 3.

¹² W. K o p a l i Ń s k i, *Słownik bohaterów literackich*, Warszawa 2007, s. 272–276.

poza tradycyjnie przypisywane im role. Nie było to procesem przypadkowym, ale wynikało z pragnienia kobiet przedstawienia swojego subiektywnego spojrzenia na życie. Najlepszym środkiem, przy pomocy którego można było odkryć zatajony kobiecy świat, okazała się być literatura. Stąd lata osiemdziesiąte XX wieku dały początek nowego rozdziału w historii wschodnioeuropejskiej literatury – literatury kobiet. Do najbardziej znaczących przedstawicielek tego nurtu zaliczamy między innymi Ludmiłę Pietruszewską¹³, Swietłanę Wasilenko¹⁴ czy Swietłanę Aleksijewicz. Bohaterkami literatury kobiet są matki, córki, żony. Poprzez nie pisarki przedstawiają najbardziej aktualne tematy dotyczące walki płci przeciwnej o swoje prawa społeczne, prawo do miłości, życia emocjonalnego. W ten oto sposób autorki walczą z ukształtowanym na przestrzeni dziejów archetypem kobiety, między innymi odkrywając czym jest „kobiece szczęście”¹⁵.

Bohaterkami reportażu *У войны не женское лицо* Swietłany Aleksijewicz są również kobiety – żołnierki, które w czasie Drugiej Wojny Światowej pełniły typowo męskie role, były między innymi: saperami, lotnikami, sanitariuszkami, strzelcami wyborowymi, czołgistkami. Porzuciły dom, rodzinę, dzieci i wyruszały na front, aby walczyć w obronie Ojczyzny, często nieświadome trudności, krzywd i cierpienia, jakie na nie czekały. Wielokrotnie ranne, kontuzjowane, często okaleczone na całe życie wytrzymały 4 lata, by potem opowiedzieć o swoich przeżyciach pisarce. S. Aleksijewicz w ciągu 7 lat przeprowadziła ponad 500 rozmów z kobietami walczącymi na froncie. Na podstawie nagrań rozmów, notatek i dokumentów opracowała reportaż, który następnie na początku lat 80. ukazywał się w odcinkach w prasie. Książka, której łączny nakład osiągnął prawie dwa miliony egzemplarzy, stała się również inspiracją dla reżyserów i piosenkarzy. W czym zatem tkwi fenomen tego dzieła, co je wyróżnia spośród innych?

Na niniejsze tak postawione pytanie odpowiada sama autorka we wstępie do utworu *У войны не женское лицо*:

„Wszyscy tkwimy w niewoli męskich wyobrażeń i męskich doznań wojennych. Męskich słów. Kobiety milczą. [...] Kobiety opowiadają inaczej i o czym innym. [...] Chciałabym napisać historie tej wojny. Historię kobiecą”¹⁶.

¹³ Współczesna rosyjska pisarka, dramaturg, scenarzystka. Jej najbardziej znaczące dzieła to: *Время ночь* (1992) – w Polsce wydana w 2012 przez Wydawnictwo Czarne, *Номер Один, или В садах других возможностей* (2004) – w Polsce wydana w 2010 przez wydawnictwo Świat Książki, *Истории из моей собственной жизни* (2009) – powieść autobiograficzna.

¹⁴ Pisarka, która pod koniec lat osiemdziesiątych znalazła się w grupie „Nowe Amazonki”, zrzeszającej autorki, które publikowały zbiory kobiecej poezji i prozy. Najbardziej znanym utworem S. Wasilenko jest *Глупастка (Дурочка)*. Książka ta ukazała się w Polsce, nakładem Wydawnictwa Czarne, w tłumaczeniu Jerzego Czecha i znalazła się na liście siedmiu utworów nominowanych do Literackiej Nagrody Europy Środkowo-Wschodniej Angelus.

¹⁵ Historia prozy kobiet szeroko opisana jest w następujących dziełach: 1) *Literatura Słowiańska po roku 1984. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy* [w:] *Feminizm* t. 2, red. E. K r a s o w s k a, Warszawa 2005; 2) Г. Л. Н е ф а г и н а, *Русская проза конца XX века*, Москва 2003; 3) Н. Л. Л е й д е р м а н, М. Н. Л и п о в е ц к и й, *Современная русская литература 1950–1990-е годы в двух томах*, т. 2, 1968–1990, Москва 2003; 4) *Русская литература XX века*, т. 2, 1940–1990-е годы, под ред. Л. П. К р е м е н ц о в а, Москва 2003.

¹⁶ S. A l e k s i j e w i c z, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, Wołowiec 2010, s. 9–10.

Podobną myśl Aleksijewicz wyraża w wywiadzie udzielonym Lidii Ostalowskiej tuż po otrzymaniu Nagrody im. Ryszarda Kapuścińskiego za ten reportaż:

„Wojna nie ma ludzkiej twarzy. Ale ja patrzę na wojnę oczami kobiet. Daję im prawo głosu, aby opowiedziały o swojej kobiecej wojnie, a nie o męskiej. Kobieta pamięta co innego, inaczej pamięta. Pamięta kolor, zapach, ma dużo uczuć, których nie mają mężczyźni. Kobiety pamiętają więcej swoich emocji”¹⁷.

Zatem, jak pisze sama S. Aleksijewicz, reportaż jest relacją z wojny widzianą oczami kobiet, dotyczącą losów „małego człowieka i kwestii wielkiej Utopii” („Я пишу документально – художественную хронику: маленький человек и великая Утопия”)¹⁸. Tym samym w relacjach żołnerek dostrzegamy wszechobecny sensualizm, który staje się równie ważny jak nienawiść do wroga, chęć zemsty, czy ból i strach. Kobięca wojna ma woń, barwę, głos i smak. Żołnierki w swoich opisach szczególnie eksponują zapach i kolor krwi, która jeszcze po wojnie przypominała im o bolesnych doświadczeniach i sprawiała, że czerwona barwa kwiatów, mięsa, czy ubrań wzbudzały w nich odrazę i lęk:

„Po wojnie chodziły na targ i nie mogły patrzeć na czerwone stragany z mięsem ... Nawet na czerwony kreton... *Oj, kochana, nie znajdziesz w moim domu nic czerwonego, choć już minęło czterdzieści lat. Od wojny nienawidzę czerwonego koloru!*”¹⁹.

W wypowiedziach kobiet dostrzegamy również niezwykle szczegółowość opisów fizjologii człowieka. Żołnierki mówią o ślicznych twarzach młodych kobiet na wojnie, wyglądzie spalonych ciał, przenikliwości spojrzenia, różnych odcieniach skóry człowieka, krzyku ludzi okaleczonych i rannych, smrodzie spalenizny.

„Znajdowaliśmy kości w popiele [...] Wszystko było czarne, białe były tylko kostki. Popiół kostny... Już go rozpoznawałam – bo jest biały, bielusieńki...”²⁰. „Jak długo trwa wojna? Cztery lata... Bardzo długo... A ja nie pamiętam ani ptaków, ani kwiatów. Oczywiście były tam, ale ja nie pamiętam, żeby były. Tak, tak... Dziwne, prawda? Czyż filmy o wojnie mogą być kolorowe? Tam wszystko jest czarne. Tylko krew ma inny kolor... Tylko krew jest czerwona...”²¹.

Kobiety dostrzegają to, co dla mężczyzn nie jest istotne. Dzięki wyostrzonym zmysłom i na ogół większej wrażliwości ich relacja z wojny nie jest jedynie sprawozdaniem z pola bitwy, ale głęboko psychologiczną opowieścią ludzi żyjących, a raczej próbujących żyć i zachować swoje człowieczeństwo. W czym zatem owe kobiety-żołnierki upatrywały „szczęście”, co dawało im radość i zadowolenie w czasie wojny, gdy opatrywały rannych, uciekały przed minami czy strzelały do wroga?

¹⁷ L. O s t a ł o w s k a, „Wszyscy zdradzili wojenne kobiety”. Rozmowa ze Swietlaną Aleksijewicz, „Gazeta Wyborcza” 2011, 28 kwietnia.

¹⁸ Cytat pochodzi z wywiadu udzielonego przez S. Aleksijewicz Jekatierinie Daniłowej. Pełna wersja rozmowy dostępna jest na stronie internetowej pisarki: www.alexievich.info.

¹⁹ S. A l e k s i e w i c z, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, s. 19.

²⁰ *Ibidem*, s. 75.

²¹ *Ibidem*, s. 51.

Jedną z najważniejszych wartości, jaka składa się na kategorię „szczęścia” jest miłość – wieloznaczne i trudne do zdefiniowania pojęcie. Interesującą próbę uporządkowania problematyki terminologiczno-pojęciowej kategorii miłości podjęła Mariola Jakubowicz. Jej badania objęły dwa obszary – etymologię i frazeologię konceptu miłości. Na podstawie wnikliwej analizy autorka wyodrębniła kilka aspektów miłości: 1) opiekę, troskę, 2) głęboką przyjaźń, 3) pożądanie, pragnienie, 4) dar, 5) swój, ukochany, własny, 6) zdobywanie, pokonywanie²². Tym samym możemy wyróżnić kilka rodzajów miłości – duchową (głębokie emocjonalne relacje między kobietą a mężczyzną, matką, a dziećmi itp.), fizyczną i przyjaźń. Warto na tym etapie rozważyć następujące kwestie: Czy w czasie wojny było miejsce na tak wznieśłe uczucia, czy kobiety-żołnierki tęskniły za poczuciem bliskości, namiętności i przyjaźni w relacjach z mężczyznami? I wreszcie, czy potrafiły się odnaleźć w rzeczywistości powojennej, kochać i być kochanymi w nowych realiach?

Lata młodzięcze bohaterek reportażu przypadły na bardzo trudny czas walk, okresy braku stabilizacji i poczucia bezpieczeństwa. Ich „młodość i miłość minęły podczas wojny. W błocie, w zimnie, wśród pożarów. Wraz ze śmiercią”²³. Relacje, jakie nawiązywały się między żołnierzkami a walczącymi na froncie mężczyznami, również były naznaczone specyfiką tamtego czasu. Jedna z lotniczek, której przyszedł mąż oświadczył się w pokonanym Berlinie, wśród ognia i zgliszcz, takimi słowami opisuje swoją historyczną reakcję na propozycję mężczyzny:

„Wojna się skończyła. My żyjemy. Mieliśmy szczęście. Wyjdź za mnie. Chciało mi się wtedy płakać. Krzyczeć. Uderzyć go! Jak to – wyjść za niego? Teraz? Wśród tego wszystkiego - za mąż? W otoczeniu czarnej sadzi i czarnych cegieł... Popatrz lepiej na mnie... Popatrz, jaka jestem! Najpierw zrób ze mnie kobietę: przynieś kwiaty, zalecaj się do mnie, mów piękne słowa. Ja tak tego pragnę! Tak na to czekam! Omal go nie uderzyłam... Chciałam uderzyć”²⁴.

Zatem, choć zgodnie z przymiotami kobiecej natury, w żołnierzkach tliło się pragnienie bycia kochanymi i adorowanymi, na czas wojny odsuwały od siebie myśli o prawdziwym „szczęściu”. Niejako los i historia odebrały im część kobiecości, i tym samym przyczyniły się do zmiany postrzegania tych kobiet również przez mężczyzn. W oczach żołnierzy, walczące kobiety jawiły się przede wszystkim jako żołnierki, pielęgniarki, saperki, sanitariuszki. Postrzegano je więc przez pryzmat ról, jakie spełniały na wojnie. Swietłana Aleksijewicz, w rozmowie z żołnierzami, zadała pytanie wprost: A czy była miłość na wojnie? – na co usłyszała następujące słowa:

„Na froncie spotkałem wiele ładnych dziewcząt, ale nie widzieliśmy w nich kobiet. Chociaż uważam, że to były cudowne dziewczyny. Ale to były nasze przyjaciółki, które wyciągały nas z pola bitwy. Ratowały, pielęgnowały. Mnie,

²² M. J a k u b o w i c z, *Dwa oblicza miłości. Porównanie językowych obrazów miłości tkwiących w etymologii i frazeologii*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2000, 14 (nr 2229).

²³ L. O s t a ł o w s k a, *op. cit.*

²⁴ S. A l e k s i j e w i c z, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, s. 13.

rannego, wyniosły dwa razy. Jakże mógłbym je źle traktować? Ale czy mogłaby pani wyjść za mąż za brata? Myśmy je nazywali siostrzyczkami”²⁵.

Po wojnie los kobiet-żołnierek nie zmienił się na lepsze. Jak powiedziała Aleksijewicz,

„choć państwo skorzystało z kobiet w najtrudniejszych czasach, po zwycięstwie szybko o tym zapomniano. A pierwsze, o których zapomnieli, to te, które wynosiły ich z placu boju i ognia. Powróciwszy do domu, żenili się nie ze swoimi przyjaciółkami z frontu, które podczas wojny odwykły od chodzenia na wysokich obcasach i w sukienkach, ale z młodymi dziewczynami w pantoflach. Wszyscy zdradzili wojenne kobiety. Państwo też. Nie zapomnę przypadku, kiedy dziewczyna wróciła z wojny z orderami – bohaterska dziewczyna. Pobyła w domu kilka dni, matka ze łzami w oczach spakowała jej torbę na drogę. «Idź. Masz jeszcze dwie siostry. Kto je weźmie za żony, jeśli ich siostra była na wojnie. Wszyscy uważają was za prostytutki»”²⁶.

O podobnych relacjach i emocjach opowiadają również sami mężczyźni. Oto wypowiedź jednego z nich:

„Ale skoro rozmawiamy szczerze, że to najczęściej były przyzwoite dziewczęta. Czyste. Tyle że po wojnie... Po tym błocie, wszach, po śmierci... Chciało się czegoś pięknego. Efektownego. Ładnych kobiet... Miałem przyjaciela, którego na wojnie kochała pewna dziewczyna. Piękna, tak dzisiaj zdaje sobie z tego sprawę. Pielęgniarka. Ale nie ożenił się z nią; kiedy zwolnił się z wojska, znalazł sobie inną, ładniejszą. I nie jest z nią szczęśliwy. Teraz wspomina tamtą, swoją wojenną miłość, ona była mu prawdziwą przyjaciółką. Po wojnie jednak nie chciał się z nią ożenić, bo przez cztery lata widział ją tylko w rozdeptanych buciorach i męskim waciaku. Staraliśmy się zapomnieć o wojnie. Swoje dziewczyny też zapomnieliśmy...”²⁷.

Zatem większości z bohaterek reportażu nie było dane zaznać w czasie wojny miłości, uwielbienia i tym samym osiągnięcia namiastki „szczęścia”. Taki stan przekładał się również na inny rodzaj uczucia – miłość macierzyńską. W swoich relacjach bohaterki szczerze i otwarcie mówią o emocjach, jakie im towarzyszyły, gdy musiały wybierać między życiem dziecka a własnym, opieką nad potomkiem a walką o wyzwolenie Ojczyzny:

„Pod koniec czterdziestego pierwszego roku przysłano mi zawiadomienie: mąż zginął pod Moskwą. Był dowódcą klucza. Kochałam córkę, ale odwiozłam ją do rodziny męża. I poprosiłam o przydzielenie na pierwszą linię...”²⁸. „Oczekiwałam drugiego dziecka... Mój syn ma dwa lata, a ja w ciąży. Nagle – wojna. A mąż na front. Pojechałam do rodziców i zrobiłam... No, wie pani, skrobankę... Jak tu rodzić? Dookoła łyzy... Wojna! Jak rodzić, kiedy wokoło śmierć?”²⁹.

²⁵ *Ibidem*, s. 106.

²⁶ L. O s t a ł o w s k a, *op. cit.*

²⁷ S. A l e k s i e w i c z, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, s. 107.

²⁸ *Ibidem*, s. 62.

²⁹ *Ibidem*, s. 71.

Słowa te przepełnione są skrajnymi emocjami, poczynawszy od tliwości i czułości, aż po gorycz i niesprawiedliwość. Przenika przez nie również odwieczne filozoficzne pytanie o sens i wartość istnienia: jak w obliczu wojny kształtuje się hierarchia systemu wartości, gdy okazuje się, że kobieta ta, która daje życie, strzeże i czuwa nad nim, jednocześnie innym je odbiera? Żołnierki nie potrafiły się z tym faktem pogodzić nawet po zakończeniu wojny. Jedna z nich mówi: „Byłam w obsłudze cekaemu. Tylu ludzi zabiłam... Po wojnie długo bałam się rodzić. Urodziłam, kiedy byłam już spokojna. Po siedmiu latach...”³⁰.

Bohaterki reportażu swoim zachowaniem zaprzeczają fundamentalnym założeniom, jakie składają się na stereotypowy obraz kobiety. Sytuacja, w jakiej się znalazły, wymusiła na nich, aby przewartościowały wszystkie kategorie w swoim życiu. Rodzina, która powinna być wartością nadrzędną, schodzi na dalszy plan. W obliczu wojny nie było również miejsca na szlachetne uczucie miłości. Czym zatem było dla żołnierek „szczęście”? By znaleźć odpowiedź na to pytanie, należy bezpośrednio odnieść się do cech kobiecej natury. Można założyć, że najważniejszą wartością jawiło się dla nich samo życie, niezależnie od tego, co za sobą niosło. Potwierdzeniem tych przekonań są wypowiedzi byłych żołnierek:

„Jeśli pani spyta, co to jest szczęście, odpowiem: Wśród zabitych niespodziewanie znaleźć żywego...”³¹.

„Jak przeżyję, to będę najszczęśliwszym człowiekiem na świecie”³².

Zatem istnienie-byt jest równoznaczne z odczuwaniem satysfakcji życiowej i radości. Stwierdzenie to uzupełnia ukształtowaną na przestrzeni dziejów klasyczną definicję „szczęścia”. Z poglądami bohaterek reportażu utożsamia się również sama autorka. W rozmowie z Jekatieriną Daniłową S. Aleksijewicz wyznaje, że pisząc książkę *У войны не женское лицо* próbowała znaleźć odpowiedź na następujące pytania: czym jest istnienie? jak reaguje człowiek, gdy uświadamia sobie, że może zabić inną osobę? Najistotniejszym staje się fakt, że kwestie te rozważane są w reportażu przez kobiety, z charakterystycznym dla tej płci, nieprzesiąkniętym żadną ideologią spojrzeniem na świat. Ostatecznie istnienie jest dla nich równoznaczne z odczuwaniem „szczęścia”. Taką koncepcję „szczęścia” w życiu prywatnym podziela również Swietłana Aleksijewicz. Pisarka zapytana przez Daniłową, czym jest „szczęście”, odpowiada, że to cały istniejący świat. Podkreśla również, że tylko wtedy, gdy człowiek kocha lub zastanawia się nad różnymi aspektami „szczęścia”, przechodzi niejako z samego bytu do prawdziwego istnienia, a więc wkracza w wymiar wieczności. Tym samym zaczyna odczuwać pełnię ludzkich emocji, od płaczu, aż po śmiech, co jest równoznaczne z poczuciem satysfakcji życiowej³³.

³⁰ *Ibidem*, s. 33.

³¹ *Ibidem*, s. 91.

³² *Ibidem*, s. 89.

³³ Na podstawie wypowiedzi Swietłany Aleksijewicz: „Например, в книге о женщинах-солдатах на войне *У войны не женское лицо* меня интересовали такие вечные вопросы: как человек остается один на один с мыслью, что он может убить другого? Слишком

Reportaż Swietłany Aleksijewicz *У войны не женское лицо* to nie tylko znakomita praca dziennikarska, ale przede wszystkim inspirująca rozprawa filozoficzna. Pozwala ona zrozumieć, jak wielką wartością jest istnienie, na czym polega filozofia Zwycięstwa i Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. To nie dzieło o tym, ile kobiet zginęło na froncie oraz ile z nich nie powinno się tam znaleźć, lecz o kobiecości i kobiecym spojrzeniu na kategorię „szczęścia” w obliczu walk. Niech za puentę niniejszych rozważań i apel do przyszłych pokoleń, które wojnę poznają jedynie poprzez literaturę, posłużę cytatem:

„Wie Pani o czym wszyscy myśleliśmy w czasie wojny? Marzyliśmy: *Żeby tak dożyć...* Po wojnie – jacy to będą szczęśliwi ludzie, piękne życie! Ludzie, którzy tyle przeżyli, będą się nawzajem żałować. Kochać, To będą inni ludzie. Co do tego nie mieliśmy wątpliwości najmniejszych”³⁴.

Sylwia Kryńska-Kawka

The concept of women’s happiness in the novel *War’s Unwomanly Face* by Svetlana Alexievich

Abstract

This article is dedicated to an analysis of the issue of women’s „happiness” in the novel *War’s Unwomanly Face* by Svetlana Alexievich. The literary career of the author and her image in the eyes of literary critics are described in the introduction. The historical development of the definition of the very term „happiness” is then presented based on works by philosophers such as Aristotle, Plato, Thomas Aquinas and Jeremy Bentham. Attention is also paid to the absence – up to the 20th century – of the female perspective on this issue in worldwide literature and philosophy. Then, the documentary *War’s Unwomanly Face* is analysed and interpreted in the context of deliberations on the philosophy of „happiness”, love, friendship and femininity.

просто умирают люди и слишком просто убивают. Как они с этим потом живут? И рассказывает об этом женщина. Конечно, у нее отдельный взгляд, никакая идеология его до конца не покорит...”, „Счастье – это целый мир. Там столько уголков, окон, дверей, ключиков. Складских помещений. Это потрясающий мир, о котором мы с вами имеем весьма смутное представление. Мне один парень, вернувшийся из Афганистана, рассказывал: «Когда у меня родился ребенок, я так нюхал эти пеленки. Так бежал домой, чтобы услышать этот запах. Это был запах счастья». Когда человек любит... Или задумывается о счастье, только тогда начинается не быт, а бытие. Ты подключаешься к вечному. И хочется смеяться и плакать”. Patrz: J. D a n i ł o w a, *Счастье – это потрясающий мир. Интервью со Светланой Алексиевич, „Огонёк”* 2006, 20–26 февраля.

³⁴ S. A l e k s i j e w i c z, *Wojna nie ma w sobie nic z kobiety*, s. 349.

Марыя Лаппо
Мінск

Выяўленне эстэтычных катэгорый прыўкраснае і пачварнае ў вобразах рамана Уладзіміра Караткевіча *Хрыстос прыямліўся ў Гародні*

„Прыўкраснае” і „пачварнае” ўяўляюць сабой тыповую ўніверсальную апазіцыю, якая ляжыць у аснове апісання любой карціны свету („жыццё” – „смерць”, „добрае” – „дрэннае” і г. д.). Адна частка падобных апазіцый маркіравана станоўча, другая – адмоўна. Бінарны характар указаных катэгорый адлюстроўвае дваістасць успрымання чалавекам навакольнага свету, выкліканую фізіялагічнымі і псіхалагічнымі прычынамі.

„Прыўкраснае” і „пачварнае” як узаемазвязаныя эстэтычныя катэгорыі знаходзяць сваё выяўленне ў пераважнай большасці мастацкіх твораў, аднак стварэнне ў мастацкім свеце выразных бінарных апазіцый „прыўкраснае-пачварнае” ўласціва творчасці не кожнага пісьменніка: так, напрыклад, у аповесці французскага экзістэнцыяліста Альбера Камю *Чужаніца* эстэтычныя катэгорыі з цяжкасцю паддаюцца вылучэнню, а ў творах беларускага пісьменніка Юрыя Станкевіча суадносіны „прыўкраснага” і „пачварнага” з’яўляюцца відавочна нераўнапраўнымі, бо пісьменнік акцэнтуйце ў сваёй творчасці ўвагу на феноменах „пачварнага”. У названым аспекце раман У. Караткевіча *Хрыстос прыямліўся ў Гародні* належыць да тых твораў, дзе аўтар выразна акрэслівае межы катэгорый „прыўкраснае” і „пачварнае”, і гэта абумоўлена асаблівасцямі творчай манеры, паводле якой мастацкі свет часта ўяўляе сабой непрымірымае супрацьстаянне герояў і светапоглядаў.

Раман У. Караткевіча быў надрукаваны на беларускай мове ў 1972 г. і да нашага часу перакладзены на рускую, украінскую, чэшскую і польскую мовы. Твор прысвечаны падзеям беларускай гісторыі XVI ст. Яму папярэднічаў кінасцэнарый *Хрыстос прыямліўся ў Гародні*, які быў скончаны 31 сакавіка 1965 года і паводле якога на кінастудыі „Беларусьфільм” ў 1967 годзе быў зняты аднайменны фільм. Пісьменнік у аўтабіяграфіі распавядаў пра свой сцэнарый: „Гэта гісторыя бадзязі, які воляй лёсу быў названы Хрыстом, вымушаны быў рабіць «цуды» і, урэшце, узначаліў паўстанне супраць царквы і караля”¹.

¹ У. Караткевіч, *Збор твораў у 8 тамах*, т. 8, кн. 2, *3 жыццяпісу, нарысы, эсэ, публіцыстыка, постаці, крытычныя творы, інтэрв’ю, летаніс жыцця і творчасці*, Мінск 1991, с. 5–10.

Найбольш ґрунтоўнымі даследаваннямі, прысвечанымі творчасці У. Караткевіча, з'яўляюцца літаратуразнаўчыя манаграфіі Аркадзя Русецкага, Анатоля Вераб'я, Адама Мальдзіса, Вольгі Шынкарэнка, а таксама адзінае даследаванне ў галіне культуралогіі Паўла Банцэвіча. Ва ўсіх выдадзеных да гэтага часу працах творчасць пісьменніка разглядалася з боку філалогіі, гісторыі, культуралогіі, у той час як наша праца ставіць на мэце даследаванне рамана У. Караткевіча праз прызму катэгорый эстэтыкі, якая вывучае „філасофію прыгожага”, або „філасофію мастацтва”.

Аляксей Рагуля² звяртае ўвагу на тое, што ў беларускай мове няма адпаведніка, які б вычарпальна мог перадаць трансцэндэнтную інтэнцыю рускай эстэтыкі („прекрасное”), і прапаноўвае ў якасці адпаведніка лексікод *хараство*, які адлюстроўвае сінтэз красы і маральнасці. Мы, аднак, будзем карыстацца тэрмінам „прыўкраснае”, а таксама тэрмінам „прыгожае” як сінанімічным да „прыўкраснага”, маючы на ўвазе, што абодва гэтыя тэрміны ўключаюць у сябе і этычны, і эстэтычны кампаненты.

У рускай мове катэгорыя, адпаведная „пачварнаму”, гучыць як „безобразное”, што найбольш адпавядае дэфініцыі „тое, што не мае вобразу, формы, невядомае”. Украінскамоўны адпаведнік – ‘потворний’ – больш семантычна набліжаны да беларускамоўнага. Даследчыца А. Сахаравы піша:

„Дадзеная лексема з'яўляецца ад'ектыўнай вытворнай назоўніка *потвора*, у аснове якога – уяўленне пра нейкую пачвару, што ўражае найперш нестандартнай знешнасцю, памерамі”³.

„Прыўкраснае” і „пачварнае” маюць канкрэтна-гістарычны характар. Так, напрыклад, адрозніваюцца ўяўленні аб „прыўкрасным” у эпоху Барока і ў эпоху Адраджэння.

На чалавечыя ўяўленні аб „прыўкрасным” і „пачварным” таксама ўплываюць:

1) лад жыцця рэцыпіента або творцы, узровень індывідуальнай культуры. Напрыклад, вытанчанасць і зграбнасць дваранак успрымаліся сялянамі як прыкметы хваробы і слабасці;

2) асаблівасці нацыянальнай культуры. Прыгожая дзяўчына на Усходзе параўноўваецца з месяцам, а ў славян – з бярозай. Жаночыя вобразы, якія ўвасабляюць прыгажосць у сучасных анімацыйных японскіх мультфільмах, не заўсёды супадаюць з уяўленнямі еўрапейца пра жаночую прыгажосць.

На суб'ектыўны характар успрымання катэгорый указваў Гегель у сваёй *Эстэтыцы*: „Калі не кожны муж лічыць прыгожай сваю жонку, то, прынамсі, кожны жаніх лічыць такой сваю нявесту і знаходзіць яе нават выключна прыгожай”⁴.

² А. Рагуля, *Эстэтыка хараства ў традыцыйнай і сучаснай культуры* [у:] *Традыцыйная культура і дзеці. Праблема этнавыхавання*, вып. 3, *Матэрыялы IV Рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі*, Мінск 2008, с. 16.

³ О. Сахарова, *Пре́красное/безобразное в формировании этносоциокультурной модели мира* [у:] *Логический анализ языка. Языки эстетики. Концептуальные поля прекрасного и безобразного*, ред. Н. Д. Арутюнова, Москва 2004, с. 563.

⁴ Г. Гегель, *Эстетика*, т. 1, Москва 1968, с. 50.

Аб'ектыўны бок „прыўкраснага” адлюстраваны ў законах сіметрыі, меры, гармоніі, рытму, у дачыненні да паводзінаў – высокамаральныя ўчынкі і інш.; аб'ектыўны бок „пачварнага” таксама адлюстраваны ў пэўных вызначальных рысах: дысгармонія, дыспрапарцыянальнасць, памылковасць, у дачыненні да чалавечых паводзінаў – амаральныя ўчынкі і інш.

Даследуючы выяўленне названых катэгорый у вобразах рамана У. Караткевіча, мы будзем улічваць:

1) асаблівасці светапогляду У. Караткевіча як мастака слова, вызначальныя тэндэнцыі яго творчасці, густы і духоўныя арыенціры. Паводле культуралагічных даследаванняў П. Банцэвіча, „дамінантай эпістэمالагічных уяўленняў У. Караткевіча з'яўляецца комплекс каштоўнасных арыентацый і рэгулятараў”⁵. У якасці базавых аўтар вылучае нацыянальную самасвядомасць як фактар культуратворчасці, узвышэнне мовы, выхаванне моладзі праз веды, фальклор і мастацтва, вызначэнне ролі асобы ў гісторыі і культуры, фарміраванне павагі да сацыякультурнай памяці, заклік да актыўна-дзеяснага патрыятызму, асэнсаванне нацыянальнай культуры ў славянскім і еўрапейскім культурным кантэксце, вывучэнне народу як суб'екта культуры, даследаванне беларускага нацыянальнага характару і інш.;

2) сінтэз традыцый Сярэднявечча, Рэнэсансу, Барока, Асветніцтва і Рамантызму ў творы. Хранатоп дзеяння ў творы – эпоха Сярэднявечча на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Цягам X–XV стст. эстэтыка была моцна звязана з рэлігійна-хрысціянскім светаўспрыманням, але разам з ім сфарміраваліся магутныя плыні народнай культуры з характэрным для яе стыхійна-матэрыялістычным светапоглядам. Асноўныя эстэтычныя катэгорыі сярэдневяковага мастацтва – „узнёслае” і „трагічнае”. „Прыгожае” ўспрымалася ў сэнсе маральнай дасканаласці, нярэдка чыста дэкаратыўна – як вонкавае ўпрыгожанне. Разнастайныя формы „камічнага” выявіліся ў неафіцыйнай, народнай культуры, генетычна звязанай з гратэскавай карнавальнай вобразнасцю.

Раман *Хрыстос прыяжміўся ў Гародні* характарызуецца наяўнасцю прыкмет барочнага стылю. Алегорыі барока з'яўляюцца асноўнымі спосабамі выяўлення творцам крызіснага стану ў савецкім грамадстве, рэпрэзентуюць гісторыю разлажэння і ўпадку культуры. Письменнік убачыў магутны механізм самарэгуляцыі грамадства ў такой эмацыянальнай праяве як смех. Для твора характэрны „шматгалоссе” (Міхаіл Бахцін) апавядання, змяшэнне высокага і нізкага, сур'ёзнага і смешнага, мастак шырока карыстаецца ўводнымі пародыямі на высокія жанры, выкарыстоўвае фантастычныя прыёмы, якія, часцей за ўсё, маюць рэальнае абгрунтаванне. Тыповы прыём барока – гратэск, што мае сваімі вытокамі народную традыцыю, – выяўляецца ў эпізодах царкоўнага суда над мышыным войскам, справы над званамі, продажу індульгенцый, дзе абсурднасць ідэі даказваюцца праз свядома прыніжанае, канкрэтна-матэрыяльнае;

3) уяўленні аб „прыўкрасным” і „пачварным” у межах хранатопу напісання твора (60–70-ыя гг. XX ст., СССР). Эстэтычныя ўяўленні беларускіх

⁵ П. Банцэвіч, *Культуралагічныя інтэнцыі ў творчасці Уладзіміра Караткевіча*, Мінск 2004, с. 10.

пісьменнікаў 60–70-х гг. вызначаюцца тымі асаблівасцямі, што, па-першае, пад уплывам тагачаснага атэізму ідэалы пісьменнікаў рэдка мелі сувязь з рэлігійнымі, а па-другое, асноўныя тэндэнцыі творчасці былі звязаны з ідэяй нацыянальнага адраджэння, якая на працягу значнага перыяду перажывала ўціск з боку кіруючых колаў. Раман У. Караткевіча напоўніцу адлюстроўвае названыя асаблівасці: на думку Паўла Навойчыка⁶, машына таталітарызму і рэпрэсій, што працавала за савецкім часам, увасоблена пісьменнікам у вобразе ваяўнічай і антыгуманнай царквы; а мастацкія ідэалы пісьменніка звязаны хутчэй з народным, стыхійна-матэрыялістычным светапоглядам, чым з рэлігійным.

П. Банцэвіч адзначае, што падчас 60–70-х гг.

„для беларускай літаратуры з яе сялянскай тэматыкай і для савецкай рэчаіснасці зварот да біблейскай тэматыкі быў дэманстратыўным выклікам сістэме. Для таго каб абудзіць беларускі дух, У. Караткевіч у часы ваяўнічага атэізму смела скарыстоўваў і апрацоўваў у творах сюжэты з *Бібліі*. Празаік звяртаў асаблівую ўвагу на тое, што ўзровень духоўнага багацця асобы вызначаецца ступенню культурнай кампетэнцыі, таму імкнуўся дасягнуць павышэння ўзроўню адукаванасці беларускага грамадства, уплываць на развіццё інтэлектуальнай думкі, далучаць чытачоў да скарбаў сусветнай культуры”⁷;

4) нацыянальная своеасаблівасць твора. Раман У. Караткевіча адлюстроўвае рэаліі і прадстаўнікоў сярэднявечнага беларускага грамадства (Кашпар Бекеш – рэальная гістарычная асоба), нацыянальныя тыпы (вобраз Багдана Роскаша) і падзеі нацыянальнай гісторыі. З названай спецыфікай звязаны ўсе ключавыя інтэнцыі твора.

На падставе непасрэднага аналізу сістэмы вобразаў можна прыйсці да наступных высноў:

1) некаторыя вобразы рамана выражаюць толькі адну катэгорыю з дыхатаміі „прыўкраснае-пачварнае” – катэгорыю *прыўкраснае*. Да ліку такіх вобразаў адносіцца ўзвышаны *вобраз Анеі* – каханай дзяўчыны галоўнага героя, якая ўвасабляе сабой характэрнае зямнога кахання, жаночую вернасць, прыгажосць знешнюю і духоўную. Як адзначае Павел Ушкевіч у артыкуле *Міфалагема вечнай жаночасці ў творчасці У. Караткевіча*, „асаблівасць ідэі вечнай жаночасці ў творах У. Караткевіча – гарманічнае суіснаванне галоўнай гераіні з «заступнікам», станоўчым героем”⁸. Менавіта такой гераіняй з’яўляецца *Анея*.

⁶ П. Навойчык, *Антыклерыкальныя матывы ў творчасці У. Караткевіча* [у:] *Русская и белорусская литературы на рубеже XX–XXI веков. К 70-летию кафедры русской литературы. Сборник научных статей в 2 частях*, ред. С. Гончарова - Грабовская, ч.1, Минск, 2010, с. 192–195.

⁷ П. Банцэвіч, *Актуалізацыя біблейскіх матываў у творчасці У. Караткевіча: культуралагічны аспект*, „Весці БДПУ” 2009, № 2, с. 99.

⁸ П. Ушкевіч, *Міфалагема вечнай жаночасці ў творчасці У. Караткевіча*, „Роднае слова” 2011, № 9, с. 36.

„Прыўкраснае” ўвасабляюць вобразы выбітных прадстаўнікоў беларускага народа, якія складаюць яго залаты генафонд, – выразнікаў перадрэнесанскай філасофскай думкі былога прыёра Альбіна і юнака Кашпара Бекеша, рамеснікаў Вуса, Кляоніка, Вестуна. „Мужык – станава хрыбет усяму”⁹, – прыходзіць да высновы кіраўнік паўстання прыгонных сялян Ракутовіч у *Сівай легендзе*. Гэтую ж думку амаль даслоўна паўторыць Медыкус у *Цыганскім каралі*¹⁰. У. Караткевіч стварае ідэальнае ўяўленне пра народ як пра адзінства пакаленняў, пра этнічную свядомасць як пра народнае сумленне, у якім увасабляюцца нацыянальныя, маральна-этычныя і эстэтычныя каштоўнасці.

На ўзроўні мікравобразаў „прыўкраснае” выражаюць каларонімы „сіні” і „залаты” (названыя каларонімы выкарыстоўваюцца ў партрэтных апісаннях большасці станоўчых герояў У. Караткевіча – не толькі ў рамане *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні*, але і ў іншых творах), а таксама вобразы-сімвалы.

Зорка як сімвал з’яўляецца ў начным небе перад вачыма герояў ў вызначальныя моманты развіцця падзей і ўвасабляе надзею на перамены да лепшага, сімвалізуе характэрнае Сусвету, веру ў найвышэйшыя і справядлівыя сілы, што кіруюць чалавечым жыццём:

„Ён узняў вочы і ўбачыў у акне празрыста-сіняе неба і ў ім зорку. То белая, то сіняя, то вясёлкавая – яна гарэла ў глыбіні неба. Далёкая. Недасяжная для ўсіх. Божы ліхтар, як казалі гэтыя лемуры, што зараз у імя бога... Што ім карысці ў божых ліхтарых?”¹¹, „Гарэла ў небе, проста над іхняй дарогаю, наперадзе, зорка. То белая, то сіняя, то вясёлкавая. Ішлі да яе коні”¹², „Якраз у гэты момант замігцела над горадам першая зорка. То белая, то сіняя, то вясёлкавая”¹³.

Вобразы **сяўбы, сейбіта і зерня** ў фінальнай сцэне рамана ўвасабляюць найвышэйшыя для пісьменніка каштоўнасці. Такія ж сімваліка сустракаецца і ў рамане *Каласы пад сярпом тваім*, дзе філасофскую шматзначнасць набываюць скразныя вобразы руні-каласоў, што сімвалізуюць цыклічнасць прыроднага і гістарычнага развіцця. Вобразы сейбітаў пісьменнік праецыруе на тых герояў, якія прайшлі праз усведамленне сваіх каранёў, што патрабуе няспынай дапытлівасці і змагання з навізанай чужой воляй. Ірына Конан¹⁴ у артыкуле *Традыцыі еўрапейскага рамантызму ў творах Г. Сянкевіча і У. Караткевіча* адзначае падабенства фінальных сцэн у раманах *Quo vadis* і *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні*. Такім чынам, сімваліка „прыўкраснага” выходзіць у Караткевіча за межы нацыянальнага ўзроўню на касмапалітычны.

⁹ У. Караткевіч, *Збор твораў...*, т. 2, *Аповесці, апавяданні, казкі*, Мінск, 1988, с. 43.

¹⁰ *Ibidem*, с. 87.

¹¹ У. Караткевіч, *Збор твораў...*, т. 6, *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні. Раман*, Мінск 1990, с. 138.

¹² *Ibidem*, с. 370.

¹³ *Ibidem*, с. 182.

¹⁴ І. Конан, *Традыцыі еўрапейскага рамантызму ў творах Г. Сянкевіча і У. Караткевіча* [у:] *Сучасная беларуская літаратура і працэсы славянскага культурнага цывілізацыйнага ўзаемадзеяння. Матэрыялы міжнароднай навуковай практычнай канферэнцыі (да 80-годдзя НАН Беларусі)*, Мінск 2008, с. 494.

2) шэраг вобразаў рамана прадстаўляе толькі адну эстэтычную катэгорыю з дыхатаміі „прыўкраснае-пачварнае” – катэгорыю **пачварнае**. Да ліку такіх вобразаў адносіцца група персанажаў-антаганістаў Лотр, Басяцкі, Камар, Балвановіч і інш. Тыповымі ўласцівасцямі названых герояў з’яўляюцца бесчалавечнасць, бязлітаснасць, сквапнасць – усё, што паводле этычных крытэрыяў (якія паўстаюць неад’емнымі складнікамі эстэтычных катэгорый) атаясамліваецца з чалавечымі ўяўленнямі аб „пачварным”. Імёны амаль усіх адмоўных персанажаў уключаюць у сябе выразную адмоўную канатацыю. А. Верабей у манаграфіі *Уладзімір Караткевіч. Жыццё і творчасць* піша: „Лотр па-народнаму значыць круцель, падлюга, нягоднік. Басяцкі – ад «басяк», таксама нясе ў сабе адмоўны здэкліва-зняважлівы сэнс”¹⁵.

На ўзроўні мікравобразаў пачварнае рэалізуецца ў каларонімах „чорны” („цёмны”) і „чырвоны” (у тэксце – „кывавы”), якія апісваюць паўсюдную разруху падчас ваенных дзеянняў, катроўні, памяшканні, у якіх улады чыняць несправядлівыя суды над бязвіннымі людзьмі. У якасці матывіроўкі „пачварнага” могуць выступаць: падкрэслена цёмны колер успрымання, выгляд беднасці, адсутнасць або спыненне жыцця, прасторавыя анамаліі розных тыпаў, парушэнні прапорцый у памерах, празмернасць выяўлення якой-небудзь прыкметы, дэфекты чалавечай знешнасці, імкненне да „нізу”. Шэраг сімвалаў двух першых раздзелаў рамана мае выразныя адпаведныя пазнакі (з’яўленне цмока, відзяжы кывавых дажджоў у небе, нядужанне сярод людзей і інш).

Сярэднявечная царква як сацыяльны інстытут улады становіцца ў творы абагульненым вобразам таталітарнай сістэмы прыгнятання чалавека – сістэмай дзеяння пачварнага ў рэчаіснасці;

3) вобразам, які ў этыка-эстэтычных адносінах уключае ў сябе абедзве часткі дыхатаміі **прыўкраснае-пачварнае**, выступае **вобраз беларускага Сярэднявечча**, што прадстаўлена эпохай кантрастаў і напоўнена з’явамі, якія маюць дачыненне як да „прыўкраснага”, так і да „пачварнага”. А. Мальдзіс у кнізе *Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча*¹⁶ піша:

„Ва ўсёй шматграннасці перад намі паўстае беларускае сярэднявекое з яго рэзкімі сацыяльнымі кантрастамі, барацьбой за ўладу, інквізіцыяй, засіллем схаластыкі, праз якую квола прабіваюцца парасткі Рэнэсансу і гуманізму. Паміраюць ад голаду сяляне, а побач па дарозе цягнуцца вазы, гружаныя збожжам, якое па Нёмане будуць сплаўляць у Заходнюю Еўропу. Крамольным званам, што клічуць просты люд на барацьбу, вырываюць «языкі», самы ж большы звон хвошчуць бізунамі, уквэцанымі ў гнаі. Касцельны суд выносіць рашэнне выгнаць з горада ў дваццаць чатыры гадзіны ўсіх мышэй, і толькі цяжарным грызуніхам даецца месячная адтэрміноўка. У падзямеллях катуюць распаленым жалезам ерэтыкоў і ўяўных ведзьмаў. Трагічнае, жажлівае, пачварнае суседнічае з будзённым, смешным, ідылічным”.

¹⁵ А. В е р а б е й, *Уладзімір Караткевіч. Жыццё і творчасць*, Мінск 2005, с. 193.

¹⁶ А. М а л ь д з і с, *Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча. Партрэт пісьменніка і чалавека. Літаратуразнаўчае эсэ*, Мінск 2010, с. 99.

Неадзначным паўстае **вобраз беларускай зямлі**, якая ў адных выпадках – багатая, урадлівая, прыгожая, багатая на таленты і помнікі архітэктуры, а ў іншых – край, захоплены чужынцамі, разрабаваны і разбураны. Амбівалентнасць гэтага вобраза прадстаўлена ў апісанні Гародні напярэдадні народнага паходу на горад:

„Горад ляжаў спакойна і мірна. З усімі сваімі чатырохкутнымі і круглымі вежамі, з дзясяткамі вуліц і завулкаў, [...] са шпілямі храмаў і свінцовым дахам замка, з далёкім Нёманам. [...] Сілуэты вежаў. Іскры вокан. Усё гэта было так мірна, так нагадвала нейкія іншыя гарады, дзе нікога не забіваюць, дзе гучаць арфы... [...] Ён нагадваў... Што ён нагадваў?.. А тое, што нагадвала і ўся гэта зямля: скажоны, перакручаны, няўмелы, чарнавы малюнак чагосьці сапраўднага”¹⁷.

Зборны вобраз **беларускага народа** таксама дваісты: народ рэпрэзентуецца адначасова і як магутная стыхія, якая ў сваіх дзеяннях часцей кіруецца гневам, карыслівымі інтарэсамі, выпадкам, чым ідэйнымі перакананнямі, і як невычэрпны патэнцыял мудрасці, мужнасці і любові.

Сінтэз катэгорый „прыўкраснае” і „пачварнае” рэалізуецца ў вобразе **юродзівага** („І вось юрод кідаў у воінаў прыгаршчамі каровінага гною, а зверпадобны Іллюк біў па руках, што адусюль цягнуліся да яго, і зверагласна крычаў”¹⁸) – феномене, тыповым для Сярэднявечча. Аўтарытэт юродзівых на Русі быў даволі высокім, і было распаўсюджанае так званае прытворнае юродства, таму заўсёды існаваў сумнеў: гэты чалавек проста вар’ят або юродзівы, а калі юродзівы, то сапраўдны ці несапраўдны? У юродстве дзіўным чынам спалучыліся смех і святасць, а таксама змяшаліся выразныя адзнакі розных эстэтычных катэгорый: „камічнага” (і „пачварнага” як яго складніка), „прыўкраснага”, „трагічнага”, „узвышанага”;

4) шэраг герояў твора зазнае эвалюцыю, а значыць, у характарах гэтых персанажаў на працягу рамана можа дамінаваць то адна, то іншая частка дыхатаміі **прыўкраснае-пачварнае**.

У вобразнай сістэме рамана цэнтральнае месца займае Юрась Братчык – герой-пратэганіст, самы супярэчлівы вобраз рамана, нягледзячы на тое, што ён відавочна з’яўляецца носьбітам аўтарскага ідэалу. Вобраз вылучаецца складанасцю з прычыны эвалюцыі героя. Напачатку галоўны герой паўстае бяздумным махляром: „Не магло быць сумнення – гэты запылены прайдзісвет, гэтая шэльма, што гандлюе ўласным круцельствам, нібыта рабіў яго, кардынала, дабрэйшым”¹⁹, а напрыканцы твора вырастае ў годнага і свядомага прадстаўніка нацыі:

„ – Разумееш, Юстын, – сказаў Братчык, – быў і я нахштальт бязгрэшнага анёла. Глядзеў на ўсё цялячымі вачыма і ўсміхаўся ўсяму. Не разумеў.

¹⁷ У. К а р а т к е в і ч, *Хрыстос прызямліўся ў Гародні...*, с. 377.

¹⁸ *Ibidem*, с. 52.

¹⁹ *Ibidem*, с. 90.

Пасля махляром быў. Такой свіннёй мяне зрабілі, – ды не, і сам сябе зрабіў! – успомніць страшна. Бог ты мой, якія бязодні, якое пекла я прайшоў! Але цяпер я в е д а ю. Гляджу на неба, на зоры, так, як і раней глядзеў, але толькі ўсё памятаю, усё ведаю. І в е д а н н я свайго ніколі не аддам”²⁰.

Вобраз Магдаліны, як і вобраз галоўнага героя Юрася Братчыка, перажывае ў рамане эвалюцыю. Упершыню параўноўвае гераіню з Магдалінай разьбяр Кляонік: „Смертаносная прыгажосць [...] Я б з яе Магдаліну рэзаў”²¹. Аксюмаран „смертаносная прыгажосць” аўтар ужывае неаднаразова:

„І гэта была сапраўды такая журботная, дасканалая і нейкая смертаносная прыгажосць, што ўсе прыціхлі [...] Ён паглядзеў на яе і міжвольна засланіў вочы, нібы ад святла, далонню вонкі”²².

Такая мастацкая характарыстыка гераіні скіроўвае на тое, як адначасова перакрываюцца ў яе характары „прыўкраснае” і „пачварнае”. З аднаго боку – неверагодная, магічна-прыцягальная, незямная прыгажосць, з іншага – пачварная, смертаносная дзейнасць, падман, здрада і распуста: Марына прыслужвае кардыналу, пра яе ходзяць чуткі як пра жанчыну лёгкіх паводзінаў, яе засылаюць да Хрыста і апосталаў у якасці шпіёнкі.

Далей пачынаецца няпростая, нават пакутлівая трансфармацыя вобраза Магдаліны, яе характару ў новы, кардынальна іншы. Паступовае нараджэнне кахання да Братчыка змяняе яе характар і ў канцы рамана мы бачым іншую Магдаліну: у 54-ым раздзеле *Сінедрыён* яна бясстрашна выкрывае на судзе злодзеяў, з якімі калісьці была ў хаўрусе, і ўзвялічвае Братчыка, тым самым узвялічваючы праўду, ісціну і прыгажосць.

Вобраз Іосіі бен Раввуні, напачатку няпэўны, бо ў ім выразна не вылучаюцца станоўчыя ці адмоўныя рысы характару, эвалюцыянуе ў творы да выяўлення „прыўкраснага” ў герою – гэта адбываецца шляхам пераадолення Іосіяй у сабе прыкмет „пачварнага” – слабасці, нерашучасці, нявызначанасці (паводле класіфікацыі пачварнага Разэнкранцам²³ слабасць і нерашучасць таксама з’яўляюцца прыкметамі „пачварнага”).

Такім чынам, героі, якія напачатку прадстаўляюць абедзве эстэтычныя катэгорыі дыхатаміі або не прадстаўляюць выразна ніякай катэгорыі, у канцы твора становяцца носбітамі і выразнікамі „прыўкраснага”;

5) дыялектычная сувязь „прыўкраснага” і „пачварнага” праяўляецца ў творы на ўзроўні візуальнай падмены паняццяў, уласцівай эпосе Сярэднявечча: амаральныя героі, носбіты антычалавечнасці, маюць багаты і прыгожы знешні выгляд, у той час як сумленныя працаўнікі, чыстыя душой, існуюць у пачварных умовах:

²⁰ *Ibidem*, с. 452.

²¹ *Ibidem*, с. 191.

²² *Ibidem*, с. 190.

²³ *Безобразное* [у:] *Википедия* [online], <http://ru.wikipedia.org/wiki/Безобразное> [доступ: 09.02.2013].

„Дзяўчынка зачаравана глядзела ўслед паляванню: – Прыго-ожыя. – Вядома, прыгожыя. Гэта ж не мы, мужыкі. Заступніку перад панам богам трэба быць прыгожым”²⁴, „саборы, як дыямент, халупы, як гной. Ды толькі ў гэтым гноі нараджаецца золата душ. А ў алмазных саборах – дзярмо”²⁵.

Дыялектычная сувязь „прыўкраснага” з „пачварным” выяўляецца ў наступных тэзісах:

1) „пачварнае” ў негатыўнай форме змяшчае ўяўленне пра станоўчы эстэтычны ідэал і выражае схаванае патрабаванне або жаданне адраджэння гэтага ідэалу;

2) „прыўкраснае” і „пачварнае” – гэта перыяды развіцця адной і той жа з’явы, працэсу;

3) „прыўкраснае” і „пачварнае” – адносныя паняцці. Геракліт заўважаў:

„Самая прыўкрасная з малпаў – пачварная, калі параўнаць яе з чалавечым родам... Наймудрэйшы з людзей у параўнанні з богам падасца малпай і па мудрасці, і па прыгажосці і па ўсім астатнім”²⁶.

„Прыўкраснае” і „пачварнае” – дыялектычна непарыўная пара катэгорый эстэтыкі. Існаванне адной катэгорыі немагчымае ў адрыве ад другой. Дыхатамія „прыўкраснае-пачварнае” здаўна ўяўлялася адным з крытэрыяў асэнсавання навакольнай рэчаіснасці, фарміравання сістэм каштоўнасцяў.

Праблема размежавання пазначаных катэгорый не заўсёды паддаецца лагічнаму вырашэнню. Няпэўнасць межаў паміж катэгорыямі, падмену аднаго паняцця іншым пацвярджае дыскусійнасць пытанняў вакол эстэтыкі „пачварнага” і наяўнасць шматлікіх супярэчлівых вобразаў у мастацтве: эстэтычна прыўкраснымі паўстаюць у літаратуры вобразы амаральнага Дарыяна Грэя, тапельніцы Афеліі, паэтычныя вобразы зборніка Шарля Бадлера *Кветкі зла*. Флабэр сцвярджае:

„Не існуе ні прыўкрасных, ні трывіяльных сюжэтаў, а калі кіравацца пунктам гледжання чыстага мастацтва, можна лічыць аксіёмай, што сюжэтаў наогул не існуе, паколькі стыль сам па сабе ёсць абсалютны спосаб бачання свету”²⁷.

У класічным мастацтве (ад антычнасці да XX ст.) у цэлым назіраецца дыялектыка прыгожага і пачварнага, стварэнне гармоніі на аснове дынамічнага адзінства дысанансаў, і толькі ў авангардысцкім мастацтве XX ст. пачварнае пераходзіць у эстэтычна новую якасць. „Пачварнае” ў якасці феномену мастацка-эстэтычнай свядомасці, які багата харчуецца ніцшэанскімі, бергсонаўскімі, фрэйдысцкімі ідэямі ў атмасферы вар’яцкай гонкі навукова-

²⁴ У. К а р а т к е в і ч, *Хрыстос прызямліўся ў Гародні...*, с. 494.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Цыт. па: У. Э к о, *История красоты*, Москва, 2005, с. 33.

²⁷ Цыт. па: У. Э к о, *История уродства*, Москва, 2007, с. 340.

тэхнічных дасягненняў, заняло важнае месца ў культуры і мастацтве ХХ ст. як у адносна эстэтызаваным (арыстоцэлеўска-кантаўская традыцыя) выглядзе (экспрэсіянізм, сюррэалізм, тэатр абсурду), так і ў непасрэднай (або экспрэсіўна падкрэсленай) натуральнасці, накіраванай на ўзбуджэнне эмоцый пратэсту, агіды, страху і жаху. Такія агідныя прыліпчыва-слізістыя субстанцыі свету ў *Млосці* Жана Поля Сартра, смакаванне нарка-сэксуальнага трызнення Уільямам Бэроўзам (*Мяккая машына*) і яго паслядоўнікамі ў заходняй і айчыннай літаратуры.

У гэтым сэнсе суадносінаў „пачварнага” і „прыўкраснага” У. Караткевіч – прыхільнік класічнай традыцыі, калі апазіцыйныя эстэтычныя катэгорыі ўтвараюць відавочную гарманічную цэласнасць.

Maryia Lappo

Representation of the aesthetic categories „beautiful” and „ugly” in the imagery of the novel *Хрыстос прыязмліўся ў Гародні* by U. Karatkevich

Abstract

The present paper analyses the aesthetic categories of „beautiful” and „ugly” in selected images in the novel and their interactions. The aim is to clarify the way in which these categories are shown in the novel’s imagery: whether there are images that appear as carriers of only one category of the „beautiful-ugly” dichotomy and whether there are images which express both categories at the same time. To achieve this aim, the author explains the meaning of „beautiful” and „ugly”, outlines the definitions of these categories in this paper, analyses specific macro- and microimages found in the novel, and describes how they are embodied in the category „beautiful” and „ugly”.

Вольга Нікіфарава
Гродна

Дыялог з польскай культурай у творчай эвалюцыі Янкі Брыля

Унікальнасць творчага досведу і духоўнага аблічча Янкі Брыля даўно прыцягвала да сябе ўвагу і выклікала роздум. Цяпер жа, пасля завяршэння зямнога шляху майстра, гэтая праблема набывае асаблівую актуальнасць разам з праблемай асэнсавання яго індывідуальнага ўкладу ў развіццё айчыннай літаратуры. Заканамерна ўзнікае пытанне аб вытоках творчага шляху, аб фактарах, што ўплывалі на абуджэнне таленту, і тут нельга не засяродзіцца на дачыненнях выдатнага беларускага пісьменніка з польскай літаратурай і культурай.

Свядомае жыццё Я. Брыля пачыналася ў 1920-я гады ў Заходняй Беларусі, што знаходзілася тады ў межах Другой Рэчы Паспалітай. Адпаведна і вучыцца – спачатку ў роднай Загоры, а потым у мястэчку Турэц на Наваградчыне – ён і яго аднавяскоўцы маглі толькі на дзяржаўнай мове. Беларуская выкладалася таксама 2–3 гадзіны ў тыдзень – „дзеля дэмакратычнага прыліку”¹, як зазначыў Я.Брыль у аўтабіяграфіі *Думы ў дарозе* (1962). Здавалася б, такое двухмоўе было не на карысць „беларускаму выбару” будучага пісьменніка. Нават і трохмоўе, паколькі ў сям’і Брылёў любілі рускую літаратуру, захоўвалі кнігі, і нават чытаць свайго малодшага сына маці навучыла яшчэ да школы па рускім буквары. У нейкай ступені тут паўплывалі традыцыі мінулага, калі Беларусь (таксама, як і частка Польшчы) знаходзілася яшчэ ў складзе Расійскай імперыі.

Карацей кажучы, тыповая для беларусаў праблема нацыянальнай самаідэнтыфікацыі паміж двума моцнымі палюсамі культурнага прыцягнення паўстала перад будучым літаратарам вельмі рана, разам з абуджэннем жадання выпрабаваць свае творчыя здольнасці.

„З чатырнаццаці год за сталага працуючы на гаспадарцы, я многа чытаў, настойліва займаўся самаадукацыяй (нават і эсперанта вывучаў), многія ночы праседжваў над першымі творами”², –

узгадваў Я. Брыль. І далей ўдакладняў:

¹ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў у 5 тамах*, т. 4, Мінск 1981, с. 246.

² *Ibidem*, с. 248.

„Ад першага вершыка, які ўспамінаю з інтымнай усмешкай, да першага апавядання, якое ўспрымаю сур’ёзна, было ў мяне дзесяць гадоў **неспакойнага трымкання на трох мовах адразу**”³ [падкрэслена мною – В.Н.].

Як жа атрымалася, што „роднае перамагло”⁴? Пытанне гэтае ўзнімаем таксама з думкай пра сучасны стан беларушчыны і шляхі пераадолення яе заняпаду.

Нямала літаратараў Заходняй Беларусі прымалі ўдзел у нацыянальна-вызваленчым руху, падсілкоўваючыся, такім чынам, энергіяй змагання і супраціўлення. З некаторымі, напрыклад, з М. Васільком, В. Таўлаем, М. Танкам, Я. Брыль у будучым наладзіць сяброўскія адносіны. А ў 30-я гады, у сваім вясковым юнацтве, ён хоць і быў знаёмы з асобнымі ўдзельнікамі камуністычнага падполля, але сам належаў хутчэй да той часткі моладзі, каго – „то іранічна, то пагардліва”⁵ – называлі „талстоўцамі”. Праўда, гэта таксама не гарантавала ад праблем з уладамі: талстоўцы „сядзелі за свой пацыфізм у астрогах”⁶. Заўважым, што такога выпрабавання не мінуў і Янкаў брат Міхась. Усё перажытае ў гэтых абставінах падштурхнула маладога Я. Брыля да стварэння лірычнага апавядання, вядомага цяпер пад назвай *Разбуди меня завтра рано...* (1937), а шмат пазней было адлюстравана ў маленькім эсэ-ўспаміне *Пра наўнасць* (1994).

І ўсё ж рашучы ўплыў на фарміраванне творчай асобы Я. Брыля зрабілі не абставіны і настроі барацьбы з „польскім рэжымам”, а прыярытэты паўсядзённай духоўнай працы, самаўдасканалення. Запазычаны яны былі не толькі з Л. Талстога, але і значна раней – з сям’і і школы.

Праз усё жыццё пісьменнік пранёс захапленне сваёй настаўніцай Мар’яй Пранеўскай. Ён надаў яе рысы гераніям аповесці *Сірочы хлеб* і рамана *Птушкі і гнёзды*, а ў *Думах у дарозе* пакінуў такую выразную характарыстыку:

„Прыгожая, па-мацярынску абаяльная і светлая душой, яна вучыла нас, заходнебеларускіх пастушкоў, любіць высокае, сапраўднае ў паэзіі і ў песні польскага народа, іншых прадстаўнікоў якога мы бачылі навокал у большых ці меншых чынах прыгнятальнікаў. Яна, дарэчы, – як полька з «крэсаў» і выхаванка рускай гімназіі, – вяла ў нас і тыя рэдкія гадзіны беларускай мовы, калі нам адкрывалася свая, найраднейшая прыгажосць. Яна ж была і бібліятэкарам, з разумных рук яе ішлі да нас і кнігі, перакладзеныя з іншых моў”⁷.

Такім чынам, пані Мар’я вельмі паспрыяла ўключэнню будучага майстра беларускага слова ў *дыялог* з польскай культурай. На ўласным прыкладзе яна паказвала, як можна і трэба пераадольваць адчужанасць і прадузятасць, не навязваючы сваю пазіцыю, а шукаючы магчымасцей набліжэння пунктаў

³ *Ibidem*, с. 249.

⁴ *Ibidem*, с. 250.

⁵ *Ibidem*, с. 251.

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*, с. 248.

погляду і ўзаемнага даверу. І прыклад гэты быў не адзінкавы. Пазней у *Польскім дзённіку* Я. Брыль аддаў даніну павагі яшчэ адной асабіста невядомай яму польскай настаўніцы, якая ў сваім газетным допісе

„ў палавіне трыццатых гадоў ... расказвала пра дзяцей беларускай беднаты, пра панскую « апеку » над імі, пра школу, у якой так цяжка было вучыцца на няроднай мове і цяжка працаваць сумленнаму чалавеку”⁸.

Хлапечае сэрца адгукнулася на гэтыя праявы гуманнасці і ўзаемаразумення: „Здаровая, натуральная любасць да польскай культуры, да ўсяго прыгожага ў польскім народзе – вось найлепшае, што я вынес са школы”⁹.

Прыклад шчаслівага спалучэння польскага і беларускага патрыятызму бачыўся Я. Брылю і ў велічнай постаці А. Міцкевіча, зямляцтва з якім змалку хвалявала яго.

„Мне было дванаццаць год, – узгадваў пісьменнік у артыкуле *Вечна жывы* (1955), – калі мы, беларускія хлапчукі і дзяўчаткі, усёй школай ішлі па Наваградчыне « шляхам Міцкевіча », начавалі ў дубовым Плужынскім лесе над сіняй Свіцяззю, а яшчэ праз два гады – прыносілі зямлю з тых палосак, што кармілі нас хлебам, на « Курган неўміручасці » ў Навагрудку – трыццаць пяць кіламетраў ад вёскі, дзе вучыліся”¹⁰.

Са школы пачалося знаёмства і з іншымі класікамі польскай літаратуры: Б. Прусам, Ю. Славацкім, Г. Сянкевічам, М. Канапніцкай, Э. Ажэшка. Працягвалася ж яно ў працэсе самастойнага чытання і перачытвання, што рана стала для Я. Брыля неад’емнай патрэбай. У літаратуры юнак шукаў духоўнага апірышча, адказу на пытанні, якія ўзнікалі перад ім на шляху сталення. І тут пісьменнікі Польшчы таксама прыходзілі на дапамогу. Узгадайма хоць бы эпізод з рамана *Птушкі і гнёзды*, галоўнаму герою якога аўтар аддаў многае з уласна перажытага. У нямецкім лагеры для ваеннапалонных у рукі Алеся Руневіча трапіла аповесць З. Серашэўскага *Заморскі д’ябал*.

„Прыемны быў, перш за ўсё, сам факт сустрэчы з ёю тут, у палоне. А па другое – Алесь знайшоў у гэтай выпадковай кнізе думку, сугучную сваёй – той галоўнай і радаснай думцы, якая грэла яго і жывіла ў найгоршым, што ні здаралася. Запісаў нават у свой памяты салдацкі блакнот.

« Будзь самім сабою і не саромейся, што ты як быццам бездапаможны! Узвышайся над іншымі высакароднасцю: будзь чысты, мужны, добры. Няхай імя тваіх суайчыннікаў заўсёды спалучаецца ва ўяўленні чужынцаў з самымі ўзнёслымі вобразамі. Аднак галоўнае, – як толькі зможаш, вяртайся да сваіх. Там твая ніва. Праз свой народ – для чалавецтва!»¹¹.

⁸ *Ibidem*, с. 58.

⁹ *Ibidem*, с. 247.

¹⁰ *Ibidem*, с. 190.

¹¹ Я. Б р ы л ь, *Птушкі і гнёзды*. Золак, убачаны здалёк, Мінск 2001, с. 84.

Верагодна, што менавіта прадстаўнік польскай нацыі мог вынесці з трагічнай ды слаўнай гісторыі сваёй краіны такую выснову. Яна вельмі прыдалася не толькі герою рамана, але і самому Я. Брылю, калі вырашэнне праблемы нацыянальнага самавызначэння для яго яшчэ больш ускладнілася па-за межамі роднага гнязда – у міжнацыянальным асяроддзі казармы польскага войска, акупаў на пачатку Другой сусветнай вайны ці нямецкага шталага. Для заходнебеларускага юнака вельмі важна было сустрэць у кнізе ідэю аб тым, што прыярытэт агульналюдскіх каштоўнасцей не вымагае ахвяравання нацыянальным, а, наадварот, накіроўвае чалавека да свядомага служэння свайму народу як удзельніку сусветнай супольнасці („Праз свой народ – для чалавецтва!“) і разам з тым засцерагае ад тупіка нацыянальнай абмежаванасці. Такое перакананне сталася для светапогляду будучага пісьменніка асноватворным.

Сваё служэнне Я. Брыль тады ўжо меркаваў звязаць з мастацтвам слова і быў упэўнены, што гэтае слова павінна быць беларускім. Вырашыць такім чынам дзесяцігадовае „трымканне на трох мовах“ яму ў значнай ступені дапамагло захапленне рускай ды польскай літаратурамі.

„Захапленне ўжо не магло быць пасіўным – пачаў перакладаць, то ў хаце, то ў полі, перажываючы асалоду і боль няроўнай барацьбы з яго суровым і мужным, здрадліва простым радком”¹², –

прызнаваўся пазней мастак у артыкуле пра А. Міцкевіча.

Юнацкія перакладчыцкія спробы з’явіліся, магчыма, вызначальным крокам Я. Брыля на шляху да свайго пісьменніцкага служэння. Па-першае, тут непасрэдна перад ім кожны раз быў выдатны ўзор слоўнага мастацтва, да якога трэба было цягнуцца, „у няроўнай барацьбе” развіваючы свае здольнасці. Па-другое, перакладаць твор (альбо фрагмент), хоць з рускай, хоць з польскай, варта было менавіта на сваю, родную мову. Такім чынам лёсавызначальны выбар быў зроблены.

Падкрэслім дарэчы, што дзякуючы практыцы польскіх перакладчыкаў, абсяг культурнага дыялогу, у які ўключыўся юны Я. Брыль, істотна пашырыўся:

„Польская мова шчодро пазнаёміла мяне з літаратурным набыткам усяго чалавецтва, ад казак Андэрсена да раманаў Дастаеўскага, з арыгіналамі якіх мне суджана было сустрэцца ў іншы час”¹³.

Праўда, падобную „пасрэдніцкую” функцыю выконвала і руская літаратура, аднак у СССР партыйна-дзяржаўны кантроль неміласэрна адфільтроўваў тыя творы заходніх мастакоў слова, якія так ці інакш не адпавядалі савецкім ідэалагічным устаноўкам. Польшча ж, нават на сацыялістычным

¹² Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 4, с. 190.

¹³ *Ibidem*, с. 248.

этапе сваёй гісторыі, была больш адкрытая ідэйна-культурным паведам з Захаду, і Я. Брыль у некаторых выпадках раней за суайчыннікаў знаёміўся з творамі замежнай літаратуры, дзякуючы добраму валоданню польскай мовай. Напрыклад, у 1961 годзе ён робіць такі запіс:

– „Прачытаў, нарэшце, *Па кім б’е зван*. Па-польску. Думка такая, чытаючы: стой за праўду, мастак, і не пакаешся! У нас гэты раман яшчэ ўсё не выдадзены, а некаторыя старонкі яго гучаць так, нібы яны напісаны пасля XXII з’езда КПСС”¹⁴.

Ізноў варта падкрэсліць, што, дзякуючы польскаму перакладу і выданню, кніга Э. Хемінгуэя трапіла да Я. Брыля вельмі своєчасова і падтрымала яго ў рашэнні пакінуць „вучобу ды паслухмянства”¹⁵ ў дачыненні да шаблонаў сацрэалізму і „пісаць, як калісьці пісаў, – для сябе”¹⁶. З гэтай упэўненасцю ён узяўся за працу над раманам *Птушкі і гнёзды*, а потым распачаў публікацыю лірычных запісаў і такім чынам выйшаў на новы, вышэйшы ўзровень сваёй творчай эвалюцыі.

У рашэнні „быць самім сабою”, кіравацца, у першую чаргу, уласным – выразна лірычным – мастацкім мысленнем Я. Брыля перыядычна ўмацоўваў таксама прыклад польскіх майстроў слова, і падтрымка гэтая ніколі не была лішняй. Бо нават дасягнуўшы шырокага прызнання, пісьменнік канчаткова не вызваліўся ад сумненняў: ці тое раблю? Тым больш, што з боку некаторых артадаксальных крытыкаў усё яшчэ чуліся папрокі ў „звужанасці даляглядаў” ды ў „суб’ектывізме”. Вось чаму, чытаючы ў 1971 г. дзённік З. Налкоўскай за 1939 – 1945 гг., беларускі пісьменнік як самае галоўнае ўражанне адзначыў наступнае:

„Дзіўная таямніца, загадка таго, што пісалася **для сябе**, а засталася **для ўсіх**, у тым ліку і для мяне, у той час, калі гэта пісалася, маладога, таксама **са сваім светам** вясковага хлопца”¹⁷ [падкрэслена аўтарам – В.Н.].

Гэтая таямніца і ёсць галоўнай асаблівасцю сапраўднай лірыкі; да яе мастацкага ўвасаблення Я. Брыль настойліва імкнуўся, перамагаючы спакусы і прымусы савецкага „перавыхавання”, праз якія ён павінен быў прайсці ў 40–50-я гады. Наколькі нялёгкай была гэтая барацьба, можна меркаваць, гледзячы на лёс *Польскага дзённіка* (1955).

Твор адлюстроўвае першую замежную паездку Я. Брыля з групай пісьменнікаў Савецкай Беларусі. Варта падкрэсліць, што менавіта праз Польшчу пралягалі яго першыя шляхі ў шырокі свет – і тады, падчас Дэкады беларускай культуры, і раней, у 1939-м – перад самым пачаткам Другой сусветнай вайны. У 1955-м годзе пісьменнік наведаў Варшаву, Быдгашч, Торунь, Гданьск,

¹⁴ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 5, Мінск 1981, с. 248.

¹⁵ *Ibidem*, с. 428.

¹⁶ *Ibidem*, с. 430.

¹⁷ *Ibidem*, с. 478.

Шчэцін. На Балтыйскім узбярэжжы ён пазнаваў мясціны першых баёў, у якіх прымаў непасрэдны ўдзел, і не хаваў ад чытача асабістых пачуццяў:

„...Адзін у раскошным нумары. З балкона гляджу на апусцелы пляж і халодныя хвалі, што ціха коцяцца на пясок з-пад імглы, у якой час ад часу мільгаюць белыя крылы чаек.

Прыкра, што далягляд у імгле, што не відаць на ім знаёмай паласы Гельскага паўвострава, а налева – яшчэ больш знаёмых зялёных гдыньскіх узгоркаў...

Яны зусім блізка. Адтуль мы простым вокам глядзелі з акупаў пад старымі букамі на гэты востраў самы «Гранд-гатэль».

Хацелася б цяпер зірнуць туды, пад тыя дрэвы, ды ўжо не вачыма «марскога стралка»...

Справа тут, вядома, не ва мне асабіста, а ў тым, што і мяне ўзняла народная хваля непераможнага прыбою, што і мой асабісты ўдзел у вялікай перамозе, у дружбе савецкага і польскага народаў мае сваё мінулае, якога я не саромеюся, і сваё сучаснае, якім я маю шчасце ганарыцца”¹⁸.

Аднак удакладненні накшталт „справа не ва мне асабіста” не выратавалі сітуацыю: выразны суб’ектыўны пачатак у *Польскім дзённіку* выклікаў нараканні. Нават чуйны, памяркоўны А.Г. Астроўскі адмовіўся перакладаць нарыс у такой рэдакцыі на рускую мову. Я. Брыль таксама заняў прынцыповую пазіцыю:

„Скараціць амаль напалавіну, выняць усё асабістае, лірыку – на гэта я не пайшоў. Ну, няхай сабе аўтар памыляецца, але ж чыталі і іншыя, каму я веру [...] Цікава толькі для беларусаў? Ну і добра, – хопіць з мяне і дзесяцімільённага чытача”¹⁹.

Верагодна, ад пісьменніка чакалі справаздачу аб паездцы з лічбамі і фактамі, ён жа меў на мэце паспрыяць усталяванню даверу і ўзаемаразумення паміж двума народамі і перш за ўсё сам падаваў прыклад шчырасці і лірычнай адкрытасці пачуццяў. Я. Брыль спакваля фарміруе сваё разуменне Польшчы і палякаў, грунтуючы яго на яркіх непасрэдных уражаннях, і тут нават нязначная нібыта драбніца набывае свой сэнс і неабходнасць. Напрыклад:

„Над пад’ездам аднаго з дамоў – арыгінальная лепка, што выклікае міжвольную ўсмешку: галубы, якія тоўпяцца над жменямі зярнят. Яшчэ раз чую адну з найноўшых легенд Старога Мясца – пра бабульку, якая тым і жыла, што карміла тут на працягу гадоў шэракрылых любімцаў Варшавы. У першыя дні аднаўлення, калі цяжка было не толькі галубам, бабулька падпільнавала на руінах самога міністра і выказала яму прэтанзіі сваіх падапечных. Кажуць, што галубіны бюджэт узрос пасля гэтага хутка і рэзка”²⁰.

¹⁸ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 4, с. 36.

¹⁹ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 5, с. 406.

²⁰ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 4, с. 13.

Больш ніякіх каментараў ад аўтара не патрабуецца: мы ўжо адчуваем глыбокую сімпатыю да народа, які здольны песціць у сваёй памяці такія легенды. Тут, як у люстры, адбіліся і ягоная жыццязстойкасць, годнасць у ліх выпрабаваннях лёсу, і тонкае адчуванне прыгажосці, і цёплы гумар – рысы, якія і кожнаму беларусу даспадобы.

Поўныя глыбокага хвалявання старонкі Я. Брыль прысвяціў убачанаму ў музеі Асвенціма. У свядомасці аўтара сама сабою ўзнікла паралель з Азарыцкім лагерам смерці, арганізаваным фашыстамі ў Беларусі. Агульнае ў гісторыі – яшчэ адна перадумова ўзаемаразумення таксама, як і агульнасць перспектывы, шляху ў будучыню:

„Сябры мае – дзеці нашай краіны, польскія дзеці, якіх так многа давялося мне ўбачыць, дзеці – радасць і прыгажосць усіх народаў свету! Пра вас я думаю, выехаўшы з пекла мінулага на сонечную дарогу”²¹.

Вобразы дзяцей, сапраўды, складаюць адзін з самых яскравых лейтматываў нарыса і ўвасабляюць ідэю будучыні, а таксама аўтарскі крытэры чалавечнасці.

У імя будучыні і ідэалаў чалавечнасці, лічыць Я. Брыль, павінны быць нарэшце пераможаны змрочныя прывіды мінулага, перш за ўсё – „здань пана-захопніка”, што „не ўяўная, а лішне нават адчувальная”²² ў памяці беларусаў і ўкраінцаў. Аб тым, наколькі старыя рахункі ўскладняюць узаемаадносіны паміж славянскімі народамі, пісьменнік задумваўся часта. Напрыклад, у серыі лірычных запісаў *Служэнне* (1952–1975) занатавана:

„– Увосені 1957 года, у Кракаве, на сустрэчы з пісьменнікамі і журналістамі, у мяне спыталіся, як у нас, у Савецкім Саюзе, адносяцца да рамана Сянкевіча *Агнём і мечам*. Я адказаў, што прыблізна таксама, як у Польшчы да *Тараса Бульбы*”.

Неўзабаве пасля гэтага давялося ўбачыць двухтомнае выданне выбраных твораў Гогаля на польскай мове, з агаворкай у прадмове: „*Тарас Бульба* не ўключаны сюды **па зразумелай прычыне...**”²³ [падкрэслена аўтарам – В.Н.].

Крыўда на тое, што згаданыя творы рускага ды польскага мастакоў слова „дойдуць не да ўсіх людзей”, кранала Я. Брыля не толькі як чытача. Ва ўласнай практыцы ён сутыкнуўся з падобнай праблемай і вельмі шкадаваў, што ягоны раман *Птушкі і гнёзды* доўгі час не быў перакладзены на польскую мову, відаць, па тых жа **зразумелых прычынах**. У асобных творах Я. Брыля, сапраўды, сустракаюцца вобразы палякаў, афарбаваныя іранічна альбо цалкам негатыўна. Падставы для гэтага маглі быць розныя: напрыклад, крытыка класавых ворагаў у адпаведнасці з савецкімі ідэалагічнымі нормамаі, як у раздзелах з рамана *Граніца* (1947–1949), альбо крытыка

²¹ *Ibidem*, с. 66.

²² *Ibidem*, с. 76.

²³ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 5, с. 361.

мілітарызму (дарэчы, незалежна ад яго нацыянальнага паходжання), як у *Птушках і гнёздах*. І ўсё гэта накладвалася на старадаўнюю насцярожанасць беларускага селяніна ў дачыненні да польскага пана, чаканне ад яго, у сваю чаргу, таксама варожасці ды пагарды.

Пра ўсё гэта Я. Брыль ведаў не па кнігах, а з уласнага вопыту; ён атрымаў тую спадчыну ад сваіх сялянскіх продкаў. Таму ён чуйна рэагаваў нават, як здаецца, і на дробязі. Напрыклад, аднойчы пісьменнік пранікліва заўважыў, што пераклад на беларускую мову хрысціянскіх сакральных тэкстаў ускладняецца яшчэ і з-за таго, што ўстойлівыя выразы, нахштальт „Пан з вамі!“, выклікаюць у беларусаў зусім непажаданыя асацыяцыі. Асабліва балюча закраналі Я. Брыля праявы „вялікадзяржаўнасці“ ў дачыненні да найважнейшага, найраднага ягонага душы:

„– Высокае пачуццё – мая справядлівая рэўнасць: да палякаў – за Міцкевіча, да рускіх – за Талстога. Ім, некаторым палякам ды рускім, прадстаўнікам магутных нацый, здаецца, што я, «нікчэмны беларус», «справдечны парабак», не маю права на любоў да іхніх геніяў. Я гэта ведаю, мне гэта часта давалі адчуць. Любіць я, вядома магу, – яны мне гэта паблажліва, ад сытасці свае дазваляць, але ж магу я, на іх думку, далёка не так, як яны, дый не тое маю права.

Ды не, маю і магу! Тым больш маю, чым больш іхнія геніі, як Талстой, свядома хацелі належаць усяму чалавецтву”²⁴.

Выйсце з такога супярэчлівага становішча, сапраўды, існуе толькі адно – трэба наладжваць узаемаразуменне, кіруючыся пры гэтым найвышэйшымі – агульналюдскімі ідэаламі. Таму свой *Польскі дзённік* Я. Брыль у далейшым усё ж будзе дапрацоўваць (праўда, без залішняй „мадэрнізацыі“), вызваляючы яго ад некаторых пасажаў, прадыктаваных „злабадзённасцю“ і савецкай ідэалогіяй, – не для таго, каб найбольш эфектна падаць сябе, а зноў жа дзеля шчырасці сумоўя. Тым больш, што ў няпростай гісторыі двух народаў ён лепш за многіх бачыў не толькі канфрантацыю, але і падабенства:

„Пані Эліза, – занатоўвае пісьменнік над старонкамі кнігі пра Э. Ажэшку, – прасіла дазволу на літаратурны вечар у [рускага – В. Н.] губернатара. А мы прасілі (я прасіў) дазволу на спектаклі толькі ў павятовага рэфэрента бяспекі. Аднак – падобна ўсё гэта”²⁵.

А калі так, то не варта наракаць на суседзяў:

„найбольш карысна, калі ўжо не больш справядліва – абвінавачваць саміх сябе. У слабасці, у неакрэсленасці, у адсутнасці нацыянальнай свядомасці”²⁶.

Я. Брыль нават спрабуе ўстаць на чужы пункт погляду:

²⁴ *Ibidem*, с. 378.

²⁵ *Ibidem*, с. 529.

²⁶ *Ibidem*.

„А каб я не быў беларусам, а сынам народа з вялікай гісторыяй, з вялікай літаратурай, гарантаванай мовай, – рускім, палякам [...] – як я адносіўся б да такіх слабакоў, як мы, беларусы?..”²⁷.

Добра ўсведамляючы ролю слоўнага мастацтва ў фарміраванні і развіцці нацыі, ён яшчэ ў 1979 годзе непакоіўся аб тым, што

„літаратура наша чым далей, то ўсё больш [...] агаляецца ад маральных аўтарытэтаў, таварышаў нацыянальна свядомых і па-сапраўднаму таленавітых”²⁸,

і настойліва імкнуўся супрацьстаяць заняпаду ў тым ліку і праз пашырэнне міжнародных кантактаў, каб лепшыя дасягненні беларускіх пісьменнікаў былі вядомы ў свеце і атрымалі належнае прызнанне.

Я. Брыль надзвычай востра адчуваў асабістую адказнасць за паспяховае разгортванне беларуска-польскага дыялогу і нястомна працаваў на яго карысць у самых розных галінах. Напрыклад, рыхтаваў да друку выданні. Так, у 50-я гг. ён выступіў як укладальнік (разам з М. Танкам) юбілейнага тома твораў А. Міцкевіча па-беларуску, а ў 1966 г. з У. Калеснікам рабіў фотаальбом *Між тых палёў...*, прысвечаны родным мясцінам славітага паэта. У артыкулах, эсэ, інтэрв’ю мастак папулярызаваў польскую літаратуру ў Беларусі і беларускую літаратуру ў Польшчы. Нават на дзвюх старонках *Ліста ў рэдакцыю* [часопіс „Literatura na Świecie”] (1974) ён паспеў не толькі ахарактарызаваць свае дачыненні з польскім слоўным мастацтвам у якасці чытача, удзельніка літаратурнага працэсу і перакладчыка, а таксама дасягненні польскіх мастакоў у галіне перакладу беларускіх твораў, але і прапанаваць новы агульны праект. Звяртаючы ўвагу рэдактараў і чытачоў на выдатных беларускіх навелістаў ад Якуба Коласа да А. Жука, Я. Брыль працягвае:

„Творчасць гэтых апавядальнікаў даволі добра ведаюць Гушча, Канановіч, крытык Флёрыян Няўважны. Ежы Енджаевіч яшчэ ў 1956 годзе захапіўся быў творчасцю Кузьмы Чорнага. Ну, а шанюны Эўгеніюш Кабац, якому прашу перадаць маё шчырае прывітанне?.. **Усіх гэтых таварышаў варта было б запрасіць да ўдзелу ў перакладах нашай навелы.** [...] З крытыкаў, якія творчасцю сваёю звязаны з польскай літаратурай, хачу назваць Уладзіміра Калесніка і Адама Мальдзіса, **супрацоўніцтва з якімі пайшло б на карысць нашай творчай дружбе**”²⁹ [падкрэслена мною – В. Н.].

З пачуццём глыбокай удзячнасці Я. Брыль пісаў пра „сяброўскі подзвіг”³⁰ Яна Гушчы, ініцыятара выдання ў Лодзі анталогіі беларускай паэзіі (1970), і сціпла маўчаў пра свой уласны актыўны ўдзел у гэтай справе.

²⁷ Я. Брыль, *Вячэрня. Лірычныя запісы і мініяцюры*, Мінск 1994, с. 119.

²⁸ *Ibidem*, с. 118.

²⁹ Я. Брыль, *Збор твораў...*, т. 4, с. 433.

³⁰ *Ibidem*, с. 158.

Сам беларускі майстар пераклаў некаторыя рэчы Э. Ажэшкі, М. Канапніцкай, Б. Пруса, Я. Івашкевіча, В. Жукроўскага, Т. Ружэвіча, Л. Кручкоўскага, М.Ю. Канановіча, Я. Гушчы, Ю. Кавальца (гэта яшчэ не поўны пералік), і праца гэтая прынесла яму ўдзячнасць палякаў і дзве літаратурныя прэміі – у 1972 і 1975 гг.

Са многімі літаратарамі-сучаснікамі Я. Брыль вёў ліставанне, дасылаў свае і атрымліваў ад іх у адказ кнігі, сябраваў. Гэтыя прыязныя адносіны, у сваю чаргу, выліваліся на старонкі ягоных твораў. Так, эсэ *Рэха заўсёды са мной* (1970) пачынаецца ўсхваляванымі ўспамінамі пра У. Бранеўскага. Каб яснай растлумачыць чытачам, што яго найбольш кранае ў паэзіі польскага майстра, аўтар ва ўласнай, праявічай перадачы цытуе заключную страфу верша *У цягніку*: „У сэрцы цішыня. Як жа лёгка яе спалохаць або атруціць. Вазьмі гэтую хвіліну ў далоні, як агеньчык, і заклані ад ветру”. Не стрымліваючы высокіх пачуццяў, Я. Брыль разважае далей:

„На вачах у нас адбывалася так многа векапомнага, ствараліся старонкі і раздзелы гісторыі, а мы як быццам толькі зводдаль бачым гэта заўсёды, і сумна ці радасна ўздрыгваем у душы, прадчуваючы, здаецца, яшчэ большае... За вокнамі быў лістапад 1957 года, навокал яшчэ ўсё многа гаварылася пра свежы вецер у адносінах паміж нашымі краінамі і наогул. Свежы вецер бывае сцюдзёны, на ім прастуджаюцца не толькі кволяы. Мы сядзелі як людзі блізкія, якім не трэба было мяняць падганяць на патрэбу дня свае ўзаемаадносіны. Бранеўскі, рэвалюцыйны паэт, прыгожы і нялёгка лёс якога ўсе гады бязлітасна нацягваўся на крутыя перавалы гісторыі, чалавек ужо немалады, аберагаў сваю цішыню дзеля спраў найважнейшых”³¹.

Для сваіх „найважнейшых спраў” – для аператыўнага мастацкага ўваблення і перадачы сучаснікам жыццёва значных уражанняў, думак, асацыяцый, без чаго немагчыма ўявіць сабе лірыку, – Я. Брыль удасканаліў да ўзроўню высокага мастацтва жанры лірычнай мініяцюры і нататкі. Рэгулярнае запісанне, а потым і публікацыя запісаў, асабліва ў такіх пашыраных серыях, як *Свае старонкі (да творчай аўтабіяграфіі)*, адкрыла перад пісьменнікам дадатковыя магчымасці разгортвання дыялогу – з самім сабою, з чытачом ды з „таварышамі па пяру” ў сучаснасці і ў мінулым. Тэма кантактаў з польскай культурай гучыць тут вельмі выразна і асвятляецца рознабакова.

„Многа, аднак, ва мне і ў мяне польскага, і гэта ўжо назаўсёды, і нікуды я ад яго не дзенуся ў сваёй творчасці, і нікуды мне – гэта ясна і радасна – не трэба дзявацца,”³² –

прызнаецца пісьменнік у 1966 годзе падчас наведвання Шчучынскай школы на Гродзеншчыне, калі апроч усіх запланаваных мерапрыемстваў яму выда-

³¹ *Ibidem*, с. 149–150.

³² Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 5, с. 456.

лася нагода проста пагаварыць па-польску са старшакласніцай Крыстынай, пра якую даведаўся, што яна полька.

Ад ранняга юнацтва Я. Брыль відавочна вызначаўся здольнасцю да вывучэння моў (у школе засвоіў польскую, у сям'і – рускую, самастойна – украінскую, у палоне пачаў нядрэнна арыентавацца ў нямецкай), і на працягу ўсяго жыцця назіранні над невычэрпнымі багаццямі народнага слова заставаліся для яго прывабнымі. З нязменнай цікавасцю мастак звяртаўся да слоўнікаў. Так, над старонкамі Скарупкава фразеалагічнага слоўніка ён па-ранейшаму молада здзіўляецца:

„Тут мова чужая – а адчуванне ў мяне – як свая. Настолькі ведаю яе, ажыўшыся з ёю за семдзсят гадоў, пачаўшы з *elementarza*.

А колькі ў нашых фальклорах блізкага! Скажам, такое: «*Bieda w zagrodzie, gdzie krowa wołu bodzie*», пра што ў маім Загоры гаварылася так: «На чорта тая дамова, дзе вала бадзе карова»”.

І далей:

„Блізкае ў мовах, у народнай творчасці – не для таго, каб тузацца ды папракаць адны адных сваёй вышэйшасцю, а каб думаць пра нармальную суседскую роднасць дзвюх славянскіх моў”³³.

Радасць адкрыцця прыносілі Я. Брылю і новыя для яго, раней не чутыя трапныя выразы:

„Чэслаў Сэнюх пераклаў «чарнобыльскія» паэмы Сяргея Законнікава, якія вось-вось павінны з'явіцца зборнікам. Ад гэтай весткі, казаў мне Чэслаў па тэлефоне, Сяргей быў «*саўу w skowronkach*». Хораша гэта, і чую яго ўпершыню. Прыемна было сказаць нашаму добраму сябру, што чарговы раздзел з *Новай зямлі*, прысланы мне, перакладзены ім выдатна, як і тры папярэднія. Няхай і Чэславу як найшчадрэй заспяваюць скаўронкі-жаўранкі варшаўскія!..”³⁴.

Такім чынам, арыгінальная прымаўка не толькі была з цікавасцю адзначана, але і стала імпульсам для развіцця мастацкай думкі беларускага пісьменніка і вылілася ў лірычную нататку.

Не абміне ўвагаю Я. Брыль і такую польскую прыказку: „Да людзей – па розум, да маці – па сэрца”³⁵. У адпаведнасці з ёю, асабліва ў позніх запісах, ён імкнецца асэнсаваць і перадаць суайчыннікам карысны досвед заходніх суседзяў. Напрыклад, у 1995 г., сустрэўшы ў гістарычнай манаграфіі сведчанне пра заняпад польскай літаратурнай мовы ў XVIII ст., зазначае:

³³ Я. Б р ы л ь, *Дзе скарб ваш. Лірычная проза*, Мінск 1997, с. 118.

³⁴ Я. Б р ы л ь, *З людзьмі і сам-насам. Запісы, мініяцюры, эсэ*, Мінск 2003, с. 12–13.

³⁵ Я. Б р ы л ь, *Парастак. Запісы і эсэ*, Мінск 2006, с. 17.

„Як гэта падобна на тое, што ў нас цяпер! Праўда... на дзвесце з гакам раней. Калі ўжо быў вялікі Ян Каханоўскі, калі можна было прадчуваць яшчэ большых – Міцкевіча і Славацкага”³⁶.

У падтэксце відавочна: калі палякі знайшлі сілы, каб уратаваць сябе і сваю мову, то і беларусам трэба такія сілы збіраць. Альбо такое:

„Пасля мюнхенскай змовы 1939 года Польшчу ў Заходняй Еўропе называлі **шакалам Германіі** [падкрэслена аўтарам – В. Н.]. Пішуць пра гэта – самі палякі. («Пшэглэнд тыгоднёвы», 7.VI.1987 г.) **Трэба вучыцца** такому позірку на сваю гісторыю”³⁷ [падкрэслена мною – В. Н.].

Апроч суседскага „розуму”, добрае веданне польскай мовы прыносіла Я. Брылю шмат эстэтычнай асалоды:

„Учора позна ўвечары чытаў *Мёртвыя душы*. Спачатку ў арыгінале, а потым у польскім перакладзе. І добра было, і насмяяўся яшчэ раз, з падвойнай прыемнасцю, з нейкім шырэйшым шчасцем, чым бывала над Гогалем раней. І таму, што гэта – Гогаль, якога я так даўно люблю, і таму што перакладчык – Бранеўскі, што тут і Польшча, паэт і краіна, якіх я ведаю, да якіх я не абьякавы. І нейкі шырэйшы сэнс і падтэкст. Як тады, калі я заплакаў, чытаючы *За што?* Талстога ў выданні для польскіх школ, з польскай прадмовы да арыгінала...”³⁸.

Сам Я. Брыль, як ужо адзначалася, натуральна перайшоў у сваёй практыцы мастацкага перакладу ад аматарства да высокага прафесіяналізму і разумеў гэтую дзейнасць як вельмі адказную частку свайго літаратурнага служэння. Праўда, бывала, прыходзілі таксама іншыя думкі, як у запісе 1956 г.:

„– Зноў кожны дзень сяджу над перакладам *Гномаў* Канапніцкай.

Цяпер пяць гадзін, сонца схіліла з поўдня і свеціць на мой вясковы стол, і мне добра, – так супакойвае праца, **хоць і не поўнасцю творчая, свая** [падкрэслена мною – В. Н.].

Здарава ўсё-такі пісала жанчына! Працую са здавальненнем і зайздрасцю: чаму ж гэта не я напісаў такое для дзяцей – шматфарбнае, сакавітае, паэтычнае, задушэўнае!”³⁹.

Уласцівая Я. Брылю звышпатрабавальнасць да сябе прымушала сумнявацца: можа, лепш сканцэнтраваць усе намаганні і час на працы над „сваім”, бо ў перакладзе ж сваё „не поўнасцю”. Але жыццёвая практыка развейвала тыя сумненні. Нават ужо сталым майстрам пісьменнік па-ранейшаму знаходзіў у перакладчыцкай дзейнасці і крыніцу натхнення, і заўсёды патрэбныя творчыя ўрокі, а калі-некалі нават своеасаблівую псіхалагічную

³⁶ Я. Брыль, *Дзе скарб ваш...*, с. 226.

³⁷ *Ibidem*, с. 252.

³⁸ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 5, с. 476.

³⁹ *Ibidem*, с. 407.

кампенсацыю. Сапраўды, ён сумаваў ад таго, што ўсё менш піша дзіцячых апавяданняў; яшчэ і таму праца над перакладам аповесці-казкі *Пра гномаў і сіротку Марысю* так кранула яго сэрца.

Не толькі любімым заняткам, але і неад’емным складнікам сваёй літаратурнай дзейнасці Я. Брыль лічыў таксама чытанне:

„Як добра чужое таленавітае дапамагае думаць пра сваё. Гэта цудоўна – такая сувязь паміж тымі, што робяць літаратуру, якая павінна збліжаць людзей”⁴⁰.

І пісьменнік уважліва занатоўваў цікавыя, блізкія яму прыклады майстэрства іншых аўтараў:

„Каторы ўжо раз прыгадаўся мне *Дым* Канапніцкай. Дымок над убогім жылём жанчыны, кволы – «як подых старых грудзей, што дасталі яго з агню».

Вось што такое дэталі!”⁴¹

Літаратура Польшчы вабіла Я. Брыля як „смакам эрудыцыі і таленту” (*Пятрарка* Я. Парандоўскага)⁴², так і „любоўю да беднага, простага чалавека, любоўю да здаровай красы жыцця” (*Chata za wsią* Ю. Крашэўскага)⁴³. Ён быў глыбока ўдзячны Э. Ажэшцы за беларускую тэму ў яе творах. „А як прыгожа гэта – іхняя дружба: пані Элізы, Шчадрына, Франка, Багушэвіча. І тое, як яна разумела Талстога”⁴⁴.

Прыхільнае стаўленне да рускага „цудоўнага генія” на працягу ўсяго жыцця заставалася для Я. Брыля перадумовай духоўнай блізкасці з чалавекам. Так было і пры знаёмстве ў 1975 годзе са Станіславам Нэндзай-Кубіньцам:

„Селянін-паэт, зусім не адарваны ад роднай зямлі, ад сваіх людзей, ад сваёй «гвары». [...] Газда сказаў, што чытаў Талстога ў арыгінале, а я сказаў яму, што ён жыве тым жыццём, пра якое ў старасці марыў для сябе Леў Мікалаевіч”⁴⁵.

Убачанае пісьменнік адразу ж праецыруе на сябе:

„А што было б з мяне, калі б я не абгараджаніўся? Колькі я набыў, а колькі страціў? Бо сіла толькі там і была, і засталася, дзе я застаўся самім сабою – так сказаць, мужыком, чалавекам з народа. Дарэчы, такім я сябе і адчуваю, калі стамляюся: нібы ўсё набытае ў кнігах ды ў свеце адвальваецца, абсыпаецца і застаецца той, што на цяжкую, простую, грубую працу толькі і здольны. На ўсё жыццё дылетант – усяго пакрысе, як ты, здаецца, ні стараешся... Самім сабою быць – галоўнае”⁴⁶.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 538.

⁴¹ *Ibidem*, с. 354.

⁴² *Ibidem*, с. 526.

⁴³ *Ibidem*, с. 553.

⁴⁴ *Ibidem*, с. 495.

⁴⁵ *Ibidem*, с. 541.

⁴⁶ *Ibidem*, с. 542.

Насуперак аўтарскай самакрытыцы заўважым, што гэты „дылетант” стаў адным з самых адметных пісьменнікаў Беларусі ХХ ст. і вылучаўся найбольш сучасным мастацкім мысленнем. Не ў малой ступені паспрыялі гэтаму і разгалінаваныя кантакты Я. Брыля з творами і мастакамі сусветнай літаратуры, у тым ліку і польскай. Сам ён выказаўся на гэты конт „проста і ясна”: „Польшча – яе народ, літаратура – з’яўляецца, так сказаць, састаўною часткай маёй біяграфіі і творчасці”⁴⁷.

Дыялог Я. Брыля з польскай культурай доўжыўся на працягу ўсяго жыцця і насіў надзвычай дзейсны характар (пераклады, рэдагаванне, крытыка і эсэістыка, папулярызацыя, асабістыя стасункі). У гэтай змястоўнай, напружанай дзейнасці развівалася асоба мастака, яго схільнасць да самааналізу і няспынай працы над сабою, а таксама нацыянальная самасвядомасць. Разнастайныя літаратурныя кантакты былі ўплывовым стымулам творчай эвалюцыі пісьменніка.

Судакрананне з польскай культурай адбілася ў змесце шэрагу твораў Я. Брыля. Без яго не прагучалі бы так выразна і не выклікалі бы такі рэзананс вельмі „брылёўскія” тэмы – „жыццё заходнебеларускага сялянства напярэдадні Другой сусветнай вайны” і „беларус у міжнацыянальным асяроддзі”.

Усё гэта мае значэнне не толькі як асабісты, унікальны досвед выдатнага мастака слова, але і як узор для аптымальнага вырашэння беларусамі праблем нацыянальнай самаідэнтыфікацыі і вызначэння свайго месца ў сусветнай супольнасці з разуменнем таго, што, каб „людзьмі звацца”, трэба, у першую чаргу, быць самімі сабой.

Volha Nikifarava

The dialogue with Polish Culture in Yanka Bryl's creative search

Abstract

The dialogue with Polish culture, which included translations, editing, criticism, essay writing, popularization and personal relationships, continued throughout Bryl's life. His personality and distinctively creative manner of writing developed in this versatile authorship. The relationships between the two neighboring nations also left their mark on the content of his works. Yanka Bryl's experience is of great interest as an example of a Belarusian's solution to their national identity and search of their place in the international community.

⁴⁷ Я. Б р ы л ь, *Збор твораў...*, т. 4, с. 432.

Język

Nina Barszczewska

Warszawa

Zakres użycia języka białoruskiego na przełomie XX-XXI wieku

Białoruś jest krajem, na którego terytorium krzyżują się i nawzajem przenikają wpływy kilku języków, kultur i religii. Taka wielokulturowość z jednej strony stanowi o bogactwie duchowym narodu, lecz z drugiej – często utrudnia identyfikację narodową. W celu zrozumienia i kompleksowego opisanego świadomości językowej mieszkańców Białorusi należy unikać ograniczania się tylko do opisu synchronicznego zaobserwowanych zjawisk – konieczne jest także uwzględnianie uwarunkowań historycznych.

Na kształtowanie się narodu białoruskiego większy wpływ wywarły czynniki geopolityczne, niż działalność Białorusinów skierowana na konsolidację narodu. To właśnie czynnik geopolityczny – położenie Białorusi między dużo większymi krajami: Rosją i Polską – w różnych okresach historycznych uniemożliwiał narodotwórczą i państwowotwórczą działalność Białorusinów, poczynając od likwidacji Białoruskiej Republiki Ludowej, poprzez podział Białorusi na Białoruś Wschodnią i Zachodnią, a następnie rusyfikacyjną i wynaradawiającą politykę władz sowieckich, aż po fizyczne wyniszczenie całej inteligencji białoruskiej w latach 30. minionego stulecia. Wszystko to ma bardzo istotny wpływ na obecny stan świadomości językowej i narodowej Białorusinów.

W niniejszym artykule omawiana jest sytuacja języka białoruskiego na Białorusi i w Polsce. Celem takiego ujęcia tematu jest zbadanie, czy polityka językowa władz Republiki Białorusi wpływa na zakres użycia języka białoruskiego w Polsce, szczególnie na Podlasiu, gdzie mieszka większość ludności narodowości białoruskiej, a także próba odpowiedzi na bardziej ogólne pytanie: jak społeczno-polityczno-językowe uwarunkowania na Białorusi przekładają się na zainteresowanie językiem białoruskim w Polsce.

Společno-historyczne uwarunkowania rozwoju języka białoruskiego

Liczni językoznawcy, jak również inni badacze sytuacji językowej na Białorusi zastanawiają się nad przyczynami nihilistycznego stosunku Białorusinów do języka ojczystego pomimo różnych ostrzeżeń, że odejście od języka białoruskiego pod wpływem czynnika rusyfikacyjnego może spowodować szybsze tempo asymilacji narodowej. Do dnia dzisiejszego przypomina się zdanie wypowiedziane przez Franciszka Bahuszewicza: „Nie porzucajcie naszego języka białoruskiego, żebyśmy nie umarli!”

Dużej roli języka białoruskiego na kształtowanie się świadomości narodowej należy upatrywać w historii Białorusi, jako że obszar narodu białoruskiego był określany na podstawie terytorium występowania języka białoruskiego, a nie odwrotnie. Joachim Karski, opracowując *Etnograficzną mapę plemienia białoruskiego* opierał się wyłącznie na dialektach białoruskich jako nieodłącznej cesze wielowiekowej ludowości białoruskiej. To właśnie język stał się ważnym kryterium jeśli nie prawnego, to faktycznego uznania Białorusinów za naród w 1897 roku podczas spisu ludności Imperium Rosyjskiego. Również w opinii Jazepa Losika na Białorusi to właśnie język określa politykę, gospodarkę i ustrój społeczny. Podobnego zdania był Wacław Łastouski, który przestrzegał, że utrata języka ojczystego może doprowadzić do zaniku narodu białoruskiego. Istotną rolę języka ojczystego jako kryterium określenia świadomości narodowej wprowadził ksiądz Adam Stankiewicz, ideolog Białoruskiej Demokracji Chrześcijańskiej, mianując ją „łącznikiem i przewodnikiem każdego narodu”¹.

Podobnego zdania są także polscy badacze, np. Elżbieta Smułkowa uważa, że język jest jednym z elementów identyfikacji narodowej, ponieważ konsoliduje ludzi i pomaga w odbiorze ich jako odrębnego narodu przez świat zewnętrzny. Co prawda, są narody używające języków innych nacji, jednak w przypadku Białorusinów korzystne byłoby poszerzenie funkcji języka białoruskiego poprzez podniesienie jego rangi i prestiżu. Badaczka zauważa jednocześnie, że wobec ograniczonych funkcji języka białoruskiego oraz zaniku zdolności posługiwania się nim przez znaczną część populacji białoruskiej do głosu dochodzą inne wartości tożsamości białoruskiej. Rosyjskojęzyczni Białorusini, bez względu na rusyfikacyjne procesy na Białorusi, nie utożsamiają się z Rosjanami, chociaż występuje między nimi uczucie wzajemnej bliskości².

Ryszard Radzik uważa, że zarówno wiejska białoruszczyzna, jak i miejska ruszczyzna nie jest odbierana w kategoriach narodowych. Przejście z jednego języka na drugi nie jest traktowane jako zdrada wartości narodowych, ponieważ na Białorusi języki są nosicielami tożsamości kulturowej, a nie narodowej³, chociaż język rosyjski w pewnym stopniu podporządkowuje Białoruś Rosji⁴. Inaczej sprawa wygląda z literacką białoruszczyzną części elit narodowych uświadamiających fakt, że od narodu rosyjskiego Białorusinów odróżnia przede wszystkim język. Dlatego język elit jest odbierany przez władze jako język opozycji, jako język walki o białoruskie wartości narodowe oraz niezależność od Rosji. W tym przypadku język pełni tę samą rolę, co u innych narodów europejskich – ukazuje dążenie do wyraźnego samookreślenia w oparciu o kulturę i wielowiekową historię, uznania zwierzchności białoruskiego interesu narodowego oraz budowania wspólnoty narodowej w oparciu o kryteria etniczno-językowe⁵.

¹ Я. З а п р у д н і к, *Дзяржаўнасьць Беларусі ў дасявецкую пару*, „Запісы” 1977, № 15, с. 41.

² E. S m u ł k o w a, *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego?* [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok 2000, s. 99.

³ R. R a d z i k, *Język jako wyznacznik tożsamości Białorusinów* [w:] *Język a tożsamość na pograniczu kultur*, Białystok 2000, s. 73–74.

⁴ *Ibidem*, s. 77.

⁵ *Ibidem*, s. 80.

W opinii białoruskiej badaczki Niny Mieczkowskiej białorusko-rosyjski bilingwizm językowy uwarunkowany jest bardziej przez czynniki społeczno-kulturowe, aniżeli etniczne⁶. Należy zgodzić się ze stwierdzeniem, że drugie odrodzenie narodowe to zbyt krótki okres na umocnienie się języka białoruskiego, szczególnie po wielowiekowej rusyfikacji, prowadzącej do jednoznacznego traktowania języka rosyjskiego jako języka prestiżowego, natomiast języka białoruskiego – jako wiejskiego, gorszego. Społeczność wiejską cechowało podejście pragmatyczne, stąd wynikały protesty przeciwko wdrażaniu języka białoruskiego do szkół i nauczaniu własnych dzieci, co należy wyraźnie stwierdzić, pisząc o podziale Białorusi na „miasto rosyjskojęzyczne” i „wieś białoruskojęzyczną”. Trudno natomiast zgodzić się ze stwierdzeniem, że „taka dystrybucja charakterystyczna jest w mniejszym stopniu dla dwujęzyczności, a w większym – dla współzależności językowego standardu i wariantów dialektalnych”⁷, ponieważ można dojść do wniosku, że na Białorusi oprócz dialektów języka białoruskiego występują również dialekty języka rosyjskiego, albo że dialekty Białorusi są dialektami języka rosyjskiego, tzn. powrócić do teorii, od której odstępiono już w XIX wieku.

Warto podkreślić, że nawet krótki okres białorutenizacyjny w latach 20. XX wieku był tym zastrzykiem, który wzmocnił odporność Białorusinów przed kolejną infekcją rusyfikacyjną. Niestety, kolejny etap rusyfikacji polegał nie tylko na zmaganiu się z językiem białoruskim, lecz z całą inteligencją białoruską, prowadząc do jej fizycznego wyniszczenia, żeby trudniej było odbudować białoruską świadomość narodową i zrozumieć znaczenie takich wartości, jak język ojczysty i kultura narodowa. Okres totalitaryzmu stalinowskiego umocnił w świadomości Białorusinów obawy związane z posługiwaniem się językiem białoruskim, ponieważ można było za to przyplącić życiem.

Dzisiaj ten czynnik represyjności jest również obecny w polityce władz Białorusi, ponieważ często białoruskojęzyczni obywatele kraju są traktowani jako opozycjoniści, pomimo że nie prowadzą żadnej działalności politycznej. To właśnie polityka językowa obecnych władz Białorusi prowadzi do zawężenia zakresu użycia języka białoruskiego. Władze białoruskie obawiają się poszerzenia roli języka białoruskiego, o czym świadczy opublikowany przez „Naszą Niwę” okólnik⁸, w którym wzywano do zaprzestania białorutenizacji kraju i ograniczania roli języka rosyjskiego.

Język białoruski jest jednym z elementów kultury i tożsamości narodu białoruskiego.

„W lingwistycznym wymiarze ideologii drugiego odrodzenia język uznawany jest przede wszystkim za główny symbol dumy narodowej i warunek suwe-

⁶ Н. М е ч к о в с к а я, *Языковая ситуация в Беларуси: этнические коллизии двуязычия*, „Russian Linguistic” 1994, № 18, с. 299–322.

⁷ N. M i e c z o w s k a, *100-lecie białoruskiego odrodzenia narodowego: główne wydarzenia i trendy w historii samoświadomości językowej i sytuacji językowej na Białorusi* [w:] *Tożsamości zbiorowe Białorusinów*, Lublin 2012, s. 127.

⁸ *Загад чыноўнікам: не дапускаць беларусіфікацыі і скарачэння ўжывання рускай мовы*, „Наша Ніва” 2012, 13 сакавіка [online], <http://nn.by/?c=ar&i=69975> [dostęp: 14.09.2013].

renności państwowej. W wystąpieniach publicznych wybór języka białoruskiego jest nacechowany politycznie: jest to znak rozpoznawczy zaangażowania narodowego”⁹.

W tym kontekście budzi sprzeciw stwierdzenie, że posługiwanie się literacką białoruszczyzną w kontaktach codziennych przez mieszkańców miast może mieć „charakter wyzwania lub wybryku”¹⁰ oraz że „uświęcony stosunek do języka stał się anachronizmem”¹¹. Narody sąsiednie, których języki ojczyste rozwijają się bez przeszkód, nadal przejawiają troskę o ich czystość, np. w Polsce istnieje Rada Języka Polskiego, a w Rosji Fundacja „Russkij mir”. Ich stosunek do języka ojczystego świadczy o szacunku do wartości narodowych, a tym samym do całego narodu, więc tym bardziej należałoby wspierać rozwój języka, którego istnienie jest zagrożone.

Zakres użycia języka białoruskiego na Białorusi

Od momentu proklamowania przez Białoruś niepodległości państwowej upłynęło ponad 20 lat, co oznacza, że wyrosło już nowe pokolenie wychowane w nominalnie białoruskim państwie, w którym jednak główne sfery życia opalone zostały przez język rosyjski i dużą rolę odgrywa ideologia państwowa.

Do analizy dzisiejszej sytuacji językowej wykorzystane zostały sondaże przeprowadzane przez Niezależny Instytut Badań Społeczno-Ekonomicznych i Politycznych (NISEPI), w których pojawiały się również pytania dotyczące stosunku Białorusinów do języka ojczystego.

Porównanie wyników sondaży przeprowadzanych w ciągu 20-letniego okresu niepodległości białoruskiej pozwala na konstatację, że w początkowym okresie przeważał pogląd o szczególnej roli kultury i języka w kształtowaniu się białoruskiej tożsamości narodowej. Na początku lat 90. XX wieku zwolennicy odrodzenia kulturowego i narodowego szli jednym frontem, dlatego walka o odrodzenie języka białoruskiego oznaczała jednocześnie walkę o wartości demokratyczne. Znane jest powiedzenie lidera Białoruskiego Frontu Ludowego „Odrodzenie” Zianona Paźniaka: „Stracimy język – stracimy naród” oraz podstawowa rola języka ojczystego przewidziana w Programie BFL. Aby zapobiec przeistoczeniu się języka białoruskiego w język martwy, BFL proponował nadanie językowi białoruskiemu statusu jedyne go języka państwowego, określał sposoby dojścia do tego celu oraz zachęcał Białorusinów do posługiwania się nim w życiu codziennym:

„Los języka – to również los narodu. Białoruś jest pierwszą republiką, w której pojawiło się niebezpieczeństwo przeistoczenia się języka żywego narodu w język martwy. Ponieważ język jest podstawą kultury narodu, jego konsolidacji, gwarantem jego istnienia, a więc zagrożeniu uległ i naród białoruski. To nieunikniony i ostateczny rezultat obowiązującego masowego bilingwizmu, w którym wiodąca rola należy do języka nieojczystego. [...] Język ojczysty, nie mając normalnych warunków rozwoju, powoli zanika, a inny język,

⁹ N. M i e c z k o w s k a, *100-lecie...*, s. 146–147.

¹⁰ *Ibidem*, s. 146.

¹¹ *Ibidem*, s. 184.

przyjęty na jego miejsce, jest biedny i schematyczny. W rezultacie polityki językowej w republice powstała półjęzyczność – stan, gdy człowiek nie włada w sposób należyty żadnym z języków i jest skazany na intelektualne i kulturalne ograniczenie oraz bierność społeczną. Dlatego obrona języka białoruskiego na mocy ustaw państwowych powinna być jedną z funkcji białoruskiego państwa narodowego.

Jest sprawą sumienia i patriotycznym obowiązkiem każdego Białorusina – znać język ojczysty, uczyć się go i poznawać oraz posługiwać się nim w życiu codziennym”¹².

Na początku lat 90. XX wieku, po proklamowaniu niepodległości Białorusi, rozpoczął się nowy okres białorutenizacji. Trwał on jednak bardzo krótko – do referendum z 14 maja 1995 roku. Zgodnie z *Ustawą o językach* przyjętą 26.01.1990 roku, przejście na język białoruski kierownictwa instytucji przewidywano w ciągu trzech lat, a mieszkańców Białorusi maksymalnie w ciągu 10 lat¹³.

Z sondaży NISEPI¹⁴ wynika jednak, że w 1993 roku tylko 14% respondentów podzielało obawy Białoruskiego Frontu Ludowego¹⁵. W ciągu 20 lat niepodległości Białorusi nie zauważono zasadniczych zmian w podejściu do roli języka ojczystego – tylko o 5 % wzrosła liczba osób widzących zagrożenie w rusyfikacji kraju, przy czym wąski zakres użycia języka białoruskiego bardziej dotkliwie odczuwają emeryci, aniżeli młode pokolenie wychowane w niepodległym państwie białoruskim. Problem użycia języka białoruskiego lub rosyjskiego stracił swoje upolitycznienie, ponieważ nie zaobserwowano różnic zarówno wśród zwolenników, jak i przeciwników Aleksandra Łukaszenki odpowiadających na pytanie: „Jak Pan/Pani sądzi, czy stwarza zagrożenie dla państwa białoruskiego fakt, że znaczna część Białorusinów rozmawia w języku rosyjskim?”

Pytanie: „Jak Pan/Pani sądzi, czy posługiwanie się językiem jest koniecznym warunkiem przynależności do danego narodu?” przynosi wyraźny spadek odpowiedzi pozytywnej, ponieważ dla większości respondentów kwestia ich osobistej tożsamości narodowej nie budzi żadnych wątpliwości – i tak uważają się za Białorusinów, choć i zrusyfikowanych, to jednak Białorusinów, ponieważ mieszkają na Białorusi.

W ciągu 20-lecia niepodległości Republiki Białorusi tożsamość narodowa Białorusinów wyraźnie wzrosła, natomiast zakres użycia języka białoruskiego uległ istotnemu zawężeniu, do czego niewątpliwie przyczyniła się polityka językowa władz białoruskich. Najbardziej podatne na celowe działania władz jest młode pokolenie wychowane w warunkach rusyfikacji po referendum z 1995 roku. Sukces tej polityki znajduje potwierdzenie w odpowiedziach na pytanie: „Jak Pan/Pani odnosi się do tego, że język białoruski jest językiem państwowym?”

¹² Матар’ялы да праекту Праграмы Беларускага Народнага Фронту „Адраджэньне”. Мова, „Беларус” 1989, № 362, с. 7.

¹³ Мова: на шляху да дзяржаўнасці, „Беларус” 1989, № 365, с. 7.

¹⁴ Национальные опросы [online], www.iiseps.org/opros [dostęp: 14.09.2013].

¹⁵ Poniższa analiza i tabele na podstawie: *Между хаосом и диктатурой* [online], www.iiseps.org/analitica/547 [dostęp: 14.09.2013].

Wariant odpowiedzi	06.1993	06.2013	Wiek		Stosunek do A. Łukaszenki	
			18-30	60+	Zaufanie	Brak zaufania
Uważam, że tak powinno być	48,2	43,2	44,4	41,4	39,3	50,6
Państwowym powinien być język rosyjski	2,9	7,2	9,2	6,2	8,0	6,4
Państwowymi powinny być dwa języki: białoruski i rosyjski	43,1	47,7	45,0	49,6	51,2	40,8

Z sondażu wynika, że w ciągu 20 lat zwiększyła się liczba zwolenników dwujęzyczności (o 4,6%) oraz zwolenników języka rosyjskiego (o 4,3%), przy czym zwolenników dwujęzyczności jest więcej w grupie osób powyżej 60 lat, natomiast zwolenników języka rosyjskiego wśród młodego pokolenia. Sondaż nie potwierdza wypowiedzi Juryja Drakachrusta, że najczęściej językiem białoruskim posługują się zwolennicy Aleksandra Łukaszenki¹⁶.

Analizując sondaże, warto pamiętać o tym, że w latach 1990–1995 językiem państwowym na Białorusi był tylko język białoruski, natomiast język rosyjski uważany był za język kontaktów między różnymi narodowościami.

Podejście społeczeństwa białoruskiego do polityki językowej uwidacznia się także w jednoznacznie zgodnych odpowiedziach na pytanie: „Czy wprowadzając język białoruski do sfery edukacji oraz do urzędów trzeba liczyć się z opinią społeczną?”

Wariant odpowiedzi	06.1993	06.2013	Wiek		Stosunek do A. Łukaszenki	
			18-30	60+	Zaufanie	Brak zaufania
Tak, trzeba	75,2	74,4	73,4	74,7	76,1	72,5
Nie	11,8	18,7	19,1	15,9	18,9	20,2

Prawie 75% respondentów odpowiedziało twierdząco i to niezależnie od grupy wiekowej. W ciągu 20 lat odpowiedzi w tej kwestii prawie nie uległy zmianie. Wynika z nich, że jeśli władze samodzielnie podejmą decyzję, nie pytając społeczeństwa, to tym samym naruszą interesy większości, dlatego odpowiedzi na to pytanie nie zależą od wieku czy orientacji politycznej.

Odpowiedzi na kolejne pytanie: „Czy sądzi Pan/Pani, że dla odrodzenia języka potrzebna jest pomoc państwa?” świadczą o wzroście liczby przeciwników tej idei.

Wariant odpowiedzi	06.1993	06.2013	Wiek		Stosunek do A. Łukaszenki	
			18-30	60+	Zaufanie	Brak zaufania
Tak	69,7	65,9	61,7	71,1	65,1	70,0
Nie	12,1	24,7	29,4	17,8	12,6	9,2

¹⁶ Ю. Д р а к о х р у с т, *Белорусский национализм говорит по-русски*, „Белорусская деловая газета” 1998, 19 января.

Z tabeli wynika, że w ciągu 20 lat liczba przeciwników odrodzenia języka białoruskiego przy wsparciu państwa podwoiła się (z 12,1% do 24,7%) i to głównie dzięki zmniejszeniu liczby osób wahających się i udzielających niepewnych odpowiedzi. W tym przypadku różnica w skrajnych grupach wiekowych (18-30 lat i ponad 60) jest dosyć istotna, ponieważ po raz kolejny potwierdza efektywność rusefikacyjnej polityki państwowej: prawie o 10% więcej pozytywnych odpowiedzi udzielili respondenci w wieku powyżej 60 lat (odpowiednio 71,1% : 61,7%) i prawie o 12% więcej negatywnych odpowiedzi jest w grupie respondentów 18-30 lat (odpowiednio: 29,4% : 17,8%).

Respondenci zauważają wzrost świadomości narodowej Białorusinów, o czym świadczą odpowiedzi na pytanie: „Jak Pan/Pani sądzi, na ile jest rozwinięta świadomość narodowa u Białorusinów?”

Wariant odpowiedzi	06.1993	06.2013	Wiek		Stosunek do A. Łukaszenki	
			18-30	60+	Zaufanie	Brak zaufania
Bardzo rozwinięta	0,7	2,9	4,6	4,8	4,2	2,3
Mocno	4,5	18,3	16,3	26,1	25,7	11,9
Średnio	48,0	37,5	38,6	37,7	40,3	32,9
Słabo	31,6	26,2	22,6	20,1	18,9	34,9
Bardzo słabo	10,0	11,7	14,6	8,2	7,4	16,4

Wyniki tabeli świadczą o znacznym wzroście przekonania o mocno i bardzo mocno rozwiniętej świadomości narodowej Białorusinów (odpowiednio z 4,5% do 18,3% oraz z 0,7% do 2,9%). O 10% spadła liczba odpowiedzi o średnim rozwoju tożsamości (z 48% do 37,5%). Podobnie rzecz ma się z przekonaniem o słabym rozwoju identyfikacji białoruskiej (spadek z 31,6% do 26,2%), za to wzrosła liczba przekonanych o bardzo słabym rozwoju świadomości narodowej (z 10% do 11,7%).

Wśród zadawanych przez NISEPI pytań w różnych latach najnowszej niepodległości białoruskiej warto zwrócić uwagę na następujące¹⁷: „Dlaczego posługuje się Pan/Pani tym a nie innym językiem?” (można udzielić więcej odpowiedzi) – 11.2006 rok:

- tym językiem posługuję się od dziecka – 63,7%
- ten język jest najczęściej używany w mojej miejscowości – 25,3%
- to język mojego narodu, mojej Ojczyzny – 13%
- inne – 0,9%

„Jaki język jest Pana/Pani językiem ojczystym?” – 05.2007 rok:

- białoruski – 29,4%
- rosyjski – 36,8%
- białoruski i rosyjski – 31,2%
- polski – 1,3%
- inny – 0,8%

¹⁷ Poniższe dane częściowo były analizowane w artykule: Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Суадносiны памiж роднай мовай i нацыянальнай тоеснасцю*, „Акта Albaruthenica” 2011, nr 11, s. 194-204.

„Do jakiej kultury Pan/Pani siebie zalicza?” – 11.2006 rok:

- białoruskiej – 64,2%
- rosyjskiej – 13,6%
- radzieckiej – 13,3%
- europejskiej – 8,1%
- innej – 0,9%

„Co odróżnia Białorusinów od Rosjan?” (można było udzielić maksymalnie 3 odpowiedzi) – 06.2006 rok:

- nic – 41,5%
- język – 33,8%
- kultura, tradycje – 33,4%
- historia – 27%
- psychika – 20,3%
- wygląd – 4,7%

„Co rozumie Pan/Pani pod pojęciem naród białoruski?” – 11.2006 rok:

- wszyscy obywatele Białorusi niezależnie od przynależności etnicznej, języka i tradycji – 38,2%
- wszyscy etniczni Białorusini niezależnie od miejsca zamieszkania i obywatelstwa – 26,8%
- wszyscy obywatele Białorusi posługujący się językiem białoruskim i wychowujący dzieci w tradycjach białoruskich – 25,6%

Z podanych odpowiedzi można wysnuć wniosek, że Białorusini bardziej niż język cenią tradycje i kulturę. Nie należy jednak zapominać, że język ojczysty jest nie tylko jednym z elementów owych tradycji i kultury, lecz wręcz ich fundamentem.

Od czerwca 1995 roku do marca 2013 roku NISEPI zadawało pytanie: „Jakim językiem posługuje się Pan/Pani w codziennych kontaktach?”

	06.1995	06.2006	03.2013
białoruskim	4,5%	3,8%	3,3%
rosyjskim	37,3%	57,1%	57,5%
rosyjskim i białoruskim	7,8%	13,8%	15,9%
mieszanym	50%	22,9%	22,5%

Analiza odpowiedzi na to pytanie pozwala stwierdzić co następuje:

- tendencja wzrostu popularności języka rosyjskiego: w 1995 – 37,3%, a w 2013 – 57,5%;
- po względem skali użycia na drugim miejscu znajduje się język „mieszany”, chociaż zauważa się wyraźny spadek (ponad dwukrotny) liczby użytkowników: w 1995 – 50% obywateli posługiwało się „trasianką”, a w 2013 – 22,5%;
- jednocześnie obydwoma językami: białoruskim i rosyjskim w 1995 posługiwało się 7,8%, a w 2013 – 15,9%; tu mamy do czynienia z ponad dwukrotnym wzrostem liczby użytkowników;
- spada liczba użytkowników języka białoruskiego: z 4,5% w 1995 do 3,3% w 2013¹⁸.

¹⁸ *Динамика белорусского общественного мнения* [online], www.iiseeps.org/trends/11 [dostęp: 14.09.2013].

Obecna polityka językowa władz białoruskich, której celem jest wyraźne obniżenie i tak niskiego prestiżu języka białoruskiego oraz zmniejszenie liczby jego użytkowników negatywnie wpływa na zainteresowanie językiem białoruskim w Polsce.

Zakres użycia języka białoruskiego w Polsce

W Polsce prowadzi się nauczanie języka białoruskiego na różnych poziomach szkolnych: w przedszkolach, szkołach podstawowych, gimnazjach oraz w szkołach ponadgimnazjalnych¹⁹.

W Białymstoku istnieje przedszkole samorządowe nr 14 z polskim i białoruskim językiem nauczania, w którym w roku szkolnym 2012/2013 języka białoruskiego uczyło się 78 dzieci. Przedszkole to ma swoje oddziały w powiatach: białostockim, hajnowskim i sokólskim, gdzie odpowiednio języka białoruskiego uczyło się 10, 8 i 6 dzieci (ogółem 102 przedszkolaków).

Na Podlasiu istnieją szkoły podstawowe (23 – 5 w powiecie białostockim, 3 w bielskim, 13 w hajnowskim i 2 w sokólskim), gimnazja (16 – 3 w powiecie białostockim, 3 w bielskim i 10 w hajnowskim) i licea (3 – w Bielsku Podlaskim²⁰, Hajnówce²¹ i Białymstoku²²), w których język białoruski jest nauczany jako przedmiot dodatkowy²³. Nauka języka białoruskiego w Białymstoku została wprowadzona dzięki dużej aktywności Stowarzyszenia na rzecz dzieci i młodzieży uczących się języka białoruskiego „AB-BA”²⁴. W Polsce nie ma szkół z białoruskim językiem nauczania. Język białoruski nie jest także przedmiotem obowiązkowym, uczą się go tylko ci uczniowie, których rodzice wyrażą na to zgodę.

Z roku na rok zauważa się spadek liczby uczniów uczących się języka białoruskiego w różnych typach szkół na Podlasiu.

Największa liczba dzieci i młodzieży uczyła się języka białoruskiego w latach 60. XX wieku. Rekordową liczbę uczniów (12.504) zanotowano w roku szkolnym 1967/1968. Lata 70. ubiegłego wieku były katastrofalne dla edukacji w języku białoruskim. Szkoły z białoruskim językiem nauczania przekształcono w szkoły z dodatkową nauką języka białoruskiego. Spadła również liczba godzin przeznaczonych na język białoruski i literaturę z 6 do 4 tygodniowo. Zaprzeszono także wydawania podręczników do nauki języka białoruskiego. W rezultacie liczba

¹⁹ *Kształcenie mniejszości narodowych* [online], www.kuratorium1.home.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy_2013/bialoruski_z.pdf [dostęp: 14.09.2013]. www.kuratorium1.home.pl/kuratorium2/jez_mniej/wykazy_2013/bialoruski.pdf [dostęp: 14.09.2013].

²⁰ *II Liceum Ogólnokształcące z Białoruskim Językiem Nauczania im. B. Taraszkiewicza* [online], www.lozbn.edu.pl/index.php?news.

²¹ *Zespół Szkół z Dodatkową Nauką Języka Białoruskiego w Hajnówce* [online], www.lo2hajn.atmax.pl/phist.html.

²² *III Liceum Ogólnokształcące im. K.K. Baczyńskiego w Białymstoku* [online], <http://3lo.bialystok.pl/?p=916>.

²³ Dane na rok szkolny 2012/2013 na podstawie: *Kształcenie mniejszości narodowych...*

²⁴ *Stowarzyszenie na rzecz dzieci i młodzieży uczących się języka białoruskiego „AB-BA”* [online], www.ab-ba.com.pl/page.php?id=84.

uczniów spadła do 4068 w roku szkolnym 1980/1981, a 10 lat później w roku szkolnym 1990/1991 było ich tylko 3677²⁵.

Od tego czasu do dnia dzisiejszego liczba uczniów utrzymuje się na poziomie ponad 3000 osób, jednak z tendencją spadkową. Zgodnie z danymi Kuratorium Oświaty w Białymstoku, w roku szkolnym 2012/2013 języka białoruskiego uczyło się 3147 uczniów: 102 – w przedszkolu, 1528 w szkołach podstawowych, 814 w gimnazjach oraz 703 w liceach.

Wzrosła natomiast liczba szkół z dodatkową nauką języka białoruskiego: z 39 w roku szkolnym 2005/2006 do 46 w roku szkolnym 2012/2013²⁶. Liczba placówek wzrosła dzięki poszerzeniu nauki języka białoruskiego w Białymstoku (obecnie 5 placówek – było 2) oraz wprowadzeniu w powiecie sokólskim (3 szkoły). Wyraźnie zauważalny jest spadek liczby szkół wiejskich i wzrost liczby szkół w miastach, co związane jest bezpośrednio ze starzeniem się podlaskiej wsi i migracją młodego pokolenia do miast, przede wszystkim do Białegostoku.

Ponad 90% nauczycieli języka białoruskiego na Podlasiu posiada wyższe wykształcenie. Są to przede wszystkim absolwenci filologii białoruskiej. Nauczyciele biorą aktywny udział w opracowaniu podręczników do nauki języka białoruskiego.

Od roku szkolnego 1994/1995 uczniowie szkół z dodatkową nauką języka białoruskiego biorą udział w Olimpiadzie Języka Białoruskiego w Polsce. Co roku około 150 uczniów bierze udział w eliminacjach szkolnych, 65 – w eliminacjach okręgowych oraz 35 – w eliminacjach centralnych. Główny Komitet Olimpiady ma swoją siedzibę przy Katedrze Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego²⁷.

Białorutenistyczne wykształcenie można w Polsce kontynuować na 4 uniwersytetach: Uniwersytecie Warszawskim, Uniwersytecie w Białymstoku, Uniwersytecie im. M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz Uniwersytecie Opolskim. Zainteresowania białorutenistyczne występują również na uniwersytetach we Wrocławiu, w Olsztynie i Poznaniu²⁸.

Wydawane są trzy czasopisma białorusoznawcze: *Acta Albaruthenica* (Warszawa), *Białorutenistyka Białostocka*, *Studia Białorutenistyczne* (Lublin).

W języku białoruskim prowadzona jest Biblioteka Internetowa Kamunikat udostępniająca literaturę białorską oraz białorusoznawcze prace naukowe i publicystyczne, a także serie wydawnicze ukazujące się nie tylko w Polsce i na Białorusi, ale również w krajach świata, gdzie mieszkają przedstawiciele diaspory białoruskiej.

²⁵ W. C h o r u ż y, *Białorusini w Polsce w latach 1945–1990* [w:] *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981–1990*, Białystok 1994; M. K o w a l s k i, *Polacy na Białorusi, Białorusini w Polsce – obraz pogranicza dwóch narodów* [online], www.bialorus.pl/index.php?pokaz=polacy_bialorusini&&Rozdzial=polityka_mn [dostęp: 14.09.2013]; E. M i r o n o w i c z, O. Ł a t y s z o n e k, *Krótką historia białoruskiej mniejszości narodowej w Polsce w latach 1944–2001* [w:] *Historia Białorusi*, Białystok 2002.

²⁶ *Szkoły prowadzące dodatkowe nauczanie języka białoruskiego w roku szkolnym 2005/2006* [online], www.kuratorium.bialystok.pl/kuratorium2/jez_mniej/wyказы/bialor_05_06.pdf [dostęp: 14.09.2013].

²⁷ *Olimpiada Języka Białoruskiego* [online], <http://kb.uw.edu.pl/Main/index2.htm> [dostęp: 14.09.2013].

²⁸ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Сітуацыя беларускай мовы ў Польшчы*, „Belarusika = Albaruthenica” 2012, nr 32, s. 342–353.

Do 1995 roku obserwowano wzrost liczby studentów białorutenistyki, a od tego czasu – wyraźny spadek spowodowany zmianą symboliki narodowej oraz wprowadzeniem języka rosyjskiego jako drugiego państwowego (obok białoruskiego) w wyniku pierwszego w historii niepodległej Białorusi referendum z 14.05.1995 roku. Mniejsze zainteresowanie białorutenistyką spowodowane jest ograniczeniem funkcji języka białoruskiego w Republice Białorusi.

Język białoruski w Polsce obecny jest również w środkach masowego przekazu: w gazetach, radiu i telewizji.

Najważniejsze tytuły prasowe:

- „Niwa” – tygodnik Białorusinów w Polsce w całości wydawany w języku białoruskim,
- „Czasopis” – miesięcznik polsko-białoruski.

W języku białoruskim nadawane są audycje radiowe z Warszawy i Białegostoku:

- Redakcja Białoruska Polskiego Radia dla Zagranicy (Warszawa),
 - Europejskie Radio dla Białorusi (Warszawa),
 - Białoruskie Radio Racja (Białystok),
 - Redakcja Programów Mniejszości Narodowych Radia Białystok.
- Nadawane są także w języku białoruskim audycje telewizyjne:
- Satelitarna telewizja Bielsat z siedzibą w Warszawie,
 - Audycja „Tydzień białoruski” w TVP Białystok.

Język białoruski jest obecny podczas konferencji naukowych oraz wydarzeń kulturalnych, wśród których są stałe imprezy organizowane przez mniejszość białoruską w Polsce:

- Festiwal „Piosenka Białoruska” w Białymstoku,
- Festiwal Poezji Śpiewanej i Piosenki Autorskiej „Jesień Bardów”,
- Festiwal Muzyki Młodej Białorusi „Basowiszczka”,
- Międzynarodowy Festiwal Kulturalny „Siabrouskaja Biasieda”,
- Święto Kultury Białoruskiej w Białymstoku,
- Święto „Kupalle” w Białowieży²⁹.

Język białoruski został również wprowadzony jako język pomocniczy w pięciu gminach: gminie miejskiej Hajnówka (2007) oraz w gminach wiejskich: Orla (2009), Narewka (2009), Hajnówka (2010) i Czyże (2010), a w 2011 w gminie Orla pojawiły się dwujęzyczne tablice z nazwami miejscowości. Niestety, praktyka ta nie jest kontynuowana w pozostałych gminach, w których Białorusini stanowią co najmniej 20% ogółu mieszkańców. Według spisu powszechnego ludności z 2002 roku na Podlasiu było 12 takich gmin, a według narodowego spisu powszechnego ludności z 2011 roku liczba ta uległa zmniejszeniu do 9 gmin – 20% wymogu nie spełniły gminy Bielsk Podlaski-miasto, Czeremcha i Gródek³⁰.

²⁹ *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji [online], <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480.Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html#bialorusini> [dostęp: 14.09.2013].

³⁰ *Wykaz gmin, w których nie mniej niż 20% mieszkańców należy do mniejszości narodowych lub etnicznych, albo posługuje się językiem regionalnym*, Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji [online], <https://mac.gov.pl/wp-content/uploads/2011/12/Wykaz-gmin.pdf> [dostęp: 14.09.2013].

Język białoruski w Polsce nie cieszy się popularnością przede wszystkim ze względu na wąski zakres użycia na Białorusi, gdzie występuje wyraźna dominacja języka rosyjskiego w różnych sferach życia.

Nina Barszczewska

The scope of use of the Belarusian language at the turn of the 21st century

Abstract

This article discusses the status of the Belarusian language in Belarus and Poland. The aim is to examine how language policy authorities of the Republic of Belarus affect the scope of use of the Belarusian language in Poland. Our analysis of the present situation of the language is based on surveys conducted by the Independent Institute of Socio-Economic and Political Rights (NISEPI) which included questions about the attitude of Belarusians to their mother tongue. Surveys show that over the 20 years of independence of the Republic of Belarus, Belarusian national identity has clearly increased, whereas the scope of use of the Belarusian language has significantly narrowed, which has undoubtedly been partly owed to the language policy of the Belarusian authorities. The low prestige of Belarusian and reduction in the number of its users in Belarus adversely affect the interest in the Belarusian language in Poland, which is clearly reflected in a smaller interest in Belarusian Studies as a university degree programme. Nevertheless, the Belarusian language is taught in Poland at various levels of the educational system: in kindergartens, primary schools, junior secondary and secondary schools and universities. The Belarusian language is also present in the mass media: newspapers, radio and television.

Joanna Getka
Warszawa

Uwagi o fonetyce języka starobiałoruskiego w literaturze tłumaczeniowej

Literatura przekładowa jako źródło do badań języka starobiałoruskiego

W starobiałoruskim piśmiennictwie tzw. złotego wieku (II poł. XVI – połowa XVII wieku) wyraźnie przeplatają się dwie wzajemnie sprzeczne tendencje: 1) tendencja do fonetyzacji ortografii i 2) troska o zachowanie tradycji norm języka pisanego. Jest to zrozumiałe. Po otrzymaniu gruntownego wykształcenia, często klasztornego, pisarze dążyli do zachowania kanonów pisowni, grafiki, ortografii, które częstokroć zostały sformułowane jeszcze w czasach Rusi Kijowskiej (XII–XIII ww.). Z drugiej jednak strony, coraz częściej daje się zauważyć przeciwstawna tendencja, mianowicie uświadomione bądź nieświadomione przekazywanie na piśmie cech żywego języka białoruskiego tego okresu, nieprzystającego do sztywnej normy języka pisanego. O ile tradycyjna norma mocno odciskała piętno na tekstach należących do nurtu piśmiennictwa religijnego (pod tę normę wprowadzano korekty w XV wieku, co uruchomiło falę tzw. drugiego wpływu południosłowiańskiego), to teksty o charakterze świeckim coraz śmieiej odzwierciedlają cechy żywej wymowy.

Literatura świecka, bogata tak pod względem ilości zabytków, jak i różnorodności stylów, treści, formy i środków językowych, odegrała w piśmiennictwie starobiałoruskim rolę, której nie można przecenić. W jej skład wchodzi zarówno zabytki oryginalne (*Ліст да Абуховіча, Прамова Мялешкі* i inne), jak i utwory tłumaczone.

Nie wszystkie utwory są równie interesujące z punktu widzenia badacza systemu języka starobiałoruskiego. Latopisy tak zwanej „pełnej redakcji”, których powstanie datuje się na koniec XVI – początek XVII wieku (spisy hrabiów Krasińskich, Raczyńskich, latopisy Rumiancewski czy Patriarszy) odwzorowują w zasadzie normy poprzedniej epoki¹.

Bardziej atrakcyjnym źródłem do badań języka jest literatura przekładowa. Spośród utworów tłumaczonych w XVI wieku zachowały się tylko cztery: *Opowieść o Tristanie* i *Opowieść o Bowie*, przetłumaczone z serbskiego, *Księga o Tundalu*, będąca przekładem z czeskiego, oraz *Historia o Attyli*, będąca przekładem z języka polskiego.

¹ Jest rzeczą oczywistą, że i do nich zaczęły przenikać także nowe cechy językowe. Szerzej na ten temat pisze A.I. Жураўскі, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1967, s. 263–264.

W utworach przekładowych tendencja do fonetyzacji systemu ortograficznego wyraźnie przybiera na sile. Można to objaśnić m.in. tym, że dotyczyły one nowych realiów, dla nazwania których potrzebne były nowe określenia. Nowe normy pisowni nie są jeszcze ustabilizowane, wyraźnie poświadczają jednak cechy żywego języka, niespotykane we wcześniejszym piśmiennictwie, takie jak: głoski protetyczne, przejście początkowego [u] w [ü], stwardnienie historycznie miękkich głosek szczelinowych i inne w zakresie fonetyki, w morfologii zaś m.in. ujednoczenie końcówek Inst. i Loc. sg. przymiotników, zaimków i liczebników.

Cechy języka mówionego nie są odzwierciedlone konsekwentnie. Jest to zrozumiałe: wielowiekowa tradycja długo zachowuje siłę oddziaływania. Paradoksalnie, temu brakowi konsekwencji zawdzięczamy realizację tej samej formy w dwóch różnych wariantach: fonetycznym (mówionym) i skostniałym (pisanym).

Materiał egzemplifikacyjny do rozważań podjętych w niniejszym artykule został zaczerpnięty z przełożonej z języka serbskiego wspomnianej wyżej *Opowieści o Tristanie*. Rękopis, który powstał na ziemiach litewsko-ruskich około 1580 roku, wchodzi w skład tzw. *Kodeksu poznańskiego*. Oryginał, oprawiony w brązową skórę, jest papierowy i składa się z 344 kart o wymiarach 20 na 30 cm. Na każdej z nich znajduje się od 30 do 35 wierszy. Zabytek, przechowywany w Bibliotece Raczyńskich w Poznaniu pod sygnaturą 94, jest zatytułowany: *Manuscript in kleinrussischer Sprache aus dem XVII Jahrhundert*. Jest to zarazem typowy przykład sylwy szlacheckiej: oprócz historii miłości Tristana i Izoldy (znajdującej się na stronach 1–127 rękopisu pod tytułem: *Починається повесть о витезехъ с книгъ сэрбскихъ а звлца о славномъ рыцэры Трыстане, о Анцалоте и о Бове и о иншыхъ витезехъ добрыхъ*), w jego skład wchodzi opowieści o rycerzu Bowie, o Attyli, królu węgierskim, Kronika Wielkiego Księstwa Litewskiego (*Лемонусецъ великого княжества Литовского и Жомойтского*) sięgająca do 1549 r., a także notatki, rodowody i dokumenty zbierane przez rodzinę Unichowskich – pierwszych właścicieli utworu, w tym: *Kopia potwierdzenia przez Władysława IV roku 1635 dnia 8 marca rejestru oprawy dworu króla Kazimierza; Uchwała Zygmunta I i panów rad z roku 1528 na sejmie walnym z r. 1528 dnia 8 maja o obronie ziemskiej W. K. Litewskiego*. Niewyjaśnione są losy zabytku; wiadomo, że w XVIII wieku był własnością rodziny Radziwiłłów, skąd trafił do biblioteki Raczyńskich².

² Na temat historii i losów zabytku pisze A. Brückner (*Ein weissrussischer Codex miscellaneus der Gräfllich – Raczyński. Schen Bibliothek in Posen, „Archiv für slavische Philologie“ 1886, t. 9*). W ogóle od strony historycznoliterackiej utwór był już przedmiotem badań literaturoznawców, historyków i językoznawców, m.in.: O. M. Bodiańskiego (*О поисках моих в Познанской Публичной Библиотеке, „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете“ 1846, № 1*), A.M. Wiesiołowskiego (*Бѣлорускія повѣсти о Тристанѣ, Бовѣ и Аттилѣ въ Познанской рукописи конца XVI вѣка, „Сборникъ Отдѣлення русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наук“ 1888, т. 44, № 3*). Z historii badań nad zabytkiem warto odnotować także opracowania P. Šonkolego (*К истории склонения имен существительных на материале Познанской рукописи, „Dissertationes Slavicae“ 1967, nr 5*), T. Jasińskiej-Sochy (*System fleksyjny starobiałoruskich zabytków II połowy XVI wieku (Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie)*). „Monografie slawistyczne” 1979, nr 41) na temat fleksji zabytku. Stroną graficzną i ortografią zabytku zajęła się Jadwiga Głuszkowska w artykule *Uwagi o grafice i ortografii starobiałoruskich zabytków*

Opowieść o Tristanie. Charakterystyka zabytku

Opowieść o Tristanie stanowi jeden z najcenniejszych zabytków białoruskiej literatury przekładowej. Warto podkreślić fakt, że białoruski przekład o rycerzu Tristanie jest jedyną na obszarze wschodniosłowiańskim relacją znanego w literaturach zachodnich XII-wiecznego francuskiego pierwowzoru. Jak już odnotowano, jest ona odpisem tekstu tłumaczonego z języka starserbskiego, będącego z kolei przekładem z redakcji włoskiej (wenecjańskiej)³.

Opowieść o Tristanie jest źródłem unikatowym pod względem formy, którą dziś określilibyśmy jako książkę mówioną. Stanowi rodzaj bezpośredniej rozmowy skryby z czytelnikiem, rozmowy swobodnej, prowadzonej przy użyciu nowych środków ekspresji. Szerokie zastosowanie środków żywego języka Jefim Karski tłumaczył faktem, że nie był to wierny przekład, a raczej literacka próba przybliżenia oryginału serbskiego.

Umożliwia to zidentyfikowanie cech dialektalnych (gwary, którą reprezentował tłumacz). Analiza morfologii zabytku skłania do wniosku o jego południowo-zachodnim rodowodzie⁴.

Dodatkowo, tłumacz był prawdopodobnie człowiekiem świeckim, niezwiązanym z tradycją cerkiewnosłowiańską. Tak należy interpretować fakt rzadkiego występowania w *Opowieści o Tristanie* cerkiewizmów. Pytanie, czy było to w pełni świadome zamierzenie autora przekładu, niewątpliwie człowieka wykształconego, znającego język serbski i polski, orientującego się doskonale w tradycji literackiej i wyczulonego na potrzeby gatunku, pozostaje otwarte.

Cechy języka starobiałoruskiego w literaturze przekładowej

Zasygnalizowane uwarunkowania powodują, że świecka literatura przekładowa stanowi znakomite źródło do badań językowych. Ponieważ zapisu słów zapożyczonych czy określających miejscowe realia nie regulowały normy grammatyk cerkiewnych, pisarze – nie wiedząc jak z nimi postępować – zapisywali je według własnej wymowy. Właśnie dlatego znakomicie odzwierciedlają one fonetykę i morfologię kopistów. Tego samego nie da się jednak powiedzieć o leksyce zabytku. Znaczną jej część stanowią okazjonalizmy, zapożyczenia i różnego rodzaju hybrydy leksykalne służące oznaczeniu nieznanym na gruncie białoruskim desygnatów. Nie weszły one na trwałe do słownictwa białoruskiego, nie są też reprezentatywne dla leksyki starobiałoruskiej. Lepszym źródłem do badań tego poziomu języka jest piśmiennictwo kancelaryjne i pamiętniki oraz kroniki.

drugiej połowy XVI w. (*Opowieść o Tristanie, Opowieść o Bowie*), „Studia z Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej. Językoznawstwo” 1983, t. 11, s. 41–49.

³ Teorię tę wysunął A. Brückner (1886), motywując licznymi serbizmami leksykalnymi (np. *белезь* – 'znak', *неякъ* – 'słaby', *отокъ* – 'wyspa') i występującymi w tekście słowami pochodzenia włoskiego (np. *прыцыпъ* – 'zwierzchnik', *морнар* – 'marynarz'). Cyt. za: *Аповесць пра Трышчана* [y:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, рэд. А.Я. М і х н е в і ч, Мінск 1994, s. 41. Potwierdza to również A.H. В е с е л о в с к и й, *Бълорусскія повѣсти...*, s. 126–131, wskazując na sam tytuł poprzedzający opowieści: *Починается повесть о витезах с книзь сэрбскихъ...*”.

⁴ Por. badania T. J a s i ń s k i e j - S o c h y, *op. cit.*, s. 107.

Niniejsze rozważania dotyczą fonetyki języka starobiałoruskiego, ponieważ morfologia zabytku znalazła wyczerpujący opis w książce T. Jasińskiej-Sochy⁵.

Wśród cech językowych XVI-wiecznego języka białoruskiego można wyodrębnić trzy grupy. Do pierwszej wchodzi najważniejsze zjawiska okresu prasłowiańskiego, które miały konstytutywne znaczenie dla języków wschodniosłowiańskich. Drugą grupę stanowią zjawiska ogólnoruskie, które zaszły między X i XIV wiekiem przed podziałem dialektalnym Słowian wschodnich. Trzecia grupa obejmuje te cechy języka białoruskiego, które wykształciły się na gruncie białoruskim w XV–XVI wieku.

Zasadniczą tezę niniejszego artykułu (język starobiałoruski stał na wysokim poziomie rozwoju i posiadał jemu tylko właściwe specyficzne cechy, które znakomicie odzwierciedla literatura przekładowa) chciałabym zilustrować przykładami, które stanowią o tej specyfice. Dlatego te ostatnie, należące do trzeciej grupy, dystynktywne cechy białoruszczyzny są przedmiotem niniejszego artykułu. Warto przy tym podkreślić, że ukształtowały się one już w okresie przed powstaniem omawianego zabytku, o czym świadczy szerokie ich odzwierciedlenie.

Cechy językowe ukształtowane na poszczególnych etapach rozwoju języka białoruskiego ilustruje poniższa tabela:

Tabela 1. Cechy fonetyczne języka starobiałoruskiego ukształtowane na poszczególnych etapach rozwoju języka

okres prasłowiański (do IX w.)	okres ogólnoruski (X–XIV w.)	okres starobiałoruski (XV–XVI w.)
1) palatalizacja tylnojęzykowych spółgłosek: [k], [g], [x]	1) stwardnienie spółgłosek wargowych	1) stwardnienie [c] i [r]
2) rozwój grup *tort, *tolt, *tert, *telt	2) zanik [-l] w r.m. l.p.	2) alternacja [ro] : [ry]
3) realizacja psł. połączeń spółgłosek z [j]	3) zjawiska asymilacji spółgłosek	3) przejście [l] → [ũ]
	4) przejście [v] → [ũ]	4) wydłużenie spółgłosek
	5) przejście [u] → [ũ]	5) rozwój spółgłosek protetycznych
	6) dyspalatalizacja samogłosek	6) afrykata [dź]
	7) uproszczenie grup spółgłoskowych	7) dziekanie i ciekanie
	8) powstanie połączeń [ki], [gi], [xi]	8) akanie i jakanie
	9) stwardnienie [ž], [š], [č]	9) przejście [i] → [y] po przyimkach / prefiksach
		10) dysymilacja
		11) występowanie fryktywnego [h] i wybuchowego [g]

Cechy te znalazły wyraźne odbicie w *Opowieści o Tristanie*, co należy zawdzięczać świadomym bądź nieświadomym próbom zastosowania przez tłumaczy tego utworu kształtującej się wówczas fonetycznej zasady ortografii. Pewną (sygnalizowaną wyżej) niekonsekwencję w tym zakresie należy wyjaśnić silnym jeszcze wpływem tradycyjnej ortografii, opierającej się na zasadzie morfologiczno-etymologicznej i nieodzwierciedlającej zjawisk żywego języka. Poważne

⁵ *Ibidem*.

ograniczenia dla XVI-wiecznych pisarzy stwarzała także ówczesna grafika, niedysponująca wszystkimi niezbędnymi środkami dla odzwierciedlenia złożonego systemu fonetycznego⁶.

Cechy fonetyczne języka starobiałoruskiego i ich odzwierciedlenie w *Opowieści o Tristanie*

Jest oczywiste, że nie wszystkie cechy fonetyczne znalazły jednakowe odzwierciedlenie w zabytku. Wpływ na ilość odzwierciedlonych faktów językowych miało zapewne wspomniane oddziaływanie ortografii tradycyjnej, a także zasięg terytorialny cechy oraz (co najważniejsze) jej obecność w dialekcie tłumacza, który – o czym była już mowa – pochodził najpewniej z terenów południowo-zachodniego białoruskiego obszaru dialektalnego.

Zjawiska dobrze odzwierciedlone w zabytku

Szerokie odzwierciedlenie w *Opowieści o Tristanie* znalazło specyficzne dla języka starobiałoruskiego stwardnienie [c] i [r]. Po literze *p* oddającej [r] spotykamy na ogół grafemy: *a*, *э*, *ы*, *ѣ*: *закрычалі* (4–74), *прыгода* (27–52), *рыцэр* (16–50), *сэрца* (21–92), *гаворнаръ* (1/69) itd.⁷ Zwraca przy tym uwagę niekonsekwencja w zapisie wymowy *pe*. W tym połączeniu przeważają zapisy sugerujące miękkie [r']: *рѣк* (17–55) *стерезыся* (17–93), *остеречы* (8–95) i in. Można wprawdzie znaleźć także zapis *рэ*: *рэк* (12–97), *на дворэ* (30–57) itp., występuje on jednak rzadziej. Interpretacja tego faktu nie nastrocza trudności: połączenie literowe *pe* jest pozostałością tradycyjnej grafiki, w której brakowało specjalnej litery dla oznaczenia twardości poprzedzającej jej spółgłoski.

Alternacja [ro] : [ry], [le] : [li]. W zabytku znajdujemy również liczne przykłady potwierdzające specyficzny na gruncie białoruskim rozwój [ъ] grupy **trət* w słabej pozycji, czyli charakterystyczną językowi białoruskiemu alternację [ro] : [ry]: *трывату* (6–64), *видел Аудрета крывава* (14–27)⁸.

Wzdłużenie spółgłosek jest odzwierciedlone w *Opowieści o Tristanie* na dwa sposoby. Przepisujący tekst skryba stosuje wymiennie zapis ze grafemem *ь* po spółgłosce oraz zapisy z literą wyniesioną: *на свитаньы* (4–11), *на свитани* (10–82), *легла на постели для утраченья паненства своего* (4–86), *жадного розказанья* (7–10), *рада твего розказаня* (13–25) itd.

W zabytku występują także zapisy z grafemem *и* po *н* oddającym głoskę [n]: *можеш взяти ѡтпущение* (5–85), które śmiało można zaliczyć do pozostających

⁶ Рог.: А.М. Булыка, *Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск 1970, с. 56–58.

⁷ Przykłady podaję w alfabecie cyrylickim według wzoru: *гаворячы* (23/97). Cyfra w nawiasie oznacza wiersz na stronie, z której został zaczerpnięty przykład. Staram się je przytaczać w miarę możliwości jak najbliżej oryginału, dlatego stosuję grafemy: *ψ* (→šč), *ω* (→o), *'* (→j), zbliżone formą do stosowanych w zabytku. Zaznaczam także występujące w tekście zabytku litery wyniesione.

⁸ W tekście nie odnotowano przykładów alternacji [le] : [li]. Nie przeczy to bynajmniej istnieniu samej cechy: nawet we współczesnym języku białoruskim występuje ona w nielicznych przykładach.

pod wpływem cerkiewszczyzny. Wskazuje na to nie tylko forma słów, ale także ich znaczenie, związane z tematyką religijną.

W tekście jest zaznaczony rozwój protetycznego [v]⁹: *у водну комору* (23–1), *у водинъ домъ* (21–71), *естъ у ворледэи* (8–86); *увоную цэрков* (26–92), *ударыль у вочы* (27–9), *у воную цэрков* (26–92), *у востров* (14–80) itd. Niekonsekwencją w odzwierciedleniu tego zjawiska (równoległe występowanie w tekście form z protezą i bez) ze względu na charakter przykładów należy tłumaczyć wpływem języka polskiego: *у вобецны' палаць* (22–91), *у обецны' палац* (27–91). Tłumacz nie stosuje w ogóle protetycznego [γ]: *я еттого незаслужыл* (1–69)¹⁰.

W *Opowieści o Tristanie* występują zapisy, które należy rozpatrywać jako próbę przekazania głoski [dź]. Ze względu na niedoskonałość grafiki białoruskiej badanego okresu (przy braku adekwatnego grafemu) ówczesni kopiści radzili sobie na różne sposoby: stosując litery *ч, ж* lub połączenia grafemów *дч, дж, жд*. W analizowanym zabytku swoistą normę stanowią zapisy głoski oznaczone połączeniem znaków *дч*: *прыездчали* (3–89), *ездчывал* (32–79), *для дождчу* (17–22) itd.

Również zjawisko przejścia [i] → [y] po przyimkach / prefiksach znalazło swoje odzwierciedlenie w *Opowieści o Tristanie*: *в ыншо' земли* (1–23), *ее зымали* (5–13); *з ыншое стороны* (2–91) itp.

Normę zabytku stanowią także zapisy odzwierciedlające proces dysymilacji: *нихто* (29–84), *хто* (9–91), *што* (20–52), itd. Brak zróżnicowania leksykalnego wśród przykładów nie powinien dziwić. Również we współczesnym języku białoruskim zjawisko dotyczy głównie zaimków osobowych.

Warto też zwrócić uwagę na psł. głoskę *[g]. W opinii slawistów, w języku białoruskim nigdy nie była ona wybuchową i już w X wieku była frykatywną. Taką tezę potwierdzają zabytki, w których dla oznaczenia wybuchowego [g], a nie frykatywnego [ɣ], stosowano specjalne grafemy: *г, к*, czy połączenia liter: *кг, гг*. W *Opowieści o Tristanie* występują zapisy wybuchowego [g], oddane za pomocą połączenia *кг*: *кды* (11–10), *погналь ихъ кгвалтомъ* (9–70), *трышан мя хотълъ кгвалтовати* (6–16), *ранен устечно кгроткем ядовитымъ* (16–21).

Frykatywny natomiast charakter artykulacji psł. głoski *[g] w języku starobiałoruskim badanego okresu sugeruje przewaga stosowania w tekście grafemu *з*

⁹ W języku starobiałoruskim rozwinęły się następujące spółgłoski protetyczne: *v* (występujące przed początkowym, akcentowanym [o] (*voz'ero*) i [u] – niezależnie od miejsca akcentu (*vučoba*); także w środku słowa (*pavuk*); [h] (rzadko jednak występujące w języku literackim (*heta*), najczęściej spotykane w słowach zapożyczonych dla przybliżenia ich artykulacji – *harmata*) i [j] (występujące przed początkowym akcentowanym [i] (*jiskra*), czy w środku słowa (*majix*) nie ma jednak odzwierciedlenia na piśmie i pozostaje jedynie zjawiskiem ortograficznym).

¹⁰ W ogóle oznaczanie na piśmie spółgłosek protetycznych nie było konsekwentne. Przyczyn takiego stanu rzeczy należy upatrywać w fakcie, że ta fonetyczna cecha języka starobiałoruskiego nie rozwinęła się we wszystkich dialektach. Co więcej, również współcześnie nie występuje na całym terytorium Białorusi (por: *Дыялекталагічны атлас беларускай мовы*, рэд. Р.І. А в а н э с а ў, Мінск 1963, к. № 47). Protetyczne [h], jak już było wspomniane, nie stanowi, poza pewnymi wyjątkami, normy literackiej. Nie można więc wykluczyć, co odnotował J. Karski (Е.Ф. К а р к и й, *Белорусы – Язык белорусского народа*, вып. 1, Москва 1955, с. 339), że w edukowanych kręgach unikano protezy jako cechy języka nieliterackiego.

w słowach rodzimych oraz jego użycie w słowach zapożyczonych. Pisarz nie widząc różnicy w artykulacji: *ганбу прынял* (32–56), *зняль гелмь з головы* (2–98) i: *я есми гост* (29–59), nie stosuje odrębnego grafemu. W efekcie należy przyjąć, że kopista zostawił więc w tekście ślad świadczący, iż widział on różnicę w artykulacji obu głosek, lecz za właściwsze dla swojej wymowy uznał [ɣ] frykatywne.

Fonetyzacja ortografii, odzwierciedlająca artykulację głosek, umożliwiła zidentyfikowanie występującego w języku pisarza *akania* i *jakania*. Zjawisko to uwidoczniło się w wyrazach pochodzenia obcego, na które tradycyjna ortografia nie mogła mieć i nie miała wpływu: *арганы* (22–86), *для его кашталянства и дворности* (26–27) itd. Na obecność *akania* i *jakania* wskazuje też tzw. hiperpoprawność: *розбивали суды* (10–95), *почостовати Трыцана* (13–44), *хотечы абы его мозгъ забиту* (18–107)¹¹ itd. Zjawisko odzwierciedlone jest w tekście niekonsekwentnie – nawet na tej samej karcie można znaleźć sprzeczne zapisy sugerujące, jak i nierejestrujące *akania*: *Анѣцалотомъ* (18–79), i: *Анѣцолот* (30–79), czy też: hiperpoprawna forma – з *оуцалотомъ* (8–61).

Ponieważ XVI-wieczna grafika białoruska nie dysponowała wszystkimi niezbędnymi środkami dla odzwierciedlenia złożonego systemu fonetycznego, trudno się jednoznacznie wypowiedzieć np. na temat oddania przez pisarza przejścia [l] w [ŭ]. Tłumacz nie stosuje tu bowiem odrębnego grafemu: *сполънили свою волю* (21–69), *вскочыл на конь а был готовъ* (5–98), *молчком* (29–71), *бланор зложыл* (30–62), *страшул всим шатром* (4–93) itd. Pewne przesłanki ku interpretacji zapisu jako przekazującego wspomniane zjawisko dają litery wyniesione. A.M. Bułyka stwierdza, że nie narzucały one charakteru głosek, dając możliwość ich artykulacji w zależności od preferencji czytelnika, co w warunkach rozdrobnienia dialektalnego było szczególnie ważne¹².

Zakończenie

Świecka literatura przekładowa jest znakomitym źródłem do badań żywego języka. Odznacza się dużym nasyceniem języka białorutenizmami, ujawniającymi się na poziomie leksyki, morfologii i fonetyki. Fonetyka zabytku poświadcza tendencję wyraźnego odchodzenia od tradycji i dążenia do wprowadzania normy opartej na rodzimych zjawiskach.

W białoruskiej fonetyce analizowanego okresu można ponadto wyróżnić okresy o zaawansowanym stopniu ich rozwoju (szeroko odzwierciedlone) oraz słabo jeszcze upowszechnione, o czym świadczy niższa frekwencja ich poświadczenia w tekście.

Ze względu na specyficzne miejsce literatury przekładowej w systemie piśmiennictwa starobiałoruskiego, nie podlegała ona w pełni obowiązującym szusowym normom ortograficznym. Dlatego – choć jako bazę wykorzystywano tradycyjną ortografię opartą na zasadzie morfologicznej, ze względu na treść tekstów,

¹¹ Na formę z sufiksem *-еч-* w imiesłowach czynnych czasu teraźniejszego w miejscu etymologicznych *-ач*, *-яч*, zwraca uwagę A.M. Булыка, *op. cit.*, s. 117–120. Konstatuje on, że tego typu zapisy, należy rozpatrywać jako hiperpoprawne, co pośrednio świadczy o tym, że *akania* i *jakania* były szeroko rozpowszechnione w języku starobiałoruskim.

¹² Szerzej na ten temat patrz: A.M. Булыка, *op. cit.*, s. 157.

pełną nieznanymi białoruszczyźnie słów – pisarze odchodzili od tej zasady w kierunku zapisu fonetycznego. To właśnie starcie ortografii tradycyjnej i nowatorskiej jest główną przyczyną występującej, w należącej do nurtu literatury przekładowej *Opowieści o Tristanie*, niekonsekwencji zapisu. Zdarza się, że na jednej karcie, a nawet w jednym wersie, występują obok siebie zapisy alternatywne (na przykład na stronie 75, wiersz 2, mamy: *мечъ* i *мѣч*). Owa niekonsekwencja ma jednak zasadnicze znaczenie dla poznania fonetyki utworu. Odstępstwa od dotychczasowej normy, odzwierciedlone w obocznościach graficznej realizacji głosek, poświadczają obecność elementów żywego języka. Nawet sporadyczne odzwierciedlenie cech, które na pierwszy rzut oka mogą wydawać się „zwykłymi błędami”, sugerują występowanie danego zjawiska. Do takich zapisów nie doszłoby bowiem bez konkretnych ku temu przesłanek. Kopista, choć wierny tradycji (właśnie w ortografii wpływ cerkiewszczyzny jest najbardziej widoczny), dość często wprowadza do tekstu elementy dialektu, którym się posługiwał. W efekcie tekst w mniejszym lub większym stopniu odzwierciedla prawie wszystkie cechy fonetyczne języka białoruskiego występujące w nim do dziś.

Na podstawie analizy zabytku można się pokusić o bardziej ogólny wniosek: fonetyka białoruska rozpatrywanego okresu charakteryzuje się wysokim stopniem rozwoju, a większość cech ma trwały charakter, o czym świadczy ich występowanie także we współczesnym języku białoruskim. Nie ulega wątpliwości, że nie można wnioskować o całości systemu fonetycznego danego okresu na podstawie jednego tekstu. Literatura przekładowa może i powinna być jednak istotnym źródłem do charakterystyki ówczesnego stanu języka i relacji między językiem literackim a gwarami, które legły u jego podstaw.

Joanna Getka

Notes on the phonetics of Old Belarusian in translations of secular literature

Abstract

Belarusian translations of secular literature of the 16th century are an excellent resource for studying living language. In a period when the Belarusian language of literature was influenced by the Church Slavonic, such works were characterized by numerous examples of the Belarusian vernacular on the level of vocabulary, morphology and phonetics. The phonetics of the monumental *Story about a Tryst*, which is analyzed in the article, confirms the trend of departing from the tradition and from the desire to make an orthographical standard based on native phenomena.

Jadwiga Głuszkowska-Babicka
Warszawa

Procesy interferencyjne w terenowych nazwach zestawionych w północno-wschodniej Polsce

Obszar między północno-wschodnią granicą Polski a rzeką Bug na południu w wyniku procesów osadniczych, głównie między XIV a XVII wiekiem, stał się terenem styku i przemieszania się różnych grup etnicznych: Bałtów ze Słowianami zachodnimi i wschodnimi, Słowian zachodnich ze wschodnimi. Wzajemne przenikanie się różnojęzycznej i różnokulturowej ludności miało w przeszłości decydujący wpływ na kształtowanie się gwar na Suwalszczyźnie i wschodniej Białostocczyźnie. Nie bez znaczenia dla dzisiejszego stanu gwar były też czynniki doby późniejszej, takie jak, np. zmiana przynależności państwowej, zmienność podziałów administracyjnych, skomplikowane stosunki wyznaniowe i społeczne.

Nazwy terenowe zarejestrowane na tym właśnie obszarze cechuje duża różnorodność językowa. Są to gwarowe nazwy polskie: *Pos'v'ontne*, *Costkova Gura* (pol. gw. *czostek* 'czosnek'), białoruskie: *Az'ar'ok*, *Kam'an'y Mast'ok*, ukraińskie: *Hranyc'a*, *Četvertyn'y pud Lis*, nieliczne rosyjskie: *Skavarotka*, *Točka* oraz nazwy litewskie: *Raĩscinė*, *Akmėnų Upele* o cechach językowych typowych dla danej gwary. Znaczna ilość nazw zawiera innojęzyczne elementy, które pojawiają się na każdej płaszczyźnie językowej, przy czym charakter interferencji jest zróżnicowany w zależności m.in. od przeszłości osadniczej czy też rodzaju późniejszych kontaktów językowych. W mikrotoponimach pochodzących z okolic Suwałk, Sejń czy Augustowa, czyli z terenów, gdzie gwary polskie w przeszłości ukształtowały się na substracie białoruskim¹ liczne cechy tego języka nie zmieniają polskiego charakteru nazwy, np. zredukowane samogłoski, typu *Kacyncove Bagno*, *Okuńa Rozek* czy stwardniałe spółgłoski, typu: *Červonska Parova*, *Sredn'ak*, natomiast w zapisach dokonanych na obszarach polonizujących się i tam, gdzie ludność jest dwujęzyczna, przemieszanie różnojęzycznych cech w jednej nazwie niejednokrotnie nie pozwala jednoznacznie zaklasyfikować jej do określonego systemu językowego, np. nazwę *Żalaŭščyżna* łąka, wś Siekierka, gm. Sidra, gdzie podstawie, która według M. Kondratiuka, może pochodzić od litewskiej nazwy osobowej *Žal-à*, *Žal-ŷs* (lit. *žālas* 'brunatny, czerwony, bury')², towarzyszy białoruska wymowa *u* niezgłosko-

¹ Przeszłości językowej tych terenów dotyczą m.in. prace: K. N i t s c h a, *Dialekty języka polskiego. Encyklopedia polska*, Kraków 1915, t. 3, s. 238–343; Z. S t i e b e r, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie” 1928, t. 18, z. 1, s. 34–39.

² M. K o n d r a t i u k, *Elementy litewskie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Warszawa [i in.] 1985, s. 190.

twórczego i polski formant toponimiczny ~szczyzna lub nazwę *Kamar'ouy Gront, ~vaho ~du*, w której każdy z dwu elementów reprezentuje inny system językowy.

Dwuczłonowe zestawienia syntaktyczne stanowią znaczny procent nazw terenowych zarejestrowanych w północno-wschodniej Polsce. *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski* zawiera 19733 jednostki, z czego 5518 to nazwy zestawione, co stanowi 27,33%³.

Ze względu na semantykę można wśród nich wydzielić nazwy składające się:

- a) z dwóch członów topograficznych, np. *Bżozove Bagno, Dubovy Łuż'ok, Sakola Har'a, Kšyvy Brot, V'elg'e Smug'i*;
- b) z członu topograficznego i kulturowego (bądź odwrotnie), np. *Bżozovy Mostek, V'elk'i Ogrot, Nadatk'i Małyje, Pšekopana B'el, Perevoz'na Žečka*;
- c) z członu dzierżawczego i topograficznego (bądź odwrotnie), np. *Andručykof Cupel, Gavryłova Gura, Makaraŭ Łux, Irčyn Las'ok, Lasanek Ałubov'iča*;
- d) z członu dzierżawczego i kulturowego (bądź odwrotnie), np. *Ks'enza Włóka, Antona Ogrot, V'ic'kova Nov'ina, Pole Pavła K'irylyk'a, Kolońa M'ikołaja Holonka*;
- e) z dwóch członów kulturowych, np. *Bravarna Studn'a, Čatyry Zahony, Četvertyna Druha, Spalony Młyn, S'eżonce Pole*.

Omawiane mikrotoponimy charakteryzuje duża różnorodność sposobów ich tworzenia. Są to głównie struktury dwuwyrzowe, w których człon odróżniający przybiera postać:

- a) przymiotnika jakościowego, relacyjnego lub przynależnościowego: *Mała Gurka, B'erozavaja Bałota, Makarčyn Roŭ*;
- b) imiesłowa przymiotnikowego biernego, rzadziej czynnego: *Raz'bity Kam'eń, V'yharany Łux; V'iz'ušča Har'a, Legn'onca B'el*;
- c) rzeczownika w dopełniaczu: *Antona Ogrot, B'ondara Łux*;
- d) zaimka przymiotnego: *Tamte Pole, Svoja Rečka*;
- e) liczebnika głównego i porządkowego: *S'edem Zagonuf, P'ac' Zahony; Halenovo P'erše, Połyvołok Tret'i*;
- f) oraz wyrażenia przymikowego: *Bagno koło Mostku, Vypust za V'oskaju*.

Rzadsze są zestawienia wielowyrzowe: *Ks'ęza Łonka na Pas'ence, Naddatk'i od Baranoŭc'ou i od Kołodec'a, Brozove Bagno Zdanceica* i z członami jednorodnymi: *Dembovo Folvark, Stojło Bołoto*⁴.

W funkcji członu utożsamiającego najczęściej występują apelatwywy topograficzne, np. *bagno, błoto, góra, las, łąka, jezioro, rów, rzeka, zatoka* itp., rzadziej terminy kulturowe, np. *kolonia, łaźnia, młyn, most, posada, zagroda*, zaś sporadycznie nazwy własne, głównie miejscowe, np. *Białowieża, Hańcza, Narew, Nurzec*.

Specyficzną cechą wielu tego typu struktur jest kumulacja różnojęzycznych elementów w jednej nazwie, przy czym mogą one pojawiać się tak w pierwszym,

³ N. B a r s z c z e w s k a [i in.], *Indeks nazw gwarowych do Słownika nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1995; N. B a r s z c z e w s k a [i in.], *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, Warszawa 1992.

⁴ Szerzej na temat struktury [w:] J. G ł u s z k o w s k a, *Nazwy zestawione w mikrotoponimii wschodniej Białostoczczyzny. Uwagi o budowie formalnej*, „Rozprawy Slawistyczne. Słowiańskie composita onomastyczne (Toponimia. Varia)” 2000, 17, s. 55–62.

jak i w drugim członie, lub w obydwóch. Można tu przytoczyć szereg przykładów: *B'endarova Gura* ~aj ~y, ~aj ~że wzgórze, wś Sosnowe Bagno, gm. Janów, gdzie człon określający od litewskiego *beñdorius* 'bednarz' adaptowany jest fonetycznie i fleksyjnie do wymowy białoruskiej, natomiast człon określany ma polską postać; w nazwie *Skar3'uk'ou Grond*, *Skar3'ukovego Gronda* łąka, wś Krasne, gm. Lipsk, litewska podstawa członu odróżniającego (n. os. *Skardžūkas*)⁵ łączy się z fonetycznie białoruską końcówką w mianowniku i polską w dopełniaczu, człon utożsamiający ma postać polską. W nazwie *B'íeły Breg'i*, ~yx ~ay las, wś Słomianka, gm. Sidra – drugi człon łączy cechy białoruskie (kontynuant psł. *ř* w postaci twardego *r* i końcówki dopełniacza ~ay) z cechami polskimi (realizacja psł. grupy *TerT* jako *TreT*, wybuchowe *g*). Można też wydzielić grupę nazw, w których każdy ze strukturalnych elementów zachowuje postać fonetyczną i fleksyjną charakterystyczną dla danego języka, np.: *P'ęc Zahony*, ~u ~ov pole, kolonia, wś Rostoły, gm. Juchnowiec Kościelny, *Az'ercova Gura*, ~aj ~y, ~aj ~że las, wś Rowek, gm. Szudziałowo.

Interferencja językowa polsko-wschodniosłowiańska uwidacznia się najczęściej w sferze fonetyki, przy czym głównie jest to oddziaływanie gwar białoruskich bądź ukraińskich na nazwy polskie, co jest zrozumiałe w świetle historii osadnictwa na omawianym obszarze.

W niniejszym opracowaniu przytoczę tylko te przykłady nazw, w których obce fonetyczne elementy językowe pojawiały się najczęściej i mają trwały charakter, tj. występują niemalże systemowo w polskich gwarach ukształtowanych na wschodniosłowiańskim podłożu lub będących w bliskim kontakcie z nimi⁶. Szerzej, zjawiska związane z interferencją fonetyczną zaprezentowałam w oddzielnym artykule⁷.

W interferencji gwar wschodniosłowiańskich na nazwy polskie, w omawianym zakresie, można wyróżnić m. in. takie zjawiska, jak:

– zmiany akcentowe: *Vodop'oj N'em'eck'i*, ~'oja ~'ego las, wś Dworczyso, gm. Giby; *Podl'inofsk'e Gury*, ~'ix ~'of wzgórze, pole, wś Jegliniec, gm. Krasnopol; *Mała Kon'ičyca*, ~ej ~y wzgórze, las, wś Hruskie, gm. Sztabin;

– redukcje samogłosek w pozycji nieakcentowanej:

o do *u* – *Okun'ova Buxta* zatoka jeziora, wś Gawrychruda, gm. Suwałki, *Mis'ukan'a Mug'ik'i* pole, wś Sumowo, gm. Sejny;

o do *a* – *Łapuxofska Buxta*, ~'ej ~y zatoka, wś Błaskowizna, gm. Jeleniewo (od nazwy wsi Łopuchowo); *Karčakosk'e 3'es'enc'iny* pole Nowa Wieś, gm. Trzcianne (od nazwy kolonii *Korczak*);

e do *i(y)* – *Bagno Kacyncove* bagno, zarośla, wś Czarna Buchta, gm. Krasnopol (od ap. *Kaczeniec*); *Stulp'in'ove Bagno* bagno, las, wś Zelwa, gm. Giby (od nazwy jeziora *Stulpień*);

e do *a* – *Długa Bagno*, ~'ego ~a jezioro, wś Kukle, gm. Giby; *Spalona Bagno*, ~ego ~a bagno, wś Wigrańce, gm. Sejny;

⁵ M. K o n d r a t i u k, *op. cit.*, s. 172.

⁶ Por., np. T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnam*, Poznań 1966, s. 4–122.

⁷ J. G ł u s z k o w s k a - B a b i c k a, *Interferencja językowa w nazwach terenowych północno-wschodniej Polski*, „Acta Albaruthenica” 2012, t. 12, s. 99–122.

– realizację *o* jasnego jako kontynuantu *o* pochylonego w nazwach, które bezpośrednio nawiązują do wymowy białoruskiej, tj. ani w paradygmacie, ani w gnieździe derywacyjnym nie mają wymiany *o* do *ó*: *Gorna Droga* pole, droga, wś Putkowice Nagórne, gm. Drohiczyn; *Rovny Smuk* bagno, wś Stabieńszczyzna, gm. Krasnopol; *Skam'enny Zgorek* pole, zarośla, wś i gm. Turośń Kościelna; *V'elg'e Vłok'i* pole, lasek, wś Porośl - Wojślawy, gm. Poświętne;

– dyspalatalizację spółgłosek, głównie spółgłoski *n* przed *s*, *c*, *č*, rzadziej spółgłoski *s* przed *r*: *Jakub'inska Olsynka* pole, wś Filipy, gm. Wyszki; *Povłock'i pot Gos'c'incem* łąki, pastwisko, wś Białobrzegi, gm. Augustów; *Hančynsk'e Bagno* bagno, zarośla, wś Hańcza, gm. Przerośl; *Sredn'a B'elica* pole, pastwisko, wś Niewino Leśne, gm. Wyszki; *Srotkovy Poletek* pole, wś Rzepniewo, gm. Bielsk Podlaski;

– palatalizację spółgłosek, głównie *x* w połączeniach *xe*, *xy*: *Box'enkova Gura* wzgórze wś Sidory, gm. Jeleniewo; *Sux'i Las*, ~*ego ~u* las, wś Hruskie, gm. Sztabin;

– zachowanie dźwięczności *v* w grupach *c'v'*, *čv*, *kv*, *xv*, *s'v'*, *šv*, *tv*: *Bżez'inka Jac'v'eska* las, wś Zabiele, gm. Jaświły, *Dvorny Xvojn'ik* pole, kolonia, wś Skieblewo, gm. Lipsk, *S'v'ersca Gura* wzgórze, pastwisko, wś Gremzdel, gm. Krasnopol.

Szereg innych zjawisk fonetycznych, wywołanych wpływem wschodniosłowiańskim, ma charakter incydentalny. Takie, np. cechy, jak pełnogłos, *u* niezgłoskotwórcze, wstawne *l* czy też uproszczenia w grupie *dl* występowały w kilku lub kilkunastu nazwach lokalizowanych w odległych od siebie punktach, por. *Pańsk'e Bołotko* bagno, łąki, rów, wś Krasne Folwarczne, gm. Jasionówka, pow. moniecki i *Perevożna Žečka* rzeczka, wś Uhowo I, gm. Łapy, pow. białostocki, *Skovronk'ou Borek*, ~*ovego ~rka* bagno, wś Bargłówek, gm. Bargłów Kościelny, pow. augustowski i *Dolinny R'ou* rów, wś Widowo, gm. Bielsk Podlaski.

W interferencji fonetycznej gwar polskich na nazwy białoruskie i ukraińskie dominuje obecność spółgłoski *g* w miejsce spodziewanej spółgłoski *h*. Poza nielicznymi wyjątkami, większość tego typu nazw zlokalizowanych jest w powiecie sokólskim. Ich człon odróżniający tworzą głównie imiona lub nazwiska pochodzenia polskiego i litewskiego, np. *G'eńuš'a Hrut* łąka, m. Sokółka, *G'ileusk'ix Łuż'ok* pastwisko, wś Domuraty, gm. Suchowola, *G'ojčau R'ou* strumień, wś Nowodziel, gm. Kuźnica, *G'uc'ava S'ikièra* wzgórze, wś Gliniszcz Wielkie, gm. Sokółka. Polonizmami fonetycznymi są również człony dyferencyjne derywowane od liczebnika *cztery*, np. *Štyry Zahony* pole, wś Koszele, gm. Orla, *Čtery Zahony*, ~*a ~u* pole, wś Wołynce, gm. Kuźnica, *Čvark'ie pad B''ièlam'i*, ~*ok spad ~au* kolonia, pole, wś Kumiąła, gm. Korycin oraz oparte na przymiotniku *wielki*, np. *V'elka Har'a*, ~*aj ~yè* wzgórze, wś Ostryńka, gm. Janów, *V'elk'e Bałoto*, ~*ayo ~a* łąka, zalew, młyn, wś Plebanowce, gm. Sokółka, *V'elk'e Rav'yè*, ~*ix ~'u* pole, pastwisko, wś Minkowce, gm. Szudziałowo.

W zakresie morfologii procesy interferencyjne mogą powodować, m. in.: zmiany rodzaju gramatycznego, zakłócenia w repartycji końcówek, dołączanie do rodzimych podstaw słowotwórczych obcych formantów czy też zakłócenia w dystrybucji formantów wspólnych dla języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego.

Proces zmiany rodzaju gramatycznego w stosunku do polskiego języka literackiego dotyczy głównie tych struktur, w których człon utożsamiający ma postać rzeczownika rodzaju nijakiego, rzadziej rodzaju męskiego. Przyczyną tego rodzaju

oboczności może być zbieżność z białoruską wymową akającą lub zgodność rodzajowa z białoruskim ekwiwalentem, np. *Długa Bagna*, *Dług'ej Bagny* (biał. *бáгна*, ~ы r. ż.), *Smolna P'ec*, *Smolnej P'ecy* (biał. *неч*, ~ы r. ż.). W analizowanych zestawieniach forma członu określającego i utożsamiającego oraz dopełniacz mogą mieć następujące postacie: 1) rodzaju żeńskiego rzeczownika, określenia i dopełniacza, j.w., też *Głęboka Bag'eńka*, *Głębok'ej Bag'eńk'i*; 2) rodzaju żeńskiego rzeczownika i określenia w mianowniku, ale dopełniacza w rodzaju nijakim *Długa Bagna*, *Dług'ego Bagna*, *Ruvna Długa Błota*, *Ruvnego Dług'ego Błota*; 3) rzeczownika rodzaju nijakiego, określenia rodzaju żeńskiego w mianowniku i dopełniacza rodzaju nijakiego *Ślepa Jez'orko*, *Ślepego Jez'orka*; 4) rzeczownika rodzaju żeńskiego w mianowniku i określenia rodzaju nijakiego *Ślepo Jez'orka*, *Ślepego Jez'orka*. Wszystkie tego typu nazwy zostały zanotowane na obszarze wschodniej Suwalszczyzny, gdzie w przeszłości dominowały gwary białoruskie, w których, jak sądzi T. Zdancewicz,

„zbieżność formalna wskutek akania rzeczowników nijakich i żeńskich była przyczyną wahań rodzajowych, a w wielu przypadkach całkowitej zmiany rodzaju gramatycznego”⁸.

W zakresie fleksji można wyróżnić następujące zjawiska:

1) pod wpływem języka białoruskiego w gwarowych nazwach polskich, tak jedno- jak i wieloelementowych (także w apelatywach), na całym pograniczu wschodnio- zachodniosłowiańskim w mianowniku liczby mnogiej miękkotematowych rzeczowników męskich i żeńskich oraz twar- i miękkotematowych rzeczowników nijakich powszechnie występuje końcówka ~i zamiast ogólnopolskich końcówek ~e lub ~a, np. *Klimasov Vygożeli*, *Blisse Kołoz'ei*, *Łos'e Beli*, *Małe Groz'i*; *Balev'iča Bag'enk'i*, *Kosmate Polk'i*, *Zdynovy Karcy*, przy czym zjawisko to w literaturze przedmiotu, oprócz interpretacji morfologicznej ma też interpretację fonetyczną (jako wynik redukcji samogłoski e do i/y po akcencie), a nawet leksykalną (w zapożyczeniach z języka białoruskiego)⁹;

2) z kolei, wpływem polskim można tłumaczyć obecność końcówki ~e zamiast końcówki ~i/y w mianowniku liczby mnogiej członu utożsamiającego, np. *Korče na V'yhon'i* las, wś Kościukowicze, gm. Milejczyce i odróżniającego, np. *Byče Hory*, ~yx ~aų las, wś Kantorówka, gm. Sokółka, *Dalše Nadaųk'i*, *Dalšyx Nadaųkaų* pole, kolonia, wś Przystawka, gm. Janów, *V'ejkoųsk'e Łonk'i*, ~ix ~ok łąka, wś Budy, gm. Michałowo¹⁰, natomiast w liczebnikowym członie dyferencyjnym,

⁸ T. Z d a n c e w i c z, *Z zagadnień gwar przejściowych pogranicza polsko-białoruskiego*, „Z polskich studiów slawistycznych” 1958, s. 215.

⁹ Szerzej na temat omawianego zjawiska p. B. N o w o w i e j s k i, *Z metodologii badań pogranicza językowego północno-wschodnio-polskiego* [w:] *Słowiańskie pogranicza językowe. Zbiór studiów*, red. K. H a n d k e, Warszawa 1992, s. 103–108.

¹⁰ Przytoczone przymiotniki występują tu w postaci ściągniętej, charakterystycznej dla białoruskich form gwarowych z akcentem na temacie, por. J. P i e t r u c z u k, *Fleksja gwary wsi Kuraszewo koło Hajnówki* [w:] *Studia nad gwarami Białostoczczyzny. Morfologia i słownictwo*, Warszawa 1984, s. 60.

np. w nazwach *Druh'e Pole*, *P'erše Pole*, ~*aho* ~*a* pole, wś Makowlany, gm. Sidra, końcówka ~*e* może być wynikiem asymilacji regresywnej (*druhoje* > *druhoe* > *druhee* > *druhe*);

3) związku z interferencją białoruską na nazwy o cechach fonetycznych ukraińskich można doszukiwać się w zachowaniu nieściągniętej końcówki ~*i/y* w mianowniku liczby pojedynczej przymiotnikowych członów określających rodzaju męskiego typu: *Łavoc'k'i Bahan'ec'*, *Łavoc'koho Bahanc''a*, *Łavoc'kum Bahanc''iè* łąg, wś Lachy, gm. Narew, *Łuž'ok Januvs'k'i*, *Łušk'a Januvs'koho*, *Łuškovi Januvs'k'ùòm* łąka, wś Kamień, gm. Czyże (ukr. mianownik l.p. *білий, солодкий, пташиний*);

4) w dopełniaczu liczby mnogiej rzeczownikowych członów utożsamiających na całym badanym terenie rozpowszechniona jest końcówka ~*of* w miejsce polskiej końcówki ~*ów* (~*uf*), jak też końcówki zerowej, np.: *Barana Doły*, ~ ~*of* wzgórze, doliny, pole, wś Sarnetki, gm. Giby, *Dva Prenty*, ~*ux* ~*of* łąki, wś Jagłowo, gm. Sztabin, *Kosmate Polk'i*, ~*yx* ~*of* zarośla, las, wś Kramkówka Duża, gm. Goniądz, *Dva Zdux'i*, ~*ux* ~*of*, pastwisko, wś Zawyki, gm. Suraż; *Małe Grótk'i*, ~*eh* ~*of* łąka, wś Topczewo, gm. Wyszki, *Zadn'e Topolink'i*, ~*ex* ~*of* pole, wś Świrydy, gm. Brańsk, *Dvorsk'e Gumna*, ~*ix* ~*of* kolonia, pole, wś Gabrysin, gm. Poświętne. Częstsze niż w języku ogólnopolskim występowanie końcówki ~*ów* jest znane polskim gwarom Wielkopolski, Kujaw, Pomorza i Mazur, np. *końóf, krowóf, polóf*¹¹. Tu, jednak, obecność *o* jasnego sugeruje wpływ fleksji białoruskiej ~*ou*;

5) końcówki dopełniacza liczby pojedynczej, sporadycznie miejscownika¹², przedstawiają dość skomplikowany obraz, tj.:

a) mogą być zgodne z normami danego języka literackiego, np. *Bab'e Polko*, ~*ego* ~*a*, ~*im* ~*u* pole, kolonia, wś Tołwin, gm. Siemiatycze; *Hlybok'i Łux*, ~*aha* ~*ha* łąka, m. Sokółka;

b) odzwierciedlać cechy gwarowe, np. *Dovhe Bahn'o*, ~*oho* ~*a* pastwisko, wś Koryciska, gm. Dubicze Cerkiewne, *Novy Majd'an*, ~*oho* ~*a*, ~*um* ~*ov'i* las wś i gm. Narewka, *V'elka Har'a*, ~*aj* ~*yè*, ~*uj* ~*yè* wzgórze, wś Ostrynka, gm. Janów;

c) prezentować na skutek interferencji pewną „mieszankę” językową.

Wśród tych ostatnich struktur, ze względu na przynależność językową rzeczownika oraz określenia, można wyróżnić kilka typów:

– każdy z dwóch członów zestawienia zachowuje w mianowniku, dopełniaczu, czasem miejscowniku, postać fonetyczną charakterystyczną dla danego języka lub gwary: *B'yškava Gura*, ~*aj* ~*y* uroczysko, m. Supraśl, *Kamar'ou Gront*, ~*vaho* ~*du* pole, kolonia, wś Nowy Rogożyn, gm. Lipsk, *Az'ercova Gura*, ~*aj* ~*y*, ~*uj* ~*že* las, wś Rowek, gm. Szudziałowo;

– obydwa człony zestawienia mają w mianowniku postać fonetyczną polską, natomiast fleksja dopełniacza i miejscownika postać białoruską: *Krongłe Błoto*, ~*oho* ~*a*, ~*ym* ~*c'i* pastwisko, wś Zawyki, gm. Suraż, *S'v'enta Gura*, ~*oj* ~*y*, ~*uj* ~*y* uroczysko, wś Kołodno, gm. Gródek, *Tšyž'esty Tšec'i*, *Tryccac' Tr'ec'aha*, *Tryccac' Trec'um* las wś Grodzisk, gm. Szudziałowo;

¹¹ S. U r b a n c z y k, *Zarys dialektologii polskiej*, Warszawa 1981, s. 45.

¹² Forma miejscownika jest w materiałach źródłowych notowana sporadycznie.

– obydwą członów zestawienia mają w mianowniku postać fonetyczną białoruską, a fleksja dopełniacza i miejscownika postać polską: *Krynska Pavarúòc'e*, ~'ego ~'a, ~'im ~'u, las, wś Rowek, gm. Szudziałowo, *Kasmata Har'a*, ~ej Gury wzgórze, wś Malawicze Górne, gm. Sokółka;

– w dwujęzycznych zestawieniach, polski człon określający może przybrać białoruskie końcówki: *N'ez'v'ez'i Hrut*, ~ayo ~da las, wś Lipowy Most, gm. Szudziałowo, a białoruski – polskie: *V'alik'i Gront*, ~'ego ~du, *V'ożykov Gront*, ~ego ~du łąki, wś Rubcowo, gm. Płaska.

Zjawiska słowotwórcze wywołane interferencją wystąpiły w obrębie obydwóch członów, częściej jednak obce sufiksy pojawiają się w określeniu. Zasób formantów pochodzenia obcego ograniczony jest do kilku jednostek. Znacznie częstszym zjawiskiem są zakłócenia w dystrybucji formantów wspólnych dla języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego.

1. Białoruski patronimiczny formant ~owicz/~ewicz (w wielu przypadkach z zanikiem spółgłoski wargowej lub przekształceniem jej w *j* lub *i* niezgłoskotwórcze) łączy się z podstawami nie tylko pochodzenia białoruskiego, ale też polskiego i litewskiego: *Fronck'ev'iča Łonka*, *Jelen'ev'iča Buxta*, *Vąseiča Jez'orko*, *Vengżynov'iča Gura*; *Darg'ev'iča Gura* (od lit. *dargùs* 'brzydki, obrzydliwy, wstrętny, niedobry, paskudny; pochmurny'¹³, *Lu-lev'iča 3'ałka* (od lit. n. os. *Liùlis*)¹⁴.
2. Do kilkunastu podstaw różnego pochodzenia, które fonetycznie i fleksyjnie posiadają cechy polskie, dołączony jest wschodniosłowiański formant ~uk, głównie w funkcji patronimicznej: *Andruka Doły*, *C'eśluka C'eńc'e*, *Juzuka Ogrot*, *M'ixalukof Xoinka*, *Orluka Gura*, *Mys'uka Doł*, *M'is'k'eluka Cupel*. Funkcję deminutywną reprezentuje tylko jeden zapis: *Mały Saman'uk* wzgórze, wąwozy, bagienka, wś Zelwa, gm. Giby, w którym człon utożsamiający jest zeslawizowaną formą litewskiego deminutivum *Samanynukas* (od lit. *samanynas*, *samanynė* 'miejsce porośnięte mchem')¹⁵.
3. W kilku członach odróżniających odnotowano formant ~ač/~eč tworzący w języku białoruskim i ukraińskim przymiotniki relacyjne od podstaw rzeczownikowych oznaczających zwierzęta lub ptaki, np.: *Myšačy Łušk'i*, ~yx ~of pastwisko, pole, wś Zawyki, gm. Suraż, *Ov'eče Mog'iłk'i*, ~yx ~ek uroczysko, wś Kopczany, gm. Lipsk, *Ps'ača Gura*, ~ej ~y wzgórze, pole, wś Pomorze, gm. Giby, *S'fin'ače Gurk'i*, ~eh ~of pagórki, las, wś Osinki, gm. Suwałki.
4. W nazwach *Płaušcy Rok*, ~ego ~gu łąka, wś Muły, gm. Płaska i *Płaušcy Rok*, ~ego ~gu obocznie *Splavuščy Rok*, ~ego ~gu półwysep, wzgórze, las, wś Dworczyisko, gm. Giby pojawia się sufiks ~ušč~ pochodzenia cerkiewnego, który zapewne trafił tu poprzez medium białoruskie.

¹³ M. K o n d r a t i u k, *op. cit.*, s. 94.

¹⁴ *Ibidem*, s. 139.

¹⁵ N. B a r s z c z e w s k a [i in.], *Elementy bałtyckie i wschodniosłowiańskie w przygotowywanym Słowniku nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia linguistica 27” 1993, s. 3–8.

5. W członie dyferencyjnym w postaci liczebnika porządkowego (a także w nazwach jednoelementowych) odnotowano polski sufiks *~naście* w miejsce białoruskiego *~naccac'*: *Pałask'e Dvanasta*, *~'oŭ ~yx pole*, kolonia, wś Miedzianowo, gm. Dąbrowa Białostocka (też *Dvanastk'i*, *Dvanasty*, *P'atnasty*). Sufiks ten jest notowany na wschodnim obszarze gwar białoruskich Białostoczczyzny¹⁶, jest także charakterystyczny dla gwar zachodnich rejonów Białorusi graniczących z Polską i Litwą oraz dla gwar białoruskich na Litwie¹⁷.
6. Polską formę liczebnika *dwadzieścia* zawiera nazwa *Dważ'esty P'eršy*, *~ayo ~ayo las*, wś Łażnisko, gm. Szudziałowo. W tej samej miejscowości zarejestrowano nazwę z formą *dv'accac'*: *Dvaccec' Vas'm'y*. Tego typu oboczności potwierdza komentarz do cytowanej już mapy 101 (przypis 14), „Forma *dważ'es'c'a* skupia się głównie na zachodzie. Jej zasięg od wschodu trudno jest ustalić, ponieważ w wielu wsiach używana jest obocznie z formą typu *dv'accac'*”.

Szereg formantów sufiksalnych wspólnych dla języka polskiego, białoruskiego i ukraińskiego wykazuje odmienną łączliwość z podstawami derywacyjnymi i odmienną produktywność niż w języku ogólnopolskim. Należą tu, m. in. formanty *~in*, *~ow*, *~ańsk*, *~owsk*, *~sk*, *~owat*, *~ik*, *~ak*. Znaczna część zakłóceń w dystrybucji tych formantów w stosunku do polskiego języka literackiego odzwierciedla tendencje panujące w gwarach polskich (np. powszechne występowanie formantu *~ow~* w przymiotnikach relacyjnych i dzierżawczych: *Borsukova Gura*, *Kam'en'ova B'elaška*, *Frankove Bagno*), a zaledwie w kilku przypadkach jest to skutek interferencji. Można tu przytoczyć, np. nazwy *Bolka Las'ik* las, wś Frącki, gm. Giby, *Felika Gura* wzgórze, wś Zarzecze, gm. Przerośl, gdzie przyrostek *~ik* w funkcji deminutywnej łączy się z podstawami, które w polszczyźnie ogólnej mają deminutywny formant *~ek*. Zapewne też wpływem białoruskim można tłumaczyć występowanie sufiksu *~ańsk~* w miejsce *~sk~*, *~ińsk~/~yńsk~*, *~eńsk~* w formacjach utworzonych od nazw miejscowych i częstsze niż w języku ogólnopolskim sufiksu *~in* w formacjach ze znaczeniem przynależności zamiast konstrukcji rzeczownik + dopełniacz. Przykłady: *B'ałostočańska Łąka* łąka m. Białystok, *Cervonokšyzanska Buxta* zatoka jeziora, wś Maćkowa Ruda, gm. Krasnopol (w pobliżu wieś Czerwony Krzyż), *Królev'ansk'e Bagno* łąki, pastwisko, wś Królówek, gm. Krasnopol, *Juxnoščansk'i Las* las, wś Ogrodniczki, gm. Juchnowiec Dolny, *Lipščansk'e Łonk'i*, łąki, wś i gm. Lipsk, *Xoronžansk'e Łonk'i* łąka, wś Kumiała, gm. Korycin (w bliskim sąsiedztwie wieś Chorążycha), *Oleks'ansk'i Las* las, wś Oleksin, gm. Brańsk¹⁸; *Bab'ina Gura* pole, wzniesienie, wś Klukowo, gm. Siemiatycze, *Ursulina Góra* wzgórze, pole, wś Biernatki, gm. Augustów, *Zos'c'ina Gora* góra, wś Szafranki, gm. Trzcianne, *Z'az'ulin Gront* łąki, wś Krasne, gm. Lipsk.

¹⁶ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 2, Wrocław [i in.] 1989, mapa 101.

¹⁷ А.І. Ч а б я р у к, *Лічэбнік у беларускіх гаворках*, Мінск 1977, с. 36.

¹⁸ Przymiotniki od nazw miejscowych: *Czerwony Krzyż*, *Królówek*, *Juchnowiec Dolny*, *Lipsk*, *Chorążycha*, *Oleksin* proponowane przez Komisję Ustalania Nazw Miejscowości i Obiektów Fizjograficznych działającą przy Urzędzie Rady Ministrów w latach 1961–1970 brzmią odpowiednio: *czerwonokrzycki*, *królówkoski*, *juchnowiecki*, *lipski*, *chorążyński*, *oleksiński*.

W skład zestawienia niejednokrotnie wchodzi elementy leksykalne o różnym pochodzeniu, przy czym mogą one podlegać adaptacji fonetycznej, słowotwórczej i fleksyjnej jak też zachowywać pewne cechy języka źródłowego. Część takich dwujęzycznych zestawień jest pochodną realiów administracyjnych, politycznych, wyznaniowych czy kulturowych, np. *Gm'insk'i Łux*, ~oho ~hu, ~um ~z'i łąka, wś Ostryńka, gm. Janów, *Pegeerúòusk'i Łux* łąg, wś i gm. Krynki, *Žondovy Les*, ~oho ~a, ~ym ~u las, wś Grabarka, gm. Milejczyce, *Ks'onzy Łuh*, ~oho ~a łąg, wś Dasze, gm. Kleszczele, *Kłaštornyja N'ivy*, ~yx ~aŭ pole, wś Różanystok, gm. Dąbrowa Białostocka, *Klebansk'e Hory*, ~ix ~oŭ wzgórze, zagajnik, wś Stara Kamionka, gm. Sokółka; *Popova Xoina*, ~ej ~y, ~ej ~'e las, wś Siemiony, gm. Grodzisk, *L'evkovy Morg'i*, ~yx ~uv pole, wś i gm. Narew, w innych zaś może być odzwierciedlona przeszłość osadnicza danego terenu, jak, np. białoruska w nazwach rejestrowanych w powiecie augustowskim, sejneńskim i suwalskim, w tym szczególnie w mikrotoponimach opartych na podstawach antroponimicznych: *Kabačna Droga* droga, wś i gm. Płaska, *Xarošy Borek* las, wś Kalnica, gm. Augustów, *V'ožykov Gront*, ~ego ~du łąki, wś Rubcowo, gm. Płaska; *Bolna S'finka* wzgórze, doliny, wś Wysoki Most, gm. Giby, *Hała B'el*, *Hała B'eli* bagno, las, wś Dworczyso, gm. Giby¹⁹, *Kaz'onna Góra* wzgórze, pastwisko, wś Łowocie, gm. Szypliszki; *Antona Ogrot* pole, bagno, wś Sumowo, gm. Sejny, *C'imoxa Góra* Zajączkowo wś, gm. Bakałarzewo, *Ž'en'isa Góry* wzgórze, pola, wś Wólka – Folwark, gm. Bakałarzewo, *S'idora Gaj* zagajnik, wś Radziuszki, gm. Sejny, *Vas'ilka B'el* bagno wś i gm. Płaska, *Gryškova Łonka* łąka, wś Rudawka, gm. Płaska.

Oprócz wyżej wymienionych, w różnych punktach Białostoczczyzny wschodniej i Suwalszczyzny jako człony utożsamiające funkcjonują leksemy należące do innego systemu językowego niż człon dyferencyjny, i tak w szeregu nazw zlokalizowanych zarówno w północnej, jak i w środkowej i południowej części Białostoczczyzny apelatyw *poletko* przybiera białoruską postać *poletek* (biał. *палетак*): *Ostatn'i Poletek*, ~'ego ~ku pole, wś Rosochaty Róg, gm. Krasnopol, *P'ersy Poletek*, ~ego ~ka pole, wś Hruskie, gm. Sztabin, *S'redn'i Poletek*, ~'ego ~ka pole, wś Borowskie Skórki, gm. Turośń Kościelna, *Srotkovy Poletek* pole, wś. Rzepniewo, gm. Bielsk Podlaski, *Politek od Granicy* pole, wś Niemirów, gm. Mielnik. Postać wschodniosłowiańską reprezentuje też człon utożsamiający derywowany od białoruskiego czasownika *пэзаць* (ukr. *pizamu*): *Krutk'e Resk'i*, *Ostatn'e Resk'i*, ~ix ~ek pole, wś Stołowacz, gm. Bielsk Podlaski, *Podłużne Resk'i*, ~yx ~uf pole, wś Anusin, gm. Siemiatycze, *Zadn'e Resk'i*, ~yx ~uf łąki, wś Doktorce, gm. Suraż, *Zdrojove Resk'i*, ~yx ~uf pole, wś Kowale, gm. Suraż²⁰. Polonizmem leksykalnym jest natomiast człon oparty na terminie fizjograficznym *łąka* funkcjonujący w ponad 50 nazwach rejestrowanych na rozległym obszarze gwar wschodniosłowiańskich²¹, np.

¹⁹ Białoruski termin *гало* oznacza 'puste miejsce pozbawione pokrycia (drzew, roślinności), gołe miejsce', p. Cz. Ł a p i c z, *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Warszawa [i in.] 1981, s. 47.

²⁰ Białoruski termin *пэзы*, *пэзкі* oznacza 'dodatkiowy niewielki kawałek ziemi, łąki itp.'

²¹ Są to wsie położone w gminach: Lipsk, Nowy Dwór, Dąbrowa Białostocka, Suchowola, Sidra, Janów, Korycin, Kuźnica, Sokółka, Dobrzyniewo Duże, Szudziałowo, Supraśl, Krynki, Gródek, Michałowo, Narew, Narewka, Brańsk, Hajnówka, Orla (lokalizacja z północnego wschodu na południowy zachód).

D'oxavyje Łonk'i, ~yx ~ak łąki, wś Stary Rogożyn, gm. Lipsk, *Nav'inska Łonka kała Sakald'yè* łąka, wś Stara Moczalnia, gm. Sokółka, *B'ar'ez'insk'i Łonk'i* łąki, wś Cisówka, gm. Michałowo, *Korn'ansk'i Łonk'i*, ~'ix ~ok łąki, wś Kapitańszczyzna, gm. Narewka, *Č'yżycki Łonki*, ~ix ~ek łąki, m. Hajnówka, *St'idovoz'ka Łonka* łąka, wś Spiczki, gm. Orla. Z kolei, na obszarze gwar polskich, obok postaci deminutywnych *łączka*, *łączki* (*Makarova Łončka* łąka, wś Krzywe, gm. Suwałki, *Adamove Łončk'i* pola, kolonia, wś Frącki, gm. Giby), funkcjonują deminutiva *łoneczka*, *łoneczki*²²: *Antonov'iča Łonečka* bagno, zarośla, wś Zelwa, gm. Giby, *Srotkova Łonecka* bagno, wś Okółek, gm. Giby, *Łonečka Pucyłosk'ego* bagno, wś Gorczyca, gm. Płaska. Według T. Zdancewicza, możliwa jest tu dwojakiemu rodzajowi interpretacja, tj.

„w wyniku przesadnie rozszczepionej wymowy samogłosek nosowych potraktowano należące do rdzenia i końcówki ~ka jako przyrostek następujący po spółgłosce lub jest to wpływ białoruskiego przyrostka ~ačka”²³.

Na obszarze gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny omawiany leksem jest podstawą kilku nazw o różnej budowie: *H'ałkova Ł'onočka*, ~oje ~i, ~uj ~cy pole, łąka, wś Zabrody, gm. Narew; *Koło Ł'onočki* łąka, Nadleśnictwo Browsk, gm. Narewka, *Ł'onačka ~i* las, wś Lebedzin, gm. Sokółka, *Ł'onočka ~i* pastwisko, wś Postołowo, gm. Hajnówka, *Ł'onočki* łąka, wś Łozice, gm. Hajnówka, *Łonock'i* łąki, wś Wierzchowskie, gm. Hajnówka.

Wyrazy pochodzenia litewskiego są obecne tak we wschodniosłowiańskich jak i polskich gwarach Suwalszczyzny i Białostoczczyzny wschodniej²⁴. Pewna ich ilość, zarówno apelatywów jak i antroponimów, stanowi podstawę toponimów i mikrotoponimów. Elementom bałtyckim w nazwach miejscowych i terenowych w północno-wschodniej Polsce poświęcona jest bogata literatura²⁵. Ograniczę się tu do podania kilku przykładów nazw zestawionych, w których jeden z członów ma pochodzenie litewskie a drugi polskie lub wschodniosłowiańskie: *Samańin*

²² W liczbie mnogiej tylko jako nazwy jednoelementowe: *Łoneck'i*, ~of łąki, wś Wolne, gm. Sztabin, *Łonečk'i*, ~of łąki, wś i gm. Płaska.

²³ T. Z d a n c e w i c z, *Wpływy białoruskie...*, s. 84.

²⁴ Wpływom litewskim w gwarach poświęcone są m. in. prace T. Z d a n c e w i c z a, *Litewskie elementy słownikowe w gwarach polskich okolic Sejna*, „Lingua Posnaniensis” 1960, t. 8, s. 333–352, *Litewskie i ruskie zasięgi słownikowe na Białostoczczyźnie*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” 1963, seria 2, s. 287–310, E. S m u ł k o w e j, *Lituanizmy w białoruskim słownictwie rolniczym* [w:] E. S m u ł k o w a, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa 2002, s. 242–257.

²⁵ Są to m. in. cytowana już monografia M. K o n d r a t i u k a, *Elementy litewskie...*, oraz tegoż autora *Mikrotoponimy litewskie od dūgnas, karklūnas, vidūgiris w gwarach polskich i białoruskich Białostoczczyzny*, „Acta Baltico-Slavica” 1976, R. 9, s. 219–224, T. Z d a n c e w i c z, *Nazwy terenowe i miejscowe z litewskimi apelatywami geograficznymi BALÀ, BRASŤA, RAISTAS, LANKÀ, PĪEVA na Suwalszczyźnie* [w:] *Studia nad gwarami Białostoczczyzny...*, s. 123–177, A. O b r ę b s k a - J a b ł o Ń s k a, *Elementy litewskie w mikrotoponimii wschodniej Białostoczczyzny*, „Studia z filologii polskiej i słowiańskiej” 1969, seria 8, s. 261–270, M. B i o l i k, A. G o ł ą b e k, *Litewskie nazwy bagien w dorzeczu górnej Szeszupy*, „Zeszyty naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Prace językoznawcze” 1988, nr 14, s. 107–114.

V'elk'i bagno, wś Zaruby, gm. Sejny, *Rejs'c'eli N'em'ecki*, *Rejs'c'eli Polski* łąka, bagno, wś Poćkuny, gm. Sejny, (lit. *raĩstas* 'miejsce błotniste, bagnisko, zarośla, trzęsawisko, las bagienny'), *B'elpot Korkliny* stawek, bagno, wś Trzciane, gm. Suwałki (lit. *karklĩnas* 'miejsce porośnięte wikliną, łożyną'), *Dubakłõni Jurk'eica* wzgórze, pastwisko, wś. Nowe Boksze, gm. Krasnopol (lit. *dũbaklonis* 'głęboka dolina między wzniesieniami, górami, kotlina, jar'); *Dr'usavyja Kust'e* las, wś i gm. Nowy Dwór (lit. nazwa osobowa *Drũsas*, *Drũsis*, *Drusỹs*), *Kaln'ansk'i L'es* las, wś Kuderewszczyzna, gm. Dąbrowa Białostocka (lit. *kálnas* 'góra'), *Jurguc'ova Har'a* wzgórze, wś Saczkowce, gm. Kuźnica (lit. nazwa osobowa *Jurgũtis*), *Vertyma Lipnyćk'ej* pole, łąka, wś Malinniki, gm. Orla (lit. *vertĩmas* 'zaorana rola, niwa, pole')²⁶.

Sumując: procesy interferencyjne w nazwach zestawionych zachodzą na różnych poziomach językowych, przy czym, podobnie jak i w pozostałych strukturach, najbardziej podatny na interferencję jest system fonetyczny, natomiast na poziomie morfologicznym wzajemne wpływy polsko-wschodniosłowiańskie mają mniejszy zasięg. Obce formanty lub końcówki fleksyjne (oprócz powszechnej białoruskiej końcówki *~i* zamiast ogólnopolskich końcówek *~e* lub *~a* w mianowniku liczby mnogiej miękkotematowych rzeczowników męskich i żeńskich oraz twardo i miękkotematowych rzeczowników nijakich) notowane są w kilku lub kilkunastu nazwach. Szeroki zakres ma natomiast przenikanie się leksyki. Dotyczy to zestawień zarówno polsko-wschodniosłowiańskich jak i litewsko-polskich czy litewsko-białoruskich.

Jadwiga Głuszkowska-Babicka

Language interference in multiword place names in North-Eastern Poland

Abstract

The article examines the phenomenon of Polish–Eastern Slavic interference at different levels of the language system. Multiword names, like other structures, show the widest extent of interference within the phonetic subsystem, with the dominant direction of influence on Polish names being from Belarusian. Morphological interference is more limited. At the same time, a frequent pattern is that of different origin of particular parts of a multiword name. Such mixed names can include a Polish element and a Belarusian one: *Ks'onzy Łuh*, Polish and Lithuanian: *Samaĩn V'elk'I*, or Belarusian and Lithuanian: *Dr'usavyja Kust'e*.

²⁶ Metody sławizacji nazw terenowych i miejscowych pochodzenia bałtyckiego podaje M. K o n d - r a t i u k, *O metodach sławizacji bałtyckich nazw geograficznych na pograniczu polsko-białoruskim i białorusko-litewskim*, „Z polskich studiów slawistycznych” 1988, s. 189–197, też J. O t r ę b s k i, *Sławizacja litewskich nazw wodnych i miejscowych*, „Z polskich studiów slawistycznych” 1963, s. 267–286.

Agnieszka Goral
Lublin

Słowniki białorusko-polskie a brak ekwiwalencji przekładowej (na przykładzie rzeczownika)

Celem artykułu jest opis tzw. leksyki bezekwiwalentowej, utrwalonej w słownikach białorusko-polskich wydanych w Polsce i na Białorusi w ciągu ostatnich dwudziestu lat. Materiał ilustracyjny obejmuje ponad 450 haseł słownikowych reprezentujących rzeczowniki i pochodzi ze *Słownika białorusko-polskiego* pod redakcją T. Chylak-Schroeder, J. Głuszkowskiej-Babickiej, T. Jasińskiej-Sochy (wyd. Warszawa 2012), *Słownika białorusko-polskiego, polsko-białoruskiego* T. Jasińskiej i A. Bartoszewicza (wyd. Warszawa 1996) oraz części słownikowych *Materiałów do praktycznej nauki języka białoruskiego* (wyd. Lublin 2000) N. Sajewicz i *Rozmówek białorusko-polskich* A. Kłyszki (wyd. Mińsk 1992).

Ekwiwalencja przekładowa ma charakter linearny i dotyczy relacji między jednostką przekładową (translandem) a jej obcojęzycznym odpowiednikiem (translatem) i polega na symetrii składniowej, która w leksykografii przejawia się w doborze takich odpowiedników w języku docelowym, iż jednemu wyrazowi hasłowemu odpowiada jeden ekwiwalent, przy tym obu członom pary przekładowej właściwe jest identyczne znaczenie i nacechowanie stylistyczne (por. *кніжка* 'książka', *радаць* 'radość', *сабака* 'pies'; *разумець* 'rozumieć', *хацець* 'chcieć', *чытаць* 'czytać'; *белы* 'biały', *вясьлы* 'wesoły'; *добра* 'dobrze', *цёпла* 'ciepły'; *мы* 'my', *яны* 'oni'; *над* 'pod', *пры* 'przy'). Z kolei zjawisko nielinearności polega na asymetrii składniowej, która w leksykografii przejawia się w doborze takich odpowiedników w języku docelowym, iż jednemu wyrazowi hasłowemu odpowiada ekwiwalent złożony, składający się minimum z dwóch elementów¹. O nielinearności można mówić analizując relacje przekładowe między przynajmniej dwoma językami, przy tym zjawisko to może nasilać się lub słabnąć w zależności od wyboru języka wyjściowego i docelowego: języki należące do tego samego kręgu kulturowego i reprezentujące tę samą rodzinę językową charakteryzuje większy stopień linearności niż języki niepokrewne, wyrosłe na odmiennej tradycji kulturowej i literackiej. Wybór języka docelowego istotnie zatem wpływa na stopień nielinearności między jednostkami przekładowymi.

¹ Por. A. B o r o w i e c, *O nielinearności w leksykografii polsko-białoruskiej*, „Acta Polono-Ruthenica” 2008, t. 13, s. 399–413; A. B o r o w i e c, *O czasownikach nielinearnych w leksykografii polsko-białoruskiej*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 6, *Droga ku wzajemności. 50 lat białorusistyki na Uniwersytecie Warszawskim*, s. 72–79; A. B o r o w i e c, *O rzeczownikach nielinearnych w leksykografii polsko-białoruskiej*, „Roczniki Humanistyczne KUL” 2005, t. 53, z. 7, s. 177–188.

Termin leksyka bezekwiwalentowa, chociaż utrwalony w tradycji językoznawczej², w wielu przypadkach wydaje się mylący, ponieważ znaczna część owej leksyki posiada w języku docelowym pełnowartościowe, ogólnie uznane i utrwalone w tradycji przekładowej odpowiedniki, por. *абрыкацiн* 'likier morelowy', *Каляды* 'Boże Narodzenie', *мытня* 'urząd celny', *перакур* 'przerwa na papierosa', *пераноссе* 'nasada nosa', *сiвуч* 'uchatka grzywiasta'; *абедаць* 'jeść obiad', *вянчацця* 'brać ślub', *вячэраць* 'jeść kolację'. We wszystkich analizowanych słownikach powyższe hasła posiadają jednakowe ekwiwalenty przekładowe, co świadczy o stałości komponentów definicyjnych translatu, utrwalonego w tradycji zarówno ustnej, jak i pisanej.

Pomimo nielinearności leksyki bezekwiwalentowej, znacznej jej części właściwa jest pełna ekwiwalencja, jako że w parze transland – translat występuje ich pełna adekwatność semantyczna, a strukturę translatu tworzą elementy obligatoryjne, por. *абляпіха* 'rokitnik zwyczajny', *аднойчы* 'pewnego razu', *адэкалон* 'woda kolońska', *апендыцыт* 'zapalenie wyrostka', *артэрыясклероз* 'miażdżyca tętnic', *аўтаручка* 'wieczne pióro', *вятранка* 'ospa wietrzna', *інфаркт* 'zawał serca', *конік* 'konik polny', *кубаметр* 'metr sześcienny', *маяк* 'latarnia morska', *мытня* 'urząd celny', *нафта* 'ropa naftowa', *плеўрыт* 'zapalenie opłucnej', *пытальнік* 'znak zapytania'. Owa adekwatność semantyczna jest jednym z podstawowych, jeżeli nie podstawowym, oczekiwaniem użytkowników słownika, którzy od leksykografa oczekują precyzji i często szkolnej wręcz dosłowności. Z szeregu synonimicznych translatów przeciętny odbiorca słownika preferuje ekwiwalenty jednowyrazowe (linearne), nielinearne traktując często jako dodatkowe, które mogą być pomocne w stylu potocznym lub publicystycznym, ale nie odpowiadają potrzebom stylu naukowego lub urzędowego. Wyrazem dążenia do tworzenia translatów jednowyrazowych jest coraz mocniej zaznaczająca się w słownikach tendencja do unikania nielinearności poprzez zastępowanie nielinearnych transla-

² Por. J. W a w r z y ń c z y k, *O słownikowych badaniach konfrontatywnych*, „Język Rosyjski” 1984, z. 37, s. 134–140; J. W a w r z y ń c z y k, *Problemy konfrontacji przekładowej języka polskiego i rosyjskiego (w świetle krytyki leksykograficznej)*, Bydgoszcz 1982; J. W a w r z y ń c z y k, *Zasady prezentacji materiałów przekładowych [w:] Teoretyczne i praktyczne aspekty przekładu rosyjsko-polskiego*, t. 1, Łódź 2000, s. 36–38; J. W a w r z y ń c z y k, *Uwagi o pragmatyce w wielkich słownikach rosyjsko-polskich [w:] Pragmatyczne aspekty opisu języków wschodniosłowiańskich*, pod red. P. C z e r w i ń s k i e g o, Katowice 2003, s. 15–20; J. W a w r z y ń c z y k, *Ze studiów krytycznych nad polsko-rosyjskimi słownikami przekładowymi*, „Przegląd Rusycystyczny” 1981, z. 4, s. 49–55; H. B a r t w i c k a, *O leksyce „bezekwiwalentnej” i jej odzwierciedleniu w słownikach rosyjsko-polskich*, „Zeszyty Naukowe WSP w Bydgoszczy. Studia Filologiczne” 1985, z. 16, s. 87–96; A. B o g u s ł a w s k i, *Zagadnienia jednostek przekładowych [w:] Współczesny język polski i rosyjski. Konfrontacja przekładowa*, pod red. A. B o g u s ł a w s k i e g o i J. M ę d e l s k i e j, Warszawa 1997, s. 7–22; Б.А. П л о т н і к а ў, *Агульнае і спецыфічнае ў лексіцы беларускай мовы ў параўнанні з іншымі славянскімі мовамі [у:] Б.А. П л о т н і к а ў, Л.А. А н т а н ю к, Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум*, Мінск 2003, с. 17–21; Б.А. П л о т н і к а ў, В.П. Т р а й - к о ў с к а я, *Адметнасці безэквівалентнай лексікі беларускай мовы [у:] Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы*, Мінск 2004, с. 402–407; Б.А. П л о т н і к а ў, В.П. Т р а й к о ў - с к а я, *Слоўнік безэквівалентнай лексікі беларускай мовы [у:] Слоўнік цяжкасцяў...*, с. 407–428.

tów kalkami, które – chociaż nierzadko wymagają komentarza kulturoznawczego – nie wiążą się z koniecznością budowania ekwiwalentów opisowych (przykładowo, w *Słownika białorusko-polskim* pod redakcją T. Chylak-Schroeder, J. Głuszkowskiej-Babickiej i T. Jasińskiej-Sochy przy haśle *каравай* zamiast proponowanego w starszych słownikach ekwiwalentu nielinearnego, odnajdujemy linearny odpowiednik *korowaj*).

Leksyka bezekwiwalentowa wymusza na leksykografie (tłumaczu) dobór specjalnych środków językowych, dopuszczających wykorzystanie zarówno obligatoryjnych, jak i fakultatywnych elementów definicji. Istotą braku ekwiwalencji jest często niemożność wyboru jednego spośród wielu możliwych odpowiedników w taki sposób, aby eliminował on wszystkie pozostałe, por. *аглядчык* 'dokonujący przeglądu', 'ten, kto robi przegląd (czegoś)', 'ten, kto robi przegląd (maszyny, urzędzenia)', 'ten, kto dokonuje przeglądu (czegoś)'; *адзул* pot. 'dni wolne w zamian za wykonaną pracę', 'okres wolny od pracy jako wynagrodzenie za dodatkową pracę', 'wynagrodzenie za dodatkową pracę', 'rekompensata za pracę w godzinach nadliczbowych'; *адналюб* 'ten, kto jest wierny wybranej kobiecie', 'ten, kto kocha jedną kobietę', 'kochający jedną kobietę', 'mężczyzna wierny jednej kobiecie', 'mężczyzna, który kocha jedną kobietę', 'mężczyzna kochający jedną kobietę'; *сівер* 'chłodny wiatr wiejący z północy', 'zimny wiatr z północy', 'mroźny wiatr z północy'; *каравай* 'duży placek lub chleb pieczony na specjalne okazje', 'święteczny bochen chleba lub placek', 'placek lub chleb pieczony na uroczystości rodzinne i święta', 'wypiek pieczony na uroczystości rodzinne i święta', 'weselny lub święteczny placek lub chleb'. Z drugiej jednak strony, w wielu przypadkach obligatoryjność lub fakultatywność elementów tworzących translat jest dyskusyjna. Analiza słowników białorusko-polskich dowodzi, że w świadomości użytkowników języka najbardziej utrwalone są te struktury nielinearnych ekwiwalentów przekładowych, które reprezentują słownictwo specjalistyczne (na przykład z zakresu medycyny, por. *апендыцыт* 'zapalenie wyrostka', *артэрыясклероз* 'miażdżyca tętnic', *бранхіт* 'zapalenie oskrzeli', *вятранка* 'ospra wietrzna', *перыкардыт* 'zapalenie osierdza', *перытаніт* 'zapalenie otrzewnej', *скула* 'kość policzkowa').

W przypadku wyrazów wieloznacznych brak ekwiwalencji może dotyczyć wszystkich znaczeń jednostki leksykalnej bądź tylko niektórych. Białoruski rzeczownik *прастамоўе* nie posiada jednowyrazowego odpowiednika w języku polskim we wszystkich znaczeniach i w słownikach podawane są jego dwa nielinearne odpowiedniki: 1. Język potoczny. 2. Wyraz gminny (pospolity). Rzeczownik *зверабоў* również cechuje w języku polskim brak ekwiwalencji we wszystkich znaczeniach: 1. Łowca morskich zwierząt, zawodowy myśliwy. 2. Dziurawiec zwyczajny (świętojański). 3. Nalewka dziurawcowa. W języku polskim nie posiada jednowyrazowego ekwiwalentu także wyraz *кафейніца* 1. Puszka (pudełko) na kawę. 2. Młynek do kawy.

Z kolei rzeczownik *праходнасць* należy do bezekwiwalentowych w dwóch znaczeniach: 1. Dostępność przejścia (przejazdu) oraz 2. *techn.* Zdolność pokonywania przez środki transportu przeszkód terenowych. Natomiast w trzecim znaczeniu jest to rzeczownik przetłumaczalny i w języku polskim oznacza termin medyczny *drożność*. W zależności od znaczenia do leksyki przekładalnej bądź

bezekwiwalentowej należy także zaliczyć między innymi rzeczowniki *ракітнік* 1. Rokitnik, 2. Zarośla wierzby rokity; *ранжыр* 1. Porządek, 2. woj. Ustawienie według wzrostu; *подзіч* 1. pot. Krewniak, 2. hist. Członek rodu.

Białoruskie rzeczowniki bezekwiwalentowe należą w przeważającej większości do grupy nazw nienacechowanych kulturowo, dlatego nie można odnosić ich do leksyki określanej jako *страноведческая лексика, этнокультуроведческая лексика, экзотизмы, этнографизмы, слова с культурным компонентом, культурно-коннотированная лексика*³. Wśród rzeczowników odnajdujemy zarówno osobowe, jak i nieosobowe jednostki leksykalne. W grupie osobowych znaczącą grupę stanowią nazwy osobowych subiektów czynności (w tym nazwy zawodowe), por. *абкатчык* 'specjalista do docierania i próbnej jazdy', *грузаадпраўшчык* 'nadawca ładunku', *грузаатрымальнік* 'odbiorca ładunku', *дрэваапрацоўшчык* 'specjalista od obróbki drewna', *жанрыст* 'malarz rodzajowy', *забойшчык* 'górnik przodkowy', *забудоўшчык* 'inwestor budowy', *загараджальнік* 'stawiacz min', *звершчык* 'osoba kontrolująca (sprawdzająca)', *вэкслеатрымальнік* 'odbiorca weksla', *вэксаледавец* 'wystawca weksla', *вэксаледаўца* 'wystawca weksla', *камісіянер* 'pośrednik handlowy', *кінаактрыса* 'aktorka kinowa', *кінаакцёр* 'aktor filmowy', *кінарэжысёр* 'reżyser filmowy', *манетчык* 'robotnik wybierający monety', *прадзюсар* 'producent filmowy', *пражэктарыст* 'operator światła', *праходчык* 'rębacznik chodnikowy', *аглядчык* 'wykonujący przegląd', *землекарыстальнік* 'użytkownik gruntu', *пуцеец* 'pracownik kolei', *рафінершчык* 'pracownik rafinerii', *рачнік* 'marynarz żegluga rzecznej', *рыбнік* pot. 'hodowca ryb, pracownik przetwórstwa rybnego', *рэферы* 'sędzia sportowy', *сезоннік* 'robotnik sezonowy', *семафоршчык* 'sygnalista semaforowy', *тавараадпраўшчык* 'nadawca towaru', *турбіншчык* 'specjalista od turbin', *чэкадавец* 'wystawca czeku', *чэкадаўца* 'wystawca czeku', *юнга* 'chłopiec okrętowy'.

Do bezekwiwalentowych należą także niektóre nazwy atrybutywne (por. *абражальнік* 'obrazający kogoś', *аднаасобнік* 'gospodarz indywidualny', *аднадумец* 'człowiek o tych samych poglądach', *аднакласнік* 'kolega z tej samej klasy', *аднакурснік* 'kolega z tego samego roku', *адставанец* 'uczeń, który nie daje sobie rady', *букваед* 'mól książkowy', *відавочнік* 'naoczny świadek', *другакласнік* 'uczeń drugiej klasy', *здаравяка* 'tęgi chłop', *наспяванец* 'uczeń, który osiąga dobre wyniki', *першакласнік* 'uczeń pierwszej klasy', *правапарушальнік* 'osoba łamiąca prawo', *скараход* 'człowiek, który szybko chodzi', *спадарожнік* 'towarzysz podróży'), nazwy członków ugrupowań (por. *абшчыннік* 'członek wspólnoty (gminy, bractwa)', *дружыннік* 'członek drużyny', *карнік* 'członek oddziału karnego'), nazwy uczestników (por. *путчыст* 'uczestnik puczu').

Zróżnicowanie semantyczne cechuje rzeczowniki nieosobowe, reprezentowane w zebranych materiale przez nazwy przedmiotów codziennego lub częstego użytku (por. *адэкалон* 'woda kolońska', *аўтаручка* 'wieczne pióro', *брыль* 'kapelusz słomkowy', *булдавешка* 'gałka u laski', *відэакасета* 'kaseta video', *карчага*

³ Por. H. Bartwicka, *К проблеме культурно-коннотированной лексики в двуязычных словарях (на материале русско-польских словарей)* [w:] H. Bartwicka, *Ze studiów konfrontatywno-przeładowych nad językiem polskim i rosyjskim*, Warszawa 2006, s. 27.

'duży garnek gliniany', *кінастужка* 'taśma filmowa', *кінасцэнарый* 'scenariusz filmowy', *насоўка* 'chusteczka higieniczna', *памазок* 'pędzel do golenia', *пірожніца* 'forma do pieczenia', *плінтус* 'listwa przyścienna', *пропуск* 'karta wstępu', *радыёпрыёмнік* 'aparat radiowy', *рубільнік* '(wy)łącznik nożowy', *фен* 'suszarka do włosów', *фотаапарат* 'aparat fotograficzny', *фотананера* 'papier fotograficzny', *фотаплёнка* 'film fotograficzny', *чайніца* 'puszka na herbatę', *шаршатка* 'długa, gruba igła', *шыян* 'duży, słomiany kosz'), maszyn i narzędzi (por. *адзіцкальнік* 'prasa drukarska', *мясарубка* 'maszynka do mielenia mięsa', *мясарэзка* 'maszynka do mielenia mięsa', *растамер* 'miernik wzrostu', *снегачыст* 'pług śnieżny', *снегачышчальнік* 'pług śnieżny'), ubrania i obuwia (por. *джынсоўка* 'kurtka džinsowa', *купальнік* pot. 'kostium kąpielowy', *пімы* 'futrzone buty', *роба* pot. 'ubranie robocze', *спецвопратка* 'ubranie robocze'), broni (por. *агнямёт* 'miotacz ognia', *кулямёт* 'karabin maszynowy').

Wśród nieosobowej białorusko-polskiej leksyki bezekwiwalentowej znaczącą grupę stanowi słownictwo medyczne. Charakter nielinearny mają zarówno liczne nazwy określające ogólne pojęcia z zakresu medycyny (por. *кравазварот* 'krążenie krwi', *медагляд* 'badanie lekarskie', *меддапамога* 'pomoc medyczna', *медінстытут* 'akademia medyczna', *сэрцабіцце* 'bicie serca', *целасклад* 'budowa ciała'), jak i nazwy chorób i dolegliwości człowieka (por. *апендыцыт* 'zapalenie wyrostka', *артэрыясклероз* 'miażdżycza tętnic', *бранхіт* 'zapalenie oskrzeli', *вятранка* 'ospa wietrzna', *галавакружэнне* 'zawroty głowy', *дэрматоз* 'choroba (schorzenie) skóry', *інфаркт* 'zawał serca', *кан'юнктывіт* 'zapalenie spojówek', *ларынгіт* 'zapalenie krtani', *мастыт* 'zapalenie sutka', *менінгіт* 'zapalenie opon mózgowych', *мікоз* 'grzybica stóp', *неўрыт* 'zapalenie nerwu', *нефрыт* 'zapalenie nerek', *плеўрыт* 'zapalenie opłucnej', *пнеўманія* 'zapalenie płuc', *прастатыт* 'zapalenie gruczołu krokowego', *пульніт* 'zapalenie miazgi zębowej', *разацэя* 'trądzik różowaty', *рэцініт* 'zapalenie siatkówki', *стаматыт* 'zapalenie jamy ustnej'), części ciała człowieka (por. *гіпафіз* // *гіпофіз* 'przysadka mózgowa', *мезенец* 'mały palec', *надброўе* 'część nadbrwiowa czaszki, łuki brwiowe', *скула* 'kość policzkowa'), terapii leczniczych (por. *зубалячэнне* 'leczenie zębów'), sprzętu ortopedycznego (por. *нагрыжнік* 'pas przepuklinowy').

Do grupy bezekwiwalentowych należą także nazwy miejsc, pomieszczeń i budynków, por. *агарод* 'ogród warzywny', *бамбасховішча* 'schron przeciwlotniczy', *бензазаправачная* 'stacja benzynowa', *дзетдом* 'dom dziecka', *збожжасховішча* 'magazyn zbożowy', *кафэ-малочная* 'bar mleczny', *кінастудыя* 'wytwórnia filmowa', *мытніца* 'urząd celny', *мытня* 'urząd celny', *надхмар'е* 'przestrzeń nad chmurami', *небаскроб* 'drapacz chmur', *паштамт* 'poczta główna', *покуць* 'kąt pod świętymi obrazami, honorowe miejsce w domu', *прагарына* 'przepalone miejsce', *прапаліна* 'przepalone miejsce', *пультавая* 'sala (kabina) sterowania', *таможня* 'urząd celny', *танцзал* // *танцзала* 'sala taneczna', *турбаза* 'schroniska turystyczne', *універмаг* 'dom towarowy'.

Do bezekwiwalentowych należą liczne nazwy z zakresu bankowości, rachunkowości i handlu, por. *жыраабарот* 'obróć bezgotówkowy', *жыразагад* 'polecenie dokonywania przelewu na rzecz wierzyciela', *знешнегандлёвы* 'dotyczący handlu zagranicznego', *казначэйства* 'urząd skarbowy', *камісіянер* 'pośrednik

handlowy', *лесаэкспорт* 'eksport lasu', *тавараабарот* 'obrót handlowy', *тава-раабмен* 'wymiana towarów', *хлебагандаль* 'handel zbożem', *цэнаўтварэнне* 'kształtowanie się cen'.

Trudności w tłumaczeniu na język polski przysparzają także niektóre nazwy pojęć abstrakcyjnych, stanów i procesów, por. *гібрыдызацыя* 'mieszanie gatunków', *грузаабарот* 'obrót ładunków', *дрэваапрацоўка* 'obróbka drewna', *збожжанарыхтоўка* 'skup zboża', *збожжапастаўка* 'dostawa zboża', *жылкааперацыя* 'spółdzielczość mieszkaniowa', *лакальнасць* 'lokalny charakter', *лесанарыхтоўка* 'eksploatacja lasów', *узаемадапамога* 'pomoc wzajemna', *рубрыкацыя* 'umieszczenie w odpowiednich rubrykach', *стамляльнасць* 'skłonność do łatwego męczenia się', *станоўчасць* 'dodatni charakter', *якаснасць* 'wysoka jakość'.

Brak linearności w przekładzie na język polski cechuje również niektóre białoruskie nazwy z kręgu świata roślin, grzybów, zwierząt, ptaków, ryb i owadów. W grupie tej naliczniej reprezentowane są nazwy roślin, upraw polowych i grzybów, por. *абляніха* 'rokitnik zwyczajny', *агняцвет* 'pszeniec gajowy', *адналетнік* 'roślina jednoroczna', *бульбоўнік* 'nać kartoflana', *бурачнік* 'nać buraka', *бяроста* 'kora brzoźowa', *дуднік* 'dzięgiel leśny', *жамчужніца* 'perłopław perłorodny', *званец* 'lwia paszcza', *качан* 'główka kapusty', *марэна* 'marzanna barwiar-ska', *пласціначнік* 'grzyb bedłkowaty', *ракіта* 'wierzba rokita', *рудзянец* 'lnicznik siewny', *рыжак* 'lnicznik siewny', *рыжык* 'mleczaj rydz', *рэпнік* 'nać rzepy', *шыпшына* 'dzika róża'; mniejsza liczebność charakteryzuje nazwy zwierząt, ptaków, owadów i ryb, por. *жаваранак* 'skowronek polny', *касач* 'samiec cietrzewia', *квакша* 'rzekotka drzewna', *конік* 'konik polny', *крыжавік* 'pająk krzyżak', *малох* 'moloch kolczasty', *махаон* 'paź królowej', *рыбіна* pot. 'jedna ryba'.

Wśród białorusko-polskiej leksyki nielinearnej odnajdujemy także nazwy napojów, potraw, produktów spożywczych i dodatków kulinarnych, por. *вяршкі* 'słodka śmietanka (do kawy)', *дранік* 'placek ziemniaczny', *жур* pot. 'kisiel owsiany', *карэйка* 'boczek wędzony', *кляновік* 'sok (syrup) klonowy', *корж* 'przaśny wypiek', *куліч* 'bab(k)a wielkanocna', *ласасіна* 'mięso łososia', *медавуха* pot. 'miód pitny', *пельмені* 'pierogi z mięsem', *праснак* 'przaśny chleb', *пышка* 'bułeczka maślana', *расольнік* 'zupa ogórkowa', *самбук* 'suflet owocowy', *свежына* pot. 'świeże mięso', *сухафрукты* 'suszone owoce', *юшка* 'zupa rybna'.

Do mniej licznych należą nazwy związane ze sportem (por. *баскетбол* 'piłka ręczna', *батэрфляй* 'styl motylkowy', *скачкі* 'wyścigi konne', *спартзала* 'sala gimnastyczna', *фіззарадка* 'gimnastyka poranna', *фізкультура* 'wychowanie fizyczne', *футбол* 'piłka nożna'), nazwy pojęć geograficznych i meteorologicznych, procesów geofizycznych (por. *гурба* 'zaspas śnieżna', *землетрасенне* 'trzęsienie ziemi', *пагода* 'dobra pogoda', *пакатасць* 'spadek terenu', *сівер* 'mroźny, północny wiatr', *узлесак* 'skraj lasu'), nazwy fabryk, przetwórn i zakładów pracy (por. *лесакамбінат* 'zakład przemysłu drzewnego', *мылаварня* 'wytwórnia mydła', *птушкаферма* 'ferma drobiu', *рыбазавод* 'przetwórnia ryb', *рыбакамбінат* 'przetwórnia ryb', *фотаатэлье* 'zakład fotograficzny', *хімкамбінат* 'zakład chemiczny', *шклозавод* 'huta szkła'), nazw substancji (por. *вуглекіслата* 'dwutlenek węgla', *каўстык* 'soda kaustyczna', *міра* 'święty olej do namaszczenia', *нафта* 'ropa naftowa', *пепеланад* 'popiół wulkaniczny', *прыпыл* 'puder formierski',

пытляванка pot. 'mąka pytlowa'), nazwy świąt i elementów obrzędowych (por. *адпяванне* 'nabożeństwo pogrzebowe', *Каляды* 'Boże Narodzenie', *каравай* 'duży placek lub bochenek chleba pieczony na wesele lub święto', *саван* 'koszula, którą nakłada się zmarłemu', *Сёмуха* 'Zielone Świątki').

Najmniej w analizowanym materiale zanotowano pojęć językoznawczych (por. *дапасаванне* 'związek zgody', *зваротак* 'zwrot adresatywny', *кіраванне* 'związek rządu', *прыдатак* 'przydawka rzeczowna', *прымыканне* 'związek przynależności', *пытальнік* 'znak zapytania'), nazw organizacji i związków pracowniczych (por. *гарсавет* 'rada miejska', *Еўрасаюз* 'Unia Europejska', *прафсаюз* 'związek zawodowy'), nazw odcinków czasu (por. *жор* 'okres żerowania ryba', *надвячорак* 'przedwczesna pora', *сандзень* 'dzień przeznaczony na dezynfekcję'), leksyki rolniczej (por. *буракаводства* 'uprawa buraka', *тытуняводства* 'uprawa tytoniu'), nazw z zakresu sztuki (por. *гарэльеф* 'płaskorzeźba wypukła', *кінафестываль* 'festiwal filmowy'), nazw prawniczych (por. *законаадпаведнасць* 'zgodność z prawem', *законапраект* 'projekt ustawy'), nazw miar (por. *кубаметр* 'metr sześcienny').

W polskich ekwiwalentach dwuczłonowych będących nominalnymi związkami wyrazowymi nośnikiem znaczenia podstawowego jest człon pierwszy, por. *апендыцыт* 'zapalenie wyrostka', *бранхіт* 'zapalenie oskrzeli', *булдавешка* 'gałka u laski', *буракаводства* 'uprawa buraka', *бурачнік* 'nać buraka', *гібрыдызацыя* 'mieszanie gatunków', *забудоўшчык* 'inwestor budowy', *загараджальнік* 'stawiacz min', *інфаркт* 'zawał serca', *казна* 'skarb państwa', *канявод* 'hodowca koni', *кравазварот* 'krążenie krwi', *лядзяк* 'sopel lodu', *мастыт* 'zapalenie sutka', *накатасць* 'spadek terenu', *пнеўманія* 'zapalenie płuc', *плеўрыт* 'zapalenie opłucnej', *под* 'дно paleniska', *пражэктарыст* 'operator światła', *пропуск* 'karta wstępu', *пытальнік* 'znak zapytania', *рафінершчык* 'pracownik rafinerii', *раслінаводства* 'uprawa roślin', *рыбакамбінат* 'przetwórnia ryb', *рысавод* 'plantator ryżu', *рысаводства* 'uprawa ryżu', *рэпнік* 'nać rzepy', *спадарожнік* 'towarzysz podróży', *тавараадпраўшчык* 'nadawca towaru', *тытуняводства* 'uprawa tytoniu', *узлесак* 'skraj lasu'.

W grupie translatów dwuczłonowych równie często spotykane są ekwiwalenty, w których nośnikiem znaczenia jest rzeczownik oraz określająca go przydawka przymiotnikowa (zazwyczaj w postpozycji), por. *адпяванне* 'nabożeństwo pogrzebowe', *адэкалон* 'woda kolońska', *баскетбол* 'piłka ręczna', *батэрфляй* 'styl motylkowy', *брыль* 'kapelusz słomkowy', *бульбоўнік* 'nać kartoflana', *бурбалка* 'bańka mydlana', *бяроста* 'kora brzoza', *відавочнік* 'naoczny świadek', *відэакасета* 'kaseta video', *вятранка* 'ospa wietrzna', *дранік* 'placek ziemniaczny', *дываналін* 'wykładzina dywanowa', *дзяга* 'pas skórzany', *дзянніца* 'gwiazda poranna', *жарон* 'kamień młyński', *жрэц* 'kapłan pogański', *жур* pot. 'kisiel owsiany', *гарэльеф* 'płaskorzeźba wypukła', *гастролі* 'występy gościnne', *гіпафіз* // *гіпофіз* 'przysadka mózgowa', *гурба* 'zaspa śnieżna', *джынсоўка* 'kurtka dżinsowa', *забойшчык* 'górnik przodkowy', *інтым* 'sytuacja intymna', *казначэйства* 'urząd skarbowy', *кантрацэптывы* 'środki antykoncepcyjne', *карэйка* 'boczek wędzony', *кляновік* 'sok klonowy', *конік* 'konik polny', *кубаметр* 'metr sześcienny', *кулямёт* 'karabin maszynowy', *маладая* 'panna młoda', *малады* 'pan młody',

мытніца 'urząd celny', мытня 'urząd celny', маяк 'latarnia morska', насоўка 'chusteczka higieniczna', нафта 'ropa naftowa', паштамт 'poczta główna', пла-нерадрам 'lotnisko szybowcowe', пласціначнік 'grzyb bedłkowaty', плінтус 'listwa przyścienna', плітняк 'kamień ciosowy', попеланад 'popiół wulkaniczny', пра-дзюсар 'producent filmowy', праходчык 'rębacz chodnikowy', пронісь 'pismo kali-графічне', прыдатак 'przydawka rzeczowna', прыпыл 'puder formierski', прычт 'kler parafialny', пункцір 'linia punktowa', пуціна 'sezon połowowy', пуць 'tor kole-жowy (tramwajowy)', пышка 'bułeczka maślana', разацэя 'trądzik różowaty', раз-друкоўка 'wydruk komputerowy', расольнік 'zupa ogórkowa', роба pot. 'ubranie robocze', рубільнік '(wy)łącznik nożowy', рудзянец 'lnicznik siewny', рыжак 'lnicznik siewny', рэферы 'sędzia sportowy', сезоннік 'robotnik sezonowy', скачкі 'wyścigi konne', скула 'kość policzkowa', таможня 'urząd celny', стэндар 'stożak przeciwpożarowy', суглінак 'gлина piaszczыста', судзебнік hist. 'kodeks karny', суд-наверф 'stocznia okrętowa', універмаг 'dom towarowy', утыль 'odpady użytkowe', фунікулёр 'kolejka linowa', футбол 'piłka nożna', экстрым 'sytuacja ekstremal-на', юнга 'chłopiec okrętowy', юшка 'zupa rybna', званец 'lwia paszcza', жарабіца 'młoda klacz', Каляды 'Boże Narodzenie', мезенец 'mały palec', нацюрморт 'mart-ва natura', пагода 'dobra pogoda', плёс 'prosty nurt', пляцень 'pleciony płót', прагарына 'przepalone miejsce', прапаліна 'przepalone miejsce', прыработак 'dodatkowy zarobek', Сёмуха 'Zielone Świątki', якаснасьць 'wysoka jakość'. Za-notowano kilka przykładów polskich ekwiwalentów z przydawką rzeczowną, por. керагаз 'prymus na naftę', кіцель 'kurtka od munduru', намазок 'pędzel do gole-ния', пельмені 'pierogi z mięsem', пірожніца 'forma do pieczenia', рафінад 'cukier w kostkach', ружоўнік 'kwietnik z różami', турбіншчык 'specjalista od turbin', фен 'suszarka do włosów', чайніца 'puszka na herbatę'.

W leksykografii białorusko-polskiej odnajdujemy także liczne przykłady bezekwiwalentowych rzeczowników złożonych, zbudowanych według różnych modeli gramatycznych. Wśród nich najliczniej reprezentowane są białoruskie zło-żenia utworzone z dwóch rzeczowników, por. авечкагадовец 'hodowca owiec', артэрыясклероз 'miażdżycza tętnic', бамбасховішча 'schron przeciwlotniczy', бен-заправачная 'stacja benzynowa', вуглекіслата 'dwutlenek węgla', вэксалеат-рымальнік 'odbiorca weksla', вэксаледавец 'wystawca weksla', вэксаледаўца 'wystawca weksla', галавакружэнне 'zawroty głowy', грузабарот 'obrót ładun-ków', грузаадпраўшчык 'nadawca ładunku', грузаатрымальнік 'odbiorca ładunku', дзетдом 'dom dziecka', збожжанарыхтоўка 'skup zboża', збожжапастаўка 'dostawa zboża', збожжасховішча 'magazyn zbożowy', землекарыстальнік 'użytkownik gruntu', землетрасенне 'trzęsienie ziemi', землеўладанне 'posia-danie ziemi', зубалечэнне 'leczenie zębów', ікананіс 'malarstwo ikon', ільнасемя 'nasienie lnu, siemię lniane', ільнасеялка 'siewnik do lnu', ільнавалакно 'włokno lniane', ільнозавод 'roszarnia lnu', ільнопрадуцыя 'produkcja lnu', ільносушылка 'suszarnia lnu', ільнотрапалка 'trzeparka do lnu', ільноцерабілка 'maszyna do trzepania lnu', ільночасалка 'czesarka lnu', іонаабмен 'wymiana jonów', карабле-будаванне 'budowa okrętów', караблебудуўнік 'budowniczy okrętów', карабле-крушэнне 'katastrofa okrętowa', мараплаванне 'żegluga morska', машынабуда-ванне 'przemysł maszynowy', мікоз 'grzybica stóp', мостабудаванне 'budowa

mostów', *працаздольнасць* 'zdolność do pracy', *працаўладкаванне* 'zapewnienie pracy', *прыборабудаванне* 'wyrób przyrządów', *пуцеўкладка* 'układanie toru kolejowego', *сенасушылка* 'maszyna do suszenia siana', *сенасховішча* 'szopa na siano', *суднабудаванне* 'przemysł okrętowy', *сэрцабіцце* 'bicie serca', *хлебагандаль* 'handel zbożem', *целасклад* 'budowa ciała', *цэнаўтварэнне* 'kształtowanie się cen', *чэкадавец* 'wystawca czeku', *чэкадаўца* 'wystawca czeku', *шклозавод* 'huta szkła'.

W języku polskim nie posiadają jednowyrazowych ekwiwalentów złożone nazwy osób określające hodowców zwierząt, bydła domowego, upraw i roślin (z drugim członem *-вод* i *-гадовец* typu *зверавод* // *зверагадовец* 'hodowca zwierząt futerkowych'), por. *авечкавод* // *авечкагадовец* 'hodowca owiec', *жы-вёлавод* // *жывёлагадовец* 'hodowca bydła', *канявод* // *конегадовец* 'hodowca koni', *каракулявод* 'hodowca owiec karakułowych', *козагадовец* 'hodowca kóz', *птушкавод* // *птушкагадовец* 'hodowca drobiu', *сабакавод* 'hodowca psów', *сві-навод* // *свінагадовец* 'hodowca świń (trzody chlewnej)', *трысагадовец* 'hodowca królików'; *кветкавод* 'hodowca kwiatów', *раслінавод* 'hodowca roślin', *рыса-вод* 'plantator ryżu', *тутавод* 'hodowca morwy'. Do bezekwiwalentowych należą także nazwy oznaczające rodzaj hodowli zwierząt i uprawy roślin typu *звераводства* // *зверагадоўля* 'hodowla zwierząt futerkowych', *каракуляводства* 'hodowla owiec karakułowych', *козагадоўля* 'hodowla kóz'; *канапляводства* 'uprawa kopri', *рысаводства* 'uprawa ryżu', *тутаводства* 'hodowla morwy'.

W słownikach białorusko-polskich polskimi ekwiwalentami złożzeń typu *банк-дэбітар*, *бюджэт-нета*, *вагон-рэстаран* (pisanych w języku białoruskim przez myślnik) najczęściej są związki wyrazowe utworzone z rzeczownika i przydawki wyrażonej przymiotnikiem, por. *банк-дэбітар* 'bank dłużniczy', *банк-крэдытор* 'bank wierzycielski', *баль-маскарад* 'bal maskowy', *брута-баланс* 'balans brutto', *брута-бюджэт* 'budżet brutto', *брута-інвестыцыі* 'inwestycje brutto', *бухгалтар-эксперт* 'biegły księgowy', *бюджэт-брута* 'budżet brutto', *бюджэт-нета* 'budżet netto', *вага-брута* 'waga brutto', *вага-нета* 'waga netto', *вагон-рэстаран* 'wagon restauracyjny', *кафэ-малочная* 'bar mleczny', *прэс-аташэ* 'attaché prasowy', *прэс-бюро* 'biuro prasowe', *прэс-канферэнцыя* 'konferencja prasowa', *прэс-клуб* 'klub prasowy', *прэс-сакратар* 'rzecznik prasowy', *прэс-цэнтр* 'centrum prasowe', *рок-ансамбль* 'zespół rokowy', *рок-музыка* 'muzyka rokowa', *стоп-сігнал* 'sygnał świetlny' (ale: *выстаўка-продаж* 'wystawa połączona ze sprzedażą', *сеньярэн-канвент* 'konwent seniorów', *стоп-кран* 'hamulec bezpieczeństwa').

W języku polskim nie posiadają jednowyrazowych ekwiwalentów białoruskie rzeczowniki złożone z zakresu przemysłu i żeglugi morskiej z drugim członem *-будаванне* (por. *машынабудаванне* 'przemysł maszynowy', *мостабудаванне* 'budowa mostów', *самалётабудаванне* 'budowa samolotów', *суднабудаванне* 'przemysł okrętowy') oraz *-прамысловасць* (por. *лесанпрамысловасць* 'przemysł drzewny', *металапрамысловасць* 'przemysł metalowy', *нафтапрамысловасць* 'przemysł naftowy', *рыбапрамысловасць* 'przetwórstwo rybne', *электрапрамысловасць* 'przemysł elektroniczny').

Od przymiotnika i rzeczownika zostały z kolei utworzone rzeczowniki: *аграфонд* (≤ *аграрны фонд*) 'fundusz rolny', *аграсядзіба* (≤ *аграрная сядзіба*)

'gospodarstwo turystyczne', *аўтаручка* (≤ *аўтаматычная ручка*) 'wieczne pióro', *гарсавет* (≤ *гарадскі савет*) 'rada miejska', *Еўрасаюз* (≤ *Еўрапейскі Саюз*) 'Unia Europejska', *гідрастанцыя* (≤ *гідралагічная станцыя*) 'siłownia wodna', *ілжэпрарок* (≤ *ілжывы прарок*) 'fałszywy prorok', *ілжэсведка* (≤ *ілжывы сведка*) 'fałszywy świadek', *ілжэсведчанне* (≤ *ілжывае сведчанне*) 'fałszywe świadectwo', *левабярэжжа* (≤ *левы бераг*) 'lewy brzeg', *пластмаса* (≤ *пластычная маса*) 'masa plastyczna', *правабярэжжа* (≤ *правы бераг*) 'prawy brzeg', *прафсаюз* (≤ *прафесійны саюз*) 'związek zawodowy', *сандзень* (≤ *санітарны дзень*) 'dzień przeznaczony na dezynfekcję', *спартзала* (≤ *спартыўная зала*) 'sala gimnastyczna', *спецвопратка* (≤ *спецыяльная вопратка*) 'ubranie robocze', *сухафрукты* (≤ *сухія фрукты*) 'suszone owoce', *танцзал* (≤ *танцавальны зал*) // *танцзала* (≤ *танцавальная зала*) 'sala taneczna', *турбаза* (≤ *турыстычная база*) 'schroniska turystyczne', *універмаг* (≤ *універсальны магазін*) 'dom towarowy', *хімкамбінат* (≤ *хімічны камбінат*) 'zakład chemiczny'.

Szczególnie wysoka produktywność charakteryzuje wyrazy złożone z pierwszym członem określającym współczesne środki masowego przekazu i techniki komunikacyjne, por. *кіна-*: *кінаактрыса* 'aktorka filmowa', *кінаакцёр* 'aktor filmowy', *кінаартыст* 'aktor filmowy', *кінаапарат* 'kamera filmowa', *кінааператар* 'operator filmowy', *кінаатэлье* 'atelier filmowe', *кінабаявік* 'przebieg kinowy', *кінабудка* 'kabina filmowa', *кінадакумент* 'film dokumentalny', *кіназала* 'sala kinowa', *кіназорка* 'gwiazda filmowa', *кінакамера* 'kamera filmowa', *кінамастацтва* 'sztuka filmowa', *кінаперасоўка* 'kino objazdowe', *кінаплёнка* 'taśma filmowa', *кінапракат* 'wypożyczanie filmów', *кінапрамысловасць* 'przemysł filmowy', *кінарэжысёр* 'reżyser filmowy', *кінарэпартаж* 'reportaż filmowy', *кінарэпарцёр* 'reporter filmowy', *кінарынак* 'rynek filmowy', *кінасеанс* 'seans filmowy', *кінасетка* 'sieć kin', *кінастудыя* 'studio filmowe', *кінастужка* 'kopia filmowa', *кінасцэнарый* 'scenariusz filmowy', *кінатэхніка* 'technika filmowa', *кінаўстаноўка* 'aparatura projekcyjna', *кінафабрыка* 'wytwórnia filmowa', *кінафестываль* 'festiwal filmowy', *кінахроніка* 'kronika filmowa', *кіначасопіс* 'kronika filmowa', *кінаэкран* 'ekran filmowy'; *радыё-*, por. *радыёантэна* 'antena radiowa', *радыёапаратура* 'aparatura radiowa', *радыёвыпрямленне* 'promieniowanie radiowe', *радыёжурналіст* 'dziennikarz radiowy', *радыёкаментатар* 'komentator radiowy', *радыёканал* 'kanał radiowy', *радыёмачта* 'maszt radiowy', *радыёнавушнікі* 'słuchawki radiowe', *радыёнастаноўка* 'słuchowisko radiowe', *радыёперадатчык* 'nadajnik radiowy', *радыёперадача* 'audycja radiowa', *радыёперахват* 'nasłuch radiowy', *радыёперашкоды* 'zakłócenia odbioru radiowego', *радыёпірацтва* 'piractwo radiowe', *радыёпрамень* 'wiązka radiowa', *радыёрубка* 'kabina radiowa', *радыёрэпартаж* 'reportaż radiowy', *радыёрэпрадуктар* 'głośnik radiowy', *радыёсігнал* 'sygnał radiowy', *радыёспектакль* 'spektakl radiowy', *радыёстудыя* 'studio radiowe', *радыётрансляцыя* 'transmisja radiowa', *радыёўстаноўка* 'instalacja radiowa', *радыёхвалі* 'fale radiowe', *радыёцэнтр* 'ośrodek radiowy', *радыёчастата* 'częstotliwość radiowa', *радыёшум* 'zakłócenia w odbiorze radiowym'; *тэле-*: *тэлеатэлье* 'zakład naprawy telewizorów', *тэлевышка* 'wieża telewizyjna', *тэлеінфармацыя* 'informacja telewizyjna', *тэлекаментатар* 'komentator telewizyjny', *тэлекамера* 'kamera telewizyjna', *тэлепастаноўка* 'spektakl telewizyjny',

тэлеперадатчык 'nadajnik telewizyjny', *тэлепрыёмнік* 'odbiornik radiowo-telewizyjny', *тэлерэпартаж* 'reportaż telewizyjny', *тэлерэпарцёр* 'reportaż telewizyjny', *тэлектанцыя* 'stacja telewizyjna', *тэлектудыя* 'studio telewizyjne', *тэлесцэнарыст* 'scenarzysta telewizyjny', *тэлефільм* 'film telewizyjny'.

W zebranych materiale zanotowano kilkanaście rzeczowników z pierwszym członem *авія-*, por. *авіяпрыскванне* 'opryskiwanie upraw z samolotów', *авіябаза* 'baza lotnicza', *авіябілет* 'bilet lotniczy', *авіябомба* 'bomba lotnicza', *авіябудаванне* 'przemysł lotniczy', *авіябудаўнік* 'pracownik przemysłu lotniczego', *авіядэсант* 'desant powietrzny', *авіязавод* 'fabryka samolotów', *авіяканструктар* 'konstruktor maszyn latających', *авіялінія* 'linia lotnicza', *авіямадэлізм* 'modelarstwo lotnicze', *авіямадэліст* 'modelarz maszyn latających', *авіямадэль* 'model samolotu', *авіяпошта* 'poczta lotnicza', *авіясувязь* 'łączność lotnicza', *авіятранспорт* 'transport lotniczy', *авіяшоу* 'pokaz lotniczy'.

Najniższa liczebność (poniżej dziesięciu przykładów) cechuje rzeczowniki złożone z pierwszymi członami: *мота-*, por. *мотабаліст* 'piłkarz na motocyklu', *мотабол* 'futbol na motocyklach', *мотагонкі* 'wyścigi motocyklowe', *мотадром* 'tor żużlowy', *мотаралі* 'raid motocyklowy', *мотадывізія* 'dywizja zmotoryzowana', *мотаняхота* 'piechota zmotoryzowana'; *лес(а)-*, por. *лесакамбінат* 'zakład przemysłu drzewnego', *лесанарыхтоўка* 'eksploatacja lasów', *лесанпрамысловасць* 'przemysł drzewny', *лесасплаў* 'spław drzewa', *лесаэкспарт* 'eksport lasu'; *сан-* (≤ *санітарны*), por. *санвузел* 'węzeł sanitarny', *сандружына* 'drużyna sanitarna', *санінспектар* 'inspektor sanitarny', *санстанцыя* 'stacja sanitarno-epidemiologiczna', *санчасць* 'jednostka sanitarna'; *фота-*, por. *фотаапарат* 'aparat fotograficzny', *фотаатэлье* 'zakład fotograficzny', *фотананера* 'papier fotograficzny', *фотаплёнка* 'film fotograficzny'; *хлеб(а)-*, por. *хлебагандаль* 'handel zbożem', *хлебаздача* 'dostawy zboża dla państwa', *хлебанастаўкі* 'dostawy zboża', *хлебапрадукты* 'produkty zbożowe'; *электр(а)-*, por. *электраабсталяванне* 'instalacja elektryczna', *электраносьбіт* 'nośnik energii', *электрапрамысловасць* 'przemysł elektroniczny', *электраэнергія* 'energia elektryczna'; *жыл-* (≤ *жыллёвы*), por. *жылкаанерацыя* 'spółdzielczość mieszkaniowa', *жылплошча* 'powierzchnia mieszkaniowa', *жылфонд* 'fundusz mieszkaniowy'; *мед-*, por. *медагляд* 'badanie lekarskie', *меддапамога* 'pomoc medyczna', *медінстытут* 'akademia medyczna'; *нафта-*, por. *нафтаздабыча* 'wydobycie ropy naftowej', *нафтаправод* 'rurociąg naftowy', *нафтапрамысловасць* 'przemysł naftowy'; *страх-* (≤ *страхавы*), por. *страхагент* 'agent ubezpieczeniowy', *страхкаса* 'kasa ubezpieczeń społecznych', *страхфонд* 'fundusz ubezpieczeniowy'; *тавар(а)-*, por. *таварабарот* 'obrot handlowy', *тавараабмен* 'wymiana towarów', *тавараадпраўшчык* 'nadawca towaru'; *агра-*, por. *аграфонд* 'fundusz rolny', *аграсядзіба* 'gospodarstwo turystyczne'; *аўта-*, por. *аўтакалона* 'kolumna samochodowa', *аўтаручка* 'wieczne pióro'; *праф-*, por. *прафработнік* 'funkcjonariusz związku zawodowego', *прафсаюз* 'związek zawodowy'; *фіз-*, por. *фіззарядка* 'gimnastyka poranna', *фізкультура* 'wychowanie fizyczne'.

Analizowany materiał dowodzi, że w bezekwiwalentowych rzeczownikach złożonych inne niż *rzeczownik + rzeczownik* oraz *przymiotnik + rzeczownik* modele gramatyczne reprezentowane są rzadko. Zanotowano kilka przykładów nieli-

nearnych rzeczowników z pierwszym członem wyrażonym zaimkiem (por. *самакупнасць* 'opłacalność gospodarcza', *самаашуканства* 'oszukiwanie samego siebie', *самаініцыятыва* 'inicjatywa własna', *самапавага* 'szacunek dla samego siebie', *саманайдла* 'automatyczne poidło', *самаспажыванне* 'konsumpcja własna', *самаспакуса* 'oszukiwanie samego siebie', *самаўзнікненне* 'samoistne powstanie'), liczebnikiem (por. *аднаасобнік* 'gospodarz indywidualny', *аднадумец* 'człowiek o tych samych poglądach', *аднакашнік* pot. 'kolega szkolny', *аднакласнік* 'kolega z tej samej klasy', *аднаклубнік* 'kolega z tego samego klubu', *аднакурснік* 'kolega z tego samego roku', *другакласнік* 'uczeń drugiej klasy', *першакласнік* 'uczeń pierwszej klasy'), kilka utworzonych według modelu *rzeczownik + czasownik* (por. *кашавар* 'kucharz wojskowy', *мясарубка* 'maszynka do mielenia mięsa', *мясарэзка* 'maszynka do mielenia mięsa', *небаскроб* 'drapacz chmur', *праўдалюб* 'miłośnik prawdy', *ракетаносец* 'okręt lub samolot wyposażony w rakiety', *ружаварня* 'tłocznia oleju różanego', *снегачыст* 'pług śnieżny', *снегачышчальнік* 'pług śnieżny'), jeden motywowany przysłówkiem i czasownikiem (*скараход* 'człowiek, który szybko chodzi'), jeden – przyimkiem i rzeczownikiem (*прыгарад* 'osada podmiejska'), jeden – zaimkiem i rzeczownikiem (*сабекошт* 'koszty własne'), jeden – liczebnikiem i czasownikiem (*адналюб* 'wierny jednej kobiecie').

Większość polskich odpowiedników białoruskiej leksyki bezekwiwalentowej stanowią dwuelementowe związki wyrazowe. W niektórych jednak przypadkach leksykografowie byli zmuszeni do wyboru bardziej rozbudowanego translatu, por. *абкатчык* 'specjalista do docierania i próbnej jazdy', *авіяпрыскванне* 'opryskiwanie upraw z samolotów', *авіябудаўнік* 'pracownik przemysłu lotniczego', *адгул* pot. 'wolne za pracę w godzinach nadliczbowych', *адставанец* 'uczeń, który nie daje sobie rady', *вечарына* 'wieczne spotkanie z jakiejś okazji, często połączone z poczęstunkiem i programem artystycznym', *выдзел* 'wydzielona część majątku', *карчага* 'duży garnek gliniany', *крыіз* 'rejs (podróż) dookoła świata', *менінгіт* 'zapalenie opon mózgowych', *міра* 'święty olej do namaszczenia', *нізоўе* 'tereny w dolnym biegu rzeki', *наспяванец* 'uczeń, który osiąga dobre wyniki', *покуць* 'kąt pod świętymi obrazami, honorowe miejsce w domu', *праваздольнасць* 'zdolność do czynności prawnych', *правапарушальнік* 'osoba łamiąca prawo', *праменепраламленне* 'załamanie promieni świetlnych', *прастатыт* 'zapalenie gruczołu krokowego', *прафілакторый* 'zakład leczniczo-profilaktyczny', *прымы* 'zamieszkanie po ślubie u rodziców żony', *пульніт* 'zapalenie miazgi zębowej', *пуцеўкладчык* 'urządzenie dźwigowe do układania toru kolejowego ogniwoami', *пчолапыленне* 'zapylenie przez pszczoły', *пылазборнік* 'dysza ssąca odkurzacza', *радыёшум* 'zakłócenia w odbiorze radiowym', *раздрукаванне* 'sporządzenie wydruku komputerowego', *ракетанплан* 'samolot na paliwo rakietowe', *подадапамога* 'pomoc medyczna dla ciężarnych kobiet i przy porożu', *рубрыкацыя* 'umieszczenie w odpowiednich rubrykach', *саван* 'koszula, którą nakłada się zmarłemu', *сельгасбанк* 'wiejski bank rolniczy', *сівер* 'mroźny, północny wiatr', *стыплер* 'koń do biegów z przeszkodami', *суботнік* 'czyn społeczny w wolne soboty', *субцімп* 'napis na kadrze filmu dźwiękowego', *тэбенёўка* 'wypas na polach (łąkach) pokrytych śniegiem', *шаршатка* 'długa, gruba igła', *шыян* 'duży słomiany kosz'.

Szczególną trudność w pracy nad słownikiem leksykografowie napotykają w przypadkach, gdy hasło języka wyjściowego nie tylko nie posiada jednowy-

razowgo, dokładnego odpowiednika w języku docelowym, ale także wtedy, gdy translac i transland różnią się pojemnością znaczeniową. Dla przykładu, w języku białoruskim rzeczownik *абшчынік* określa osobę przynależącą do jakiejś grupy: wspólnoty plemiennej, grupy wyznaniowej, gminy, rodziny, organizacji, klasy społecznej. W języku polskim trudno wskazać ekwiwalent o tak dużej pojemności znaczeniowej. Zazwyczaj Polacy mówią o członku partii, członku rodziny, członku organizacji, członkach klasy społecznej czy grupy wyznaniowej. Struktura słownika nie pozwala jednak uwzględnić tak wielu elementów definicyjnych, co zmusza leksykografa do wyboru w języku docelowym odpowiednika niedoskonałego, który nie oddaje złożoności semantycznej hasła wyjściowego. Zaproponowany w *Słowniku białorusko-polskim* wydanym w 2012 r. rozbudowany ekwiwalent 'członek wspólnoty (gminy, bractwa)' nie uwzględnia wszystkich znaczeń białoruskiego hasła wyjściowego, ale oddaje jego istotę poprzez wykorzystanie ogólnego, pojemnego znaczeniowo rzeczownika *wspólnota*.

Inną strategią radzenia sobie z jednostkami leksykalnymi o różnej pojemności semantycznej jest uwzględnienie w polskim ekwiwalencie synonimów. Białoruski rzeczownik *працэнак* cechuje szersza, w porównaniu z językiem polskim, pojemność znaczeniowa. Wyraz ten używany jest zarówno w języku literackim, jak i gwarach, w dodatku w różnych znaczeniach. W języku literackim oznacza zarówno słup, jak filar czy listwę, która znajduje się między oknami lub drzwiami. W języku polskim na określenie podobnego elementu stosuje się nazwy *filar międzyokienny* (*międzydrzwiowy*), *ścianka* (*kolumna*) *między oknami* (*drzwiami*), co znalazło swoje odzwierciedlenie w ekwiwalencie zamieszczonym w przywołanym wyżej słowniku: *słup (filar) międzyokienny (międzydrzwiowy)*. W tym przypadku leksykografowie nie uwzględnili znaczenia gwarowego: 'prosta droga rozdzielająca pole'.

Wykorzystanie w polskim translacie synonimów jest jednym z podstawowych środków derywacji ekwiwalentów różniących się pojemnością znaczeniową. W słownikach synonimy bliskie znaczeniowo zazwyczaj podawane są w nawiasach, por. *зверабой* 'dziurawiec zwyczajny (świętojański)', *драбавік* 'strzelba myśliwska (śrutówka)', *дэрматоз* 'choroba (schorzenie) skóry', *рабіннік* 'lasek (zagajnik) jarzębinowy', *радыёперадача* 'audycja (transmisja) radiowa', *рыбапрамысловец* 'właściciel przedsiębiorstwa rybnego (przetwórni ryb)', *самацвет* 'kamień barwny (kolorowy)', *самаўзнікненне* 'samoistne powstanie (narodzenie się)', *свінавод* // *свінагадовец* 'hodowca świń (trzody chlewnej)', *светаадчуванне* 'odczuwanie świata (rzeczywistości)', *станоўчасць* 'dodatni (pozytywny) charakter', *старасведчына* 'stare (dawne) czasy (dzieje)'. Z kolei różne (choć często zbliżone do siebie) znaczenia translandu zapisywane są w jednym szeregu, por. *дзернарэз* 'rług darniowy, rydelek do darni', *жароўня* 'naczynie z żarem, piecyk żelazny', *рыбнік* pot. 'hodowca ryb, pracownik przetwórstwa rybnego', *самаадвод* 'dobrowolna rezygnacja, rezygnacja z kandydowania', *саланіна* 'solona słonina, peklowane mięso', *саманісец* 'przyrząd piszący, przyrząd rejestrujący', *саміт* 'konferencja (głów państw, rządów), spotkanie na szczycie'.

W polskich translatach bezekwiwalentowych nawias pełni znaczącą funkcję i niejednokrotnie stanowi o trafności i adekwatności zamieszczonego w słowniku

odpowiednika. W relacji do głównego korpusu ekwiwalentu informacje w nawiasach pełnią dwojaką rolę: uszczegóławiają polskie hasło (co nazywam koniunkcją uzupełniającą), por. *вяршкі* 'słodka śmietanka (do kawy)', *жакан* 'kula myśliwska (do niegwintowanej strzelby)', *кают-кампанія* 'salon jadalny (na statku)', *рэнеленты* 'zapachowe środki odstrasżające (owady, gryzonie)', *саміт* 'konferencja (głów państw, rządów)', *самэйнік* 'patelnia (głęboka)' lub też w różnym stopniu modyfikują jego znaczenie (co nazywam koniunkcją wymienną⁴), por. *завочнік* 'student (uczeń) zaoczny', *звершчык* 'osoba kontrolująca (sprawdzająca)', *каналлянік* 'pole (zagon) konopi', *карнік* 'członek oddziału karnego (ekspedycji karnej)', *кафейніца* 'puszka (pudełko) na kawę', *кляновік* 'sok (syrop) klonowy', *крованусканне* 'puszczanie (upust) krwi', *крыіз* 'rejs (podróż) dookoła świata', *куліч* 'bab(k)a wielkanocna', *лёгкавагавік* 'zapaśnik (bokser) wagi lekkiej', *малалетак пот.* 'nieletnie (małe) dziecko', *муніцыпалітэт* 'zarząd (samorząd) miejski', *рубільнік* '(wy)łącznik nożowy', *тэбенёўка* 'wypas na polach (łąkach) pokrytych śniegiem'.

Niewielki procent białorusko-polskiej leksyki bezekwiwalentowej należy do słownictwa potocznego, por. *адгул пот.* 'wolne za pracę w godzinach nadliczbowych', *аднакашнік пот.* 'kolega szkolny', *дзячыха пот.* 'żona diaka', *жабурынне пот.* 'zabi skrzek', *жалеззе пот.* 'złom żelazny', *жур пот.* 'kisiel owsiany', *купальнік пот.* 'kostium kąpielowy', *малалетак пот.* 'nieletnie (małe) dziecko', *медавуха пот.* 'miód pitny', *нестраявік пот.* 'żołnierz oddziałów nielinowych', *пытляванка пот.* 'mąka pytłowa', *роба пот.* 'ubranie robocze', *родзіч пот.* 'krewniak', *рыбіна пот.* 'jedna ryba', *рыбнік пот.* 'hodowca ryb, pracownik przetwórstwa rybnego', *свежына пот.* 'świeże mięso', *старызнік пот.* 'handlarz starzyzną', *стацыянарнік пот.* 'student studiów dziennych (stacjonarnych)'.

Ponadto prawie wszystkie zgromadzone białoruskie hasła słownikowe to rzeczowniki rodzime. Zanotowano zapożyczenia z języka angielskiego: *гандбол* 'piłka ręczna', *батэрфляй* 'styl motylkowy', *стэндар* 'stojak przeciwpożarowy'.

Agnieszka Goral

The Belarusian-Polish dictionaries and lack of translation equivalence (the case of nouns)

A b s t r a c t

The article describes and analyses contemporary Belarusian nouns that lack one-word equivalents in Polish. A list of 450 nouns was retrieved for this study from a variety of dictionaries and scientific sources. The Polish equivalents are analysed in their semantic, lexical and stylistic aspects. Most equivalents represent everyday lexis describing persons, things, buildings, places, diseases, animals and dishes.

⁴ Przy koniunkcji wymiennej transland cechuje szerszy, w porównaniu z translatem, zakres znaczeniowy (por. *завочнік* 1. Student zaoczny. 2. Uczeń zaoczny).

Radosław Kaleta
Warszawa

O pozornych podobieństwach międzyjęzykowych białoruskich i polskich skrótowców

Profesor Stanisław Szadyko (1941–2013)¹ nazwał XX wiek „wiekiem abrewiacji”², gdyż rozwój cywilizacyjny i gospodarczy przyczynił się do ciągłego powstawania neologizmów abrewiaturowych. Możemy to zaobserwować choćby na przykładzie języka angielskiego – międzynarodowego środka komunikacji. Język angielski ma bardzo wiele abrewiatur. W jego amerykańskiej odmianie odnotowano ponad 500 tys. akronimów, półakronimów i skrótów graficznych³. Są one niezwykle popularne (w Internecie dostępny jest nawet specjalny słownik akronimów⁴) i mogą się odnosić do wielu różnych dziedzin, np. abrewiatura MWF ma aż 28 rozwinięć⁵.

Na temat skrótowców powstała bogata literatura przedmiotu⁶ – już 20 lat temu mówiło się o 800 publikacjach poświęconych akronimom we wszystkich

¹ Niniejszy artykuł jest owocem krótkiej rozmowy z Panem Profesorem, który motywował do podjęcia podobnego tematu.

² С. Ш а д ы к а, *Абрэвіятура ў сучасных беларускай, польскай і рускай мовах*, „Беларусіка. Albaruthenica” 1993, № 1, с. 115.

³ S. S z a d y k o, *Skróty graficzne we współczesnym języku białoruskim*, „Acta Albaruthenica” 2008, nr 8, s. 232.

⁴ *The Free Dictionary* [online], <http://acronyms.thefreedictionary.com> [dostęp: 11.09.2013].

⁵ Abrewiatura MWF może oznaczać: 1) Monday Wednesday Friday, 2) Married White Female, 3) Modern Warfare, 4) Metalworking Fluid, 5) Mauritian Wildlife Foundation (Mauritius), 6) Montana Wildlife Federation, 7) Mark Wilkinson Furniture, 8) Micro Wrestling Federation, 9) Midwest Federation, 10) Manitoba Wildlife Federation (Canada), 11) Minhaj Welfare Foundation, 12) Map Window File, 13) Music and Worship Foundation (UK), 14) Multistage Wiener Filter, 15) Menlo Worldwide Forwarding, 16) Mongolian Women's Federation, 17) Medical Working File, 18) Mature White Female, 19) Men With Fibromyalgia, 20) Mitchell's Wool Fat (mydło), 21) Montpellier Wrestling Federation, 22) Mobile Work Force, 23) Mercenaries Wrestling Federation, 24) Mortgage West Financial, 25) Mid West Funding, 26) Milwaukee World Festivals, 27) Mountain Whitefish (ryba), 28) Melbourne Writers Festival (Australia), zob. *The Free Dictionary* [online], <http://acronyms.thefreedictionary.com/MWF> [dostęp: 11.09.2013].

⁶ Zob. np.: З.Ф. К р а ў ч а н к а, *Абрэвіятуры як асобны разрад слоў* [у:] *Лінгвістычныя даследаванні. Зборнік артыкулаў*, рэд. А.Я. С у п р у н, Я.М. К а м а р о ў с к і, І.А. К а р а - б а н ь, Мінск 1971, с. 118–124; Ю.М. К а р д у б а н, *Абрэвіятуры-англіцызмы ў лексічнай сістэме сучаснай беларускай мовы*, „Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 3. Філалогія. Педагогіка. Псіхалогія” 2010, № 3 (104), с. 57–60; Ж.С. С і п л і в е н я, *Абрэвіятуры і ўтварэнні ад іх у сучасных рускай і беларускай мовах*

językach słowiańskich⁷, z czego polskie skrótowce opisano w 90 artykułach i dwóch monografiach, a białoruskie – w 30 artykułach i dwóch rozprawach doktorskich⁸. Mimo to wciąż pozostaje pole do dalszych badań:

„нягледзячы на такую багатую навуковую літаратуру, яшчэ недастаткова высветлены тэорыя, гісторыя і сучасны стан беларускай, польскай і рускай абрэвіяцыі. Між тым праблематыка абрэвіяцыі ўяўляе сабой вельмі цікавую з’яву не толькі ў плане агульнага мовазнаўства, але таксама і ў плане вывучэння гісторыі і сучаснага стану канкрэтнай мовы”⁹.

Prac porównawczych poświęconych białoruskim i polskim abrewiaturom jest mniej. Niewątpliwym polskim specjalistą w tej dziedzinie był wspomniany już Profesor Stanisław Szadyko¹⁰, który opracował m.in. spis 77 najbardziej popularnych białoruskich skrótowców (wraz z polskimi odpowiednikami) opublikowany w *Słowniku białorusko-polskim* wydanym w 2012 roku przez Katedrę Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego¹¹. Natomiast *Руска-беларускі слоўнік скарачэнняў*¹² zawiera ok. 23 tys. akronimów¹³.

Skrótowce były analizowane przez badaczy pod różnym kątem, bo rzeczywistość zagadnienie to jest wieloaspektowe. Skrótowce w języku polskim i języku białoruskim zostały szeroko opracowane¹⁴. Wyróżniono wśród nich różne typy. Oto najczęściej spotykane grupy:

1. Skrótowce literowe (literowce), brus. *літарныя абрэвіятуры*, złożone z pierwszych liter skracanego wyrażenia w jego postaci graficznej

[у:] Тыпалогія ўзаемадзеяння беларускай і рускай моў і праблемы нацыянальнай самаідэнтыфікацыі. *Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі (Мінск, 19–20 красавіка 2011 г.)*, Мінск 2011, с. 280–285; Л. С е г е н ь, *Пытанні абрэвіяцыі ў сучаснай беларускай мове*, „Бiałorutenistyka Białostocka” 2011, т. 3, с. 149–162; Л. С е г е н ь, *Сфера ўжывання абрэвіатур у сучаснай беларускай мове*, „Бiałorutenistyka Białostocka” 2012, т. 4, с. 321–334; powstaje także rozprawa doktorska autorstwa L. S i e g i e ń, *Rola i miejsce akronimów we współczesnym języku białoruskim (na przykładzie tekstów specjalistycznych z zakresu języka biznesu)*, promotor rozprawy: dr hab. M. Sajewicz, prof. UMCS.

⁷ С. Ш а д ы к а, *Абрэвіатура...*, с. 116.

⁸ Тамże; obecnie liczba publikacji z pewnością się zwiększyła; niektóre prace są wymienione w innym miejscu, zob. S. Szadyko, *Skróty graficzne...*, s. 247–248.

⁹ С. Ш а д ы к а, *Абрэвіатура...*, с. 116.

¹⁰ Zob. pr.: С. Ш а д ы к а, *Абрэвіатура...*, с. 115–119; S. S z a d y k o, *Складаныя назойнікі ў сучаснай беларускай мове (на фоне ўсходнеславянскіх і польскіх распрацовак кампазітаў)*, Warszawa 2005, с. 13–14; por. też S. S z a d y k o, *Skróty graficzne...*, s. 231–249, zwłaszcza s. 231–234 oraz 247–248.

¹¹ *Słownik białorusko-polski*, red. Т. С h y l a k - S c h r o e d e r, J. G ł u s z k o w s k a - В а б і с к а, Т. J a s і ń с к а - S o c h a, Warszawa 2012, s. 820–822.

¹² *Руска-беларускі слоўнік скарачэнняў*, Мінск 1996, т. 1–2.

¹³ S. S z a d y k o, *Skróty graficzne...*, s. 232.

¹⁴ Skrótowce w języku polskim zob.: *Słownik ortograficzny języka polskiego wraz z zasadami pisowni i interpunkcji*, red. M. S z y m c z a k, Warszawa 1994 oraz *Wielki słownik ortograficzny PWN* [online], <http://so.pwn.pl/zasady.php?id=629585> [dostęp: 11.09.2013]; skrótowce w języku białoruskim zob. pr.: А.А. Л у к а ш а н е ц, *Абрэвіятуры [у:] Беларускай мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А.А. М і х н е в і ч а, Мінск 1994, с. 9–10; inna nazwa skrótowców w języku białoruskim to *складанаскарачаныя словы* (zob. tamże).

- (nazwy liter skrótowca wymawiane są osobno), np.: pol. *NPB* (en-be-pe) – *Narodowy Bank Polski*, brus. *БНР* (бэ-эн-эр) – *Беларуская Народная Рэспубліка*.
2. Skrótowce głoskowe (głoskowce), brus. *гукавыя абрэвіатуры*, wymawiane jak jeden wyraz (suma głosek), zawierają przynajmniej jedną samogłoskę, np.: pol. *PAN* (wymowa: [pan]) *Polska Akademia Nauk* i brus. *ДАІ* – *дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя*.
 3. Skrótowce grupowe (grupowce, sylabowce), brus. *складовыя абрэвіатуры*, składają się najczęściej z pierwszych sylab, którymi rozpoczynają się skracane słowa, wymawiane są jako suma połączonych głosek, np.: pol. *Polfa* – *Polska Farmacja* i brus. *калгас* – *калектыўная гаспадарка*. W języku białoruskim nie muszą to być zawsze pierwsze sylaby skracanych wyrazów – mogą być też inne przypadki, np. brus. *раддом* – *радзільны дом* (połączenie początku jednego słowa z drugim słowem) czy brus. *манед* – *ма(тацыкл)+(веласі)нед* (połączenie początku jednego słowa z końcem drugiego słowa).
 4. Skrótowce mieszane (kombinowane), brus. *змяшаныя абрэвіатуры* (*абрэвіатуры змешанага тыпу*), są kombinacjami wymienionych powyżej typów; wyróżnia się m.in. skrótowce literowo-głoskowe, np. *CBOS* – *Centrum Badania Opinii Społecznej* (wymowa: [ce-bos]), literowo-grupowe, np. *PZMot* – *Polski Związek Motorowy* (wymowa: [pe-zet-mot]), głoskowo-grupowe, np. *Polmos* – *Polski Monopol Spirytusowy* (wymowa: [pol-mos]). Przykład białoruski skrótowca mieszanego: *БелАЗ* – *Беларускі аўтамабільны завод* (początkowa część słowa łączy się z abrewiaturą).

Analiza porównawcza białoruskich i polskich skrótowców pozwala wydzielić różne ich typy, które omówiono niżej.

Rzadko skrótowce w obu językach mają to samo znaczenie i podobną formę, zdarza się to np. przy dosłownym tłumaczeniu, np.:

- 1) brus. *МАБ* – *Міжнародная асацыяцыя беларусістаў* i pol. *MAB* – *Międzynarodowa Asocjacja Białorutenistów*;
- 2) brus. *НБП* – *Нацыянальны банк Польшчы* i pol. *NBP* – *Narodowy Bank Polski*;
- 3) brus. *ПАН* – *Польская акадэмія навук* i pol. *PAN* – *Polska Akademia Nauk*;
- 4) brus. *ПИН* – *персанальны ідэнтыфікацыйны нумар* i pol. *PIN* – *personalny identyfikacyjny numer*;
- 5) brus. *ЭКГ* – *электракардыяграма* i pol. *EKG* – *elektrokardiogram*;
- 6) brus. *ЭЭГ* – *электраэнцэфалаграма* i pol. *EEG* – *elektroencefalogram*.

Niektóre skrótowce w języku białoruskim oparte na translatach nazw deskryptywnych są dostosowane do rodzimych zasad pisowni, podczas gdy w języku polskim zostały zachowane w oryginale, zwłaszcza gdy odnoszą się do realiów obcych, np. korespondują ze skrótowcami z języka angielskiego, np.:

- 1) brus. *ЗША* – *Злучаныя Штаты Амерыкі* i pol. *Stany Zjednoczone Ameryki* (oficjalna nazwa w polskim wariantcie, skrótowiec jednak zachowany

woryginale – *USA – United States of America*, chociaż w oryginale bardzo często występuje zapis z kropkami: *U.S.A.*, co jednak w języku polskim jest błędem¹⁵);

- 2) brus. *ВІЧ – Вірус імунадэфіцыту чалавека* i pol. *ludzki wirus niedoboru odporności*, skrótowiec jednak zachowany w oryginale – *HIV* – z ang. *human immunodeficiency virus*;
- 3) brus. *СНІД – сіндром набытага імунадэфіцыту* i pol. *zespół nabytego niedoboru (upośledzenia) odporności*, skrótowiec jednak zachowany w oryginale – *AIDS* – z ang. *Acquired Immunodeficiency Syndrome* lub *Acquired Immune Deficiency Syndrome*.

W języku białoruskim i języku polskim zdarza się także, że skrótowiec ma formę zaczerpniętą z oryginału, np.:

- 1) brus. *АБС – антыблакіравачная сістэма* i pol. *ABS* – por. ang. *ABS – Anti-Lock Braking System* ('urządzenie zapobiegające blokowaniu kół samochodu lub motocykla w czasie hamowania'¹⁶);
- 2) brus. *УЕФА – Еўрапейскі саюз футбольных асацыяцый* i pol. *UEFA* – por. ang. *UEFA – Union of European Football Associations (Unia Europejskich Związków Piłki Nożnej)*;
- 3) brus. *ВІП – вельмі важная асоба* i pol. *VIP* – por. ang. *VIP – Very Important Person* ('bardzo ważna osoba').

Czasem skrótowce tego typu są dostosowane do białoruskich wzorców fonetycznych – np. akania:

- 1) brus. *НАТА – Арганізацыя Паўночнаатлантычнага дагавора* – na wzór ang. *NATO – North Atlantic Treaty Organisation (Organizacja Paktu Północno-Atlantyckiego)*;
- 2) brus. *ЮНЕСКА – Арганізацыя Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры* – na wzór ang. *UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury)*.

Bywa też tak, że dany skrótowiec może mieć więcej niż jedno rozwinięcie w obu językach (przykład nr 1) lub tylko jednym z nich (przykład nr 2), np.:

- 1) brus. *ЕС – Еўрапейскі Саюз* 'Unia Europejska (UE)' lub *Еўрапейскі Савет* 'Rada Europy (RE)'¹⁷ i pol. *AZS – Akademicki Związek Sportowy* lub *atopowe zapalenie skóry*;
- 2) brus. *ВС – Вярхоўны Суд* 'Sąd Najwyższy' i pol. *WS – Wojska Specjalne, Wydział Szkolenia, Wydział Sztuki, Wydział Sędziowski*.

Inny rodzaj pozornego podobieństwa występuje między abrewiaturami w jednym języku a słowami specjalistycznymi (nieskrótowcami) w innym języku¹⁸, np.:

¹⁵ *Wielki słownik ortograficzny PWN* [online], <http://so.pwn.pl/zasady.php?id=629763> [dostęp: 11.09.2013].

¹⁶ *Słownik języka polskiego* [online], <http://sjp.pwn.pl/szukaj/abs> [dostęp: 11.09.2013].

¹⁷ Por. Ж.С. С і п л і в е н я, *Абрэвіятуры...*, s. 283 (podano tam inne przykłady białoruskich skrótowców, które mają więcej niż jedno rozwinięcie, przy czym takie zjawisko nazwano homonimią abrewiatur).

- 1) brus. АГА – адміністрацыйна-гаспадарчы аддзел i Аha – ‘imię władcy starożytnego Egiptu’;
- 2) brus. ГЭС – гідраэлектрастанцыя (‘elektrownia wodna’) i hes – ‘dźwięk h obniżony o pół tonu’;
- 3) brus. ДАІ – Дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя (Państwowa Inspekcja Samochodowa, Wydział Kontroli Ruchu Drogowego) i Dai – ‘jedna z etnicznych mniejszości w Chinach’;
- 4) brus. ЛіМ – Літаратура i Мастацтва (‘Literatura i Sztuka’ – tygodnik) i lim – ‘symbol pojęcia matematycznego limes, granica funkcji, ciągu’ (brus. ліміт);
- 5) brus. МАБ – Міжнародная асацыяцыя беларусістаў i Mab – ‘mały wewnętrzny księżyc Urana’;
- 6) brus. НАТА – Арганізацыя Паўночнаатлантычнага дагавора i Nata – ‘wieś na Cyprze’, Nata – ‘nazwa wody mineralnej’;
- 7) brus. СПА – Сістэма супрацьнаветранай абароны i Spa – ‘nazwa miasta’ lub spa/SPA – ‘centrum odnowy biologicznej’.

W dalszej części niniejszego artykułu główna uwaga poświęcona będzie grupie takich białoruskich i polskich skrótowców, które dla osób znających oba języki odznaczają się podobieństwem struktury, lecz odnoszą się do innych realiów kulturowo-językowych (wymowa może się różnić). Niżej zostanie zaprezentowanych 40 par takich przykładów:

- 1) brus. АА – акцыянернае аб’яднанне, ‘spółka akcyjna (SA)’ i pol. АА – *Anonimowi Alkoholicy*;
- 2) brus. ААН – Арганізацыя Аб’яднаных Нацый, ‘Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ)’ i pol. ААН – *Archiwum Akt Nowych*¹⁹;
- 3) brus. АЗП – адвольнае запамінальнае прыстасаванне – inform. RAM (ang. *Random Access Memory – pamięć o dostępie swobodnym*) i pol. АЗР – *Archeologiczne Zdjęcie Polski*²⁰, *Aeroklub Ziemi Pilskiej*²¹ lub *Aeroklub Ziemi Piotrkowskiej*²²;
- 4) brus. АЗС – аўтазаправачная станцыя, ‘stacja benzynowa’ i pol. АЗС – *Akademicki Związek Sportowy* lub *atorowe zapalenie skóry*;
- 5) brus. АК – аўтамат Калашнікава, ‘automat Kałasznikowa’, potocznie ‘kałasznikow’ i pol. АК – *Armia Krajowa*;

¹⁸ Por. polsko-rosyjskie absolutne mylące podobieństwa międzyjęzykowe fonetyczne, wydzielone przez Z. Grosbarta, np. pol. АК (wymowa ‘aka’ – *Armia Krajowa*) i ros. Ока (wymowa ‘aka’ – nazwa rzeki), za: Z. Grosbart, *Teoretyczne problemy przekładu literackiego w ramach języków bliskopokrewnych (na materiale języka polskiego i języków wschodniosłowiańskich)*, Łódź 1984, s. 116; por. też Ж.С. С і п л і в е н я, *Абрэвіятуры...*, s. 283.

¹⁹ Archiwum Akt Nowych [online], www.aan.gov.pl/ [dostęp: 26.07.2013].

²⁰ Jest to nazwa przedsięwzięcia, które jest realizowane w całej Polsce od 1978 r., a którego celem jest poszukiwanie, rejestrowanie i nanoszenie na mapy stanowisk archeologicznych, by uzyskać informacje potrzebne do celów naukowych i konserwatorskich związanych z ochroną zabytków.

²¹ Aeroklub Ziemi Pilskiej [online], www.azp.pila.pl/ [dostęp: 26.07.2013].

²² Aeroklub Ziemi Piotrkowskiej [online], www.azp.com.pl/# [dostęp: 26.07.2013].

- 6) brus. *AT* – *акцыянернае таварыства* ‘spółka akcyjna’ i pol. *AT* – *akademia teatralna*²³;
- 7) brus. *БДУ* – *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт* ‘Białoruski Uniwersytet Państwowy’ i pol. *BDU* – *Bank Dziecięcych Uśmiechów*²⁴;
- 8) brus. *ВАК* – *Вышэйшая атэстацыйная камісія* ‘Centralna Komisja Kwalifikacyjna (CKK)’ i pol. *WAK* – *Wyborcza Akcja Katolicka*²⁵, *Wyzwoleńcza Armia Kosowa*, *Wytwórnia Artykułów Kauczukopochodnych*²⁶, *Wielkie Archiwum Komiksu*²⁷;
- 9) brus. *ВКЛ* – *Вялікае Княства Літоўскае* ‘Wielkie Księstwo Litewskie’ i pol. *WKŁ* – *Wydawnictwa Komunikacji i Łączności*²⁸, *Wojskowe Koło Łowieckie*²⁹;
- 10) brus. *ВНП* – *валавы нацыянальны прадукт* ‘produkt krajowy brutto (PKB)’ i pol. *WNP* – *Wspólnota Niepodległych Państw*;
- 11) brus. *ВПС* – *Ваенна-наветраныя сілы* ‘wojska lotnicze’ i pol. *WPS* – *Wydział Polityki Społecznej*³⁰, *Wojewódzka Przychodnia Stomatologiczna*³¹, *Wieś Pełna Skarbów*³²;
- 12) brus. *ВС* – *Вярхоўны Суд* ‘Sąd Najwyższy’ i pol. *WS* – *Wojska Specjalne*, *Wydział Szkolenia*, *Wydział Sztuki*, *Wydział Sędziowski*;
- 13) brus. *ВУ* – *Варшаўскі ўніверсітэт* ‘Uniwersytet Warszawski’ i pol. *WU* – *Wirtualna Uczelnia*³³;
- 14) brus. *ВУП* – *валавы ўнутраны прадукт* ‘produkt krajowy brutto (PKB)’ i pol. *WUP* – *Wojewódzki Urząd Pracy*;
- 15) brus. *ЛФК* (эл-фэ-ка) – *лячэбная фізкультура* ‘fizjoterapia’ i pol. *ŁFK* – *Łódzkie Forum Komunikacyjne*³⁴;
- 16) brus. *МАК* – *Міжнародны алімпійскі камітэт* ‘Międzynarodowy Komitet Olimpijski (MKO)’ i pol. *MAK* – *Moto Auto Klub*³⁵;
- 17) brus. *МЗП* – *мінімальная зароботная плата* ‘płaca minimalna’ i pol. *MZP* – *Małopolski Związek Pracodawców*³⁶, *Miejski Zakład Pogrzebowy*³⁷;

²³ Por. także: *at* – wykrzyknik wyrażający niecierpliwość, pobłażanie, lekceważenie itp.; *at* – symbol atmosfery technicznej (dawna jednostka ciśnienia); *At* – symbol pierwiastka chemicznego, astatu; *at* – laotański grosz – za: *Słownik języka polskiego* [online], <http://sjp.pl/at> [dostęp: 26.07.2013]; por. także Wikipedia [online], <http://pl.wikipedia.org/wiki/At> [dostęp: 26.07.2013].

²⁴ Program grantowy Fundacji Banku Zachodniego WBK, zob. Bank Dziecięcych Uśmiechów [online], <http://fundacja.bzwbk.pl/tag/bdu/> [dostęp: 26.07.2013].

²⁵ Komitet wyborczy startujący w wyborach do parlamentu w 1991 r.

²⁶ Wytwórnia Artykułów Kauczukopochodnych [online], www.wak.com.pl/ [dostęp: 26.07.2013].

²⁷ Wielkie Archiwum Komiksu [online], www.wak.net.pl/ [dostęp: 26.07.2013].

²⁸ Wydawnictwa Komunikacji i Łączności [online], www.wkl.com.pl/ [dostęp: 26.07.2013].

²⁹ Wojskowe Koło Łowieckie [online], www.wkl308.pl/ [dostęp: 26.07.2013].

³⁰ Lubelski Urząd Wojewódzki w Lublinie [online], www.wps.lublin.uw.gov.pl/ [dostęp: 20.01.2014].

³¹ Wojewódzka Przychodnia Stomatologiczna [online], <http://wps.com.pl/> [dostęp: 20.01.2014].

³² Festiwal Wieś Pełna Skarbów [online], <http://wps.dolinasoly.eu/> [dostęp: 20.01.2014].

³³ Wirtualna Uczelnia [online], <http://wu.swps.pl/start.aspx> [dostęp: 26.07.2013].

³⁴ Łódzkie Forum Komunikacyjne [online], www.komunikacjalodz.fora.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

³⁵ Moto Auto Klub [online], www.mak.waw.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

- 18) brus. *МЗС* – *Міністэрства замежных спраў* ‘Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ)’ i pol. *MZS* – *Miejski Zespół Szkół*;
- 19) brus. *МНС* – *Міністэрства на надзвычайных сітуацыях* ‘Ministerstwo do spraw Wyjątkowych’ i pol. *MNS* – *Moda na sukces*³⁸;
- 20) brus. *МП* – *малое прадпрыемства* ‘małe przedsiębiorstwo’ i pol. *MP* – *Mistrzostwa Polski, Monitor Polski*³⁹;
- 21) brus. *МУС* – *Міністэрства ўнутраных спраў* ‘Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW)’ – i pol. *MUS* – *Małopolski Urząd Skarbowy*⁴⁰, *Ministerstwa Uczące Sie*⁴¹;
- 22) brus. *НПЗ* – *нафтаперапрацоўчы завод* ‘refinaria ropy naftowej’ i pol. *NPZ* – *Narodowy Program Zdrowia*;
- 23) brus. *ПДВ* – *падатак на дабаўленую вартасць* ‘podatek od wartości dodanej (VAT – ang. *Value Added Tax*)’ i pol. *PDW* – *Platforma Dystrybucyjna Wydawnictw*⁴², *Pozdrowienia do więzienia*⁴³;
- 24) brus. *ПК* – *персанальны камп’ютар* ‘komputer osobisty’ i pol. *PK* – *Politechnika Krakowska, Przedsiębiorstwo Komunalne*;
- 25) brus. *СБ* – *Савет Бяспекі* ‘Rada Bezpieczeństwa’ i pol. *SB* – *Służba Bezpieczeństwa*;
- 26) brus. *СБР* – *Саюз Беларусі і Расіі* ‘Związek Białorusi i Rosji (ZBiR)’ i pol. *SBR* – *Starogardzkie Bractwo Rycerskie*⁴⁴;
- 27) brus. *СМІ* – *сродкі масавай інфармацыі* ‘środki masowego przekazu’ i pol. *SMI* – *Szkoła Matematyczno-Informatyczna*⁴⁵;
- 28) brus. *СНД* – *Садружнасць Незалежных Дзяржаў* ‘Wspólnota Niepodległych Państw (WNP)’ i pol. *SND* – *Służew nad Dolinką, Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne*;
- 29) brus. *СП* – 1. *сумеснае прадпрыемства* ‘wspólne przedsiębiorstwo, spółka’; 2. *Саюз пісьменнікаў* ‘Związek Pisarzy’ i pol. *SP* – *Siły Powietrzne*⁴⁶;
- 30) brus. *СПБ* – *Саюз палякаў (на) Беларусі* ‘Związek Polaków na Białorusi’ i pol. *SPB* – *Stowarzyszenie Polskich Barmanów*⁴⁷;
- 31) brus. *ТБ* – *тэлебачанне* ‘telewizja’ i pol. *TB* – *Towarzystwo Biblijne*⁴⁸;

³⁶ Małopolski Związek Pracodawców [online], www.mzp.org.pl/ [dostęp: 20.01.2014].

³⁷ Miejski Zakład Pogrzebowy [online], www.mzp.pl/ [dostęp: 20.01.2014].

³⁸ Polski tytuł amerykańskiej opery mydlanej.

³⁹ *Dziennik Urzędowy Rzeczypospolitej Polskiej* [online], <http://monitorpolski.gov.pl/> [dostęp: 11.09.2013].

⁴⁰ Małopolski Urząd Skarbowy [online], www.mus.krakow.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁴¹ Ministerstwa Uczące Sie [online], www.mus.edu.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁴² Platforma Dystrybucyjna Wydawnictw [online], www.platformapdw.pl/ [dostęp: 20.01.2014].

⁴³ *Miejski słownik slangu i mowy potocznej* [online], www.miejski.pl/slowo-PDW [dostęp: 20.01.2014].

⁴⁴ Starogardzkie Bractwo Rycerskie [online], www.sbr.cba.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁴⁵ Szkoła Matematyczno-Informatyczna [online], www.smi.rzeszow.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁴⁶ Siły Powietrzne [online], www.sp.mil.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁴⁷ Stowarzyszenie Polskich Barmanów [online], www.spb-pba.org.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁴⁸ Towarzystwo Biblijne [online], www.tb.org.pl [dostęp: 11.09.2013].

- 32) brus. *ТЗ* – таварны знак⁴⁹ ‘znak towarowy’ i pol. *ТЗ* – *Тыгодник Замойски*;
 33) brus. *ТП* – тарыфны план ‘plan taryfowy’ i pol. *ТП* – *Telekomunikacja Polska, Тыгодник Пюцки*;
 34) brus. *УП* – унітарнае прадпрыемства⁵⁰ ‘przedsiębiorstwo unitarne’ i pol. *UP* – *Unia Pracy, Urząd Pracy, Uniwersytet Pedagogiczny, Uniwersytet Przyrodniczy*;
 35) brus. *ФБР* (фэ-бэ-эр) – Федэральнае бюро расследаванняў (ang. *Federal Bureau of Investigation, FBI*) ‘Federalne Biuro Śledcze’ albo ‘Federalny Urząd Śledczy’ i pol. *FBR* – *Firma Brokowska Remedium*⁵¹;
 36) brus. *ФЗП* – Фонд зароботнай платы ‘Fundusz Płac (FP)’ i pol. *FZP* – *Fundacja Zdrowia Publicznego*⁵²;
 37) brus. *ФК* – фінансавы канцэрн ‘koncern finansowy’ i pol. *FK* – *Filarmonia Krakowska*;
 38) brus. *ФСС* – Фонд сацыяльнага страхавання ‘Fundusz Ubezpieczeń Społecznych’ i pol. *FSS* – *Fundusz Stypendialny i Szkoleniowy*⁵³;
 39) brus. *ЦАБ* – Цэнтральнае адраснае бюро ‘Centralne Biuro Adresowe’ i pol. *CAB* – *Cyfrowe Archiwum Bemowa*⁵⁴;
 40) brus. *ЦРУ* – Цэнтральнае разведвальнае ўпраўленне ЗША ‘Centralna Agencja Wywiadowcza USA’ (*CIA* – ang. *Central Intelligence Agency*) i pol. *CRU* – *Centrum Roszczeń Ubezpieczeniowych*⁵⁵.

Co do wymowy białoruskich i polskich skrótowców, to warto wspomnieć, że nie zawsze jest ona podobna w obu językach jak w przypadku *БДУ/BDU* (brus. [бэ-дэ-у] i pol. [be-de-u]) – *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт* (*Białoruski Uniwersytet Państwowy*) i *Bank Dziecięcych Uśmiechów*. Wymowa w wielu przypadkach może być różna w obu językach, np. brus. *АЗС* ([а-зэ-эс]) – *аўтазаправачная станцыя*, ‘stacja benzynowa’ i pol. *AZS* ([a-zet-es]) – *Akademicki Związek Sportowy* lub *atopowe zapalenie skóry*. Wymowa niektórych głosek może nie pokrywać się z ich odpowiednikami przyjętymi w alfabecie białoruskim, np. *Ф* (эф) może być wymawiane jak *фэ*, np.: brus. *ФБР* (фэ-бэ-эр) – *Федэральнае бюро расследаванняў* i brus. *ЛФК* (эл-фэ-ка) *лячэбная фізкультура* ‘fizjoterapia’, a *М* (эм) i *Н* (эн) mogą być wymawiane jak *мэ* i *нэ*⁵⁶.

⁴⁹ Por. *Дзяржаўны стандарт Рэспублікі Беларусь, СТБ 7.12.-2001* [online], www.belmapo.by/downloads/2012/biblioteka/oformlenie-spiska/gost7_12_200.pdf [dostęp: 11.09.2013].

⁵⁰ *Закон Рэспублікі Беларусь. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* [online], http://libelli.narod.ru/misc/rules.htm#_Toc204867451 [dostęp: 11.09.2013].

⁵¹ *Firma Brokowska Remedium* [online], www.fbr.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁵² *Fundacja Zdrowia Publicznego* [online], www.fzp.com.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁵³ *Fundusz Stypendialny i Szkoleniowy* [online], www.fss.org.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁵⁴ *Cyfrowe Archiwum Bemowa* [online], <http://cab.waw.pl/> [dostęp: 11.09.2013].

⁵⁵ *Centrum Roszczeń Ubezpieczeniowych* [online], www.cru.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁵⁶ Warto dodać, że *Закон Рэспублікі Беларусь. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*, *op. cit.* podaje informację, że w przypadku niektórych białoruskich skrótów wymowa różni się od formy pisanej, np. *ТЮГ* – *Тэатр юнага глядача* (wymowa [ц’ух]), *РІВШ* – *дзяржаўная ўстанова адукацыі „Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы”* (wymowa [ры’ўш]). W języku polskim wiele skrótowców ma akcent oksytoniczny (na ostatniej sylabie), np. *BBC* – *British Broadcasting Corporation* (wymowa [bibis-i]), *AWS* – *Akcja Wyborcza Solidarność*

Interesującą kwestię stanowią skrótowce, które są w języku homonimami nie tylko międzyjęzykowymi, lecz także wewnątrzjęzykowymi⁵⁷, np.:

- 1) brus. *МАК* – *Міжнародны алімпійскі камітэт* ‘Międzynarodowy Komitet Olimpijski (MKO)’ i pol. *МАК* – *Moto Auto Klub*⁵⁸; dodatkowo w obu językach występuje mylące podobieństwo z nazwą rośliny z rodziny makowatych – brus. *мак* i pol. *mak*.
- 2) brus. *МУС* – *Міністэрства ўнутраных спраў* ‘Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW)’ – i pol. *MUS* – *Małopolski Urząd Skarbowy*⁵⁹, *Ministerstwa Uczące Się*⁶⁰; dodatkowo występuje mylące podobieństwo z nazwą deseru – brus. *мус* i pol. *mus* – a w języku polskim także ze słowem *mus* w znaczeniu ‘przymus’.

Kolejne pozorne podobieństwa międzyjęzykowe dotyczą konwencji używania w języku białoruskim i języku polskim małej i wielkiej litery⁶¹. W języku białoruskim wielką literą może być pisane tylko pierwsze słowo w pełnych nazwach organów państwowych i innych organizacji⁶², po polsku wielkimi literami pisane są wszystkie słowa, np.:

- 1) brus. *БДУ* – *Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт* i pol. *Białoruski Uniwersytet Państwowy*;
- 2) brus. *МЗС* – *Міністэрства замежных спраў* i pol. *Ministerstwo Spraw Zagranicznych*;
- 3) brus. *МУС* – *Міністэрства ўнутраных спраў* i pol. *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych*.

Niektóre białoruskie i polskie skrótowce mogą także przypominać abrewiatury w innych językach, np. w języku angielskim, por.:

- 1) brus. *АА* – *акцыянернае аб’яднанне*, ‘spółka akcyjna’ (SA), pol. *АА* – *Анонімові Алкохоліцы* i ang. *AA* – *Alcoholics Anonymous* oraz *American Airlines*;
- 2) brus. *ААН* – *Арганізацыя Аб’яднаных Нацый*, ‘Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ)’ i pol. *ААН* – *Archiwum Akt Nowych* i ang. *ААН* – *American Academy of Neurology*⁶³ oraz *Afghanistan Analysts Network*⁶⁴.

Bywa też tak, że białoruski skrótowiec nie ma swego pozornego podobieństwa w języku polskim, ale ma je w innym języku, np. językach: angielskim, niemieckim czy portugalskim, np.:

(wymowa [awues]). Co ciekawe, zapożyczone angielskie skrótowce są wymawiane głoskowo, a nie jak w języku angielskim, literowo, np.: *UFO* – *unidentified flying object* (wymowa: pol. [ufo], ang. [ju-ef-ou]), *VIP* – *very important person* (wymowa: pol. [wip], ang. [wi-aj-pi]).

⁵⁷ Por. K. W o j a n, *Wstęp do badań wieloznaczności leksemów w ujęciu kontrastycznym*, Gdańsk 2010, s. 213–214.

⁵⁸ Moto Auto Klub [online], www.mak.waw.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁵⁹ Małopolski Urząd Skarbowy [online], www.mus.krakow.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁶⁰ Ministerstwa Uczące Się [online], www.mus.edu.pl/ [dostęp: 11.09.2013].

⁶¹ Por. zasady pisowni małej i wielkiej litery w języku białoruskim: *Закон Рэспублікі Беларусь. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі* [online], http://libelli.narod.ru/misc/rules.htm#_Toc204867449 [dostęp: 11.09.2013] i języku polskim: *Wielki słownik ortograficzny PWN* [online], [tp://so.pwn.pl/zasady.php?id=629369](http://so.pwn.pl/zasady.php?id=629369) [dostęp: 11.09.2013].

⁶² Zob. *Закон Рэспублікі Беларусь. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі*, op. cit.

⁶³ Academy of Neurology [online], www.aan.com/ [dostęp: 26.07.2013].

⁶⁴ Afghanistan Analysts Network [online], www.afghanistan-analysts.org/ [dostęp: 26.07.2013].

- 1) brus. *АБСЕ – Арганізацыя па бяспецы і супрацоўніцтву ў Еўропе* (*OBWE – Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie*) i ang. *ABSE – Atom-Based Software Engineering*⁶⁵ lub *the Association of Boat Safety Examiners*⁶⁶;
- 2) brus. *КДБ – Камітэт дзяржаўнай бяспекі* (*Komitet Bezpieczeństwa Państwowego*) i ang. *KDB – Korea Development Bank*;
- 3) brus. *СССР – Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік* i ang. *SSSR – The Society for the Scientific Study of Religion*⁶⁷;
- 4) brus. *ДАІ – Дзяржаўная аўтамабільная інспекцыя* (*Państwowa Inspekcja Samochodowa, Wydział Kontroli Ruchu Drogowego*) i niem. *DAI – Deutsche Archäologische Institut*⁶⁸;
- 5) brus. *ЦСУ – Цэнтральнае статыстычнае ўпраўленне* (*Centralny Urząd Statystyczny*) i niem. *CSU – Christlich-Soziale Union*⁶⁹;
- 6) brus. *МНС – Міністэрства па надзвычайных сітуацыях* (*Ministerstwo do spraw Wyjątkowych*) i port. *MNS – Movimento Nacional-Sindicalista*⁷⁰.

Pozorne podobieństwo międzyjęzykowe stanowi także forma zapisu skrótowców w przypadkach zależnych. W języku białoruskim końcówka fleksyjna jest pisana małą literą łącznie ze skrótowcem, np.:

- 1) *працаваў на МАЗе* (*МАЗ – Мінскі аўтамабільны завод*),
- 2) *рамонт ЦУМа*⁷¹ (*ЦУМ – Цэнтральны ўніверсальны магазін*),
- 3) *рэцэнзія ў ЛіМе* (*ЛіМ – Літаратура і Мастацтва*),
- 4) *прадаўцы ГУМа* (*ГУМ – Галоўны ўніверсальны магазін*),
- 5) *побач з БелАЗам*⁷² (*БелАЗ – Беларускі аўтамабільны завод*).

W języku polskim zaś końcówkę fleksyjną po spółgłoskach twardych piszemy małą literą i oddzielamy od tematu łącznikiem, np.:

- 1) *wyjazd do RFN-u* (*RFN – Republika Federalna Niemiec*),
- 2) *poszedł do PAN-u* (*PAN – Polska Akademia Nauk*),
- 3) *wybory w PSL-u*⁷³ (*PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe*).

Pozorne podobieństwa międzyjęzykowe białoruskich i polskich skrótowców zaprezentowane w niniejszym szkicu można włączyć do programu zajęć językowych i to zarówno na lektoratach języka białoruskiego dla Polaków, jak i lektoratach języka polskiego dla Białorusinów. Warto więc zajęcia o najpopularniejszych skrótowcach w danym języku wzbogacić o walor właśnie pozornych

⁶⁵ Atom-Based Software Engineering [online], www.abse.info/ [dostęp: 26.07.2013].

⁶⁶ The Association of Boat Safety Examiners [online], www.abse.org.uk/ [dostęp: 26.07.2013].

⁶⁷ The Society for the Scientific Study of Religion [online], www.sssrweb.org [dostęp: 11.09.2013].

⁶⁸ Niemiecki Instytut Archeologiczny.

⁶⁹ Partia Unia Chrześcijańsko-Społeczna w Bawarii.

⁷⁰ Ruch Narodowych Syndykalistów – portugalski skrajnie prawicowy ruch syndykalistyczny z lat 30. XX w.

⁷¹ За: Закон Рэспублікі Беларусь. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі, *op. cit.*

⁷² А. Ф і л і н о в і ч, *Беларуская мова. Дапаможнік для студэнтаў беларускай філалогіі. II курс*, Беласток 2007, с. 59.

⁷³ *Wielki słownik ortograficzny PWN* [online], <http://so.pwn.pl/zasady.php?id=629586> [dostęp: 11.09.2013].

podobieństw międzyjęzykowych, choćby na przykładzie krótkich zdań wyrwanych z kontekstu, które mogą (choć nie muszą) wywołać u kursantów błędne skojarzenia. Na przykład w zdaniach: *ВНП не будзе расці* oraz *Беларуская кампанія набыла ў Польшчы АЗС* mogą Polakom błędnie skojarzyć się ze Wspólnotą Niepodległych Państw (WNP) oraz Akademickim Związkiem Sportowym (AZS). Podobne zdania można też ułożyć po polsku dla Białorusinów uczących się języka polskiego jako obcego, np. *Polskie organizacje mogą wspomóc BDU* (gdzie BDU to *Bank Dziecięcych Uśmiechów* a nie *БДУ – Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт*). Tego typu ćwiczenia urozmaicają zajęcia na temat skrótowców i wprowadzają elementy gry językowej, co na lektoratach może być dodatkowym czynnikiem wzbudzającym zainteresowanie kursantów i wzbogacającym znajomość języka, który chcą opanować.

Radosław Kaleta

Apparent Interlinguistic Similarity of Belarusian and Polish Acronyms

Abstract

The paper reviews apparent interlinguistic similarities between Belarusian and Polish acronyms, as exemplified by the pair *ВНП – валавы нацыянальны прадукт* and *WNP – Wspólnota Niepodległych Państw*. Several groups of Belarusian-Polish acronyms are distinguished according to their form, meaning, spelling and pronunciation. The comparative analysis reveals the presence of a few types of Belarusian acronyms that are formally similar to Polish acronyms. On the other hand meanings and pronunciation of acronyms in two languages can be different.

Ігар Клімаў
Мінск

Кантамінацыя гукаў *i (y) ~ e* пад польскім уплывам у гісторыі беларускай мовы

У гісторыі беларускай мовы маецца адна цікавая з’ява, на якую чамусьці мала звярталася ўвагі. Ва ўсялякім выпадку, яе зусім не ўлічваюць ні дыяхраністы, ні этымолагі, ні прадстаўнікі іншых лінгвістычных напрамкаў. Між тым яна даволі адметная і прадстаўлена дастаткова разнастайным моўным матэрыялам. Яе ўлік дазваляе даць несупярэчлівую інтэрпрэтацыю некаторым моўным фактам, у т.л. спрэчным ці няясным.

Хаця ў сваім генезісе гэта – фанетычная з’ява, у сучаснай беларускай мове яна рэпрэзентавана толькі лексічна. Гэта, у дадатак, яшчэ і чужынная з’ява, якая не абумоўлена развіццём фаналагічнай сістэмы беларускай мовы, а навіязана іншамоўным уздзеяннем – польскім. Пашырэнне гэтай з’явы звязанае з моцным польскім уплывам на Беларусь у XVI–XVIII стст. – як на маўленне мясцовых эліт (а затым і больш шырокіх колаў), так і на старабеларускае пісьменства таго часу. Гаворка ідзе пра кантамінацыю гукаў *i (y) ~ e*, прадстаўленую на беларускай глебе першапачаткова ў паланізмах, але затым і ў аўтахтоннай лексіцы (хаця і даволі выбарліва, напачатку так або інакш [тэматычна, паводле ўжытку] блізкую польскаму ўплыву, але затым і на іншую].

Кантамінацыя гукаў *i (y) ~ e* ў гісторыі польскай мовы ўзнікала ў выніку дзеяння трох блізкіх паміж сабой фанетычных працэсаў: а) рэфлексіяцыя прасл. **ьr* (і **ьr’*) як *e* перад мяккім (у т. л. функцыянальна) зычным або губным ці заднеязычным у спалучэннях прасл. **TrьT’ / TrьT*, але часам – як *i*, *y* (не зусім ясна, пры якіх умовах: дыялектальна ці з пэўнага моманту)¹; б) развіццё галосных у спалучэннях з плаўнымі (*ir / yr*, а таксама *il / yl, it / yt*) у польскай мове XIII–XVI стст. як *y* і *(y)*, так і ў *e* (зноў не зусім ясна, пры падтрымцы якіх чыннікаў), з якіх апошні рэфлекс, *e*, у XVI–XVII стст. стаў пануючым перад *r*, а *i (y)* застаўся амаль адзіна магчымым перад *l, ł* (за выключэннем дыялектаў)²; в) кампенсацыйнае звужэнне (ці інакш – падвышэнне

¹ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964, s. 119–120; W. K u r a s z k i e w i c z, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego z wyborem tekstów staropolskich do ćwiczeń*, Warszawa 1970, s. 69; S. R o s p o n d, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 95–96.

² Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *op. cit.*, s. 69–71, 75–76; W. K u r a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 69.

артыкуляцыі) галоснага *e* (гістарычна – спрадвечна ці другасна доўгага (у т.л. з прасл. **e*), г. зн. не, напрыклад, *e* < прасл. **ь*)³, што прыводзіла да ўтварэння закрытага гука, т. зв. *e* *rochylonego*, ці *ścieśnione*, блізкага да *i*, у ці гука, прамежкавага паміж імі; утварэнню такога *e* *rochylonego* спрыялі таксама наступныя санорныя зычныя ў слове⁴. У даўнім польскім пісьме такі *e* *rochylony* часта пазначаўся як *é*, рэдка *é*, часам як *i*, *u*, але мог і ніяк не пазначацца⁵. Такі спецыфічны гук быў уласцівы і польскаму маўленню ў Беларусі (ды Украіне) – г. зв. пальшчызна крэсвай, хаця не вельмі часта пазначаўся там на пісьме⁶. У самой польскай мове ўсе гэтыя тры з’явы зараз адносяцца да амярцвелых, нядзеючых [за выключэннем часткі дыялектаў (пераважна на поўдні і захадзе), дзе засталіся закрытыя галосныя, у т. л. *e* *rochylony*], яны захавалі вынікі свайго дзеяння толькі ў некаторых лексемах (ці асобных марфемах).

Хаця ўсе гэтыя працэсы адбываліся ў польскай мове, аднак дзякуючы інтэнсіўным моўным кантактам пакінулі свае сляды і ў беларускай мове. Таму іх нельга вытлумачыць, зыходзячы толькі з сістэмы беларускай мовы, неабходна дапускаць іншамоўнае ўздзеянне, а менавіта польскае. Механізм такога міжмоўнага ўздзеяння бачыцца наступны. Гэтыя з’явы пранікалі ў складзе польскага маўлення ў асяроддзе беларускай магнатэрыі і шляхты, дзе затым напраткі, а то і праз спецыфічную арфаэпію – г. зв. шляхецкае маўленне – пераносіліся і на аўтахтонную беларускую лексіку, а затым ішлі глыбей: у асяроддзе мяшчанства і нават дзе-нідзе сялянства, захопліваючы ўсё большыя шыхты лексікі. Таму праявы гэтага працэсу ў гісторыі беларускай мовы даволі разнастайныя лексічна і марфемна. Аднак яны не ўтвараюць нейкай паслядоўнай сістэмы ці суцэльнай тэндэнцыі, праяўляюцца пераважна ў выглядзе хістанняў ці непаслядоўнасцей на значна больш рэгулярным фоне аўтахтонных з’яў. Таму трэба казаць пра кантамінацыю гукаў на беларускай глебе, хаця ў некаторых выпадках можна дапускаць і перайманне пэўнай маўленчай асаблівасці. Праяў кожнай з вышэй вызначаных польскіх з’яў трэба разгледзець паасобку, перш за ўсё на старабеларускім матэрыяле, але і з увагай да некаторых фактаў сучаснага маўлення.

А.

Рэфлекс ёра ў прасл. **TʳьT* / *TʳьTʳ* як *e* (аднолькава ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах) на польскай глебе мог суправаджацца і больш раннім (да XV ст.) рэфлексам ёра як *i* (пасля зацвярдзелых у) перад *r*:

– *wierzch* / *wir(z)ch* SSP-10, 188-191 (і вытв.: *wierchni* / *wirzchni* SSP-10, 191-192, *zwirz(ch)ni*, *zwir(z)chowanie*, *zwir(z)chowany* SSP-11, 503-505, *zwierzchny*,

³ Пра ўмовы падаўжэння гл.: Z. S t i e b e r, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 23–27.

⁴ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *op. cit.*, s. 70, 85–89; W. K u r a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 77–80; S. R o s p o n d, *op. cit.*, s. 60–71.

⁵ R o s p o n d, *op. cit.*, s. 53–54.

⁶ B. S m o l i ń s k a, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. (Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 32; Z. K u r z o w a, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 67–68.

zwierzchność, zwierzchnik SL-6, 1131-1132), адкуль паланізмы *зверхный / звирхный* 'вышэйшы, вярхоўны' ГСБМ-12, 78-79, *зверхность / звирхность* 'улада, паўнамоцтвы' ГСБМ-12, 76-78, *зверхней / звирхней* ГСБМ-12, 75-76 (марфемна больш простыя формы **вирхъ, *вирхний*, здаецца, не існавалі ў старабеларускіх помніках – відаць, іх з'яўленню ў старабеларускі перыяд перашкаджалі больш устойлівыя ўсходнеславянскія формы *верхъ, верхний* ГСБМ-3, 132-133, 136-138);

– *obżerca (obżerca) / obżyrca*, рэдка *obżerstwo / obżyrstwo* SPXVI-19, 525-526, 527, адкуль, аднак, паланізмы толькі з -и- (-ы-): *обжирца (обжырца)* ГСБМ-21, 150, *обжирство (обжырство)* ГСБМ-21, 149-150, што, магчыма, звязана з неаднолькавай дыстрыбуцыяй гэтых формаў у самой польскай мове⁷;

– *czeryony / czyr(z)w(i)ony* SSP-1, 371-372, *czeryony / czyrwony, czeryono / czyrwono* SPXVI-4, 141, 142-148 (і некаторыя вытв.: *czyrwonka / czerywonka* 'крывавае бягунка', *czerywoność / czerywoność* SPXVI-4, 340-341), адкуль фанетычныя паланізмы *чирвоный* (і вытв.)⁸, суч. бел. *чырвоны, чырванець* (заканамерная форма *черв(л)еный* захавалася зараз у іншых усходнеславянскіх мовах – рускай і ўкраінскай), таксама назва месяца: *czyrwiec* SSP-1, 371, *czerywiec / czyrwiec* SPXVI-4, 136-140, стбел. *червецъ* ДЗБМ, 356 (таксама суч. бел. *чэрвень*, назва *Чэрвень*, суч. укр. *червень, червінь* 'чырвань')⁹, адкуль фанетычныя паланізмы стбел. *чирвень / чирвецъ*, на польскі ўплыў паказвае таксама назва масці ў картаж: суч. бел. *чирва*, суч. укр. *чирва*;

– *szermierz / szyrmi(e)rz* 'баец', *szyrmować* SSP-8, 550, *szerm / szyrm* 'удар, замах', *szermować / szyrmować, szermierstwo / szyrmirstwo, szermierz / szyrmierz* 'баец' SL-5, 579-580, адкуль паланізмы *шурмеръ* 'фехтавальшчык, дасканалы воін' (пры больш звычайным *шермеръ*)¹⁰, *шурмерство (шырмерство)* ДЗБМ, 363 і інш.

Аднак у ГСБМ, нягледзячы на дастаткова значную колькасць натацый лексем, не засведчаны некаторыя формы з -i-, вядомыя польскім помнікам, напр.:

– *cierpieć / cir(z)pi(e)ć* SSP-1, 298-304 (і вытв.), *cierpieć (ciérpieć) / cirpieć* SPXVI-3, 485-493 (і вытв.), але ў ГСБМ толькі з -e-: *терпению* (і вытв.) ГСБМ-33, 277-281;

– *dzierżeć (się) / dzirżeć* SSP-2, 304-312, *dzierżeć (się)* (рэдка *dziérżeć*) SPXVI-6, 416-427 (і вытв., напр.: *dzierżawa / dzirżawa, dzierżenie / dzirżenie* SSP-2, 303-304, 312-314, пазней дзеепр. *dzierżan*, назоўнік *dzierżenie* маюць толькі зрэдку *é* SPXVI-6, 410, 427), але толькі *держату(се), держивату(се)* (і вытв.) ГСБМ-8, 51-58;

⁷ Варыянтныя формы *obżerstwo* і *obżyrstwo* ў даўнім польскім пісьменстве мелі больш заканамерныя і пашыраныя варыянты *obżarstwo* і *obżarca* (а таксама *obżerca*, радзей *obżyrca*) SPXVI-19, 524-527, толькі *obżarstwo* і *obżerca* SSP-5, 402.

⁸ Гл. напр.: *чирвоного моря*, А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 150.

⁹ Насуперак ДЗБМ, 356 назву месяца *червецъ* у старабеларускай мове трэба, напэўна, лічыць агульнаславянскім утварэннем, а не польскім запазычаннем. Цікава, што форма *czerywień* SPXVI-4, 141 амаль не вядома польскім літаратурным помнікам XVI ст., але форма *czyrwień* SSP-1, 371 нярэдка ў XV ст.

¹⁰ А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII стст.*, Мінск 1980, с. 63.

– (na)pir(z)we, (na)pir(z)wej (рэдка з -ie-), pir(z)wie (і вытв.), (na)pir(z)(w)szy (рэдка з -ie-), (na)pi(e)r(z)wy SSP-6, 103-116; *pierwej* / *pirwej* SPXVI-24, 97-106, *pier(w)szy* (*piér(w)szy*) / *pir(w)szy* SPXVI-24, 113-130, *pierwy* / *pirwy* SPXVI-24, 130-132 (і вытв.: *pierworodny* / *pirworodny* SPXVI-24, 108-111 і інш.), але толькі *першыі, першоць* ГСБМ-24, 92-94, *перше, першей, першій* ГСБМ-24, 259-261;

– *śmierć* SL-5, 346-348 (хаця раней вядома і форма *śmier(z)ć* / *śmir(z)ć* SSP-9, 24-27, таксама *śmiertelny* / *śmiertelny, śmiertny* / *śmiertny* SSP-9, 30-32), але толькі *смерть* (і вытв.) ГСБМ-31, 480-484;

– *potwi(e)rdzać* (*poćwi(e)rdzać*), *potwi(e)rdz(i)enie* (*poćwi(e)rdzienie*), *potwi(e)rdzić* (*poćwi(e)rdzić*) SSP-6, 505-509, *stwi(e)rdzienie* (*śćwi(e)rdzienie*), *stwi(e)rdzić* (*śćwi(e)rdzić* SSP-8, 493-495, *twi(e)rdzić* (*ćwi(e)rdzić*) SSP-9, 235-236; *potwierdzać* (*się*) (*potwiérdzać* (*się*)) / *potwirdzać*, *potwierdzić* (*się*) (*potwiérdzić*) / *potwirdzić* (*się*) SPXVI-28, 491-496, 502-508 (і вытв., напр. дзеепр. *potwierdzający* / *potwirdzający, potwierdzenie* / *potwirdzenie, potwierdzenie* SPXVI-28, 497-502, 511), але толькі *подтвердзены* (і вытв.) ГСБМ-25, 323, *номвердзены* (і вытв.) ГСБМ-27, 264-270, *ствердзены* (і вытв.) ГСБМ-32, 367-369, *твердзены* (і вытв.) ГСБМ-33, 230-231.

Верагодна, у гэтым выпадку частаўжывальныя словы значна цяжэй падпадалі замене польскімі формамі. Калі гэта так, то тады можна зрабіць выснову, што пранікненне польскіх формаў адбывалася вусным шляхам.

У сувязі з польскім уплывам форму стбел. *чверть* (і вытв.: *чвертня, чвертка* і інш.) ДЗБМ, 356, напэўна, не трэба лічыць паланізмам¹¹, паколькі рэфлекс у яе карані (як і марфемная структура) агульны для польскай і ўсход-неславянскіх моў.

Б.

Спецыфічнае развіццё спалучэнняў *ir* / *yr*, а таксама *il* / *yl*, *it* / *yt* у польскай мове магло даваць рэфлексы як *i* / *y*, так і *e* перад *r*, *l*, *t*, што асабліва добра бачна на прыкладзе паланізмаў старабеларускіх помнікаў (асабліва шматлікі матэрыял для *r*): *kier* / *kir* SPXVI-10, 302, адкуль *кыр* / *кер* (гатунак грубага сукна) ГСБМ-15, 93; толькі *kierować* (*się*) (*e jasne!*) SPXVI-10, 304-305, таксама толькі *керовату(це)* ГСБМ-15, 76, як і суч. укр. *керунок, керувати, керування*, але суч. бел. *кіраваць, кірунак* (і вытв.); *kiermasz* SSP-3, 275 і *kiermasz*, рэдка *kiérmasz* SPXVI-10, 303, адкуль суч. бел. *кірмаш*, але стбел. *кермаш* ГСБМ-15, 75; *czter(z)y* (*czterzej*) / *cztyr(z)y* (*cztyrzej*) SSP-1, 399-403, *czter(z)y* (*cztery*) / *cztyry* SPXVI-4, 243-248 (і вытв.)¹², адкуль *чтыры* (і вытв.) ДЗБМ, 358 і інш. Адваротны лёс зазналі словы *sirota, sirotka, sirotny* / *sierota, sieroc(s)two, sierotny* SSP-8, 191-192 (параўн. суч. бел. *сірата*, суч. укр. *сірота*): хаця *-i-* / *-y-*

¹¹ У польскім назоўніку *czwierć/ćwierć* SPXVI-4, 271–272 вельмі рэдка ў XVI ст. пісалася *é* і ніколі *i*, часцей гэтыя літары сустракаюцца ў карані назоўніка *czwertnia/ćwiertnia* SPXVI-4, 272. У XV ст. *i* (*y*) ужываецца нашмат часцей у каранях назоўнікаў *ćwi(e)rc*, *ćwi(e)rtnia* SSP-1, 438–440.

¹² Гэтак: W. B o r u ś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 101.

выступае ў корані гэтага слова практычна на ўсім славянскім абшары, у польскай мове перамагло іншае ўтварэнне (параўн. *sierota* (і вытв.) SL-5, 264)¹³. У ГСБМ-31, 271-272 адзначана толькі форма *сирота* (і вытв.).

Цікавым прыкладам польскага ўплыву можа служыць семітызм, агульны беларускай мове з польскай (як і многім славянскім мовам)¹⁴: суч. разм. *коширный* (пры заканамерным *кошерный* (дазволеная іўдзейскім законам ежа), суч. бел. *кашэрны* < ідыш *košer*)¹⁵. Магчыма, пры кантамінацыі з ёю (ці па аналогіі?) узнікла і форма стбел. *коширский* (у назве *Коширский*). Такая назва існавала на Ковельшчыне (параўн. суч. укр. *Камінь-Каширський*) і паходзіць ад *кошара* 'загон у лесе ці полі для авечак, аўчарнік' ГСБМ-16, 69 (таксама *koszar* SPXVI-11, 13) < *кошъ* 'кош, кошык'¹⁶. У XVI-XVII стст. некаторыя з князёў Сангушкаў, што мелі маёнтак у той частцы Ковельшчыны, пісаліся ў актах то як *Коширский*, то як *Кошерский*. Як бачна, польская з'ява ірадыявала (непасрэдна ў паланізаваным маўленні ці праз арфаэпію) і на няпольскі лексічны матэрыял, праяўляючыся ў формах з *-и-* (*-ы-*), за якімі, аднак, не трэба бачыць адлюстравання нейкага спецыфічнага ікання ці (гіперычна) экання, а толькі фанетычныя паланізмы.

Нямала такіх выпадкаў маецца ў дзеяслоўных формах (і вытворных ад іх)¹⁷: *obierać (się) / obirać (się), obierki / obirki* SSP-5, 335, *obierać (się), (obiérać (się)) / obirać (się)* SPXVI-19, 147-152 (і вытв.: *obieranie / obiranie* SPXVI-19, 152-153 і інш.), адкуль варыянты *оберан(ь)е / обиранье, оберату (ся) / обирату (ся)* ГСБМ-21, 127-128, 154-156. У іншых утварэннях з гэтым коранем у Ліндэ падаюцца толькі формы з *-е-*: *wybierać, wybierca* SL-6, 452-453, *zbierać, zbierca* SL-6, 969, аднак у польскай мове раней існавалі і формы з *-і-*: *wybierać / wybirać, wybirać / wybirać* 'выбіральнік' SSP-10, 431, *zbierać, zbieranie / zbirać, zbirać, zbieranie* SSP-11, 267-268, адкуль *выбиранье / выберанье, выбирату / выбирату* ГСБМ-5, 94, 96-97, *зберату(се) (сберату(се)), зберанье / збирату(се) (сбирату(се))*, *збиранье* ГСБМ-12, 18-19, 22-24. Аднак старабеларускія варыянты можна тлумачыць і як кантамінацыю розных словаўтваральных асноў, хаця падтрымку ёй магла даць менавіта польская фанетычная з'ява. Больш пэўнасці на конт сямантычных паланізмаў *выдирца / выдерца* 'рабаўнік' ГСБМ-5, 168, *выдерство* 'рабунак' ГСБМ-5, 167, *здерство* 'рабаўніцтва' ГСБМ-5, 176, але *выдиранье* 'рабаванне' ГСБМ-5, 168, *выдирату* 2) 'рабаваць' ГСБМ-5, 169: хаця ў іх таксама можа праяўляцца кантамінацыя розных

¹³ *Ibidem*, s. 602; W. K u r a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 69.

¹⁴ Я на свае вушы чуў менавіта такую форму *каширный* (з націскным *-и-*) у рускамоўным маўленні габрэяў Беларусі. У некаторых з іх (нерэлігійных ці маланабожных) у атэістычныя савецкія часы ўжывалася пры дамовых зносінах выключна форма з *-и-*, тады як форма з *-е-* была такім асобам амаль невядома ці вядома толькі як кніжная.

¹⁵ М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка*, пер. с нем. с доп. О.Н. Трубачева, Москва 1986, т. 2, с. 360.

¹⁶ *Ibidem*, т. 2, с. 215, 360; W. В о р у ś, *op. cit.*, s. 252-253.

¹⁷ Складальнікі ГСБМ лічаць дадзеныя ўтварэнні рознымі словамі і змяшчаюць іх у розных месцах слоўніка, хаця некаторыя з іх трэба, відаць, прызнаць усюго толькі фанетычнымі формамі аднаго слова і змясціць у адным рэестравым артыкуле (як гэта робіцца ў ГСБМ адносна іншых фанетычных ці арфаграфічных варыянтаў).

асноў, аднак не выключана, што хістанне паміж *e* і *i* ў корані абумоўлена польскім уплывам: *wydziarać* SSP-10, 460, *zdziarać, zdziranje* SSP-11, 304 (параўн. *wydziarać, wydzierca, wydzierstwo* SL-6, 482-483, *zdziarać, zdzierca, zdzierstwo* SL-6, 998)¹⁸. Гэта ж тычыцца і хістання *e* ~ *i* ў паланізмах *всперати / вспирати* 1) 'падтрымліваць, падпіраць', 2) 'адцясняць' і *всператися / вспиратися* 1) 'абапірацца', 2) 'падтрымліваць' ГСБМ-5, 3 (< *wspi(e)rać (się)* SSP-10, 346, хаця толькі *wspierać* (і вытв.) SL-6, 258, 421)¹⁹. Аднак не будуць выяўляць польскага фанетычнага ўплыву паланізмы *сперети* 'запырэчыць', *сперетися* 'заспрачацца' ГСБМ-32, 138 і *спирати* 'аспрэчваць', *спиратися* 'спрачацца', *спирание* 'спрэчка' ГСБМ-32, 145-146 – у іх мае месца чаргаванне трывальных асноў (як суч. бел. *абаперціся – абапірацца*, таксама стбел. *спиратися* 'абапірацца' ГСБМ-32, 146 і *сперти* 'падмацаваць', г. зн. 'падперці' ГСБМ-32, 138). Гэта ж справядліва і для трывальных параў *выдирати* 'вырываць' – *выдерти* 'вырваць' – *выдернути* 'вырваць' ГСБМ-5, 168-169, *здерти* 'сарваць' – *здирати(ся)* 'зрываць, зрывацца' – *здираватися* 'зрывацца' ГСБМ-12, 176-179. Тут няма падстаў казаць пра польскі ўплыў.

Яшчэ менш відавочны польскі ўплыў у варыянтах кшталту *пастырць* 2) 'духоўны кіраўнік, настаўнік' ГСБМ-24, 38 / *пастерь* (*пастэръ*) ГСБМ-24, 28²⁰, параўн.: *pasterski / pastyrski, pasterz / pastyrz* SSP-6, 45-46, *pasterski / pastyrski, pasterstwo / pastyrstwo (e pochylone)* SPXVI-23, 282-284, *pasterz (pastérz) / pastyrz* SPXVI-23, 284-292, і *секера, сокера / секира, сокира* (вытв.: *секерка, сокерка / секирка, сокирка*) ГСБМ-31, 190, 191, параўн.: *siekier(k)a / siekir(k)a, siekirzyca* SSP-8, 187-188, *siekiera* SL-5, 260 (і суч. бел. *сякера*, суч. укр. *сокира*). У гэтых выпадках варыятыўнасць галоснага ў марфемах мае агульнаславянскую падтрымку (і можа быць прыпісана, напрыклад, дыялектнаму ці царкоўнаславянскаму ўплыву).

Асобны выпадак – формы назваў кшталту *В(о)лодимиръ, Житомиръ / В(о)лодимеръ, Житомеръ*. У іх марфема *-миръ* – вынік кантамінацыі з црксл. *миръ* 'свет, сусвет', а марфема *-меръ* можа ўзыходзіць да нейкага *-мъръ* (як мяркуе М. Фасмер)²¹, але з большай падставай – у беларускай і ўкраінскай

¹⁸ Аднак дзеяслоў *odziarać* (і вытв.) SPXVI-20, 563-564 мае толькі формы з „*e jasnym*”. Нават раней зафіксавана толькі форма *odzierca* 'рабаўнік' SSP-5, 517.

¹⁹ Гэтыя два значэнні ў дзеясловаў *всперати, сперти* развіліся шляхам энантыясеміі, таму часам цяжка вырашыць, якое ж са значэнняў – 1) 'падтрымліваць', 2) 'адцясняць' – актуальна ў тым ці іншым кантэксце старабеларускага помніка, напр.: *нѣмцы почали списами нашу пехоту всперат* (Хроніка польская), *сам Казимер всперль их* (Стрыйкоўскі), *люди ... силою ихъ всперли* (акты) ГСБМ-5, 3.

²⁰ У адпаведным рээстравым артыкуле ГСБМ былі аб'яднаныя фактычна два словы (якія складальнікі слоўніка палічылі толькі рознымі формамі): *пастерь* (*пастэръ*) і *пасторъ*, аднак дэфініцыя ўсім ім дадзена адна – 'пратэстанцкі свяшчэннік' (!) ГСБМ-24, 28, што памылкова – у выніку такой памылкі ўладыка Берасцейскі і нейкі ігумен (як можна бачыць з прыкладаў) атрымаліся пратэстанцкімі святарамі. Паводле SPXVI-23, 290, у даўняй польскай мове слова *pasterz* вельмі рэдка стасавалася пратэстанцкіх святароў, а слова *pastorz* не адзначана наогул (для XVI ст.), вядома толькі рэдка форма з *-o-* ў слова *pasturz* 'пастух' SPXVI-23, 294. Яшчэ раней, у польскім пісьменстве XIV-XV стст., слова *pasterz / pastyrz* SSP-6, 46 наогул стасуецца толькі для пастухоў.

²¹ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 1, с. 326, 341.

мовах – можа быць абавязана польскаму ўплыву (параўн. *Kazimirz / Kazimierz, Sandomirz (Sędomirz) / Sandomierz (Sędomierz)* і пад.), як мяркуюць польскія лінгвісты. Напрыклад, М. Малец аднатыпна этымалагізуе такія польскія тапонімы (*Adomierz (< Niedomir), Falmierowo (< Chwalimir), Jaćmierz (< Jaczemir), Kaziemierz, Lutomiersk (< Lutomir), Sandomierz, Skalbmierz (< Skarbimir), Sulmierzyce (< Sulimir), Wyśmierzyce (< Wyszemir)* і інш.)²² як утвораныя ад складаных асабістых імёнаў з марфемай *-mir*, якая затым фанетычна змянілася ў *-mier*. Гэты фанетычны працэс заўважны і ў іншых фанетычных паланізмах старабеларускай мовы, такіх, як *смерне* ГСБМ-31, 493 (пры *смирне*), параўн. *śmierno / śmirno, śmierny / śmirny* ‘пакорны’ SSP-9, 28-29.

Як і ў папярэднім выпадку (А), у Б маецца нямаля прыкладаў, калі некаторыя формы з *-i-*, вядомыя польскім помнікам, у старабеларускіх помніках (згодна з ГСБМ) не засведчаны. Такі, здавалася б, выразны паланізм ад *odźwierny / odźwirny* SPXVI-20, 572-573 зафіксаваны ў ГСБМ толькі з *-e-*: *одверный* ‘брамнік, швайцар’ ГСБМ-21, 392²³, *одверницький* ГСБМ-21, 391, *отдверный, отдверникъ* ГСБМ-23, 77, *дверный, дверникъ* ГСБМ-7, 278 і інш. А для дзеясловаў *otwierać / otwirać* SSP-5, 696-697, *o(d)twierać (się)* (з *e* *pochylonym*) / *otwirać (się)* SPXVI-22, 347-349 увогуле не знайшлося ў старабеларускім пісьменстве паланізма – там выступае толькі форма *отвор-* (*отворити / отворяти* і вытв.) ГСБМ-23, 42-52 (хаця польскім помнікам таксама вядомы дзеяслоў *otwarzać* SSP-5, 696, *otwarzać (się)* SPXVI-22, 344-347). Тое ж тычыцца і *subtylnosc* SSP-8, 499, *subtelny / subtylny* (і вытв.) SL-5, 495-496 (< лац. *subtilis*) – у старабеларускіх помніках адзначаны толькі формы з *-e-*: *субтел(ь)не* (*суптел(ь)не*), *субтел(ь)ный* (*суптел(ь)ный*) ‘далікатны’, *субтел(ь)ность* (*суптел(ь)ность*) ГСБМ-33, 39-41; ДЗБМ, 311.

В.

Польскі прырэдні закрыты галосны (г. зв. *e* *pochylony*, ці *ścieśniony*) у паланізмах старабеларускіх помнікаў мог перадавацца ў кірылічным пісьме літарай *и* (пасля зацвярдзелых *ы*) ці *ѣ*. Прыклады гэтага ў старабеларускім пісьменстве не вельмі шматлікія, але дастаткова паказальныя: *mnimać* (рэдка) / *mnimać* SSP-4, 259-301, *mnimać / mniemać* SPXVI-14, 386-391 (і вытв. *mniemanie / mnimanie* SPXVI-14, 379-385), адкуль *мнемати / мнимати, мнеманый / мниманый, мнеманье / мниманье* ГСБМ-18, 84-85; *czerstwy / czyrstwy* (вытв.: *czerstwość / czyrstwość* і інш.) SPXVI-4, 137-138, адкуль фанетычныя паланізмы *чирствый, чирствость, чирстве* (*чирство*) ДЗБМ, 357. Асобны выпадак утварае суч. бел. *кішэня*, суч. укр. *кишень* (і вытв.): слова цяпер лічыцца балтызмам, запазычаным у польскую з беларускай²⁴ (менш верагодна, што з украінскай): *kies(z)enia / kieszynia* SPXVI-10, 306-307, адкуль у старабеларускіх помніках ужо магла пранікнуць форма з *-e-*, параўн.: *кешеня / кишеня*

²² M. M a l e c, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003, s. 31-32, 77, 106, 121, 144, 214, 218-219, 230, 271.

²³ Праўда, у ГСБМ-21, 392 маецца адзін выпадак, калі ў паланізме можна падазраваць *-i-*: у напісанні *одвѣрный* (са слоўніка Памвы Бярынды, які ў ГСБМ цытуецца паводле куцеінскага выдання 1653 г.), аднак ён няпэўны, паколькі літара *ѣ* магла тут пазначаць *e*.

²⁴ W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 230.

ГСБМ-15, 77. У іншых выпадках варыянт з *-i-* адзначаецца толькі на беларускай глебе, што можа быць вынікам спецыфічнага развіцця галоснага толькі ў пальшчызне крэсвай (а не на спрадвечных польскіх землях): толькі *kiełbasa* SSP-3, 275, *kiełbasa (e jasne!)* SPXVI-10, 301²⁵, але *келбаса / килбаса* ГСБМ-15, 72²⁶; толькі *kielich* SSP-3, 275, *kielich (e jasne!)* SPXVI-10, 297-299, але *келіхъ / килихъ* ГСБМ-15, 73, суч. бел. *келіх*, суч. укр. *келіх*; толькі *cisawy* ‘каштанаваты’ SSP-1, 312, *cisawy* ‘руды’ SPXVI-3, 526, але *тисавый, цисавый / цесаавый* ‘каштанаваы, цёмна-гняды’ ГСБМ-33, 307-308²⁷ і інш.

Але ў некаторых прыкладах польскі ўплыў не такі відавочны. Так, *нашыльнікъ / нашыльникъ* (частка вупражы) ГСБМ-19, 368 хаця і ўзыходзіць да польск. *naszelnik* (параўн. суч. польск. *szelki* і суч. бел. *шыля*), аднак можа ўяўляць сабой кантамінацыю з бел. *шыла*, укр. *шило* (адкуль суч. бел. *нашыльнік*, суч. укр. *нашыльнік*)²⁸ або з бел. *шыя*, адкуль стбел. *нашыітникъ* ГСБМ-19, 368, таксама ў польскай мове: *naszyjnik* SSP-5, 107, *naszyjnik / naszejnik* SPXVI-10, 301 (у SPXVI адзначана з мінімальнай натацыяй), а форма *naszelnik* у польскіх помніках XVI ст. не зафіксавана, што звязана з адборам у SPXVI толькі літаратурных помнікаў, пераважна друкаваных²⁹, тады як лексіка падобнай тэматыкі сустракаецца ў асноўным у актавых крыніцах (таму так шмат прыкладаў на гэтае слова ў ГСБМ). Таксама марфалагічныя працэсы маглі паўплываць і на форму назвы каштоўнага каменя, якая ў ГСБМ зафіксавана толькі з *-и-*: *жабінецъ, жабинокъ* ГСБМ-9, 240, нягледзячы на наяўнасць *żabinięc / żabienięc (żabinek)* SL-6, 701³⁰. У гэтай назве марфемная структура з суфіксам *-ин-* перашкаджала пранікненню ў пісьмо вымаўлення з *е*. У іншых выпадках у слове можа адпачатку існаваць варыятыўнасць *-i-* (*-y-*) / *-e-*, прыкладам чаго служыць *cebyla / cybula* SSP-1, 215, *cebyla / cybula* SPXVI-3, 135 (з у рэдка, пры *jasności* галосных у гэтым слове), адкуль *цебуля / цыбуля* ДЗБМ, 353³¹, суч. бел. *цыбуля*, суч. укр. *цибуля*. Нарэшце, у некаторых выпадках можа мець месца кантамінацыя словаўтваральных асноў, напр.: *вспоминати / вспоменати* ГСБМ-5, 6-7, *вспомниту / вспомениту* ГСБМ-5, 7-8, *вспоменути / вспоминуту* ГСБМ-5, 10.

Верагодна, што пад польскім уплывам і асобныя неславянскія запазычаныя маглі перадавацца ў старабеларускіх помніках гіперычна, калі галосны *i* (чыя спрадвечнасць у запазычаннях не магла быць правэрана) замяняўся на *е*: *келаръ / киларъ* ‘манастырскі аканом’ ГСБМ-15, 72 < црксл. *келаръ* < κελάριος; *монета / монита* ГСБМ-18, 149-150 < *moneta* SSP-4, 325-326, *moneta (monéta)*

²⁵ Паходжанне польскага слова няяснае (W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 229), як і ўсходнеславянскіх адпаведнікаў (М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 2, с. 286).

²⁶ Беларуская форма з *-i-* лічыцца запазычанай з польскай мовы, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1988, т. 4, с. 309.

²⁷ Хаця ў прыкладзе з акту маецца напісанне *цесаавихъ* ГСБМ-33, 308, няясна, наколькі яму можна давяраць: акт цытуецца паводле публікацыі XIX ст., дакладнасць якой сумнеўная.

²⁸ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 3, с. 51–52.

²⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku. Zeszyt próbny*, Wrocław 1956, s. VII, XLVI–LIX.

³⁰ У SSP-11, 537 таксама зафіксавана форма *żabinięc*, але з іншым значэннем (назва расліны).

³¹ Этымалогія гэтай назвы дапускае і варыянт з *-i-* (*-y-*), і варыянт з *е*, W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 52.

SPXVI-14, 622-624 < лац. *moneta*; *си(к)гнетъ* (*сы(к)гнетъ*), *си(к)гнитъ* / *се(к)гнетъ* / *се(к)гнитъ* ГСБМ-33, 136-137 < *sygnet* SL-5, 536 < лац. *signetum*; *синодъ* / *сенодъ* (і ўсе вытв.: *синодал(ь)ный* / *сенодал(ь)ный*, *синодовати* / *сенодовати*) ГСБМ-31, 268-269 < *synod* SSP-8, 522, *synod* SL-5, 538 (але: *syndyk* / *sendyk* SL-5, 240, 538) < лац. *synodus* < *σύνδοδος*; *термина* / *тармена* 'чарнавік дакумента' ГСБМ-33, 274 (праўда, адзіны прыклад на -е- цытуецца паводле публікацыі XIX ст., якая можа быць недакладнай); *церемонія* / *церымонія* ДЗБМ, 349 (параўн. суч. бел. *цырымонія*, але суч. укр. *церемонія*) < *ceremonija* / *cerymonija* SPXVI-3, 155-158 (хаця абодва *e jasne* SPXVI-3, 156) < лац. *ceremonia* і інш. Праўда, такая выснова справядліва толькі для тых помнікаў, дзе (у славянскай лексіцы) не адлюстравалася дыялектнае іканне або еканне.

Асобную праблему складае адмежаванне ў напісаннях старабеларускіх слоў польскага маўленчага ўплыву ад украінскага арфаграфічнага. „Арфаграфічны ўплыў” азначае, што літара *ѣ* чыталася на ўкраінскі манер як *і*, хаця вымаўленне *і* на месцы прасл. **ѣ* не было ўласціва маўленню такога чытача. Напрыклад, хаця ГСБМ фіксуе толькі форму *декретъ* ГСБМ-8, 25-26, гэты лацінізм адзначаны (у прыкладах) і ў форме *дікретъ*, якая выступае ў куцеінскім выданні слоўніка Памвы Бярынды. Літара *і* ў такім напісанні адлюстроўвае ўкраінскі арфаграфічны (а не польскі) уплыў (у польскай мове лацінізм *dekret* SPXVI-4, 576-583 мае ў першым складзе *e jasny*), таксама параўн. лац. *decretum*. Таму хутчэй за ўсё тут мае месца недакладнасць напісання, але не адлюстраванне нейкага дыялектнага (украінскага) вымаўлення лацінізма.

Літара *ѣ* паводле непазясудоўнай старабеларускай (і стараўкраінскай) арфаграфіі магла пазначаць розныя гукі – *e*, *i*³². Аднак *ѣ* ўжывалася не толькі ў аўтахтоннай лексіцы, але і ў паланізмах ды неславянскіх запазычаннях (напрыклад, лацінізмах). Там гэтая літара магла перадаваць як звычайныя *і* ці *e*, так і нейкія спецыфічныя гукі (кшталту дыфтонгаў), у т.л. і гук на кшталт *e rochylonego*³³. У такім выпадку пры ўжыванні літары *ѣ* заўжды ўзнікае пытанне: якое значэнне ёй трэба прыпісаць у польскіх і неславянскіх запазычаннях? У ГСБМ (і ДЗБМ) адназначна лічыцца, што *e*, але часта гэта неапраўдана і прыводзіць да розных непазясудоўнасцяў у афармленні рээстравага слова і пры падачы ілюстрацыйнага матэрыялу.

Так, хаця ў ГСБМ у якасці рээстравага слова прыведзена толькі форма *баницыя* 'выгнанне з краіны' (і *баницыйны*, *банитъ* 'выгнанец', *банитовати* 'выганяць за межы краіны') ГСБМ-1, 187-189, у прыкладах слоўніка сустрэлася і напісанне *банѣцію* ГСБМ-1, 188, дзе *ѣ* праблемна інтэрпрэтаваць як *e* (параўн.: толькі *ban(n)icyja* SPXVI-1, 301, *banita* SSP-1, 59, *ban(n)it* SPXVI-1, 302 < лац. *bannitio*). Тое ж бачна і з напісанняў *мѣнута* пры звычайным *минута* 'хвіліна' ГСБМ-18, 58 (параўн.: *minuta* 'тэзіс, папярэдняя рэдакцыя дакумента' SSP-4, 378, *minut(k)a* 1) 'выпіс, копія' 2) 'хвіліна' SPXVI-14, 277-278), *мѣнуция* пры *минуция* (від календара) ГСБМ-18, 60 (параўн.: *minucija*

³² У. В. А н і ч э н к а, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 216–218.

³³ W. K u r a s z k i e w i c z, *O wymowie polskiego e długiego w XVI-XV wieku*, „Slavia Occidentalis” 1933, nr 12, s. 264–271.

SPXVI-14, 277). Таксама напісанне *кзмѣнь* (прычым у астрожскім *Апокрысісе і Вучыцельным Евангеллі*, перакладзеным Мялета Сматрыцкім)³⁴ будзе хутчэй адлюстроўваць украінскі арфаграфічны ўплыў на слова *(к)змѣнь* 'грамада' ГСБМ-15, 55, параўн. польск. *gmin* SSP-2, 434, *gmin* SPXVI-7, 444-445 (< ням. *gemein*)³⁵. Гэты ж уплыў адлюстроўвае і напісанне *термѣнѹ* з *Апокрысіса ў* лацінізме *терминъ / термень* ГСБМ-33, 274-275 < *termin* SL-5, 668 < лац. *terminus*. Больш складаны выпадак: у корані слоў *пенязи, пенязь, пенезокъ, пенезный* ГСБМ-24, 76-79, 80-81 у першым складзе, як можна бачыць па прыкладах слоўніка, часам пішацца *ѣ* (*пѣназь, пѣнези, пѣнезка, пѣнезное* і інш.). Аднак *ѣ* ў іх можа пазначаць як *e*, так і ўласна *i* – ці пад польскім уплывам (хаця параўн.: толькі *pieniądz* SSP-6, 91-97, *pieniądz* (з *e jasnym*) SPXVI-24, 69-80, але нярэдкае напісанне *ѣ* ў гэтым слове адзначае для галіцкіх грамад і В. Курашкевіч)³⁶, ці пад украінскім (пры чытанні црксл. *пѣназь* згодна з украінскім вымаўленнем). А напісанне *-u-* ў слове *вершъ / виршъ* (і вытв.) ДЗБМ, 61, толькі *виршъ (вѣршъ)* ГСБМ-3, 138-139, 290³⁷, будзе адлюстроўваць не столькі ўкраінскі ўплыў (параўн. суч. укр. *вірш*), колькі, магчыма, польскі: *wiersz* (рэдка), *wierszny / wiersz, wiersz(e)k, wierszotwórca, wierszowy, wierszyk* SSP-10, 185, 186-187, *wiersz / wiersz, wiersz(z)yk* SSP-10, 185, 187, хаця толькі *wiersz* SL-6, 306 < лац. *versus*.

Яшчэ больш магчымасцей для самых разнастайных інтэрпрэтацый узнікае, калі звярнуцца да ўжывання *ѣ* ў славянскай лексіцы. У формах *мнитися / мнетися* ГСБМ-18, 86 адзін прыклад паходзіць са Скарыны (*не мнелъса мѹдрымъ быти*), дзе можа быць адлюстраваннем заходнеславянскага ўплыву (параўн.: *mniec (mnisz), mniemec / mniemec* SSP-4, 298-299, 301, *mniec, mniemec / mniemec* SPXVI-14, 378, 385-386), а іншы мае *ѣ* (*что са тебѣ мнѣтъ*), які можа адлюстроўваць *i*. Форма з *-e-* ў дзеяслова *тиснутися / теснутися* ў слоўніку пагрунтавана толькі на адным напісанні *ся ... тѣснѹчы* ГСБМ-33, 309, дзе *ѣ* можа чытацца як *i*. Наадварот, *-u-* ў форме *титива* пры звычайным *тетива* ГСБМ-33, 393-294 адзначана толькі ў акце паводле публікацыі XIX ст., што патрабуе праверкі паводле арыгінала. Аднак і тут апрача дыялектнага ўплыву (напрыклад, ікання) трэба ўлічваць і магчымасць польскага ўздзеяння (вымаўленне з *e rochylnym*). Таму ў славянскай лексіцы беларускіх помнікаў ужыванне літар *ѣ* ці *u / i* на месцы прасл. **ě* ў некаторых выпадках можна разглядаць не абавязкова як праяў украінскага ўплыву, але і як адлюстраванне паланізаванага вымаўлення (у т. л. у агульна- і ўсходнеславянскіх словах): *бѣда, бѣдный* (параўн.: *bida* SSP-1, 78, 85, пры тыповым *biada / bieda* SSP-1, 78, 85-86; *bieda*, рэдка *biéda*, хаця звычайнай для польскай мовы XVI ст. была форма *biada* SPXVI-2, 90-92, аднак аднойчы *bidny* пры звычайным *biedny / biédny* SPXVI-2, 119-120), *гнѣвъ* (параўн. зрэдку *gniéw*

³⁴ Пра ўкраінскія рысы ў *Вучыцельным Евангеллі ў* перакладзе Мялета Сматрыцкага гл.: У.В. А н і ч э н к а, *op. cit.*, с. 187-188.

³⁵ W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 166.

³⁶ W. K u r a s z k i e w i c z, *O wymowie...*, s. 267.

³⁷ У прыклады ў ГСБМ на гэтае слова маюць напісанне толькі або з *-u-*, або з *-ѣ-*, аднак такія формы разведзены як асобныя словы (пры аднолькавасці значэння).

пры звычайным *gniew* SPXVI-7, 453-464, але толькі *gniew* SSP-2, 436-439), *grъхъ* (у *grzech* адзначаецца *é*, SPXVI-8, 193-213, хаця толькі *grzech* SSP-2, 508-512), *хлѣбъ* (параўн. зрэдку *chléb* і нават аднойчы *chlib* пры звычайным *chleb* SPXVI-3, 223-232 і толькі *chleb* SSP-1, 233-235) і пад.

Прыведзены старабеларускі матэрыял сведчыць, што перадача *e* *rochylonego* праз і (у) была даволі распаўсюджана ў пальшчызне крэсовай (магчыма, нават шырэй, чым ва ўласна польскіх землях), ва ўсялякім выпадку, у вусным маўленні. Гэта ўплывала і на старабеларускае пісьменства, прыводзячы да з'яўлення ў яго напісаннях літар *-u-* / *-ы-* замест *e* і (у пэўных выпадках) *ъ*. Здаецца, што часам такая з'ява прадстаўлена ў гэтым пісьменстве нават шырэй за польскае. Відаць, гэта звязана з рознай фаналагічнай магчымасцю перадаваць закрытыя гукі для палякаў і непаякаў. Беларусы ў сваім польскім ці паланізаваным маўленні былі не здольныя (у масе, рэгулярна) вымаўляць *e* *rochylone* так, як гэта рабілі палякі, і таму замянялі яго больш звыклым для сябе адкрытым гукам – і ці у *jasnym*. У дадатак, такое вымаўленне беларусы маглі распаўсюджаць (як нейкую маўленчую манеру) і на ўсходнеславянскую лексіку, а гэта пашырала рэпрэзентацыю і (у) у маўленні і на пісьме. Такое вымаўленне, звязанае з польскім уплывам, у тагачасных умовах магло лічыцца прэстыжным і сацыяльна адметным.

Відаць, гэтым можна вытлумачыць замацаванне на Беларусі некаторых тапанімічных назваў менавіта з такім паланізаваным рэфлексам – *Мінск*, *Нясвіж* (параўн. *Мъньскъ*, *Nieśwież*) і інш. Тлумачэнню паходжання *-i-* у гэтых назвах прысвечана некалькі гіпотэз. З часоў Я. Карскага было прынята тлумачыць такі рэфлекс у гэтых назвах як украінізм (*Мъньскъ* > *Мінск*, *Несъвъжъ* > *Нясвіж*)³⁸. З гэтым згаджаўся і М. Фасмер³⁹. Украінскі лінгвіст І. Агіенка з гэтага даводзіў, што ўкраінскі ўплыў на Беларусь у даўнія часы быў выключна вялікі⁴⁰. Такого ж погляду трымаюцца і некаторыя сучасныя ўкраінскія лінгвісты (напрыклад, В. Німчук – вуснае паведамленне). Аднак гіпотэзу пра ўкраінскі ўплыў абгрунтавана абвергла А. Абрэмбска-Яблонска⁴¹. На матэрыяле летапісных і актавых помнікаў яна паказала, што назва *Мінска* (як і тапанімічны адпаведнік у Польшчы, вядомы цяпер як *Mińsk-Mazowiecki*), першапачаткова мела форму з *-e-* (таксама і польскі *Мінск* – як *Mieńsko*)⁴² і толькі пазней у назве з'явіўся *-i-*, што адбылося з-за фанетычных прычынаў і пад польскім уплывам. Праўда, у якасці прычыны яна ўказала на іншую польскую з'яву (хоць і падобную да разгледжаных): падвышэнне артыкуляцыі *e* ў атачэнні насаваў санорных⁴³, што ў польскай мове назіраецца пераважна ў суфіксах (напр.: *Jasień* > *Jasiński*, *Керо* > *Kępiński*, *Smoleńsk* >

³⁸ Е. Ф. К а р с к и й, *К истории белорусского языка в XVII столетии*, „Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР” 1930, т. 3, кн. 1, с. 55.

³⁹ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 2, с. 625.

⁴⁰ І. О г і е н к о, *Розмежування пам'яток українських від білоруських*, „Записки Чину Св. Василія Великого” 1934, т. 6, вып. 1/2, с. 263.

⁴¹ А. О б р е б с к а - Я б ł о Ń с к а, *Czy jest ukraiński wpływ na toponimie białoruską?*, „Slavia Orientalis” 1973, nr 2, s. 261–265.

⁴² М. М а л е с, *op. cit.*, s. 160; А. О б р е б с к а - Я б ł о Ń с к а, *op. cit.*, s. 264.

⁴³ А. О б р е б с к а - Я б ł о Ń с к а, *op. cit.*, s. 265.

Smolińsk) і канчатках⁴⁴. Пазней і іншыя вучоныя пацвердзілі, што ў старабеларускіх помніках назва Мінска на *-i-* з'яўляецца з канца XVI – пачатку XVII стст. і канкуруе з назвай на *-e-*⁴⁵.

Тлумачэнне А. Абрэмбскай-Яблонскай было прынята шэрагам вучоных Беларусі, аднак абмяркоўвацца па цэнзурных умовах савецкага часу не магло: форма *Менск* пасля яе скасавання ў 1939 г. зрабілася непажаданай для савецкіх уладаў⁴⁶. Толькі напачатку 1990-х гг., у кароткі перыяд беларускай дэмакратыі, дыскусія вакол паходжання дзвюх формаў назвы беларускай сталіцы разгарнулася на старонках газет, але так і не трапіла ў навуковыя працы. Некаторыя погляды, якія выказваліся тады асобнымі ўдзельнікамі дыскусіі, усур'ёз успрымаць немагчыма. Каб даказаць няпольскае паходжанне формы *Мінск*, А. Жураўскі дапускаў спантаннае развіццё ў беларускіх дыялектах прасл. **ě* > *i*⁴⁷ або ўвогуле прызнаваў такую форму загадкавай⁴⁸, а А. Рогалеў узводзіў вымаўленне *Мінск* і *Менск* (абедзвюх адначасова!) да глыбокай старажытнасці (аж IX-XI стст.!)⁴⁹. Натуральна, уся такая аргументацыя была квазінавуковая, што паказвалі іншыя вучоныя⁵⁰. Здаецца, што яна проста выдумлялася, каб зрабіць немагчымай змену назвы беларускай сталіцы (з *Мінска* на *Менск*), на чым настойвалі беларускія нацыяналісты ў пачатку 1990-х гг. Але і зараз беларускія акадэмічныя вучоныя ў сваіх даведніках нават не згадваюць пра ранейшыя дыскусіі, а пытанне паходжання *-e-* і *-i-* ў назве *Мінска* проста абмінаюць⁵¹, як гэта рабілася ў 1970-я гг.⁵². Яны як раней утваралі *Мінск* < *Менка* (назва ракі)⁵³, так робяць гэта і цяпер⁵⁴.

У кантэксце разгляданага польскага маўленчага ўплыву можна вытлумачыць і істанне *-e-* / *-i-* ў назвах некаторых іншых гарадоў Беларусі. Так, назву Нясвіжа, яўна балцкую паводле паходжання, В. Жучкевіч (форма з *-e-* была ім проста праігнаравана) выводзіў ад *свидь* 'зараснік у вады', г. зн.

⁴⁴ Z. Stieberg, *op. cit.*, s. 34–35.

⁴⁵ Э. Зайкоўскі, „Менск” – ахвяра 1939-га? „Звязда” 1991, 11 чэрвеня, № 114, с. 4; А. Жураўскі, *Старадаўнія назвы гарадоў Беларусі*, „Навіны Беларускай акадэміі” 1992, 14 жніўня, № 31, с. 4–5.

⁴⁶ Р. Махсімовіч, *Як беларускі Менск стаўся „Мінскам”*, „Запісы БІНІМ” 1974, кн. 12, с. 69–72.

⁴⁷ А. Жураўскі, *Мабыць, лепш „Менск”?* „Звязда” 1991, 15 мая, № 93, с. 4.

⁴⁸ А. Жураўскі, *Старадаўнія...*, с. 4.

⁴⁹ А. Рогалеў, *І ўсё ж – Мінск!* „Звязда” 1991, 25 ліпеня, № 144, с. 2; А. Рогалеў, *М’нськ: гісторыя, дыялекталогія, назва. У пошуках ісціны*, „Навіны Беларускай акадэміі” 1992, 25 верасня, № 37, с. 4; А.Ф. Рогалеў, *Географические названия в калейдоскопе времен*, Гомель 2011, с. 144.

⁵⁰ Э. Зайкоўскі, *op. cit.*, с. 4; Г. Штыхаў, І. Крамко, *Сталіца Беларусі – Менск*, „Навіны Беларускай акадэміі” 1992, 3 ліпеня, № 26, с. 4; 10 ліпеня, № 27, с. 5.

⁵¹ В.П. Лемцюгова, *Тапонімы распаўсюджаюць. Навукова-папулярныя эцюды*, Мінск 2008, с. 248.

⁵² В.А. Жучкевіч, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск 1974, с. 232–234.

⁵³ В.П. Лемцюгова, *Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці*, Мінск 1970, с. 70.

⁵⁴ *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska - Felczko, A. Cieślikowski a przy współudziale J. Dudy, Warszawa-Kraków 2003, t. 2, s. 72, 76.

‘горад не ў вады’ (!)⁵⁵. Гэтую ідэю развівалі А. Катэрлі і А. Рогалеў, прапанаваўшы нейкую адпачатную варыянтнасць каранёў *свиж-* і *свеж-*, *свид-* і *свед-*, якія мелі няпэўнае значэнне ці то ‘вада’, ці то ‘балота’⁵⁶. Але ў геаграфічнай тэрміналогіі беларускай мовы такіх каранёў з падобным значэннем няма, маецца толькі *сві(д)зіна* ‘свідзіна, кустоўе свідзіны’ (свідзіна – кустоўе сямейства кізілавых)⁵⁷, таксама ўкр. *свидина*. Хістанне галосных у назве Нясвіжа прасцей тлумачыць уплывам польскай мовы (пальшчызны крэсовай) з яе рэфлексам *i* (ці гука, падобнага да *i*) на месцы *e* *rochylonego*. Гэта ж справядліва і для варыянтнай назвы *Каленкавічы* (мясцовая назва, вядомая з XVI ст.) / *Калінкавічы* (вядомая, здаецца, з канца XIX ст. са з’яўленнем чыгуначнай станцыі). Прапанаванае В. Лемцюговай тлумачэнне праз варыянтнасць імёнаў *Калінка* / *Каленка*, *Калінік* / *Каленік* здаецца менш пераканаўчым⁵⁸ (нібыта жыхары некалькі стагоддзяў не маглі вызначыцца, як дакладна называецца іх селішча), як і пераасэнсаванне ранейшай формы ў пошуку большай мілагучнасці (паводле В. Жучкевіча)⁵⁹.

У разгледжаных тапонімах хістанне *-e-* / *-i-* адбылося менавіта пад польскім уплывам, што гістарычна больш абгрунтавана, чым усе прапанаваныя да таго тлумачэнні. Польскі ўплыў наогул на тапанімію Беларусі даволі значны⁶⁰, а прэстыж польскай мовы захоўваўся на Беларусі да сярэдзіны XIX ст. і нават пазней. У XIX ст. у афіцыйным і „панскім” ужытку назва Мінска выступала ў паланізаванай форме з *-i-*, але ў народзе ўжывалася ранейшая форма *Менск*, што адлюстроўваюць фальклорныя запісы⁶¹. Таксама добра вядома, што якраз пад уплывам польскай мовы мясцовыя назвы Беларусі пераносіліся ў XVIII ст. на карты Расійскай імперыі.

У сувязі з распаўсюджаннем польскага (ці паланізаванага) маўлення на Беларусі трэба, напэўна, паставіць і вымаўленне не пад націскам *i* замест *e* ці я ў некаторых беларускіх словах (у асноўным у пераднаціскным складзе): *німа*, *німашака*, *ніхай*, *ні* (< *не* і *ні*), *дзівяты*, *дзісяты*, *цібе*, *сібе*, *ціпер* і інш.⁶² Гэтая асаблівасць адзначалася многімі даследчыкамі ўжо з XIX ст.⁶³ Паводле назіранняў Я. Карскага, такое *i* з’яўляецца звужэннем *e* любога паходжання ў пазіцыі пасля мяккага зычнага⁶⁴. Такое вымаўленне не прывязана да нейкага пэўнага арэалу і сустракаецца ва ўсіх асноўных дыялектах

⁵⁵ В.А. Жучкевич, *op. cit.*, с. 257.

⁵⁶ А. Катэрлі, *Адкуль горад Нясвіж...*, „Мінская праўда” 1988, 3 верасня, № 170, с. 4; А.Ф. Рогалева, *op. cit.*, с. 160–161.

⁵⁷ Я.І. Яшкін, *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск 2005, с. 603.

⁵⁸ В.П. Лемцюгова, *Тапонімы...*, с. 182, 183.

⁵⁹ В.А. Жучкевич, *op. cit.*, с. 151.

⁶⁰ Р. Максімовіч, *op. cit.*, с. 70–71; Э. Зайкоўскі, *op. cit.*, с. 4; А. Жураўскі, *Старадаўнія...*, с. 4; *Słowiańska onomastyka...*, 2002, t. 1, s. 237.

⁶¹ Э. Зайкоўскі, *op. cit.*, с. 4; Г. Штыхаў, І. Крамко, *op. cit.*, 10 ліпеня, № 27, с. 5.

⁶² *Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Вучэбны дапаможнік*, пад рэд. Р.І. Аванэсава, Мінск 1964, с. 62.

⁶³ Е.Ф. Карскі, *Белорусы*, т. 2, *Язык белорусского племени*, вып. 1, *Исторический очерк звуков белорусского наречия*, Варшава 1908, с. 217–218.

⁶⁴ Е.Ф. Карскі, *Обзор звуков и форм белорусской речи*, Москва 1885, с. 49.

Беларусі⁶⁵, на ўсёй беларускай тэрыторыі⁶⁶. Гэта прымушае падазраваць менавіта польскі ўплыў у замацаванні гэтага спецыфічнага „ікання” ў беларускім вусным вымаўленні. Такі ўплыў мог адбывацца, напрыклад, шляхам пераймання сялянамі некаторых рыс шляхецкай арфаэпіі ці „панскага” маўлення. Праўда, у 2-й палове XX ст. праяў гэтага „ікання” быў у значнай ступені сцёрты ці перакрыты ўплывам ікання рускай мовы, якая стала дамінаваць на Беларусі, перш за ўсё ў яе гарадах. Таму ў цяперашні час даследчыкі з цяжкасцю могуць адрозніць даўняе (крэсовае?) „іканне” ад ікання, навізанага пазнейшым рускім уплывам⁶⁷. Аднак пры пэўнай уважлівасці менавіта гэтае былое „іканне” яшчэ і зараз можна пачуць у традыцыйным дыялектным маўленні вяскоўцаў сталага веку.

Як бачна, кантамінацыя гукаў *i* (*y*) ~ *e* даволі шырока прадстаўлена ў гісторыі беларускай мовы на разнастайным старажытным і сучасным (нават дыялектным) матэрыяле. Гэтая кантамінацыя ў многіх выпадках можа быць вытлумачана польскім уплывам (а не іншымі заканамернасцямі, як, напрыклад, кантамінацыя словаўтваральных асноў ці праяў дыялектнага ікання або екання альбо ўкраінскі ўплыў). Такое тлумачэнне дазваляе несупярэчліва праінтэрпрэтаваць многія асаблівасці старабеларускага пісьменства і некаторыя з’явы сучаснага дыялектнага маўлення і тапаніміі. Такая лінгвістычная інтэрпрэтацыя добра спалучаецца з вядомымі гістарычнымі звесткамі пра дамінацыю польскай мовы на Беларусі ў XVI–XVIII стст. У сукупнасці гэта падвышае ролю польскай мовы ў складванні і развіцці як старой, так і новай беларускай мовы. Ранейшыя даследчыкі сядома ці падсядома ігнаравалі або памяншалі польскі ўплыў – або з нацыянальных пачуццяў, або з-за сваёй рускацэнтрыйнай пазіцыі (пасля знішчальнай вайны ў сярэдзіне XX ст. даследаванні на Беларусі праводзіліся пад уплывам і пры ўдзеле расійскіх мовазнаўцаў)⁶⁸. Сваю адмоўную ролю тут адыграў і заняпад ведання польскай мовы ў пасляваеннай Беларусі, калі ў асноўным і складваецца айчыннае мовазнаўства.

Разгледжаны матэрыял сведчыць, што ўклад польскай мовы ў кірункі ды механізмы складвання і развіцця беларускай мовы быў значны – аж да нядаўняга часу. Але ўлік польскага ўплыву мае значэнне і для многіх іншых аспектаў:

- высвятлення шляхоў пранікнення слоў у іншыя мовы (непасрэдна з беларускай ці праз беларускую),
- карэктнага размежавання беларускага і ўкраінскага ўплыву ў старажытных помніках,

⁶⁵ Я. В о ў к - Л е в а н о в і ч, *Беларускае аканьне*, Менск 1926, с. 3 (матэрыялы да Акадэмічнай Канферэнцыі па рэформе правапісу і азбукі).

⁶⁶ Е. Ф. К а р с к и й, *Обзор...*, с. 49.

⁶⁷ Т. Р. Р а м з а, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011, с. 51–62, 64.

⁶⁸ Гл. у гэтай сувязі: А. І. Ж у р а ў с к і, *Карыснае супрацоўніцтва [у:] Беларускай мовы і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 2–3 лістапада 1999 г.*, Мінск 2000, с. 69–72.

– вызначэння працэсаў складвання тапаніміі Беларусі,
– удакладнення некаторых асаблівасцей фанетычнага і лексічнага развіцця ў самой польскай мове, па меншай ступені, у яе формах, распаўсюджаных за межамі спрадвечнай польскай тэрыторыі.

Ужытыя скарачэнні

ДЗБМ – А.М. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972.

ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1982, вып. 1–.

SL – *Słownik języka polskiego*, przez S.B. Lindę, wyd. 2, Lwów 1854–1860, t. 1–6.

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Warszawa [i in.] 1966, t. 1–.

SSP – *Słownik staropolski*, red. S. Urbaniak, Warszawa [i in.] 1953–2002, t. 1–11.

Ihar Klimau

Contamination of the vowels *i (y) ~ e* under Polish influence in the history of the Belarusian language

Abstract

The article analyses a number of different examples of Polish influence on the Old and Modern Belarusian language in the phonetic domain; the results of such influence are actually now represented only lexically. The phonetic phenomena analysed in the article arose in Old and Middle Polish when the sound *i (y)* appeared instead of a correct *e* and, vice versa, hypercorrection led to the pronunciation of *e* instead of *i (y)* in such inappropriate cases as Latinisms and non-Slavic loanwords. Such phonetic phenomena were transmitted into Old Belarusian as a result of orthoepy of some Polonized circles of the Belarusian population and frequently occurred in the Cyrillic writing of Belarus. The results of the Polish phonetic impact can sometimes be confused with the influence of Ukrainian dialects, thus requiring care in attributing such cases to Polish or Ukrainian influence. Finally, Polish phonetic influences are also found in Belarusian toponymy and even probably in some features of Belarusian dialect speech. This material indicates a great Polish influence in the history of the Belarusian language.

Вольга Ляўчук
Мінск

Да пытання пра сацыялінгвістычную сітуацыю вёскі Камаі Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці Беларусі

Пры вывучэнні мовы пэўнага асяроддзя не трэба пакідаць без належнай увагі даследаванне сацыялінгвістычнай сітуацыі ў гэтым рэгіёне. Знаёмства з гісторыяй і культурай тэрыторыі, якая вывучаецца, дазваляе значна лепей зразумець паходжанне шматлікіх моўных з'яў. Не менш значная і размова з інфармантамі. Сваю ўвагу даследчык павінен сканцэнтраванаць не толькі на выяўленні лінгвістычных асаблівасцей у мове свайго суразмоўцы, але і на гісторыі яго жыцця, на яго ўспамінах. Трэба зразумець суразмоўцу, паглыбіцца ў яго самасвядомасць, бо кожная моўная з'ява (напрыклад, інтэрферэнцыя) цесна звязана з самасвядомасцю людзей. А на фарміраванне самасвядомасці чалавека ўплывае вопыт, атрыманы ім на працягу ўсяго жыцця, а таксама грамадства і асяроддзе, у якім нарадзіўся, вырас і жыў чалавек.

Вёска Камаі як прадмет даследавання была абраная намі невыпадкова. Яна мае даўнюю і цікавую гісторыю, знаходзіцца на польска-беларуска-літоўскім памежжы, дзе адбываецца ўзаемадзеянне розных культур. Тут жыўць людзі розных нацыянальнасцей і веравызнанняў. Каб найбольш аб'ектыўна паказаць сацыялінгвістычную сітуацыю, што склалася ў вёсцы Камаі Пастаўскага раёна Віцебскай вобласці Беларусі, быў зроблены аналіз гутарак з жыхарамі Камайшчыны. Гэты аналіз дазволіў зразумець, што паўплывала на фарміраванне нацыянальнай свядомасці жыхароў гэтага абшару, іх катэгарызацыю свету, іх адносіны да моваў і веравызнанняў, а таксама зрабіць аналіз моўнай сітуацыі, што склалася ў гэтай вёсцы. Матэрыялы для разгляду гэтых пытанняў былі сабраныя падчас сумесных польска-беларускіх інтэрдысцыплінарных палявых даследаванняў у Пастаўскім раёне ў 2011 г., а таксама індывідуальных палявых даследаванняў на Камайшчыне ў 2012 г. Асноўнымі інфармантамі былі людзі старэйшыя за 70 гадоў, што нарадзіліся ў часы другой Рэчы Паспалітай у Камаях ці бліжэйшых вёсках (Філіпоўцы, Гвоздавічы, Ёдаўцы, Буцэвічы) і на хутарах.

Вёска Камаі ўзнікла ў першым тысячагоддзі нашай эры¹. Першы ўспамін пра гэтае пасяленне датуецца XVI ст. (уладанне Глеба Юр'евіча Пронскага). У канцы XVI ст. Камаі (на той час ужо мястэчка) пераходзяць да роду Рудамінаў-Дусяцкіх. Пасля 1721 г. вёскай валодалі Сулістроўскія і Чаховічы.

¹ І.М. П р а к а п о в і ч, *Чароўны край – Пастаўшчына. Гісторыка-краязнаўчы курс „Паставазнаўства”*, Мінск 2009.

У 1690 г. Камаі ўваходзілі ў Ашмянскі павет і там налічвалася 130 дымоў. У 1873 г. Камаі становяцца цэнтрам воласці Свянцянскага павета Віленскай губерні, у якім налічвалася 134 рэвізскія душы. У сярэдзіне 1880-х гг. у Камаях жыло 366 жыхароў у 50 дварах. Паводле дадзеных перапісу 1937 г. у цэнтры гміны Свянцянскага павету Віленскага ваяводства было 4 двары і 93 жыхары, а ў самім мястэчку – 79 двароў і пражывала 485 жыхароў. У 1971 г. у Камаях жылі 432 жыхары і было 164 двары. На сённяшні дзень Камаі – гэта аграгарадок, у якім, паводле перапісу насельніцтва 2001 г., жыве 779 жыхароў, а ўсяго да Камайскага саўгасу (паводле дадзеных Белстату за 2009 г.) належыць 2570 чалавек².

Існуе некалькі версій паходжання назвы Камаі. Напрыклад, адна інфармантка звязала яе з легендай пра няшчаснае каханне маладых закаханых Кама і Маі³. На тэрыторыі вёскі Камаі ляжаць Вялікае і Малое Камайскія азёры.

„«Кам» першапачаткова адносілася да ракі. У гэтым выпадку фінавугорскія мовы даюць зразумелае тлумачэнне: «кам» – «рака», «плынь» (удм.). Такім чынам, атрымліваецца лагічная схема назваў: рака Кама – возера Камай – азёры Камаі (мн. лік) – рэчка Камайка”⁴.

Паходжанне назвы вёскі Камаі з назвай рэчкі Камайка звязваюць і мясцовыя жыхары.

З успамінаў інфармантаў, у Камаях да вайны жылі палякі, яўрэі, татары і беларусы. Яўрэі трымалі магазіны, займаліся гандлем, мелі млыны, а на зямлі не працавалі⁵. Татары рабілі скуры і скураныя вырабы (напрыклад, кажухі), а таксама працавалі на зямлі.

На сённяшні дзень у Камаях пражываюць беларусы і палякі. Як зазначаюць інфарманты, зараз у вёсцы з’явілася шмат прыезджых (беларусаў, рускіх): „*A teraz w Komajach najechało ludzi rozmaitych, komajskich ludzi bardzo mało zostało, bardzo mało*”⁶. Нярэдка ў вёсцы жывуць старэйшыя людзі з іншых вёсак Пастаўскага раёна, якія пераехалі ў Камаі да сваіх дзяцей толькі зараз. Карэнных жыхароў у Камаях засталася вельмі мала.

Інфарманты ўзгадваюць і апошняга камайскага пана – Чаховіча. Гэта быў вельмі заможны чалавек („*ziemi miał jakieś dzieście-trzysta hektary*”⁷). Ён валодаў двума маёнткамі (адзін знаходзіўся ў Камаях, другі – у Сурвілішках, але ў саміх Камаях пан не жыў), у яго служыла шмат парабкаў, ён наймаў людзей і добра ім плаціў. Перад вайной Чаховіч выехаў за мяжу, а ўсю зямлю прадаў. Падчас вайны маёнтак яго быў спалены.

² *Ibidem*, с. 271–273.

³ Інтэрв’ю 2011 г. у Камаях, Пастаўскі раён, Віцебская вобласць, Беларусь: жанчына В. Г. нар. 1923 г.; запіс: Інэс Штэгнэр, Вольга Шылак, Ірына Прычынец, Вольга Глоба.

⁴ І. М. П р а к а п о в і ч, *op. cit.*, с. 271.

⁵ Больш падрабязна пра яўрэяў на польска-беларуска-літоўскім памежжы ў артыкуле аўтара *Стэрэатып яўрэя на польска-беларуска-літоўскім памежжы...*, надрукаваным у „*Acta Albaruthenica*” 2012, т. 12, с. 251–257.

⁶ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г. нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁷ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

Трэба сказаць, што спрадвеку ў Камаях галоўнай рэлігіяй было каталіцтва, а на пачатку XX ст. тут нават было заснавана каталіцкае таварыства. Таксама ў Камаях жылі яўрэі. У вёсцы існавала яўрэйская малітоўная школа.

„- *Nasze Kamaje przeważnie byli katolickie, ni było prawosławnych, już najechało tutaj i różne. Byli i Żydzi w Komajach. Żydzi było dziesięć rodzin żydowskich*”⁸.

А вось цэркваў, як і мячэцей, у Камаях ніколі не было⁹:

„[Czy Pani pamięta co było przed wojną tutaj? Tu byli Białorusini?] – *Nie... [I Polacy?] – Polacy. [A w jakich wsiach był kto?] – Nawet tutaj nie było tego ... ni żadnej cerkwi, nic. Dookoła i w`ogóle miasteczka tam jak Kubylnik nazywała się, Łyntupy tu, wszędzie tylko kościoły i byli tylko Polacy, u n`as nie było, tu najechało teraz rozmaitych ludzi, wot. [Wnuk WG: – Ale słuchaj, opowiadałaś mi kiedyś, że wsie były gdzie Białorusini... co tam... Gw`ozdawiczy... co to.] – Aj, nu to rozmawiali tylko po... po... po... białorusku, a tego... a oni katolicy byli, a rozmawiali po białorusku... byli takie wsie, byli... na wsi tak rozmawiali, ale wszystkie... wszyscy chodzili tu do kościoła*”¹⁰.

Адметным аб’ектам ў Камаях з’яўляецца мураваны касцёл і вялікі каменны крыж. Касцёл Яна Хрысціцеля абароннага тыпу быў пабудаваны ў 1603–1606 гг. Самі інфарманты кажуць, што раней ён быў яшчэ больш высокім і яго „*вежы відацца ў Вільні*”¹¹, а першапачаткова касцёл быў крэпасцю: „*nasz kościół był trzy... dwa razy wyżej jak teraz, widać było z Wilna*”¹².

Яго асаблівасцю з’яўляецца тое, што яго ніколі не зачынялі, нават пасля Другой сусветнай вайны, калі на тэрыторыі Заходняй Беларусі ўсталявалася савецкая ўлада. Інфарманты тлумачаць гэта тым, што іх касцёл „*wyjatkowy, już on chram taki, a tu wiecej takie panowie budowali, tak wot tych pazakrywali, panskie kościoły*”¹³. Інфарманты ўзгадваюць, што пасля вайны касцёлам апекаваўся ксёндз Буйка. Ксёндз вельмі цяжка ад саветаў, жыў з дапамогай людзей. Але дзякуючы Буйку, у касцёле захаваўся арган, а таксама досыць рэгулярна адбываліся імшы і рэлігійныя практыкі (варта зазначыць, што набажэнства ў касцёле адбывалася па-польску). Пасля смерці Буйкі два разы на месяц у Камаі прыязджалі ксяндзы з іншых парафій. Хоць касцёл і быў адчынены, але „прыхільнікі савецкай улады” пільна адсочвалі і шантажавалі тых, хто хадзіў у касцёл. Ксяндзу было забаронена пачынаць імшу,

⁸ Інтэрв’ю 2011 г. у Камаях: жанчына І. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Шылак, Вольга Глоба. Тут і далей цытаты запісаў размоў з інфармантамі падаюцца ў паўфанетычнай транскрыпцыі (заўв. *аўтара*).

⁹ Інтэрв’ю 2011 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Ганна Каронта, Дар’я Шаўко.

¹⁰ Нярэдка на памежжы ў сьвядомасці інфармантаў адбываецца змешванне паняццяў „рэлігія” і „нацыянальнасць”. Нярэдка інфарманты адносяць сябе да польскага народа, аргументуючы гэта толькі тым, што яны католікі (заўв. *аўтара*).

¹¹ Інтэрв’ю 2012 г. у Гвоздавічах, Пастаўскі раён, Віцебская вобласць, Беларусь: жанчына А. Л., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

¹² Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

¹³ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

пакуль з касцёла не выведучь усіх дзяцей. Як узгадвае адна з інфармантак, настаўнікі тым дзецям, якія хадзілі ў касцёл, наўмысна ставілі двойкі і нават не дапускалі да іспытаў. Таму найчасцей жыхары Камаяў ездзілі ў касцёл у Гадуцішках (на тэрыторыі Літвы), дзе рэлігійныя практыкі не былі забароненыя.

Важнае месца ў інтэрв'ю інфармантаў займае постаць тутэйшага ксяндза Яцэка, які зараз апякуецца парафіяй. Жыхары Камаяў вельмі яго любяць і шануюць, таму што ксёндз не толькі прывёў у належны парадак касцёл, але і зрабіў шмат добрых рэчаў для Камаяў (быў закладзены парк, арганізавана дзіцячая пляцоўка, адноўленыя яўрэйскія могілкі і г.д.) – „*bardzo ksiondz nasz, o jaki organizator!*”¹⁴.

Кожнае інтэрв'ю – гэта каштоўны скарб не толькі для лінгвістаў, але для гісторыкаў і этнографіаў. Інфарманты ўзгадваюць падзеі Першай сусветнай вайны (з успамінаў бацькоў), апавядаюць пра свае перажыванні Другой сусветнай вайны, як ім жылося за „палякамі” і за „саветамі”, пра арганізацыю калгасаў і г.д. Узгадваюць факты, якія не знойдзеш ані ў падручніках па гісторыі, ані ў падручніках па краязнаўстве.

Моўную сітуацыю, што склалася ў вёсцы Камаі Пастаўскага раёна, можна акрэсліць як білінгвізм, а кожны з нашых інфармантаў з'яўляецца білінгвам. Існуюць розныя класіфікацыі і тыпалогіі білінгвізму, але для апісання моўнай сітуацыі ў вёсцы Камаі намі была выбрана сацыялігвістычная класіфікацыя, прапанаваная Трафімам Бертагаявым¹⁵. Моўная сітуацыя, што склалася ў вёсцы Камаі, сведчыць пра тое, што паміж мовамі існуе праксімальная форма кантакту, бо сувязь моў адбываецца ва ўмовах білінгвізму і прамога кантакту польскай і беларускай мовы. Вынікам такога кантакту з'яўляюцца не толькі запазычанні ў мове, але і змены ў моўнай сістэме. Білінгвізм інфармантаў з вёскі Камаі можна ахарактарызаваць як ненарматыўны, бо інфарманты ў размове парушаюць граматычныя, лексічна-семантычныя і фанетычныя нормы польскай і беларускай моў¹⁶. У сферы выкарыстання білінгвізм нашых інфармантаў штодзённы, не мэтанакіраваны, а бытавы. Па ахопу насельніцтва білінгвізм у Пастаўскім раёне можна ахарактарызаваць як групавы, бо ён ахоплівае кампактную групу насельніцтва. У Камаях сустракаецца актыўная і пасіўная форма білінгвізму. Сярод інфармантаў былі і тыя, хто і вусна, і пісьмова валодае польскай і беларускай мовамі на вельмі добрым узроўні, але былі і інфарманты, які валодаюць польскай мовай толькі на пасіўным узроўні (яны разумеюць, што да іх кажуць, могуць чытаць па-польску, але самі не гавораць на гэтай мове). Найчасцей гэта жыхары беларускамоўных вёсак (Гвоздавічы, Ёдаўцы, Буцэвічы, некаторыя жыхары Камаяў) або людзі, якія нарадзіліся ў другой палове 30-х гг. XX ст. і пазней. Напрыклад:

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Т.А. Б е р т а г а е в, *Билингвизм и его разновидности в системе употребления* [в:] *Проблемы двуязычия и многоязычия*, Москва 1972, с. 82–88.

¹⁶ У гэтым выпадку мы разглядаем паняцце нормы ў значэнні узуса (заўв. аўтара).

„[Czy może Pani mówić po polsku?] – Ну, умем, ну я..., ды цяжка мне, дзетка, гэтых, я разумець, можаш мне гаварыць па-польску, я буду адказваць па-беларуску, бо мне цяжка. [A może Pani coś pamięta po polsku?] – Ну тык ну што, мая ты дзетка, я ж самаучка, я так ... вучылася пасля вайны, як ж маленькая была, ну тык, а мне хацелася, ксёнішкі, а я вот пацеры, я моўлю тыко в кощеле па-беларуску, а ў дому я малюся па-польску, я не магу”¹⁷.

Або:

„[Pani mówi po polsku?] – Магу, але ж я ўжо многае забылася. [A czy może Pani mówić po polsku?] – А Пані гавары па-польску, я ўсё разбіраю”¹⁸.

Білінгвізм ва ўмовах моўнай сітуацыі, якая склалася ў вёсцы Камаі, можна назваць натуральным¹⁹, бо з дзяцінства нашыя інфарманты знаходзіліся ў разнамоўным асяроддзі і знаёміліся з новай для іх мовай у працэсе сацыялізацыі, без якога-небудзь актыўнага і свядомага ўплыву на іх з боку, а стымулам вывучэння мовы з’яўлялася неабходнасць камунікацыі. Варта адзначыць, што інфарманты вывучалі польскую і беларускую мовы адначасова (concurrent bilingualism). На выбар той ці іншай мовы ў пэўнай камунікацыйнай сітуацыі інфармантамі ўплывае дамен („domain” – паняцце ўведзенае Джошуа Фішманам) – інстытуалізаваны кантэкст. Уплывае месца, тэма і ўдзельнікі камунікацыйнага акта²⁰.

Пад уплывам гістарычных, сацыяльных і культурных фактараў моўная сітуацыя на працягу апошняга стагоддзя паступова змянялася. Галоўнымі інфармантамі сталі людзі, якія нарадзіліся ў міжваенны перыяд, яны з’яўляюцца сведкамі гэтага часу, памятаюць сваіх бацькоў і дзядоў, таму і апісанне моўнай сітуацыі мы пачнём з пачатку ХХ ст. і да канца міжваеннага перыяду. Таксама трэба заўважыць, што нярэдка інфармантам было складана адказаць на некаторыя пытанні, звязаныя з мовай, часам яны блыталіся ў адказах.

Са слоў інфармантаў, іх дзяды яшчэ гаварылі „па-беларуску”, але ведалі і польскую мову.

„Ну што тут польская мова... нашыя дзеды-прадзеды па-беларуску разгаварывалі, і дома па-беларускую, і мае радзіцелі, а мы як пайшлі ўжо і пасле вайны, я то пайшла в шэщ лет выскачыла” і „I po białorusku starsze ludzi mówili, tu była kiedyś Białoruś, a później wojny w czternastym roku jak to była Piłsudski to Wileńszczyzna zabrał ... to była Polska ... już dzieci szkolne do pol... na polskim języku wszystko było”²¹.

¹⁷ Інтэрв’ю 2012 г. у Ёдаўцах, Пастаўскі раён, Віцебская вобласць, Беларусь: жанчына Г. П., нар. 1935 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

¹⁸ Інтэрв’ю 2012 г. у Гвоздавічах: жанчына А. Л., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

¹⁹ Е. В е р е щ а г и н, *Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма)*, Москва 1969, с. 44–45.

²⁰ J. A. F i s h m a n, R. L. S o o p e r, R. M. a, *Bilingualism in the Barrio*, Bloomington’s–Gravenhage 1971.

²¹ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

Або:

„nu i po polsku, oni do kościoła chodzili, to mówili po polsku, w kościele ż po polsku”²².

Бацькі інфармантаў ведалі польскую, беларускую, рускую, літоўскую, а часам і нямецкую мовы. Так, напрыклад, бацька інфарманткі з Гвоздавіч вывучыў нямецкую мову падчас Першай сусветнай вайны, калі 4 гады быў у палоне. Дзед інфарманткі з Камаяў меў тытул графа, бацька быў са шляхецкай сям’і і атрымаў добрую адукацыю. Падчас Першай сусветнай вайны ён працаваў з немцамі на чыгунцы, *„to nauczył sie rozmawiać po niemiecku i nieźle nawet rozmawiał”²³*. Бацькі інфарманткі І. Г. паміж сабой размаўлялі *„jak przychodziła sia, pa białarusku”²⁴*.

Трэба звярнуць увагу на тое, што нярэдка бацькі інфармантаў, якія паміж сабой размаўлялі па-беларуску, да дзяцей звярталіся па-польску:

„[A Pani w domu rozmawiała w jakim języku?] – Po polsku, my dzieci szkolne już po polsku. Do rodziców po polsku, oni między sobo ... a do nas rodzicy rozmawiali też po polsku mówili”²⁵.

А ў сям’і А. Б. да вайны

„mówili po... po białarusku. Jak to mówili kiedyś to nie pol... nie białaruski i nie polski a jak, jak to, ja nie wiem jak to powiedzieć, jak swoja...” [– *Więc Pani rodzice mówili po białorusku?*] – *Tak my, my mówili ... oni po polsku, i do kościoła i w kościele też rozmawiali po polsku.* [– *A tak między sobą?*] – *A między sobo po po biała... jak to mówili – polska-białaruski. My ni ni po białarusku, bo dobrze powiedzieć pa białarusku to ... my nie mówim tak po białarusku”²⁶.*

В. К. у дзяцінстве з бацькамі, як і большасць інфармантаў, размаўляла па-польску, а бацькі таксама гаварылі па-польску, але на пытанне, дзе яны вывучылі польскую мову, інфармантка кажа, што бацькі *„żyli przy Polsce. Polska była u nas i znali język polski”²⁷*. Хаця пазней у размове В. К. кажа, што паміж сабой бацькі размаўлялі *„po prostu”* і так звярталіся і да сваіх бацькоў (яе дзядоў).

Сапраўды, у інфармантаў узнікала цяжкасць з тым, як патлумачыць тое, дзе іх бацькі вывучылі польскую мову: *„a wot można troszka i ... mieszane takie byli, ludzi różnych było: i Polacy, i Białarusy, i Jawreji, ci Żydowie”²⁸* або *„można tutaj, między tych ludzi”²⁹*.

²² Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²³ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²⁴ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына І. Г. нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²⁵ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²⁶ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²⁷ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. К., нар. 1928 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²⁸ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

²⁹ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына І. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

Са сваімі братамі і сёстрамі інфарманты найчасцей размаўлялі па-польску. Дзеці паміж сабой найчасцей за ўсё гаварылі па-польску:

„- А ў дзяцінстве размавялі по-польску, у дзяцінстве яшчэ пры Польскай. І вот он нават не розумеў зупэўне па-беларуску, а тэраз па-польску ніц не ве” (заўвага аўтара: інфарматар у дзяцінстве гаварыў толькі па-польску, а пасля быў вымушаны вывучыць беларускую мову, з жонкай размаўляе на трасянцы)³⁰.

Да пачатку Другой сусветнай вайны ў Камаях функцыянавала польская школа. Першыя пяць класаў навучання (да 15 гадоў) былі бясплатныя. Таму большасць з інфармантаў паспела атрымаць базавую адукацыю ў польскай школе (ад 1 да 5 класаў). Пры школе арганізавалі розныя мерапрыемствы: танцы, хор, харцэрскія дружыны, экскурсіі. Заняткі ў школе адбываліся па-польску. Таму дзеці найчасцей размаўлялі паміж сабой па-польску.

„Była Pani nauczycielka języka polskiego, ona z Wilna była [...], ona u nas organizowała drużyна harcераska. Było bardzo ciekawie, chodziliśmy na wycieczki, ognisko w końcu roku szkolnego paliliśmy, śpiewaliśmy piosenki”³¹.

Польская мова была цесна звязаная з касцёлам. У часы Другой Рэчы Паспалітай набажэнства ў касцёле адбывалася па-польску, ксёндз ведаў лаціну, і прыхаджане таксама павінны былі ведаць, што і як называецца на імшы на лаціне. Дзяцей гэтаму вучылі ў школе і на хоры.

„- My тут па бiałаруску rozmawiali, a w kościele, w szkole uczyli sie po polsku a do wojny, do wojny. [- A dzieci w szkole w jakim języku rozmawiali?] - A jak my chcieli. I po polsku i. Kto mówił po polsku, kto po po białaruskі tam, to tak my mówili do wojny tu”³².

Статус польскай мовы змяніўся з пачаткам Другой сусветнай вайны. Польская мова ў школе была забаронена. У школе пачалі вучыць па-беларуску і па-літоўску (у часе вайны ў Камаях стаяў літоўскі, а таксама эстонскі гарнізон; Камаі ў часе вайны былі „пад Літвой”):

„- Na niemiecki, jak byli Niemcy, nas trzy lata, też па niemiecku, tak ja już tak przetłumaczyć szkolne, dziecki, pierwsza klasa, druga, ja już mogła przetłumaczyć, przeczytać prawidłowo, już jak mówiła. A potem przyszedł litewski, wzbuntowała mnie i ten i ten: jedno słowo takie, drugie słowo takie. Tak już mnie wszyscy: «Ot zjadła Palaczka! Nie chce po litewsku rozmawiać!»³³.

Або:

³⁰ Інтэрв’ю 2011 г. у Камаях: мужчына Г. К., нар. 1934 г.; запіс: Святлана Рогач, Анна Сівірска.

³¹ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

³² Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

³³ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

„– Я пры немцах, як немцы былі тут, хадзіў тут [у школу]... Зразу па-польскуначалі вучыць, а тадэ адмянілі... Беларускі і літоўскі вучыць пач’алі”³⁴.

Вельмі цікавы факт прыводзіць інфармантка В. Г.: калі ў 1939 г. у Камаі прыйшлі савецкія салдаты і запыталіся ў яе па-руску „А где помещик? Удрал?”, то яна не зразумела ні слова.

Пасля Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Заходняй Беларусі польская мова страціла статус афіцыйнай мовы, савецкая ўлада зачыняла касцёлы і забараняла рэлігійныя практыкі, якія таксама адбываліся па-польску, шмат людзей выехала ў Польшчу, з’явіліся прыезджыя. Канчаткова перасталі функцыянаваць і польскія школы, бо „gdzie polska szkoła mogła być, jeśli tutaj byli jaka, jak to powiedzieć, jak wrogi polskie. Szkoła była, w szkole białaruskaj, białaruskі język uczyli”³⁵. Але нягледзячы на ўсё гэта, некаторыя інфарманты працягвалі размаўляць па-польску ў сям’і, на працы і ў касцёле. Так, інфармантка Я. Н. са сваімі дзецьмі ўжо пасля вайны дома размаўляла па-польску, звярталася да сына па-польску і на вуліцы, пакуль „raz mówi, tamo, ty nie rozmawiaj do mnie po polsku przy dzieciach, bo ze mnie śmieją się”³⁶. У савецкія часы ў працы інфармантка размаўляла па-беларуску, а ў касцёле „po polsku, po polsku i śpiewaliśmy po polsku, i organista po polsku rozmawiał i my wszyscy po polsku”. Са сваімі дзецьмі па-польску размаўляла і І. Г.: „po polsku rozmawiali między sobą, ale o tutaj mieszkała nauczycielka, tak przychodziła nawet da domu, żeby gdzie dzieci po polsku nie rozmawiali” або „jak małe byli, [Córka IG: пакуль у школу не хадзілі, па-польску, як пайшлі ў школу...]. Nu tak wo, nauczycielka przychodziła «Nie rozmawiajcie pa polsku»”³⁷. Падобная сітуацыя была і ў сям’і інфарманткі В. Г.:

„Dzieci moje póki do szkoły, wszystkie bardzo ładnie rozmawiali po polsku. [...] A syn poszed do pierwszej klasy, a w domu rozmawialiśmy po polsku, wtedy tego przyszed ze szkoły raz i mówi do mnie: «I nie budu boleć ja s taboj gawaryć pa polsku, mianie dzieci przekazam nazywając»”³⁸.

Нягледзячы на ўсе забароны, у працы інфармантка размаўляла „po polsku. [...] Woś jak my mieszkaliś na chutorze, tam wszystkie wszystkie po polsku rozmawiali”.

У Камаях пасля вайны функцыянавала беларуская школа. Туды бралі не толькі малых дзетак, але і дарослых, бо

„białoruskiego my nie znali w ten czas. [A kiedy Pani się nauczyła białoruskiego?] Nu woś, jak do szkoły poszła, uczyli sie, jak poszła do szkoły, z pierwszej klasy i z bukwara uczyli sie białoruskiego, a potem douczali”³⁹.

³⁴ Інтэрв’ю 2011 г. у Камаях: мужчына Г. К., нар. 1934 г.; запіс: Святлана Рогач, Анна Сівірска.

³⁵ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына І. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

³⁶ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

³⁷ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына І. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

³⁸ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

³⁹ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына І. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

Пасля вайны ў Камаях таксама „*byli kursy wieczorne, pierwsz byli ruskaga jazyka, gdzie ni czorta nie nawuczyla sia*”⁴⁰.

Шмат людзей пасля вайны выехала за мяжу (у Польшчу, у Амерыку, у Францыю). Таму многія з інфармантаў з сям’ёй у той час часта ездзілі ў Польшчу, каб праведаць сваіх блізкіх, пісалі да іх па-польску лісты.

На сённяшні дзень сфера ўжывання польскай мовы ў Камаях вельмі звужалася. У апошнія гады служба ў касцёле адбываецца па-беларуску. Трэба зазначыць, што спачатку ўвядзенне беларускай мовы ў касцёле не надта спадабалася інфармантам. Як сказала інфармантка, што спачатку „*мы не маглі навучыцца ў касцэле, бунтаваліся, а цяпер ужо не бунтуемся*” („*на мшы бунтуюся, не знаю чаго і сказаць*”)⁴¹. Але не ўсе падыходзяць да пераменаў так катэгарычна. Так, напрыклад, інфармантка Я. Н. спакойна ставіцца да ўвядзення беларускай мовы ў касцёле і лічыць, што няма нейкай вызначанай мовы для малітвы, бо „*Bóg jest jeden*”, але ўсё ж такі ёй, як і большасці інфармантаў, польская мова ў духоўнай сферы бліжэй:

„*Ja wiecej pa polsku. Wot ja mam wszystko teraz pa białarusku, jedna ksionżka polska, ja modle sie pa polsku, ja różaniec pa polsku, ja ... mam kalendarz, ja mam polski, ja wszystko po polsku, nie mogę przyzwyczaić się. Ja nie rozumiem te święta białaruskie, ja musze po polsku wszystko takie*”⁴².

З-за хваробаў інфармантка В. К. з мужам у касцёл не ходзіць, але „*wkluczamy radio, słuchamy z Mińska, posłuchamy tak, a modlim się pa polsku [...] nie mogę przyzwyczaić się*”⁴³. Не ўсе зараз маюць доступ да польскіх сродкаў масавай камунікацыі, а па тэлебачанні і ў радыё можна пачуць рускую, радзей беларускую мову. Але пажаданне большасці інфармантаў выражаецца ў словах В. Г.: „*Na przykład ja lepiej lubię czytać po polsku, ja lubię to rozumiem wszystko*”⁴⁴. У 90-я гг. некаторыя жыхары Камаяў прымалі актыўны ўдзел у дзейнасці Саюза палякаў. Яны збіраліся разам, спявалі песні, вучылі польскую мову пры школе. Але паступова ўсё спынілася.

Таму на сённяшні дзень дамінуючай мовай у Камаях для нашых інфармантаў з’яўляецца беларуская мова („па просту”, „на трасянцы”, „па беларуску” і г.д.): „*przeważnie wszystkie tak aby-jak [...] po białorusku, po rusku*”⁴⁵. Але нават самі інфарматыры зазначаюць, што гэта не чысты беларускі, а „*mieszany. W kościele ... piosenki te śpiewamy, tak ksiondz poprawi, a ty po swojemu, końcówka taka, końcówka taka, jak chcesz*”⁴⁶.

⁴⁰ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴¹ Інтэрв’ю 2012 г. у Гвоздавічах: жанчына А. Л., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴² Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴³ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. К., нар. 1928 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴⁴ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

„[– W jakich językach Pani mówi?] – *A wiecej pa prostu. Teraz u nas nikt nie rozmawia po polsku. To jeżeli ktoś przyjedzie z Wilna czy z Polski jaki człowiek, nu wtedy rozmawiamy, a tak – nikt nie rozmawia*”⁴⁷.

„[– A teraz Pani rozmawia kiedyś po polsku, w jakiejś sytuacji?] – *Nu jak jest s kim, jest takie po polsku, do ksiendza ci w kościele to po polsku, a jak tak to po białarusku*”⁴⁸.

А вось дома „*teraz przeważnie taka trasianka. [...] Aj, choć jak. Już teraz nie-dobrze ni pa polsku nie rozmawiamy, ni po rosyj...*”⁴⁹.

На дамінаванне беларускай мовы ўказваюць і фактары, вызначаныя Урыелям Вайнрайхам у артыкуле *Аднамоўе і шматмоўе*⁵⁰. Нашыя інфарманты „думаюць” па-беларуску. На гэтым этапе свайго жыцця яны валодаюць гэтай мовай значна лепш чым польскай. Таксама на дамінаванне беларускіх гаворак указвае шэраг крытэрыяў, прапанаваных Леонам Завадоўскім у яго працы *Fundamental relations in language contact*⁵¹: а) выкарыстанне мовы для абмеркавання паўсядзённых праблем; б) сфера функцыянавання – сям’я; в) мова перадаецца дзецям без выкарыстання іншай мовы.

Нягледзячы на тое, што з экспларатарамі большасць інфармантаў гутарку вяло на польскай мове, нярэдка яны мелі цяжкасці з падборам патрэбнага слова, яны не маглі даць нейкую дэфініцыю і адказаць на пытанне па-польску. У гэтым выпадку яны або прапусkali тое, што хацелі сказаць, або выкарыстоўвалі беларускі аналаг, нярэдка „перакручваючы” яго на польскі манер. Часам інфарманты пераклучаліся з польскай мовы на беларускую ў момант, калі ў размову ўмешвалася трэцяя асоба (напрыклад, нехта з сям’і або нехта ім тэлефанаваў), што яшчэ раз пацвярджае тое, што на сённяшні дзень беларуская мова ў гэтым рэгіёне займае дамінуючае становішча.

Варта зазначыць, што, нягледзячы на тое, што на сённяшні дзень інфарманты аддаюць перавагу беларускай мове, у свядомасці людзей польская мова займае пазіцыю значна вышэйшую за беларускую: „[A jaki język jest piękniejszy dla Pani?] – *Nu, pewna że polski. To ładny język bardzo*”⁵².

Беларуская мова – гэта мова паўсядзённага ўжытку. Больш за тое, самі інфарманты лічаць, што іх мова („pa prostu”) не з’яўляецца літаратурнай:

„*białaruski nu wiecej takie słowy jakieś nazywajon sie tak prawidłowo, nu a to prosto prosty język taki, tu wszystkie mówili, aj nasz jazyk nikudy, tolki da Gubinaj gary. Na poli u nas tak, góry takie [...], wszystko, każdy raz, jeszcze mała była*”⁵³.

⁴⁷ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. К., нар. 1928 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴⁸ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁴⁹ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁵⁰ У. В а й н р а й х, *Одноязычие и многоязычие* [в:] *Новое в лингвистике. Сборник статей*, вып. 6, Москва 1972, с. 53–54.

⁵¹ L. Z a w a d o w s k i, *Fundamental relations in language contact*, Wrocław 1961.

⁵² Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁵³ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. К., нар. 1928 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

„[A jaki język dla Pani jest piękniejszy, ładniejszy?] – *Polski i ruski czysty.* [A na przykład białoruski język to jaki język?] – *A ja nie wiem. Pamientam byliśmy na tym... żałobny obiad, nasz ksiondz siedział Jacek, ja tu siedziałam, potem też przyjechał jakiś z Polski taki, między sobou rozmawiamy polsko tamto, tak ja mówię: Musi to najbrzydszy te białoruski jenzyk. [...] Mówię, litewski mnie nie podoba się: saki-pasaki, a białaruski [...] nu jeśli prawidłowo, ależ u nas taki przekrencony: i polski, i ruski, i białaruski – nu abyjaki*”⁵⁴.

Для інфармантаў веданне польскай мовы з’яўляецца сведчаннем прыналежнасці да польскага народу:

„[Do jakiego Pani narodu należy? Jak Pani to czuje?] – *Białarusy, jak my mówim po białorusku. Ty z mówisz po białorusku, jak’a ty Polka*”⁵⁵.

„Мова можа абуджаць у носьбітаў пачуццё патрыятызму, падобнае да нацыянальнага патрыятычнага пачуцця, звязанага з ідэяй нацыі. Мова, з’яўляючыся недатыкальнай сутнасцю, супрацьпастаўляецца іншым мовам, займае вышэйшую пазіцыю на шкале каштоўнасцей, пазіцыю, якую трэба «адстойваць»”⁵⁶.

Розныя адносіны ў нашых інфармантаў склаліся і да рускай мовы. У свядомасці нашых інфармантаў яна займае пазіцыю вышэйшую за беларускую, але для некаторых з іх з’яўляецца „чужой”. Так, напрыклад, адна з інфармантак вельмі абуралася, калі яе дачка звярнулася да экспларатараў па-руску: „*Ты чаму па-рускі гаварыш?*”⁵⁷ А інфармантка В. Г. прыгадала прыслоўе „*Polski język do kochania, ruski jenzyk do rugania*” і зазначае, што „*jeśli coś, to matom prendzej po rusku rugaje się ktoś*”⁵⁸. Больш за тое, інфарманты падзяляюць рускую мову на „зразумелую” ім і „маскоўскую”:

„*ruski jeśli taki, ni taki moskowski, tam dalejszy wiecej, [...] ale tu takie wot, czysty wot, wienkszość takie jak nasz Łukaszenko rozmawia, nu taki, roz... poniatny, jakie słowa, takie, każdy rozumie te słowa, nie taki wiecej ograniczony*”⁵⁹.

Цікавым з’яўляецца і той факт, што нават не маючы філалагічнай адукацыі, нашыя інфарманты адчуваюць, што іх польская мова адрозніваецца ад польскай мовы ў іншых частках Пастаўскага раёна. Яны заўважаць, што ў Лынтупах (аграгарадок, што знаходзіцца бліжэй да граніцы з Літвой) больш гавораць па-польску, чым у Камаях, а як „*za Postawy pojechać, tam zupełnie inaczej mówion* [- I jak tam mówią?] *czaha, kaha*”⁶⁰; „*a tam za Postawy mówi*”

⁵⁴ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁵⁵ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

Цікавы пункт гледжання, згодна з якім прыналежнасць чалавека да пэўнага народу залежыць ад мовы, на якой ён гаворыць (заўв. *аўтара*).

⁵⁶ У. В а й н р а й х, *op. cit.*, с. 57.

⁵⁷ Інтэрв’ю 2011 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Інэс Штэгнэр, Вольга Шылак, Ірына Прычынец, Вольга Глоба.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁶⁰ Інтэрв’ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Б., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

siahan`ak, siahat, czaha taki"⁶¹; „*inaczaj mówion [za Postawami]... jak ty mówim kago, tam kaha, czaha*"⁶² і гэтых людзей называюць „*czah`akaусу*" і „*кацапы*".

Характарызуючы сацыялінгвістычную сітуацыю, што склалася ў вёсцы Камаі Пастаўскага раёна, можна зрабіць наступныя вывады:

а) да вайны асноўнай групай насельніцтва ў Камаях былі палякі. Таксама ў мястэчку жылі яўрэі і некалькі сем'яў татараў. Пасля прыходу савецкай улады на гэтыя землі практычна ўсё насельніцтва Камаяў было пад прымусам „абеларушана" – пераведзена ў беларусы. Але, нягледзячы на запіс у пашпарце, большасць апытаных інфармантаў называюць сябе палякамі і адчуваюць сваю непасрэдную прыналежнасць да польскага народу. Зараз у Камаях пражываюць беларусы, палякі і татары.

б) да вайны Камаі былі амаль цалкам каталіцкім мястэчкам. Акрамя католікаў, тут жылі яўрэі і татары. Пасля вайны сітуацыя змянілася. У Камаях, як заўважаюць інфарманты, з'явілася шмат прыезджых – праваслаўных. Старажылаў у Камаях амаль не засталася.

в) пад уплывам гістарычных, сацыяльных і культурных пераменаў моўная сітуацыя на працягу апошняга стагоддзя моцна змянялася. Польская мова на памежжы адыгрывала важную ролю. На працягу апошніх пяці стагоддзяў на польска-беларуска-літоўскім памежжы адбывалася паступовая паланізацыя мясцовага насельніцтва. Польская мова і культура па-рознаму паўплывалі на розныя слаі грамадства, што пазней адбілася на мове. Вынікам паланізацыі сталі змены ў свядомасці мясцовага насельніцтва, у культуры, а таксама ў мове.

У міжваенны перыяд жыхары Камаяў размаўлялі і па-польску, і па-беларуску. Гэта залежала ад таго, як блізка сям'я была звязана з дваром і з панам. Інфарманты не даюць нейкага адназначнага адказу, на якой мове размаўлялі ў Камаях да вайны:

*„w Komajach rozmawiali po polsku wszyscy"*⁶³, або „*як я жыла за Польшчай да трыццатага дзевятага году былі мы ўсе палякі, усе палякі, і [...] нам польскія, і газеты польскія, і школа польская, усё чыста польскае, і гміна, усё па-польску была*"⁶⁴, або „*Tak po białarusku i rozmawiali, z poczontku życia, nie rozmawiali tutaj po polsku, tylko tak wo jak w moim dzieciwie, dzieci wo takie jak ja w moim woz... w moim wzroście, tak my po polsku rozmawiali*"⁶⁵.

Старэйшыя людзі больш гаварылі („*pa bielarusku*", на „*трасянцы*"; „*rodzice po komajsku mówili*", „*па-нашаму*", „*po prastomu*" і г.д.), але да дзяцей стараліся звяртацца па-польску. Дзеці паміж сабой найчасцей гаварылі па-польску. На польскай мове адбывалася служба ў касцёле, гэта была мова навучання ў школе. Польская мова як афіцыйная падтрымлівалася дзяржавай,

⁶¹ Інтэрв'ю 2012 г. у Камаях: жанчына Я. Н., нар. 1925 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁶² Інтэрв'ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. К., нар. 1928 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁶³ Інтэрв'ю 2012 г. у Камаях: жанчына В. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁶⁴ Інтэрв'ю 2012 г. у Камаях: жанчына А. Л., нар. 1924 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

⁶⁵ Інтэрв'ю 2012 г. у Камаях: жанчына І. Г., нар. 1923 г.; запіс: Вольга Ляўчук.

займала найвышэйшую пазіцыю ў свядомасці інфармантаў. Беларуская мова была мовай простага люду, на ёй часамі гаварылі дома, але больш яна мела ўтылітарны характар. Таму складана сказаць, якая мова ўсё ж такі дамінавала ў той час.

Сітуацыя змянілася пасля 1939 г., калі польская мова перастала выкарыстоўвацца ў афіцыйнай сферы і сферы адукацыі. Паступова польская мова выходзіць з ужытку. На сённяшні дзень польскую мову ведаюць і часам на ёй гавораць толькі старэйшыя людзі, што нарадзіліся да вайны і хадзілі ў польскую школу, а таксама іх дзеці, якіх яны самі вучылі гэтай мове. Маладзейшыя камайцы польскую мову ведаюць слаба, часам толькі на пасіўным узроўні. Найважнейшая функцыя, якую сёння выконвае польская мова, сакральная: старэйшыя асобы працягваюць маліцца па-польску, нават тады, калі прыходзяць у касцёл на беларускую імшу. Інфарманты часам гутараць па-польску паміж сабой, з ксяндзам, каля касцёла ці калі ідуць у госці. Яны гавораць па-польску з прыезджымі з Польшчы, пішуць лісты на польскай мове, але ў паўсядзённым жыцці выкарыстоўваюць беларускую мову. На падставе фактараў, выдзеленых Урыель Вайнрахам і Леонам Завадоўскім, можна з упэўненасцю сцвярджаць, што на сённяшні дзень для нашых інфармантаў прымарнай, дамінуючай мовай з'яўляецца беларуская.

Volha Liauchuk

The sociolinguistic status of the Kamai village (Postavski district, Vitebsk region of Belarus)

A b s t r a c t

The sociolinguistic status of the Kamai village (Postavski district, Vitebsk region of Belarus) is discussed on the basis of materials gathered during field studies in the village in 2011 and 2012. A special place in the article is taken by a description of the history of this village and its inhabitants. The linguistic situation of the Kamai village, the factors which influenced its formation and changes under the influence of historical, social and cultural transformations during the 20th century are also described.

Michał Sajewicz
Lublin

Popularne nazwiska patronimiczne z formantem *-uk* utworzone od imion pochodzenia łacińskiego w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie

1. Uwagi wstępne

Proces kształtowania się nazwisk na Podlasiu zakończył się później niż na jednolitym etnicznie terytorium Korony¹.

„Stabilizacji systemu antroponimicznego dawnego Podlasia nie sprzyjały częste zmiany przynależności politycznej tych ziem oraz złożony i długotrwały proces ich zasiedlania przez ludność zróżnicowaną etnicznie, wyznaniowo i językowo”².

Zetknięcie się ze sobą na Podlasiu dwóch sąsiednich kultur – polskiej i ruskiej – i ich wzajemne przenikanie wpłynęły na ukształtowanie się na tym terenie specyficznego systemu antroponimicznego.

Antroponimia Podlasia wykazuje zróżnicowanie pod względem struktury miejscowych nazw osobowych. W związku z tym można na badanym obszarze pogranicznym wyodrębnić grupę antroponimów pochodzenia polskiego, wschodniosłowiańskiego (białoruskiego, ukraińskiego, rzadziej rosyjskiego), litewskiego, a także niemieckiego, żydowskiego i tatarskiego³.

Antroponimia badanego terenu różni się także pod względem charakteru występujących w nich podstaw słowotwórczych. W zachodniej części Podlasia, którą zamieszkiwała głównie drobna szlachta mazowiecka, w tym również zubożała szlachta zagrodowa, dominowały imiona pochodzenia łacińskiego, a nazwiska tworzone najczęściej od toponimów i apelatywów. We wschodniej części Podlasia, którą przeważnie zamieszkiwali chłopci pochodzenia ruskiego, zdecydowanie przeważały imiona pochodzenia greckiego i bazujące na nich nazwiska o charakterze patronimicznym⁴.

¹ L. D a c e w i c z, *Antroponimia Białegostoku XVII–XVIII wieku*, Białystok 2001, s. 26;

² M. S a j e w i c z, *Nazwiska patronimiczne z formantem -uk w powiecie hajnowskim na Białostocczyźnie na tle ogólnopolskim*, Lublin 2013, s. 13.

³ L. D a c e w i c z, *op. cit.*, s. 9; Z. A b r a m o w i c z, *Antroponimia białostocka jako pomost między tradycją wschodnią i zachodnią* [w:] *Studia z językoznawstwa słowiańskiego*, red. M. Ł e s i ó w, M. S a j e w i c z, Lublin 1995, s. 115–124.

⁴ P. Z ł o t k o w s k i, *Etniczno-kulturowa specyfika historycznej antroponimii okolic Brańska na Podlasiu*, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 7, s. 287–294.

Ludność chłopska pochodzenia ruskiego najczęściej nosiła imiona świętych czczonych w Cerkwi wschodniej. Były to przeważnie imiona pochodzenia greckiego, hebrajskiego i łacińskiego. Imiona kanoniczne, „adaptując się na gruncie słowiańskim, poddane zostały transformacji dopasowującej je do struktury fonetycznej przyjmującego systemu językowego”⁵. Formy skrócone imion cerkiewnych, bardzo rozpowszechnione w okresie formowania się na Podlasiu nazwisk, a dzisiaj już często zapomniane, nie zniknęły bezpowrotnie, utrwaliły się bowiem w nazwiskach mieszkańców tego regionu.

Zdecydowana większość nazwisk mieszkańców wschodniej Białostoczczyzny bazuje na imionach pochodzenia greckiego, por. np. *Aleksandrak, Aleksiejuk, Andrejuk, Artemiuk, Awksentijuk, Bazyluk, Charytoniuk, Chilimoniuk, Dmitruk, Filimoniuk, Filipiuk, Fiłoniuk, Firsziuk, Gierasimiuk, Giermaniuk, Grygoruk, Haponiuk, Karpiuk, Kiryluk, Kononiuk, Nesteruk, Niczyporuk, Nikołajuk, Oniszczyk, Ostapczuk, Panasiuk, Parfieniuk, Pilipiuk, Prokopiuk, Sidoruk, Tarasiuk, Tichoniuk, Trofimiuk, Wasiluk*, rzadziej hebrajskiego, por. np. *Adamczuk, Daniluk, Gawryluk, Iliaszuk, Iwaniuk, Jakimiuk, Nazaruk, Ochryciuk, Ochrymiuk, Sacharczuk, Dawidziuk, Osipczuk, Matysiuk, Michalczuk, Michaluk, Misiejuk, Weremiuk*, i łacińskiego, por. *Antoniuk, Banasiuk, Błaszczuk, Benediuk, Bonifatiuk, Ignaciuk, Kondraciuk, Korneluk, Korniluk, Krysypiniuk, Łukaszuk, Maksymiuk, Marczuk, Martyniuk, Pawliczuk, Pawluczuk, Romaniuk, Romańczuk, Selewestrak, Siewiesiuk, Walczuk, Waluk, Wiktoruk*. Do sporadycznych należą natomiast nazwiska nawiązujące do imion pochodzenia aramejskiego, celtyckiego, egipskiego, germańskiego i perskiego, por. np. *Bołtro-miuk, Bołtruczuk, Bowtruczuk, Chomaciuk, Chomczuk, Chomiuk, Franczuk, Kazberuk, Kiryziuk, Korolczuk, Ryszczuk, Tomaszuk, Tomczuk*. Nie należą do licznych również imiona pochodzenia słowiańskiego, por. *Kazimierczuk, Kazimieruk, Kazimiruk, Stanisławiuk, Stańczuk, Wojcieszuk, Wojszczuk*⁶.

Ukształtowane w XVI–XVIII w. nazwiska ludności ruskojęzycznej północnego Podlasia ulegały z czasem nieznamym modyfikacjom.

„Liczne nazwiska zmodyfikowane (tzw. transformowane) powstały w okresie zaborów na skutek świadomego działania urzędników państw zaborczych, którzy starali się o to, żeby zapis imion i nazwisk obywateli dawnej Rzeczypospolitej nie odbiegał zbyt od norm ortograficznych obowiązujących wówczas języków urzędowych – rosyjskiego i niemieckiego”⁷.

Powstawaniu nazwisk transformowanych ludności podlaskiej sprzyjała ponadto ukształtowana po 1839 roku (likwidacja Kościoła unickiego) odmienna sytuacja polityczna i religijna Podlasia północnego i południowego. Na Podlasiu

⁵ B. T i c h o n i u k, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra, s. 15.

⁶ Przytoczone wyżej nazwiska zostały zaczerpnięte z: M. Sajewicz, *Nazwiska patronimiczne...*

⁷ M. S a j e w i c z, *Nazwiska patronimiczne...*, s. 21; por. także B. T i c h o n i u k, *Transformacja nazwisk wschodniosłowiańskich w Polsce na przykładzie niektórych struktur antropimicznych z sufiksem -uk/-czuk [w:] Ze studiów nad językami i literaturami wschodniosłowiańskimi*, red. B. T i c h o n i u k, W. W i l c z y Ń s k i, Zielona Góra 2004, s. 160.

północnym, gdzie dominującą rolę odgrywała Cerkiew prawosławna, częściej mieliśmy do czynienia z russyfikacją nazwisk miejscowej ludności, a na Podlasiu południowym z ich polonizacją⁸.

Następne regulacje prawne dotyczące nazwisk przeprowadziły już władze niepodległej II Rzeczypospolitej – w 1926 roku dla mieszkańców dawnego zaboru rosyjskiego, a w 1928 roku dla byłego zaboru austriackiego.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości urzędnicy państwowi niejednokrotnie błędnie odczytywali zapis nazwiska w dokumentach sporządzonych w języku zaborcy, dlatego pojawiło się wówczas wiele nazwisk zniekształconych przy próbie ich repolonizacji⁹.

Mimo istnienia nazw zmodyfikowanych, które powstały na skutek różnego rodzaju zmian świadomych lub nieświadomych, wprowadzanych przez kancelistów, ukształtowany głównie w XVI–XVIII w. system nazwiskowy społeczności prawosławnych północnego Podlasia zachował, w odróżnieniu od systemu imienniczego¹⁰, swój pierwotny, wschodniosłowiański charakter¹¹.

2. Cel artykułu

Celem artykułu jest omówienie popularnych nazwisk patronimicznych z formantem -uk utworzonych od imion pochodzenia łacińskiego, którymi posługują się mieszkańcy powiatu hajnowskiego na Białostocczyźnie¹².

Spośród 440 poddanych analizie nazwisk patronimicznych wyodrębniono około 90 tego typu nazwisk, co stanowi około 21% ogółu nazwisk patronimicznych z formantem -uk¹³.

Przedmiotem analizy są tylko te nazwiska, które nosi ponad 50 mieszkańców badanego powiatu, zamieszkiwanego w większości przez ludność prawosławną, posługującą się na co dzień gwarą białoruską lub ukraińską, czasem także mieszaną¹⁴.

⁸ Por. B. T i c h o n i u k, *op. cit.*, s. 159.

⁹ *Ibidem*, s. 160–161.

¹⁰ System imienniczy badanych społeczności prawosławnych w ciągu ostatnich dziesięcioleci znacznym stopniu upodobił się do systemu imienniczego grupy większościowej, por. M. S a j e w i c z, *Zmiany w imiennictwie osobowym prawosławnych społeczności powiatu hajnowskiego na Białostocczyźnie*, „Studia Białorutenistyczne” 2007, t. 1, s. 333–360.

¹¹ M. S a j e w i c z, *Nazwiska patronimiczne...*, s. 10.

¹² Nazwiska patronimiczne na -uk utworzone od imion pochodzenia greckiego i hebrajskiego, którymi posługują się mieszkańcy powiatu hajnowskiego, omówiono w artykułach: M. S a j e w i c z, *Popularne nazwiska patronimiczne na -uk utworzone od imion pochodzenia hebrajskiego w pow. hajnowskim na Białostocczyźnie* [w:] *Z zagadnień językoznawstwa słowiańskiego. Tom dedykowany Profesorowi Stefanowi Warchołowi*, red. F. C z y ż e w s k i, Lublin 2011, s. 239–258; M. S a j e w i c z, *Najbardziej popularne w pow. hajnowskim na Białostocczyźnie nazwiska patronimiczne z formantem -uk utworzone od imion pochodzenia greckiego*, „Studia Białorutenistyczne” 2012, t. 6, s. 275–298.

¹³ Zauważmy, że 50% poddanych analizie nazwisk stanowią nazwiska utworzone od imion pochodzenia greckiego, 23% od imion pochodzenia hebrajskiego, 4% od imion pochodzenia słowiańskiego, 2% od imion pochodzenia aramejskiego, celtyckiego, egipskiego, germańskiego, perskiego.

¹⁴ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, t. 1, *Mapy lingwistyczne*, red. S. G l i n k a, A. O b r ę b s k a - J a b ł o Ń s k a, J. S i a t k o w s k i, Wrocław 1980, s. 122–123;

Autor artykułu postawił przed sobą następujące cele szczegółowe:

- ustalenie liczby osób noszących dane nazwisko w Polsce;
- ustalenie liczby powiatów i większych miast, w których zamieszkują osoby noszące dane nazwisko;
- ustalenie powiatów i miast, w których badane nazwisko jest najbardziej rozpowszechnione;
- ustalenie głównych skupisk osób noszących dane nazwisko w Polsce wschodniej;
- ustalenie liczby osób noszących dane nazwisko w powiecie hajnowskim;
- ustalenie odsetka nosicieli badanego nazwiska w powiecie hajnowskim na tle ogólnopolskim;
- ustalenie miejsca powiatu hajnowskiego pod względem liczby osób noszących nazwisko w Polsce;
- ustalenie etymologii analizowanego nazwiska;
- opis adaptacji imienia, na którym zostało oparte nazwisko, do przyjmującego systemu językowego;
- przedstawienie krótkiego opisu funkcjonowania nazwiska;
- podanie odpowiedników imienia, na którym bazuje nazwisko, w sąsiednich językach literackich.

3. Materiał

W artykule wykorzystano materiał antroponimiczny zamieszczony na stronie internetowej www.futrega.org/etc/nazwiska.html¹⁵. Spośród zamieszczonych na stronie około 400 tysięcy nazwisk używanych w Polsce wyodrębniono te, które powstały na bazie form patronimicznych i zawierają wschodniosłowiański formant *-uk*, a następnie w oparciu o portal *Moikrewni.pl* (www.moikrewni.pl/mapa/)¹⁶ ustalono, które z wyodrębnionych nazwisk występują w województwie hajnowskim, i w oparciu o portal *Moikrewni.pl* i portal Serwisu heraldycznego ODWP w Pułtusku (www.herby.com.pl/naz_query.html)¹⁷ określono liczebność tych nazwisk w powiecie hajnowskim i w całym kraju.

M. S a j e w i c z, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej na Białostoczczyźnie* [w:] *Ze studiów nad gwarami wschodniosłowiańskimi w Polsce*, red. F. C z y ż e w s k i, M. Ł e s i ó w, Lublin 1997, s. 91–107.

¹⁵ Na stronie internetowej www.futrega.org/etc/nazwiska.html zamieszczono wykaz najbardziej popularnych w Polsce (ok. 20 000) oraz pełny wykaz nazwisk w układzie frekwencyjnym (ok. 400 000); por. także pełny wykaz nazwisk Polaków w układzie alfabetycznym zamieszczony na stronie internetowej <http://genealogia.com.pl/genealogia/nazwiska/index.htm>

¹⁶ Strona www.moikrewni.pl/mapa/ zawiera ponad 300 000 nazwisk i mapę, która pokazuje ich występowanie we wszystkich powiatach i większych miastach Polski.

¹⁷ Strona www.herby.com.pl/naz_query.html to wyszukiwarka nazwisk Polaków z podziałem na poszczególne województwa. Jest to internetowa wersja *Słownika nazwisk współcześnie w Polsce używanych* wydanej pod red. prof. K. Rymuta (Kraków 1992).

4. Opis popularnych nazwisk patronimicznych z formantem -uk utworzonych od imion pochodzenia łacińskiego występujących na terenie powiatu hajnowskiego

1. ROMANIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 5181 [MK – Romaniuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują w: 230 powiatach i miastach [MK – Romaniuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. Lublin; B. pow. parczewski, pow. bialski, Biała Podlaska, pow. łosicki, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, Białystok [MK – Romaniuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 360 [MK – Romaniuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 6,95%;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 3;
- ◆ etymologia nazwiska: **Romaniuk** ≤ od patr. *Romaniuk* ≤ podl. *Roman*; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Romanus*, por. przymiotnik *romanus* ‘rzymski’, cerk. *Роман*, pol. *Roman* [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [PФ], [CPФ], [ЕИЗП], [МИ], [CAVI], [CBI], [БИЛ], [CVI];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Roman* – imię zostało przejęte przez gwary podlaskie bez zmian w formie graficznej;
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Romaniuk* jest najczęściej notowane [MK – Romaniuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (360), Białystok (226), często – pow. bielski (183), średnio – pow. siemiatycki (135), rzadko (51–100) – pow. białostocki, sporadycznie (1–50) – pow. augustowski, pow. grajewski, Łomża, pow. łomżyński, pow. sokólski, pow. zambrowski;
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (530), Biała Podlaska (367), średnio – pow. parczewski (128), Lublin (106), rzadko – Chełm, pow. radzyński, pow. włodawski, sporadycznie (1–50) – pow. biłgorajski, pow. chełmski, pow. hrubieszowski, pow. janowski, pow. krasnostawski, pow. lubartowski, pow. lubelski, pow. łęczyński, pow. łukowski, pow. puławski, pow. rycki, pow. świdnicki, pow. tomaszowski, pow. zamojski, Zamość;
 - w woj. mazowieckim: b. często – Warszawa (255), Łosice (215), rzadko (51–100) – Siedlce, pow. sokołowski, sporadycznie (1–50) – pow. grodziski, pow. grójecki, pow. legionowski, pow. mławski, Ostrołęka, pow. otwocki, pow. nowodworski, Płock, pow. płocki, pow. siedlecki, pow. piaseczyński, pow. pruszkowski, pow. przysuski, Radom, pow. sochaczewski, pow. węgrowski, pow. wołomiński, pow. zachodni warszawski, pow. żyrardowski;
 - badane nazwisko rzadziej występuje [MK – Romaniuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;

- w miejscowych gwarach badane nazwisko jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Roman'uk*, gwary białoruskie – *Raman'uk*; zapis badanego nazwiska nie oddaje jego wymowy w gwarach białoruskich powiatu hajnowskiego, nie odzwierciedla bowiem białoruskiego akania, por. *Ram'an*;
- w badanym powiecie występują również nazwiska: *Romańczuk*, *Romanczuk*;
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Roman* [Польск. им.], ros. *Роман* [Рус. им.], błrs. *Раман* [Бел. им.], ukr. *Роман* [Укр. им.].

2. PAWLUCZUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 2217 [MK – Pawluczuk];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 131 powiatach i miastach [MK – Pawluczuk];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: pow. bialski, Biała Podlaska, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Pawluczuk];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 206 [MK – Pawluczuk];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 9,29%;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 4;
- ♦ etymologia nazwiska: **Pawluczuk** ≤ patr. *Pawluczuk* ≤ podl. *Pawluk* [IF], por. także podl. *Pawoł*, pol. *Paweł*; imię pochodzenia łacińskiego, por. rodowe imię rzymskie *Paulus* 'mały', gr. *Paulos*, cerk. *Павел* [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [SHNO], [EИЗП], [БАС], [САУІ], [СБІ], [СУІ];
- ♦ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Pawluk* ≤ *Paweł*, *Pawieł* – alternacja spółgłoskowa *w* : *w'*, *t* : *l'*, możliwa alternacja samogłoskowa *e* : \emptyset , por. cerk. *Павел*, ros. *Павел*, dodanie sufiksu *-uk*;
- ♦ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Pawluczuk* jest najczęściej używane [MK – Pawluczuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (363), pow. bielski (250), pow. hajnowski, (206), pow. białostocki (116), często – pow. siemiatycki (77), sporadycznie (1–25) – pow. moniecki, pow. sokólski, pow. zambrowski;
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (232), Biała Podlaska (103), rzadko (26–50) – pow. radzyński (40), pow. włodawski, sporadycznie (1–25) – pow. krasnostawski, pow. lubartowski, pow. lubelski, Lublin, pow. łukowski, pow. łęczyński, pow. parczewski, pow. świdnicki, pow. zamojski;
 - w woj. mazowieckim: często – Warszawa (81), sporadycznie (1–25) – pow. ciechanowski, pow. gostyniński, pow. grodziski, pow. kozienicki, pow. legionowski, pow. łosicki, pow. makowski, pow. miński, pow. nowodworski, Ostrołęka, pow. ostrowski, pow. otwocki, pow. piaseczyński, pow. pruszkowski, pow. przasnyski, Siedlce, pow. sochaczewski, pow. sokołowski, pow. zachodni warszawski, pow. węgorzewski, pow. wołomiński, pow. żuromiński, pow. żyrardowski;
 - badane nazwisko jest mniej popularne [MK – Pawluczuk]:

- w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
- w miejscowych gwarach badane nazwisko jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Pavl'uč'uk* (najczęściej w dwuwargowe), gwary białoruskie – *Paŭl'uč'uk* (*u* niezgłoskotwórcze); nazwisko urzędowe wymienionych cech fonetycznych nie oddaje;
- nazwisko *Pawlućzuk* rzadko ulegało transformacji, por. sporadyczne wprowadzanie zbędnej litery podczas transliteracji wschodniosłowiańskiej cząstki -лю-, por. *Павлючук* : *Pawliuczuk*;
- w pow. hajnowskim występują również nazwiska: *Pawluk*, *Pawelczuk*, *Pawliczuk*, *Paliczuk*, *Pasiuk*, *Paszczuk*.
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Paweł* [Польск. им.], gos. *Павел* [Рус. им.], błrs. *Павел*, f. lud. *Паўла*, *Паўлюк* [Бел. им.], ukr. *Павло* [Укр. им.].

3. LEONIUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 750 [MK – Leoniuk], 598 [SH-G];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 43 powiatach i miastach [MK – Leoniuk];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: pow. bialski, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, Białystok [MK – Leoniuk];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 190 [MK – Leoniuk];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 25,3%;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 1;
- ♦ etymologia nazwiska: **Leoniuk** ≤ patr. *Leoniuk* ≤ podl. *Leon* [IF]; por. podl. *Lewoń*, *Liwoń*, pol. *Leon*, ros. *Leon* (niegdyś w języku rosyjskim imię rzadkie, następnie zanikło) było używane obok *Lew* (dosłowne tłumaczenie gr. λέων 'lew'), gr. Λέων (*Leōn*), por. λέων 'lew', łac. *Leo* 'ts' ≥ *Leon*, por. formy zależne ze spółgłoską -n-, np. Gen. *leonis*, stąd łac. *Leon*, *Leonis*; ze starą formą *Leon* w językach wschodniosłowiańskich może pokrywać się skrócona forma takich imion, jak *Leontij*, *Leonid* i in.¹⁸; formy *Leo* i *Leon* są rozpowszechnione w łacińskim kręgu kulturowym, pojawiały się także w krajach wschł., zwłaszcza na Białorusi i Ukrainie, pod wpływem polskim [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [WKI], [SHNO], [EIZP], [CHΦPI], [BAS], [CAVI], [CBI], [BIL], [CVI];
- ♦ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Leon* [IF] – imię ukształtowało się najprawdopodobniej pod wpływem języka polskiego, por. pol. *Leon* (cerk. *Leon* zanikło dość wcześnie);
- ♦ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Leoniuk* jest najbardziej popularne [MK – Leoniuk]:

¹⁸ „[...] Леон (из лат. *leo* - 'лев'; латинский язык, как и греческий, имел основу косвенных падежей на -n(-н), в данном случае родительный падеж *leonis*, поэтому здесь -н). Имя было у русских редким, а позже – совсем вышло из употребления, но с ним смешалась краткая форма от других канонических имен – Леонтий и Леонид с той же латинской основой”, *Словарь русских фамилий* [online], www.nazovite.ru/rus_lastnames/

- w woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (190), pow. siemiatycki (130), pow. bielski (93), Białystok (82), rzadko – pow. białostocki (16), sporadycznie (1–10) – Suwałki, pow. wysokomazowiecki;
- badane nazwisko rzadziej jest notowane [MK – Leoniuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubelskim, łódzkim, małopolskim, mazowieckim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim;
- w miejscowych gwarach jest wymawiane w odmienny sposób: w gwarach ukraińskich – *L'eon'uk*, w gwarach białoruskich – *L'ean'uk*, *L'evan'uk*, *L'ivan'uk*; nazwisko urzędowe nie oddaje jego wymowy w gwarach białoruskich powiatu hajnowskiego;
- imię *Leon*, będące podstawą słowotwórczą badanego nazwiska, jest kojarzone przez miejscową ludność z imieniem oficjalnym, polskim; chociaż było używane w dalekiej przeszłości w języku rosyjskim (zastąpione imieniem *Lew*) i występuje współcześnie w języku ukraińskim; w pow. hajnowskim jest natomiast często używana, zwłaszcza w części północno-wschodniej, forma *Lewoń*, *Liwoń*, *Lawoń*, por. także funkcjonujące tu nazwisko *Lewoniuk* [MK – Lewoniuk];
- w pow. hajnowskim występują także nazwiska: *Leonczuk*, *Leończuk*, *Lewczuk*, *Lewoniuk*, *Lewszuk*;
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Leon* [Польск. им.], ros. *Лев* [Рус. им.], błrs. *Леў*, war. im. *Lawon* [Бел. им.], ukr. *Лев*, war. im. *Леон* [Укр. им.].

4. ROMAŃCZUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 3515 [MK – Romańczuk];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują w: 210 powiatach i miastach [MK – Romańczuk];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. tomaszowski, pow. zamojski, B. pow. parczewski, pow. bialski, C. pow. sokołowski, D. pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok, E. pow. augustowski [MK – Romańczuk];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 156 [MK – Romańczuk];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 4,42%;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 4;
- ♦ etymologia nazwiska: **Romańczuk** ≤ od patr. *Romańczuk* ≤ podl. *Romanko* [IF] ≤ *Roman* [IF]; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Romanus*, por. *romanus* 'rzymski', cerk. *Роман*, pol. *Roman* [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [PФ], [CPФ], [ЕИЗП], [БАУ], [САУІ], [СУІ];
- ♦ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Romanko* ≤ cerk. *Roman* – brak cech transformacji imienia;
- ♦ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Romańczuk* jest używane głównie [MK – Romańczuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (203), pow. hajnowski (156), pow. białostocki (101), średnio (51–75) – pow. augustowski (74), pow.

- bielski, rzadko (26–50) – pow. siemiatycki, sporadycznie (1–25) – pow. grajewski, pow. kolneński, pow. sejneński, pow. sokólski, Suwałki, pow. wysokomazowiecki;
- w woj. lubelskim: b. często – pow. tomaszowski (241), pow. parczewski (105), średnio (51–75) – pow. bialski, pow. zamojski, rzadko (26–50) – Biała Podlaska, pow. chełmski, pow. hrubieszowski, pow. lubartowski, Lublin, pow. łęczyński, sporadycznie (1–25) – pow. biłgorajski, Chełm, pow. krasnostawski, pow. kraśnicki, pow. lubelski, pow. łukowski, pow. puławski, pow. świdnicki, pow. włodawski, Zamość;
- w woj. mazowieckim: b. często – pow. sokołowski (165), Warszawa (149), rzadko (26–50) – Siedlce, pow. wołomiński, sporadycznie (1–25) – pow. grodziski, pow. legionowski, pow. miński, pow. ostrowski, pow. otwocki, pow. piaseczyński, pow. pruszkowski, Radom, pow. siedlecki, pow. sochaczewski, pow. węgrowski, pow. zachodni warszawski;
- badane nazwisko znacznie rzadziej występuje [MK – Romańczuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, opolskim, małopolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-pomorskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim,
- w miejscowych gwarach badane nazwisko jest wymawiane w odmienny sposób: gwary ukraińskie – *Romanč'uk*, gwary białoruskie – *Ramanč'uk*; nazwisko urzędowe nie oddaje białoruskiego akana;
- miękkie *n* w nazwisku urzędowym *Romańczuk* należy traktować jako spolszczenie;
- w pow. hajnowskim występują również nazwiska: *Romaniuk*, *Romanczuk*;
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Roman* [Польск. им.], ros. *Роман* [Рус. им.], błrs. *Раман* [Бел. им.], ukr. *Роман* [Укр. им.].

5. MARTYNIUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 2210 [MK – Martyniuk];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 142 powiatach i miastach [MK – Martyniuk];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. tomaszowski, pow. hrubieszowski, pow. chełmski, Chełm, B. Lublin; C. pow. bialski, Biała Podlaska, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Martyniuk];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 137 [MK – Martyniuk];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 6,20 %;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 4;
- ♦ etymologia nazwiska: **Martyniuk** ≤ *Martyniuk* ≤ podl. *Martyn* [IF], por. także *Martin*, *Marcin*; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Martinus* ≤ *Mars*, gen. *Martis*, 'Bóg wojny' i suf. *-īnus*, pierwotne znaczenie 'należący do Boga wojny', cerk. *Мартин* [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [KNI], [СРЛИ], [ЕИЗП], [САУ], [БАУ], [СБІ], [СУІ];

- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Martyn* – oboczność spółgłoska palatalna : niepalatalna (*t'* : *t*), por. cerk. *Martin*, ukr. *Martyn* [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Martyniuk* jest najczęściej używane [MK – Martyniuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (147), pow. hajnowski (137), pow. bielski (113), średnio (41–60) – pow. białostocki (56), pow. siemiatycki, sporadycznie (1–20) – pow. moniecki, pow. sokólski, Suwałki;
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. hrubieszowski (177), pow. bialski (158), średnio (41–60) – Lublin (57), pow. tomaszowski (56), Biała Podlaska (55). Chełm, chełmski, rzadko (21–40) – pow. lubartowski, pow. włodawski, pow. zamojski, Zamość; sporadycznie (1–20) – pow. janowski, pow. krasnostawski, pow. kraśnicki, pow. łukowski, pow. parczewski, pow. puławski, pow. radzyński, pow. świdnicki;
 - w woj. mazowieckim: średnio – Warszawa (54), sporadycznie (1–20) – pow. ciechanowski, pow. legionowski, pow. miński, pow. otwocki, piaseczyński, Płock, pow. pruszkowski, pow. pułtuski, Radom, pow. radomski, Siedlce, pow. przasnyski, pow. zachodni warszawski;
 - badane nazwisko występuje znacznie rzadziej [MK – Martyniuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim; małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - w miejscowych gwarach badane nazwisko jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Martyn'uk*, *Mart'in'uk*, gwary białoruskie – *Marc'in'uk*, czasem – pod wpływem formy urzędowej nazwiska – *Martyn'uk*; nazwisko oficjalne nie oddaje jego wymowy w części gwar ukraińskich i białoruskich;
 - w pow. hajnowskim badane nazwisko bazuje na imieniu *Martyn*, które funkcjonuje w języku ukraińskim jako imię urzędowe, a w języku białoruskim jako wariant imienia urzędowego; na terenie pow. hajnowskiego występują różne warianty fonetyczne imion pochodzących do cerk. *Martin* ≤ łac. *Martinus*, por. *Marcin*, *Martin*, *Martyn*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Marcin* (Польск. им.), ros. *Мартин*, f. lud. *Мартын* (Рус. им.), błrs. *Марцін*, war. im. *Мартын* (Бел. им.), ukr. *Мартин* (Укр. им.).

6. ŁUKASZUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 2615 [MK – Łukaszuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 133 powiatach i miastach [MK – Łukaszuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. Lublin, pow. świdnicki, pow. chełmski; B. pow. radzyński, pow. bialski, Biała Podlaska, pow. łosicki; C. pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Łukaszuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 126 [MK – Łukaszuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 7,80 %;

- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 5
- ◆ etymologia nazwiska: **Łukaszuk** ≤ patr. *Łukaszuk* ≤ podl. *Łukasz* [IF]; por. pol. *Łukasz*, błrs. *Łukasz*; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Lucas* 'niosący światło', z *lux*, gen. *lūcis* 'światło', gr. *Loukas*, cerk. *Лука* [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [CPΦ], [EИЗΠ], [BAУ], [CAУI], [BYI], [CBI], [CYI];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: *Łukasz* ≤ *Łuka* – por. *Łuka* + suf. *-asz* [ЗИФ], por. cerk. i ros. *Łuka*, błrs. i ukr. *Łuka*, *Łukasz*, w języku polskim *Łukasz*;
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Łukaszuk* jest najczęściej notowane [MK – Łukaszuk]:
 - w woj. lubelskim: b. często – Biała Podlaska (398), pow. bialski (177), pow. chełmski (107), średnio (51–75) – Świdnik (71), Lublin, pow. radzyński, rzadko (26–50) – pow. parczewski, pow. włodawski;
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (149), pow. hajnowski (126), pow. białostocki (125), często – pow. bielski (85), rzadko (26–50) – pow. siemiatycki, pow. sokólski, Suwałki;
 - w woj. mazowieckim: b. często – Łosice (139), Warszawa (126), rzadko (26–50) – Siedlce, sporadycznie (1–25) – pow. garwoliński, pow. grodziski, pow. miński, pow. nowodworski, Radom, pow. radomski, piaseczyński, Płock, pruszkowski, pow. siedlecki, pow. zachodni warszawski, pow. zwoleński;
 - badane nazwisko jest znacznie rzadziej używane [MK – Łukaszuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - w miejscowych gwarach badane nazwisko jest wymawiane jednakowo: *Łukaś'uk*;
 - nazwisko *Łukaszuk* ukształtowało się na badanym terenie najprawdopodobniej pod wpływem polszczyzny, por. pol. *Łukasz*, nie jest jednak wykluczone, że mogło się uformować na bazie wschodniosłowiańskiego imienia *Łuka*, zwłaszcza na Białorusi i Ukrainie – bez wpływu języka polskiego, por. wschśł. *Łuk(a)* + suf. *-asz* [CBI], [CYI], [BAC];
 - w pow. hajnowskim występują również nazwiska: *Łuszczuk*, *Łuciuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Łukasz* [Польск. им.], ros. *Лука* [Рус. им.], błrs. *Лука*, f. lud. *Лукаш* [Бел. им.], ukr. *Лука*, war. im. *Лукаш* [Укр. им.].

7. ANTONIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 2054 [MK – Antoniuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 147 powiatach i miastach [MK – Antoniuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. hrubieszowski; B. pow. parczewski, pow. radzyński, pow. bialski; C. pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Antoniuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 106 [MK – Antoniuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 5,16 %;

- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 3;
- ◆ etymologia nazwiska **Antoniuk** ≤ patr. *Antoniuk* ≤ podl. *Anton*, *Antoni* [IF], por. pol. *Antoni*; imię pochodzenia łacińskiego, por. *Antonius*, rzymskie imię rodowe, lub *άνθος* (*antos*) 'kwiat', cerk. *Антоніў* [NPSHE], [NPR], [GEN], [IF], [KNI], [NIG], [РФПЭС], [СРЛИ], [ЕИЗП], [САУІ], [СУП], [СУІ], [ДУП];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Anton* – oboczność *n' : n*, odrzucenie części wygłosowej imienia cerkiewnego, cerk. *Antonij*;
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Antoniuk* występuje głównie [MK – Antoniuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (232), pow. hajnowski (106), pow. bielski (98), pow. białostocki (95), sporadycznie (1–20) – Łomża, pow. łomżyński, pow. siemiatycki, pow. sokólski, Suwałki, pow. wysokomazowiecki;
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (218), często – pow. hrubieszowski (80), pow. parczewski (65), średnio – pow. radzyński (50), Biała Podlaska (43), rzadko (21–40) – pow. krasnostawski, Lublin, pow. włodawski sporadycznie (1–20) – pow. hrubieszowski, pow. krański, pow. lubartowski, pow. łukowski, pow. puławski, pow. tomaszowski, pow. zamojski;
 - w woj. mazowieckim: często – Warszawa (59), rzadko (21–40) – pow. łosicki, pow. węgrowski, sporadycznie (1–20) – pow. ciechanowski, pow. legionowski, pow. nowodworski, pow. piaseczyński, pow. płoński, pow. pruszkowski, Radom, Siedlce, pow. sochaczewski, pow. wołomiński;
 - badane nazwisko jest mniej popularne [MK – Antoniuk]:
 - w woj. małopolskim, dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, łódzkim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-pomorskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - w miejscowych gwarach badane nazwisko jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Anton'uk*, gwary białoruskie – *Antan'uk*; nazwisko urzędowe nie oddaje białoruskiej wymowy akającej;
 - w pow. hajnowskim występuje również nazwisko *Antosiuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Antoni* [Польск. им.], ros. *Антон* [Рус. им.], błrs. *Антон* [Бел. им.], ukr. *Антон*, war. i m. *Антін*, *Антоніў* [Укр. им.].

8. OWERCZUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 286 [MK – Owerczuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 23 powiatach i miastach [MK – Owerczuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Owerczuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 96 [MK – Owerczuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 33,57 %;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 1;

- ◆ etymologia nazwiska: **Owerczuk** ≤ patr. *Owerczuk* ≤ podl. *Owerko* [IF], por. także pod. *Owierko* [IF]; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Avercius*, por. *āverto* ‘zmuszać do ucieczki’¹⁹, cerk. *Аверкуй* [NPSHE], [СНФРИ], [СРЛИ], [ЕИЗП], [РФПЭС], [СБІ], [САVI], [СУП], [СUI];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Owerko* – wymiana początkowych samogłosek imienia *a* : *o*, wymiana spółgłosek *w* : *w*, *k* : *k*, odrzucenie elementu wygłosowego *-ij*, dodanie do formy skróconej elementu fleksyjnego *-o*, por. cerk. i ros. *Awierkij* [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Owerczuk* występuje głównie [MK – Owerczuk];
 - woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (96), pow. bielski (55), Białystok (28), pow. białostocki (17), często – pow. siemiatycki (10), sporadycznie (1–3) – pow. sokólski;
 - badane nazwisko jest rzadziej notowane [MK – Owerczuk]:
 - w woj. mazowieckim, lubelskim, pomorskim, śląskim, łódzkim, opolskim, podkarpackim, dolnośląskim, lubuskim, kujawsko-pomorskim, warmińsko-mazurskim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach wschodniosłowiańskich jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Overč’uk*, gwary białoruskie – *Avarč’uk*, *Aw’erč’uk*; nazwisko urzędowe oddaje dokładnie wymowę ukraińską, nie uwzględnia natomiast podstawowych cech wymowy białoruskiej – akania oraz zmiękczenia spółgłoski *w* przed samogłoską *e*;
 - w pow. hajnowskim występuje również nazwisko *Owierczuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Abercjusz* [Польск. им.], [IF], ros. *Аверкуй* [Рус. им.], błrs. *Аверкіў*, f. lud. *Аверка* [Бел. им.], ukr. *Оверкії*, war. im. *Аверкії*, f. lud. *Оверко* [Укр. им.].

9. KONDRATIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 620 [MK – Kondratiuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkuje: w 63 powiatach i miastach [MK – Kondratiuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. hrubieszowski; B. pow. krasnostawski; B. Lublin; C. pow. włodawski, pow. bialski, Biała Podlaska, pow. radzyński, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok (MK – Kondratiuk);
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 86 [MK – Kondratiuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 13, 87 %;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 1;
- ◆ etymologia nazwiska: **Kondratiuk** ≤ patr. *Kondratiuk* ≤ podl. *Kondrat* [IF], por. imię pochodzenia łacińskiego, por. *Konradus*, por. *quadratus* ‘kwadratowy,

¹⁹ Nieco inną etymologię rosyjskiego imienia *Awierkij* podaje A.W. Supieranskaja: „греч. *Ауэркиос* возможно из *а-верто* ‘удерживать’”, por.: А.В. С у п е р а н с к а я, *Имя – через века и страны*, Москва 2007, http://scilib.biz/psihologiya_915/mujskie-imena-62898.html

- o szerokich plecach', cerk. *Кондрат* [NPSHE], [NPR], [IF], [ССРФ], [РФ], [СРЛИ], [ЕИЗП], [БАУ], [СБІ], [АНП], [САУІ], [СУП], [СУІ];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Kondrat* – odzrucenie elementu wygłosowego *-ij*, oboczność *t' : t*, por. cerk. *Kondratij* : ros. *Kondrat*, *Kondratij*, podl. *Kondrat* : cerk. *Kondratij* [IF];
 - ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Kondratiuk* występuje najczęściej [МК – Kondratiuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (86), pow. bielski (46), Białystok (37), pow. siemiatycki (23), średnio (11–15) – pow. białostocki, sporadycznie (1–5), Łomża, pow. moniecki;
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (60), pow. hrubieszowski (35), Biała Podlaska (29), często (16–20) – Lublin (19), pow. krasnostawski, pow. radzyński, średnio (11–15) – pow. włodawski, rzadko (6–10) – Zamość, sporadycznie (1–5) – Chełm, pow. lubartowski, pow. łęczyński, pow. tomaszowski;
 - rzadziej badane nazwisko jest notowane [МК – Kondratiuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, mazowieckim, opolskim, pomorskim, śląskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Kondrat'uk*, gwary białoruskie – *Kandrac'uk*; nazwisko urzędowe nie oddaje białoruskiego akania i ciekania;
 - forma graficzna nazwiska *Kondratiuk* wskazuje na jego proveniencję wschodniosłowiańską, por. element spółgłoskowy *d*, wymowa *t'* przed *u*; nie należy wykluczać wpływu rosyjskiego na formowanie się badanego nazwiska;
 - w pow. hajnowskim występuje również nazwisko: *Kondraciuk*;
 - ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Konrad* [Польск. им.], ros. *Кондрат*, war. im. *Кондратий* [Рус. им.], błrs. *Кандрат* [Бел. им.], ukr. *Кіндрат* [Укр. им.].

10. KORNILUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 1399 [МК – Korniluk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 106 powiatach i miastach [МК – Korniluk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. parczewski, pow. radzyński; pow. bialski, Biała Podlaska, pow. łosicki, Siedlce, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, Białystok [МК – Korniluk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 82 [МК – Korniluk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 4, 86%;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 4;
- ◆ etymologia nazwiska: **Korniluk** ≤ patr. *Korniluk* ≤ podl. *Korniło* [IF], rzadziej *Kurniło*, cerk. *Kornilij*; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Cornelius* 'rzymskie imię rodowe', por. łac. *Cornus* 'róg', gr. *Kornēlios*, cerk. *Корнилий* [NPSHE], [GEN], [IF], [WKIM], [СРЛИ], [ЕИЗП], [БАС], [БАУ], [СБІ], [САУІ], [СУІ];

- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Korniło, Kornit* – ucięcie części wygłosowej imienia -ij, wymiana spółgłosek *l* : *ł*, do skróconej formy imienia może być dodawana cząstka fleksyjna -o [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Korniluk* najczęściej występuje [MK – Korniluk]:
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (232), Biała Podlaska (85), pow. parczewski (62), średnio (31–45) – pow. radzyński, rzadko (16–30) – Lublin, sporadycznie (1–15) – Chełm, pow. lubartowski, pow. lubelski, pow. łukowski, Opole, pow. świdnicki, pow. włodawski, pow. zamojski;
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (83), pow. hajnowski (82), pow. bielski (80), często – pow. siemiatycki (50), sporadycznie (1–15) – pow. białostocki, pow. moniecki;
 - w woj. mazowieckim: b. często – pow. łosicki (69), Warszawa (68), średnio (31–45) – Siedlce (37), sporadycznie (1–15) – pow. garwoliński, pow. grójecki, pow. legionowski, pow. nowodworski, pow. ostrowski, pow. radomski, pow. siedlecki, pow. sochaczewski, pow. zachodni warszawski, pow. wołomiński, pow. wyszkowski, pow. żyrardowski;
 - badane nazwisko znacznie rzadziej jest używane [MK – Korniluk]:
 - woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach wschodniosłowiańskich jest wymawiane w zróżnicowany sposób; gwary ukraińskie – *Kornyl'uk, Korn'il'uk*, gwary białoruskie – *Karn'il'uk*; nazwisko urzędowe nie oddaje jego wymowy w gwarach białoruskich (akanie) i w części gwar ukraińskich (dyspalatalizacja spółgłoski *n* przed *i*);
 - w pow. hajnowskim występuje również nazwisko: *Korneluk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Korneliusz, Kornel* [Польск. им.], ros. *Корнили́й*, f. lud. *Корнил, Корней* [Рус. им.], błrs. *Карніла*, wag. im. *Каріл, Карней* [Бел. им.], ukr. *Корнелій*, wag. im. *Корнили́й*, f. lud. *Корнило, Корній* [Укр. им.].

11. IGNACIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 1743 [MK – Ignaciuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 127 powiatach i miastach [MK – Ignaciuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. pow. bialski, Biała Podlaska, pow. łosicki, B. pow. sokołowski, C. pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Ignaciuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 81 [MK – Ignaciuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 4, 65%;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 6;
- ◆ etymologia nazwiska: **Ignaciuk** ≤ patr. *Ignaciuk* ≤ podl. *Ignacy*, por. także *Ignac* [IF], pol. *Ignacy*, cerk. *Ignatij*, pochodzi od łacińskiego imienia rodowego *Egnatius*, niejasnego pochodzenia, niekiedy bywa wyprowadzane z języka etruskiego,

forma *Egnatius* przekształciła się następnie w *Ignatius*, etymologia popularna łączy imię *Ignatius* z łacińskim *ignis* ‘ogień;’ niekiedy jest wyprowadzane także z łac. *ignotus* ‘niewidomy’, cerk. *Игнатій* [NPSHE], [NPR], [GEN], [WKIM], [IF], [ЕИЗП], [БАУ], [СБИ], [САВИ], [СУИ];

- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: *Ignacy* ≤ podl. *Ihnatij*, *Ihnat*, *Ihnacij*, *Ihnać* – odrzucenie elementu wygłosowego [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Ignaciuk* najczęściej występuje [MK – Ignaciuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (178), pow. białostocki (105), często – pow. hajnowski (81), rzadko (21–40) – pow. siemiatycki, sporadycznie (1–20) – pow. augustowski, pow. bielski, pow. grajewski, Suwałki;
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (169), średnio – Biała Podlaska (44), rzadko (21–40) – pow. chełmski, Lublin, pow. zamojski, sporadycznie (1–20) – pow. biłgorajski, pow. krasnostawski, pow. kraśnicki, pow. łukowski, pow. puławski, pow. radzyński, pow. świdnicki, pow. włodawski, pow. tomaszowski;
 - w woj. mazowieckim: b. często – pow. łosicki (143), Warszawa (92), często – pow. sokołowski (70), rzadko (21–40) – otwocki, sporadycznie (1–20) – pow. garwoliński, pow. grodziski, pow. legionowski, pow. makowski, pow. miński, pow. ostrowski, pow. piaseczyński, pow. pruszkowski, pow. siedlecki, pow. zachodni warszawski, pow. węgrowski, pow. wołomiński, pow. żuromiński, pow. żyrardowski;
 - badane nazwisko rzadziej występuje [MK – Ignaciuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: gwary ukraińskie – *Iynat’uk*, gwary białoruskie – *Iynac’uk*; badane nazwisko nie oddaje jego wymowy zarówno w gwarach białoruskich, jak i ukraińskich powiatu hajnowskiego;
 - jest rzeczą charakterystyczną, że badane nazwisko występuje na terenie powiatu hajnowskiego wyłącznie ze spółgłoską *g*²⁰, por. *Ignaciuk* (81), *Ignatiuk* (30), tymczasem badania B. Tichoniuka dowodzą, że w okresie tworzenia się nazwisk do popularnych należały na Podlasiu północnym także imiona zawierające spółgłoskę *h*, por. *Ihnat*, *Ihnatij*, *Ihnat’*, *Ihnatko* [IF]; nazwiska typu *Ihnaciuk*, *Ihnatiuk* w przeszłości występowały, zostały jednak pod wpływem języka polskiego lub rosyjskiego zastąpione formami *Ignaciuk*, *Ignatiuk* (obecnie systemom obu języków *h* zostało zastąpione przez *g*);
 - w pow. hajnowskim jest również używane nazwisko *Ignatiuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Ignacy*, ros. *Игнатий* [Польск. им.], war. im. *Игнат* [Рус. им.], błrs. *Ignat*, war. im. *Ігнацый, Ігнаціў* [Бел. им.], ukr. *Ігнат*, war. im. *Ігнатій, Гнат* [Укр. им.].

²⁰ Nazwiska *Ihnaciuk*, *Ihnatiuk* w Polsce nie występują.

12. SOŁOWIANIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 178 [MK – Sołowianiuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 15 powiatach i miastach [MK – Sołowianiuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. wysokomazowiecki, pow. bielski, pow. hajnowski, Białystok; B. pow. grajewski [MK – Sołowianiuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 76 [MK – Sołowianiuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 51,3%;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 1;
- ◆ etymologia nazwiska: **Sołowianiuk** ≤ patr. *Sołowianiuk* ≤ podl. *Sołowian* [IF], *Saławes*²¹, *Sal'aweś*, por. także ukr. formy imienne *Sołowjan*, *Sołowejster* [СУІ], cerk. *Silwan*, *Silujan*, imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Silvanus*, por. łac. *silva* 'las', cerk. *Сильван*, *Силуян*²² [NPSHE], [IF], [ЭСФ], [ССРЛИ], [КВИ], [ЕИЗП], [ПЦИ], [СБИ], [САУІ], [СУІ];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Sołowian* – wymiana samogłosek *e* : *o*, *i* : *o*, wymiana spółgłosek *l* : *ł*, *w* : *w'*, por. ros. *Sieliwan* [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Sołowianiuk* jest używane głównie [MK – Sołowianiuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (76), Białystok (44), pow. wysokomazowiecki (15), często – pow. bielski (10), średnio – pow. grajewski (8), sporadycznie(1–3) – pow. augustowski, pow. białostocki, Łomża, Suwałki;
 - badane nazwisko sporadycznie występuje również [MK – Sołowianiuk]:
 - w woj. lubelskim, warmińsko-mazurskim, mazowieckim, pomorskim, podkarpackim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: *Sołowjan''uk* (gwary ukraińskie), *Saławjan''uk* (gwary białoruskie); nazwisko urzędowe nie oddaje jego wymowy w gwarach białoruskich;
 - w badanym powiecie są również używane nazwiska: *Selewoniuk*, *Sielewoniuk*, *Sieliwoniuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Sylwan* [Бел. им.], ros. *Сильван*, war. im. *Силуан*, f. lud. *Селиван* [Рус. им.], błrs. *Сільван*, war. im. *Сьльван*, f. lud. *Сіліван*.

²¹ Forma imienna *Saławes* / *Sołoweś* był notowana w niedalekiej przeszłości w okolicach Narewki. J. Szymaniuk podaje, że imię *Sołoweś* nosił jeden z mieszkańców Lewkowa Starego w poł. XVIII w., por. „W tym czasie uprawiali ziemię następujący gospodarze: [...] *Leon Ptasznik* (z synami: *Sołowiesiem* i *Hryhorem*), [...]”, J. Szymaniuk, *Piękno Ziemi Narewowskiej – Zalew Siemianówka i jego okolice. Współczesność, historia, legendy i mity* [online], www.siemianowka.pl

²² Badane nazwisko niektórzy onomaści wywodzą także od form apelatywnych, por. np. *sołowej* 'szary', stąd *sołowiej* 'słowik', por. *Этимологический словарь Фасмера* [online], <http://vasmer.narod.ru/>; *Словарь Даля* [online], <http://dal.sci-lib.com/letter019.html>; A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 2, Warszawa 1957.

13. MARCZUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 3851 [MK – Marczuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 207 powiatach i miastach [MK – Marczuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. zamojski, Zamość, pow. krasnostawski, pow. chełmski, Chełm, B. Lublin; C. pow. radzyński, pow. bialski, Biała Podlaska, pow. łosicki, pow. siedlecki, Siedlce, D. pow. bielski, pow. bialski Biała Podlaska, pow. łosicki, pow. siedlecki, Siedlce, D. pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok MK – Marczuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 51–75 [MK – Marczuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 1,32%–1,95%;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: poza pierwszą dziesiątką;
- ◆ etymologia nazwiska: *Marczuk* ≤ patr. *Marczuk* ≤ podl. *Marko* [IF], cerk. *Mark*, imię pochodzenia łacińskiego, por. łac. *Marcus*, interpretowane w różnorodny sposób: ‘urodzony w marcu’, ‘słaby, marny’, por. łac. *marcēre* ‘być słabym, zmarniałym’, ‘wojowniczy’, por. imię rzymskiego boga wojny Marsa, ‘poświęcony Marsowi, należący do Marsa’, ‘młotek’, por. łac. *Marcus* ‘młotek’; gr. Μάρκος (*Markos*), cerk. *Марк* [NPSHE], [NPR], [GEN], [WKIM], [IF], [CPФ], [РФПЭС], [СРЛИ], [ЕИЗП], [БАУ], [САУІ], [СУП], [СУІ]; adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Marko* – dodanie do formy wschł. elementu fleksyjnego -o [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Marczuk* ≤ należy w Polsce do często używanych, występuje najczęściej na wschodzie kraju [MK – Marczuk]:
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (350), Biała Podlaska (189), często – pow. chełmski (99), pow. zamojski (93), Lublin (80), średnio (51–75) – pow. Chełm, pow. krasnostawski, pow. radzyński, Zamość, rzadko (26–50) – pow. świdnicki, sporadycznie (1–25) – pow. hrubieszowski, pow. janowski, pow. kraśnicki, pow. lubartowski, pow. lubelski, pow. łęczyński, pow. łukowski, pow. opolski, pow. parczewski, pow. puławski, pow. rycki, pow. tomaszowski, pow. włodawski;
 - w woj. mazowieckim: b. często – Warszawa (253), pow. łosicki (128), często – pow. siedlecki (83), średnio (51–75) – Siedlce, pow. wołomiński, rzadko (26–50) – pow. sokołowski, sporadycznie (1–25) – pow. gostyński, pow. grójecki, pow. legionowski, pow. miński, pow. nowodworski, Ostrołęka, pow. otwocki, pow. piaseczyński, Płock, pow. płoński, pow. pruszkowski, pow. sochaczewski, pow. węgrowski, pow. wyszkowski, pow. zachodni warszawski, pow. żyrardowski;
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (165), pow. bielski (90), średnio (51–75) – pow. hajnowski, pow. białostocki, rzadko (26–50) – pow. siemiatycki, pow. wysokomazowiecki, sporadycznie (1–25) – pow. grajewski, pow. kolneński, Łomża, pow. sokólski, Suwałki;
 - rzadziej badane nazwisko jest notowane [MK – Marczuk]:

- w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
- badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane jednakowo: *Marč'uk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Marek* [Польск. им.], ros. *Марк* [Рус. им.], błrs. *Марк*, f. lud. *Марка* [Бел. им.], ukr. *Марко* [Укр. им.].

14. MAKSYMIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 2751 [MK – Maksymiuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 159 powiatach i miastach [MK – Maksymiuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. chełmski, Chełm, pow. włodawski, pow. radzyński, pow. bialski, Biała Podlaska, pow. łosicki; B. pow. bielski, pow. hajnowski, Białystok [MK – Maksymiuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 71 [MK – Maksymiuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 2, 58 %;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 7;
- ◆ etymologia nazwiska: **Maksymiuk** ≤ patr. *Maksymiuk* ≤ podl. *Maksym* [IF], *Maksim* [IF], pol. *Maksym*, imię pochodzenia łacińskiego, por. rzymskie imię rodowe *Maximus*, por. łac. *maximus* 'największy', gr. *Maximos*, cerk. *Максим* [NPSHE], [NPR], [GEN], [WKIM], [IF], [СРФ], [ССРФ], [ЕИЗП], [БАС], [САVI], [СУП], [CVI], [ДУП];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Maksym* – wymiana spółgłosek *s' : s*, a to pociąga za sobą wymianę samogłosek *i : y*, por. cerk. i ros. *Maksim*: w jęz. pol. *Maksym* i ukr. *Maksym* [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Maksymiuk* jest szczególnie popularne [MK – Maksymiuk]:
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (497), Biała Podlaska (265), często – pow. radzyński (100), średnio (51–75) – pow. włodawski (65), Chełm, pow. chełmski, rzadko (26–50) – Lublin, sporadycznie (1–25) – pow. biłgorajski, pow. hrubieszowski, pow. kraśnicki, pow. lubartowski, pow. lubelski, pow. łęczyński, pow. łukowski, pow. opolski, pow. rycki, pow. parczewski, pow. Puławski, pow. świdnicki, pow. zamojski, Zamość;
 - w woj. mazowieckim: b. często – Warszawa (114), pow. łosicki (101), rzadko (26–50) – Siedlce, sporadycznie (1–25) – pow. ciechanowski, pow. garwoliński, pow. grodziski, pow. legionowski, pow. lipski, pow. nowodworski, pow. piaseczyński, Płock, pow. płoński, pow. pruszkowski, pow. przysuski, Radom, pow. radomski, pow. szydłowiecki, pow. wołomiński, pow. zachodni warszawski;
 - w woj. podlaskim: często – Białystok (99), średnio – pow. hajnowski (71), pow. bielski (66), rzadko (26–50) – pow. siemiatycki, sporadycznie (1–25) – pow. augustowski, pow. białostocki, Łomża, Suwałki, pow. wysokomazowiecki;
 - badane nazwisko jest rzadziej używane [MK – Maksymiuk]:

- w woj. dolnośląskim, łódzkim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
- w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: *Maksymiuk*, *Maks'im'iuk* (gwary ukraińskie), *Maks'im'iuk* (gwary białoruskie); urzędowe nazwisko nie w pełni oddaje jego wymowę gwarową;
- nazwiska *Maksymiuk* i *Maksimiuk* występują zarówno w części białorusko-, jak i ukraińskojęzycznej badanego powiatu; nazwiska te wykazują w powiecie hajnowskim zbliżoną liczebność, chociaż nazwisko *Maksymiuk* jest notowane w Polsce dziesięciokrotnie częściej niż nazwisko *Maksimiuk*; w okresie formowania się nazwisk forma *Maksim* była dwukrotnie częściej używana na Podlasiu północnym niż forma *Maksym* [IF]; należy zaznaczyć, że nazwisko podlaskie *Maksymiuk* w czasie zaborów zamieniano z reguły na *Максимюк*, a przy zmianie alfabetu z cyrylicy na polski w latach 20. XX wieku przywracano na ogół zapis zgodny z polską tradycją, por. *Максимюк* ≥ *Maksymiuk*;
- na terenie pow. hajnowskiego są również używane nazwiska: *Maksimiuk*, *Maksimuk*, *Maksymuk*, *Maksimczuk*, *Maksymczuk*;
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Maksym* [Польск. им.], ros. *Максим* [Рус. им.], biał. *Максім* [Бел. им.], ukr. *Максим* [Укр. им.].

15. WAWRESZUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 90 [MK – Wawreszук];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 7 powiatach i miastach [MK – Wawreszук];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: pow. hajnowski, Białystok [MK – Wawreszук];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 68 [MK – Wawreszук];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 75, 55 %;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 1;
- ♦ etymologia nazwiska **Wawreszук** ≤ patr. *Wawreszук* ≤ podl. *Wawresz* [IF], por. także imię i nazwisko białoruskie *Ławresz*, cerk. *Ławrientij*, por. pol. *Wawrzyniec*, polonizowane także jako *Wawrzeniec*, *Ławrzyniec*, imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Laurentius*, od *Laurens* (gen. *Laurentius*) ‘mieszkaniec miasta *Laurens*’, a ta nazwa pochodzi od *laurus* ‘laur’, gr. *Λαυρέντιος* (*Laurentios*), cerk. *Лавренти́й* [NPSHE], [GEN], [WKIM], [IF], [CHΦPI], [EИЗП], [BAC], [CBI], [CAVI], [CVI];
- ♦ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Wawresz* – ucięcie cząstki wyłosowej *-ij*, zamiana spółgłoski *ł* na *w*, por. np. *Ławren* : *Wawren*, dodanie sufiksu *-sz* do skróconej formy imienia *Ławren* [IF]; formy *Ławryn* : *Wawryn* to niewątpliwie rezultat skrzyżowania się form wschodniosłowiańskich i polskich pochodzących od łac. *Laurentius* [CBI];
- ♦ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Wawreszук* występuje głównie [MK – Wawreszук]:
 - w woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (68), często – Białystok (10), sporadycznie – Łomża (1), pow. białostocki (1);

- badane nazwisko jest również sporadycznie używane [MK – Wawreszuk]:
 - | ➤ w woj. zachodniopomorskim, warmińsko-pomorskim, mazowieckim;
- w miejscowych gwarach jest wymawiane jako *Vavreš'uk* (gwary ukraińskie) lub *Wauraš'uk* (gwary białoruskie); nazwisko urzędowe nie w pełni oddaje jego wymowę w gwarach białoruskich;
- na bazie imion nawiązujących do łac. *Laurentius*, które funkcjonują w polszczyźnie i w językach wschodniosłowiańskich, powstało wiele różnicowanych fonetycznie nazwisk, w tym także z sufiksem -u, imiona, które stały się podstawą tych nazwisk, wzajemnie oddziaływały na siebie, krzyżowały się, zwłaszcza na terenie Białorusi i Ukrainy, w związku z tym trudno jest niejednokrotnie ustalić rolę, jaką poszczególne języki odegrały w formowaniu się określonego nazwiska, por. *Wawreszuk* : *Ławreszuk*, *Wawryniuk* : *Ławryniuk* oparte na imionach *Ławryn* : *Wawryn*, które – jak zauważa I. Jaszkin [СБІ, с. 40] – „узниклі ў выніку ўзамадзяення ўсходнеславянскай і польскай формаў”; nie jest także wykluczone, że poszczególne imiona i nazwiska mogły ulegać transformacjom, mającym na celu dopasowanie ich do systemu języka rosyjskiego lub polskiego;
- w pow. hajnowskim są używane również nazwiska: *Ławreszuk*, *Ławreniuk*, *Wawreniuk*, *Wawryniuk*, *Wawrzieniuk*, *Wawrzyniuk*;
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Laurencjusz*, *Wawrzениec*, *Wawrzyniec*, *Ławrzyniec* [Польск. им.], ros. *Лаврентий* [Рус. им.], bał. *Лаўрын*, war. im. *Лаўрэн*, *Лаўрэнцій*, *Лаўрэнці* [Бел. им.], ukr. *Лаврентій*, f. lud. *Лаврін* [Укр. им.].

16. WAWRZENIUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 349 [MK – Wawrzieniuk];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 20 powiatach i miastach [MK – Wawrzieniuk];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. Lublin; B. pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Wawrzieniuk];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 61 [MK – Wawrzieniuk];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 17, 48 %;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 3;
- ♦ etymologia nazwiska **Wawrzieniuk** ≤ **Wawreniuk**, patr. *Wawreniuk* ≤ podl. *Wawren* [IF], por. pol. *Wawrzениec*, *Wawrzyniec*; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Laurentius*, od *Laurens* (gen. *Laurentius*) ‘mieszkaniec miasta *Laurens*’, a ta nazwa pochodzi od *laurus* ‘laur’, cerk. *Лаврентий* [NPSHE], [NPR], [NPR], [GEN], [WKIM], [IF], [KNI], [РФПЭС], [СНФРИ], [ЕИЗП], [СБІ], [САУІ], [СУІ];
- ♦ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Wawren* ≥ *Wawrzen* – skrócenie formy imienia podstawowego o element wygłosowy -ec, alternacja rz : r, por. pol. *Wawrzениec*.
- ♦ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Wawrzieniuk* jest notowane głównie [MK – Wawrzieniuk]:

- w woj. podlaskim: b. często: Białystok (95), pow. bielski (75), pow. hajnowski (61), pow. siemiatycki (28), pow. białostocki (25);
- znacznie rzadziej badane nazwisko jest notowane [MK – Wawrzieniuk]:
 - w woj. lubelskim, małopolskim, mazowieckim, podkarpackim, pomorskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
- badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane jako *Vavren'uk* (gwary ukraińskie), *Vaṛan'uk*, *Vaṛen'uk* (gwary białoruskie);
- na bazie imion pochodzących do łac. *Laurentius*, które są używane w języku polskim i w językach wschodniosłowiańskich, utworzono wiele nazwisk patronimicznych z sufikem *-uk*; w pow. hajnowskim są używane: *Wawreniuk*, *Wawreszuk*, *Wawryniuk*, *Wawrzieniuk*, *Wawrzyniuk*, *Ławreszuk*, *Ławreniuk*; różne formy imion pochodzących od łac. *Laurentius* wzajemnie oddziaływały na siebie i często krzyżowały się, zwłaszcza na polsko-wschodniosłowiańskim pograniczu językowym²³; podstawa nazwiska *Wawrzieniuk* wskazuje na polskie pochodzenie tego antroponuimu, por. pol. *Wawrzenc*; warto jednak zauważyć, że nazwisko *Wawrzieniuk* jest używane w pow. hajnowskim równoległe z nazwiskiem *Wawreniuk*, oba nazwiska w sposób zwarty występują na tym samym obszarze (pow. białostocki, bielski, hajnowski i siemiatycki); najprawdopodobniej w nazwisku *Wawreniuk* mogło dojść w przeszłości do zamiany spółgłoski *r* na *rz*, co miało na celu spolszczenie obco brzmiącej nazwy własnej, por. imię podl. *Wawren*;
- w badanym powiecie są również używane nazwiska: *Ławreszuk*, *Ławreniuk*, *Wawreniuk*, *Wawreszuk*, *Wawryniuk*, *Wawrzyniuk*;
- ♦ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Laurencjusz*, *Wawrzyniec*, *Wawrzenc*, *Ławrzyniec* [Польск. им.], ros. *Лаврентий* [Рус. им.], bał. *Лаўрын*, war. im. *Лаўрэн*, *Лаўрэнциў*, *Лаўрэнци*, [Бел. им.], ukr. *Лаврентій*, f. lud. *Лаврін* [Укр. им.].

17. MAKSIMIUK

- ♦ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 531 [MK – Maksimiuk];
- ♦ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 34 powiatach i miastach [MK – Maksymiuk];
- ♦ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: pow. bialski, pow. siemiatycki, pow. bielski, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Maksimiuk];
- ♦ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 60 [MK – Maksimiuk];
- ♦ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 11.30 %;
- ♦ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 4;
- ♦ etymologia nazwiska: **Maksimiuk** ≤ patr. *Maksimiuk* ≤ podl. *Maksim* [IF]; imię pochodzenia łacińskiego, por. rzymskie imię rodowe *Maxīmus*, por. łac. *maximus*

²³ W XVI w. w Kleszczelach na Podlasiu używano równoległe imion *Ławryn*, *Ławrin*, *Ławryn*, *Wawryn*, *Wawryniec*, *Ławryniec*, por.: М. Р о щ е н к о, *Як називались наші предки*, ч. 1, *Мена*, „Nad Buhom i Narwoju” 1993, nr 3–4, s. 35–37; nr 5–6.

- ‘największy’, gr. *Maximos*, cerk. *Максим* [NPSHE], [GEN], [IF], [CPΦ], [ССРΦ], [ЕИЗП], [CPЛИ], [CAУI];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Maksim* – brak cech transformacji, por. cerk. i ros. *Maksim*;
 - ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Maksimiuk* występuje w Polsce najczęściej [MK – Maksimiuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – pow. bielski (109), Białystok (103), pow. hajnowski (60), pow. siemiatycki (53), pow. białostocki (45), sporadycznie (1–10) – pow. augustowski, pow. sokólski, pow. wysokomazowiecki;
 - w woj. lubelskim: często – pow. biały (38), sporadycznie (1–10) – Biała Podlaska (10), Lublin, pow. włodawski;
 - w woj. mazowieckim: Warszawa (34), sporadycznie (1–10) – pow. zachodni warszawski (7), pow. ostrowski, pow. piaseczyński, pow. żurawiński;
 - badane nazwisko jest również sporadycznie używane [MK – Maksimiuk]:
 - w woj. dolnośląskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, warmińsko-mazurskim, zachodniopomorskim;
 - w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: *Maksymiuk*, *Maks'imj'uk* (gwary ukraińskie), *Maks'imj'uk* (gwary białoruskie);
 - badane nazwisko noszą zarówno mieszkańcy pow. hajnowskiego, którzy posługują się gwarami białoruskimi i ukraińskimi bez dyspalatalizacji spółgłoski *s* przed *i*, jak i gwarami ukraińskimi z pełną dyspalatalizacją spółgłoski przed *i*; może to świadczyć o tym, że nazwisko to mogło ulec transformacji – russyfikacji, szczególnie w połowie XIX wieku;
 - na terenie pow. hajnowskiego funkcjonują także nazwiska: *Maksymiuk*, *Maksimuk*, *Maksymuk*, *Maksimczuk*, *Maksymczuk*;
 - ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Maksym*, *Maks* [Польск. им.], ros. *Максим* [Рус. им.], białr. *Максім* [Бел. им.], ukr. *Максим* [Укр. им.].

18. KLIMIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 1686 [MK – Klimiuk], 1588 [SH-G];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 107 powiatach i miastach [MK – Klimiuk].
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. włodawski, pow. radzyński, pow. łosicki; B. pow. hajnowski, pow. białostocki Białystok [MK – Klimiuk].
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 82 [MK – Klimiuk].
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 4,86 %.
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 6;
- ◆ etymologia nazwiska: **Klimiuk** ≤ patr. *Klimiuk* ≤ podl. *Klim* [IF], cerk. *Klimient*, imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Clēmens*, por. *clēmens* ‘miłościwy, łagodny’, gr. *Klēmentos*, cerk. *Климент* [NPSHE], [NPR], [GEN], [WKIM], [IF], [CPЛИ], [ЕИЗП], [БАС];

- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Klim* – ucięcie części wygłosowej imienia, por. cerk. i ros. *Klimient* (możliwe ros. formy ludowe *Климентий, Клим*): podl. *Klim* (używane są również formy *Klimentij, Klimiencij*) [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Klimiuk* jest najbardziej popularne [MK – Klimiuk]:
 - w woj. lubelskim: b. często – pow. bialski (199), pow. radzyński (164), Biała Podlaska (90), średnio – pow. włodawski (52), rzadko – pow. parczewski (40), sporadycznie(1–20) – pow. biłgorajski, Chełm, pow. chełmski, pow. lubartowski, Lublin, pow. łączyński, pow. łukowski, pow. rycki, pow. tomaszowski;
 - w woj. mazowieckim: b. często – pow. łosicki (142), często – Warszawa (80), rzadko (1–20) Siedlce, sporadycznie (1–20) – pow. grodziski, pow. grójecki, pow. kozienicki pow. legionowski, pow. miński, pow. nowodworski, pow. otwocki, pow. piaseczyński, pow. pruszkowski, pow. płoński, Radom, pow. siedlecki, pow. zachodni warszawski, pow. wyszkowski, pow. żyrardowski;
 - w woj. podlaskim: b. często – Białystok (129), pow. hajnowski (82), często – pow. białostocki (80), sporadycznie (1–20) – pow. bielski, pow. siemiatycki, pow. sokólski, Suwałki;
 - badane nazwisko jest mniej popularne [MK – Klimiuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane jednakowo: *Klimi'uk*; nazwisko urzędowe oddaje jego wymowę w gwarach pow. hajnowskiego;
 - w pow. hajnowskim występuje również nazwisko: *Klimuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Klemens* [Польск. им.], ros. Климент, f. lud. *Климентий, Клим* [Рус. им.], błrs. *Клім*, węg. im. *Клімент, Климянт* [Бел. им.], ukr. *Клим, węg. im. Климент, Климентій* [Укр. им.].

19. KONDRACIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 2261 [MK – Kondraciuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 137 powiatach i miastach [MK Kondraciuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: A. pow. bialski, pow. siedlecki, pow. sokołowski, pow. siemiatycki, pow. hajnowski, pow. białostocki, Białystok [MK – Kondraciuk];
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 59 [MK – Kondraciuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 2,61%;
- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 8;
- ◆ etymologia nazwiska: **Kondraciuk** ≤ patr. *Kondraciuk* ≤ podl. *Kondrat* [IF], por. także wschł. *Kondratij*; imię pochodzenia łacińskiego, por. *Konradus*, por.

quadratus 'kwadratowy, o szerokich plecach', cerk. *Кондрат* [NPSHE], [NPR], [IF], [РФПЭС], [РФ], [СРЛИ], [ЕИЗП], [БАУ], [СБІ], [САУІ];

- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego: podl. *Kondrat* – brak cech transformacji imienia., por. cerk. *Kondrat*.
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Kondraciuk* noszą najczęściej mieszkańcy województw wschodnich [MK – Kondraciuk]:
 - woj. podlaskiego: b. często – Białystok (220), pow. białostocki (114), średnio – pow. siemiatycki (74), pow. hajnowski (59), rzadko – pow. bielski (50), sporadycznie (1–25) – pow. grajewski, Łomża, pow. moniecki, pow. sokólski, pow. wysokomazowiecki;
 - woj. lubelskiego: b. często – pow. bialski (152), pow. chełmski, Lublin, Biała Podlaska, rzadko (26–50) – Biała Podlaska, pow. chełmski, Lublin, sporadycznie (1–25) – Chełm, pow. hrubieszowski, pow. krasnostawski, pow. łęczyński, pow. łukowski, pow. parczewski, pow. puławski, pow. radzyński, pow. świdnicki, pow. tomaszowski, pow. włodawski, pow. zamajski;
 - woj. mazowieckie: b. często – Warszawa (174), pow. siedlecki (133), często – pow. sokołowski (94), rzadko (26–50) – pow. łosicki, Siedlce, pow. wołomiński, sporadycznie (1–25) – pow. garwoliński, pow. legionowski, pow. miński, pow. mławski, pow. ostrowski, pow. otwocki, pow. piaseczyński, pow. płoński, pow. pruszkowski, pow. pułtuski, pow. radomski, pow. węgrowski, pow. zachodni warszawski;
 - znacznie rzadziej badane nazwisko jest używane [MK – Kondraciuk]:
 - w woj. dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim, łódzkim, małopolskim, opolskim, podkarpackim, pomorskim, śląskim, świętokrzyskim, woj. warmińsko-mazurskim, wielkopolskim, zachodniopomorskim;
 - w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: *Kondrat'uk* (gwary ukraińskie), *Kandrac'uk* (gwary białoruskie); nazwisko urzędowe nie oddaje jego wymowy w gwarach ukraińskich (spółgłoska *c'* przed samogłoską *u*) i białoruskich (samogłoska *o* w pozycji nieakcentowanej); nazwisko *Kondraciuk* uległo w przeszłości spolszczeniu, por. wymianę spółgłosek *t' : c'* celem usunięcia z nazwiska cechy ruskiej;
 - w pow. hajnowskim jest również używane nazwisko: *Kondratiuk*;
- ◆ imię w sąsiednich językach literackich: pol. *Konrad* [Польск. им.], ros. *Кондрат*, war. im. *Кондратуі* [Рус. им.], błrs. *Кандрат* [Бел. им.], ukr. *Кіндрат* [Укр. им.].

20. SOŁOŚCIUK

- ◆ liczba osób noszących nazwisko w Polsce: 86 [MK – Sołościuk];
- ◆ osoby noszące nazwisko zamieszkują: w 11 powiatach i miastach [MK – Sołościuk];
- ◆ główne skupiska osób noszących nazwisko w Polsce wschodniej: pow. hajnowski, Białystok (MK – Sołościuk);
- ◆ liczba osób noszących nazwisko w pow. hajnowskim: 51 [MK – Sołościuk];
- ◆ odsetek nosicieli nazwiska w pow. hajnowskim na tle ogólnopolskim: 59, 30 %;

- ◆ miejsce pow. hajnowskiego w kraju pod względem liczby osób noszących nazwisko: 1;
- ◆ etymologia nazwiska: etymologia nazwiska *Sołościuk* nie została ostatecznie ustalona; dotychczas nazwisko to było najczęściej wyprowadzane od formy *Sołocha*, por. *Sołomieja*, gr. Σαλώμη, z hebr. שָׁלוֹם (*shalōm*) ‘pokój’ (CUI); niektórzy badacze wywodzą je od apelatywu *sołocha* ‘niechlujna kobieta’, ‘wiedźma’, ‘rusałka’, pochodzącego od imienia ukraińskiego *Salomeja*, pol. *Salomea* [CД], [CHЛИ], [ЭРФ], [SE]P] lub częstego na Ukrainie w XVI–XVII w. imienia *Sołomonida*, por. *Sołomon*, hebr. שָׁלוֹם (*shalōm*) ‘pokój’ [CД], [PФ], [CCPФ], [CUI]; podlaskie nazwisko *Sołościuk* należałoby najprawdopodobniej wyprowadzać od rzadko używanych na tym terenie imion *Solost*, *Solosz*, *Soloszcz*, por. cerk. *Solochon* [ИМ], łac. *Sallustius* [IF]:
 - a) **Sołościuk** ≤ patr. *Sołościuk* ≤ podl. *Sołost*, *Solost* [IF], [KMR], pol. *Salustiusz* [ЕИЗП]; imię pochodzenia łacińskiego, łac. *Sallustius*²⁴ [NPSHE], [IF], [PФПЭС];
 - b) **Sołościuk** ≤ patr. *Sołościuk* ≤ podl. *Solosz*, *Soloszcz* [IF], por. cerk. *Sołochon*; imię pochodzenia niejasnego, najczęściej wyprowadzane z języka greckiego²⁵; w języku greckim ma znaczenie ‘zasypany, zabity kamieniami’²⁶ [NPSHE], [ЭСФ], [CД], [CHФРИ], [ЕИЗП], [СБИ], [САУИ];
- ◆ adaptacja imienia do przyjmującego systemu językowego:
 - a) podl. *Sołost*, *Solost* ≤ *Salustian* – ucięcie wygłosowej części imienia, wymiana *a : o i u : o*, por. *Salustian* ≤ (łac. *Sallustius*) : *Solost*, *Sołost* [IF];
 - b) podl. *Solosz*, *Soloszcz* – ucięcie wygłosowej części imienia, wymiana spółgłosek *ł : l*, pojawienie się spółgłoski *sz* na miejscu *ch*, por. cerk. *Sołochon* : podl. *Solosz* / *Soloszcz* [IF];
- ◆ funkcjonowanie nazwiska:
 - nazwisko *Sołościuk* występuje w Polsce głównie [MK – Sołościuk]:
 - w woj. podlaskim: b. często – pow. hajnowski (51), średnio – Białystok (7), sporadycznie – pow. białostocki (3), pow. siemiatycki (1);
 - badane nazwisko sporadycznie jest również używane (MK – Sołościuk):
 - w woj. mazowieckim, śląskim, dolnośląskim, lubelskim;
 - badane nazwisko w miejscowych gwarach jest wymawiane w zróżnicowany sposób: *Sołos’t’uk* (gwary ukraińskie), *Sałas’c’uk* (gwary białoruskie); na-

²⁴ B. Tichoniuk wymienia występujące na Podlasiu w XVI–XVIII w. imiona *Salustian*, *Solost* i *Sołost*, por.: B. T i c h o n i u k, *Imiona...*

²⁵ Imię cerk. *Sołochon* jest wyprowadzane przez niektórych badaczy rosyjskich z języka hebrajskiego; por.: *Именатор* [online], www.imenator.ru/mujskie/

²⁶ W dotychczasowych opracowaniach nazwisko *Sołościuk* wyprowadzane było najczęściej od *Sołocha*, por. *Sołomieja*, gr. Σαλώμη, z hebr. שָׁלוֹם (*shalōm*) ‘pokój’, por. I. I. T r i й н я к, *Словник українських імен*, Київ 2005; niektórzy badacze wyprowadzają to nazwisko od apelatywu *sołocha* ‘niechlujna kobieta’, ‘wiedźma’, ‘rusałka’, pochodzącego od *Salomeja*, por.: *Словарь Даля...*; *Энциклопедия русских фамилий* [online], www.az-design./index.shtml?Projects&AzBook&src/001/028; A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 2, Warszawa 1957, lub częstego na Ukrainie w XVI–XVII w. imienia *Sołomonida*, por. *Sołomon*, hebr. שָׁלוֹם (*shalōm*) ‘pokój’ *Словарь Даля...*; Б.О. У н б е г а у н, *Русские фамилии*, Москва 1989; I. I. T r i й н я к, *op. cit.*

zwisko urzędowe nie oddaje jego wymowy gwarowej; nazwisko urzędowe *Sołościuk* to rezultat dopasowania wariantu ruskiego tego nazwiska do fonetyki i ortografii języka polskiego;

- ◆ imię w sąsiednich językach literackich:
 - a) pol. *Salustiusz*²⁷ [IF], w językach wschodniosłowiańskich nie występuje;
 - b) pol. – brak, w językach wschodniosłowiańskich *Sołochon* należy do imion dawnych, współcześnie niepopularnych, zachowało się jednak w podstawach słowotwórczych licznych nazwisk w Rosji oraz na Ukrainie i Białorusi, por. m.in. nazwiska *Sołostiuk*, *Sołostow*, *Sołostij*, *Sołostiej*, *Sołostjew*, *Sołostow*, *Sołoszczuk* [ИФ].

5. Wnioski

1. Zetknięcie się ze sobą na Podlasiu dwóch sąsiednich kultur – polskiej i ruskiej – i ich wzajemne przenikanie wpłynęły na ukształtowanie się na tym terenie specyficznego systemu antroponimicznego.

2. Antroponimia badanego terenu wykazuje znaczne zróżnicowanie zarówno pod względem struktury miejscowych nazw osobowych, jak też pochodzenia występujących w nich podstaw słowotwórczych.

3. W zachodniej części Podlasia, którą zamieszkiwała głównie drobna szlachta mazowiecka, w tym również zubożała szlachta zagrodowa, dominowały imiona pochodzenia łacińskiego, a nazwiska tworzono najczęściej od toponimów i apelatywów. We wschodniej części Podlasia, którą przeważnie zamieszkiwali chłopci pochodzenia ruskiego, zdecydowanie przeważały imiona pochodzenia greckiego i bazujące na nich nazwiska o charakterze patronimicznym.

4. Pow. hajnowski w woj. podlaskim w przeważającej części zamieszkuje ludność białorusko- i ukraińskojęzyczna wyznania prawosławnego. Są to przeważnie potomkowie osadników przybyłych na ten teren przed wiekami spod Świsłoczy i Wołkowyska oraz z Polesia i Wołynia.

5. Do najbardziej popularnych w prawosławnych społecznościach powiatu hajnowskiego należą nazwiska utworzone za pomocą wschodniosłowiańskiego formantu *-uk*. Ten formant przejawia największą aktywność w południowej części powiatu, która w zdecydowanej większości została zasiedlona przez Rusinów napływających z południa – znad Bugu i z Polesia. Formant *-uk* jest natomiast mniej aktywny w północnej części powiatu, gdzie osiedlała się ludność spod Świsłoczy, Wołkowyska i Grodna.

6. Imiona kanoniczne, na których opierały się nazwiska patronimiczne, mogły być poddane transformacji dopasowującej je do struktury fonetycznej przyjmującego systemu językowego. Formy zmodyfikowane imion cerkiewnych, bardzo rozpowszechnione w okresie formowania się na Podlasiu nazwisk, a dzisiaj już często zapomniane, nie zniknęły bezpowrotnie, utrwaliły się bowiem w nazwiskach mieszkańców tego regionu.

7. Niektóre nazwiska podlaskie zostały przekształcone administracyjnie na prośbę nosiciela nazwiska lub bez jego wiedzy w wyniku polszczenia, rusyfikacji i błędów popełnianych przez urzędników.

²⁷ Por. także polskie nazwiska typu *Soloch* [MK – Soloch], *Solosz* [MK – Solosz].

8. Funkcjonujące w powiecie hajnowskim nazwiska patronimiczne na *-uk* zostały utworzone prawie wyłącznie od imion wschodniosłowiańskich, najczęściej pochodzenia greckiego (50%), rzadziej łacińskiego (21%) i hebrajskiego (23%). Do sporadycznych natomiast należą nazwiska powstałe od imion pochodzenia słowiańskiego (4%) i aramejskiego, egipskiego, germańskiego, perskiego (2%).

9. Spośród 440 nazwisk patronimicznych z formantem *-uk* zaledwie 93 nazwiska zostały utworzone od imion cerkiewnych pochodzenia łacińskiego.

10. Wśród 88 nazwisk popularnych (powyżej 50 nosicieli) z formantem *-uk* funkcjonujących na terenie powiatu hajnowskiego jedynie 21 zostało utworzonych od imion kanonicznych pochodzenia łacińskiego.

11. Wśród 47 najbardziej popularnych w powiecie hajnowskim nazwisk (ponad 100 nosicieli) zaledwie 7 zostało utworzonych od imion pochodzenia łacińskiego.

12. Powiat hajnowski pod względem liczby nosicieli badanych nazwisk zajmuje w Polsce:

1 miejsce – *Wawreszuk* (75,55%), *Sołościuk* (59,30%), *Sołowianiuk* (51,30%), *Owerczuk* (33,57%), *Leoniuk* (25,30%), *Kondratiuk* (13,87%);

2 miejsce – brak;

3 miejsce – *Wawrzeniuk* (17,48%), *Romaniuk* (6,95%), *Antoniuk* (5,16%);

4 miejsce – *Maksimiuk* (11,30%), *Pawluczuk* (9,29%), *Martyniuk* (6,20%), *Korniluk* (4,86%), *Romańczuk* (4,42%);

5 miejsce – *Łukaszuk* (7,80%);

6 miejsce – *Klimiuk* (4,86%), *Ignaciuk* (4,65%);

7 miejsce – *Maksymiuk* (2,58%);

8 miejsce – *Kondraciuk* (2,61%);

9 miejsce – brak;

10 miejsce – brak;

poza pierwszą dziesiątką – *Marczuk* (1,32%–1,95%).

13. Badane nazwiska charakteryzują się na ogół wysoką liczebnością zarówno w powiecie hajnowskim, jak i w całym kraju, por.: *Romaniuk* 360, w kraju 5181; *Pawluczuk* 206, w kraju 2217; *Romańczuk* 156, w kraju 3515; *Martyniuk* 137, w kraju 2210; *Łukaszuk* 126, w kraju 2615; *Leoniuk* 190, w kraju 750; *Antoniuk* 106, w kraju 2054.

14. Największe skupiska osób noszących badane nazwiska znajdują się na terenie wschodniej Polski, głównie we wschodnich powiatach woj. podlaskiego, lubelskiego i mazowieckiego. Nazwiska *Ignaciuk*, *Kondraciuk*, *Korniluk*, *Klimiuk*, *Łukaszuk*, *Maksymiuk*, *Marczuk*, *Romaniuk* i *Romańczuk* charakteryzują się wysoką liczebnością w trzech wymienionych województwach. Nazwiska *Antoniuk*, *Kondratiuk*, *Martyniuk* i *Pawluczuk* należą do popularnych w woj. podlaskim i lubelskim, nie są natomiast zbyt liczne w woj. mazowieckim. Nazwiska *Leoniuk*, *Owerczuk*, *Sołowianiuk*, *Wawreszuk*, *Wawrzeniuk*, *Maksimiuk* i *Sołościuk* są stosunkowo liczne w województwie podlaskim, tymczasem w pozostałych dwóch województwach nie występują lub należą do sporadycznych.

15. Obserwujemy nierównomierne rozmieszczenie osób noszących badane nazwiska na terenie województwa podlaskiego. Prawie wszystkie tego rodzaju nazwiska wykazują wysoką liczebność zarówno w powiecie hajnowskim, jak

i bielskim. Niektóre z tych nazwisk są jednocześnie popularne w powiecie siemiatyckim, por. np. *Romaniuk, Korniluk, Leoniuk*, a inne w powiecie białostockim, por. *Antoniuk, Łukaszuk, Marczuk, Romańczuk, Wawrzeniuk, Maksimiuk*. Do nielicznych należą nazwiska popularne we wszystkich wymienionych powiatach, por. *Kondratiuk, Martyniuk, Pawluczuk, Kondratiuk*. Nazwiska *Ignaciuk, Klimiuk* są stosunkowo często używane w pow. hajnowskim i białostockim, natomiast nazwiska *Sołóściuk* i *Wawreszuk* wysoką liczebność wykazują tylko na terenie powiatu hajnowskiego.

6. Bibliografia

Słowniki i opracowania w języku polskim

- [IF] – B. T i c h o n i u k, *Imiona i ich formy na pograniczu polsko-białoruskim od XVI wieku do roku 1839*, Zielona Góra 2000.
 [KMR] – M. R o s z c z e n k o, *Kleszczele*, Bielsk Podlaski–Kleszczele 2002.
 [KNI] – J. B u b a k, *Księga naszych imion*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1993.
 [NIG] – J. G r z e n i a, *Nasze imiona*, Warszawa 2002.
 [NPR] – K. R y m u t, *Nazwiska Polaków*, Kraków 1991.
 [NPSHE] – K. R y m u t, *Nazwiska Polaków. Słownik historyczno-etymologiczny*, t. 1, (A–K), t. 2, (L–Ż), Kraków 1999–2001.
 [SEJP] – A. B r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, wyd. 2, Warszawa 1957.
 [SHNO] – Z. A b r a m o w i c z, L. C i t k o, L. D a c e w i c z, *Słownik historycznych nazw osobowych i elementów identyfikacyjnych Białostoczczyzny (XV–XVII wiek)*, Białystok 1997.

Słowniki i opracowania w języku białoruskim, ukraińskim i rosyjskim

- [АНП] – У. Л і п с к і, *Аповесць пра нашы прозвішчы*, Мінск 2006.
 [БАС] – М.В. Б і р ы л а, *Беларуская антрапанімія*, Мінск 1982.
 [БАУ] – М.В. Б і р ы л а, *Беларуская антрапанімія. Уласныя імёны, імёны-мянушкі, імёны па бацьку, прозвішчы*, Мінск 1966.
 [БУІ] – В. Ш у р, *Беларускія ўласныя імёны*, Мінск 1998.
 [ВІЛ] – Л.Г. С к р и п н и к, Н. В. Д з ь т к і в с ь к а, *Власні імена людей*, Київ 2005.
 [ДУП] – Ю.К. Р е д ь к о, *Довідник українських прізвищ*, ред. І. Варченко, Київ 1968.
 [РФ] – Б.О. У н б е г а у н, *Русские фамилии*, Москва 1989.
 [РФПЭС] – Ю.А. Ф е д о с ь о к, *Русские фамилии. Популярный этимологический словарь*, Москва 2004.
 [САУІ] – А.К. У с ц і н о в і ч, *Слоўнік асабовых уласных імён*, Мінск 2011.
 [СБІ] – І.Я. Я ш к і н, *Слоўнік беларускіх імёнаў*, Мінск 2009.
 [СНЛИ] – И.А. К ю р ш у н о в а, *Словарь некалендарных личных имён, прозвищ и фамильных прозваний северо-западной Руси XV–XVII вв.*, Санкт–Петербург 2010.
 [СНФРИ] – А.В. С у п е р а н с к а я, *Словарь народных форм русских имён*, Москва 2010.
 [СРЛИ] – Н.А. П е т р о в с к и й, *Словарь русских личных имён*, Москва 2005.
 [ССРФ] – И.М. Г а н ж и н а, *Словарь современных русских фамилий*, Москва 2001.
 [СУІ] – І.І. Т р і н ь я к, *Словник українських імен*, Київ 2005.
 [СУП] – Ю.К. Р е д ь к о, *Сучасні українські прізвища*, Київ 1966.

Strony internetowe

- [GEN] – J. S t a n k i e w i c z, *Genealogia, Przodkowie, badania genealogiczne, forum dyskusyjne. Etymologia nazwisk* [online], www.stankiewiczze.com/index.php?kat=44
 [MK] – *Moikrewni.pl* [online], www.moikrewni.pl/mapa/
 [WKI] – *Wielka księga imion* [online], <http://leksykony.interia.pl/imiona>
 [WKIM] – I. M a r c i n k o w i c z R e s n i k, *Wielka księga imion* [online], www.weltbild.pl/wielka-ksiega-imion_p11428935.html

- [Бел. им.] – *The Kurufin's Castle 2008–2010. Европейские имена: значение и происхождение. Белорусские имена* [online], <http://kurufin.narod.ru/html/Belarusian.html>
- [ЗИФ] – *Значение фамилии – узнай происхождение, историю своей фамилии* [online], www.nominic.ru
- [ИФ] – *История фамилии* [online], www.familii.ru/onomastika/spravka/3420-r
- [КВИ] – *Кладовая Веков. Имена* [online], <http://kladovay.ucoz.ru/publ/146>
- [Польск. им.] *The Kurufin's Castle 2008–2010. Европейские имена: значение и происхождение. Польские имена* [online], <http://kurufin.narod.ru/html/polish.html>
- [ПЦИ] – *Полный церковный именовослов* [online], <http://supercook.ru/name-imenoslov.html>
- [Рус. им.] *The Kurufin's Castle 2008–2010. Европейские имена: значение и происхождение. Русские имена* [online], <http://kurufin.narod.ru/html/rus.html>
- [СД] – *Словарь Даля* [online], <http://dal.sci-lib.com/letter019.html>
- [СРФ] – *Словарь русских фамилий* [online], www.nazovite.ru/rus_lastname/
- [ССРЛИ] – И. М е л ь н и к о в, *Словарь-справочник русских личных имён* [online], <http://lib.rus.ec/b/167653/read>
- [Укр. им.] *The Kurufin's Castle 2008–2010. Европейские имена: значение и происхождение. Украинские имена* [online], <http://kurufin.narod.ru/html/ukrainian.html>
- [ЭРФ] – *Энциклопедия русских фамилий* [online], www.az-design.ru/index.shtml?Projects&AzBook&src/001/028
- [ЭСФ] – *Этимологический словарь Фасмера* [online], <http://vasmer.narod.ru/>

Michał Sajewicz

Popular patronymic surnames ending in *-uk* derived from names of Latin origin in the Hajnówka district, region of Białystok

Abstract

The aim of the article is to describe popular patronymic surnames ending in *-uk* derived from names of Latin origin used in the Hajnówka district in the region of Białystok. The vast majority of the district residents are Orthodox and speak a Ukrainian or Belarusian dialect. The article addresses the following specific objectives:

- Determine the number of people using a given surname in Poland ;
- Determine the number of districts and major cities where the bearers of a particular surname live;
- Identify the districts and major cities where the name is most common;
- Determine the main clusters of people wearing a surname in eastern Poland;
- Determine the number of bearers of a given surname in the Hajnówka district;
- Determine the proportion of bearers of a given surname in the county Hajnówka compared to the population of Poland;
- Rank the Hajnówka district in terms of the number of people bearing a given surname in Poland ;
- Establish the etymology of the surnames;
- Describe the adaptation of the name which the surname is based on to the system of the recipient language ;
- Provide a brief description of the functioning of the surname, including changes to its spelling;
- Provide counterparts of the name the surname is based on in neighbouring literary languages.

Ірына Савіцкая
Мінск

Гістарычны і культурны складнікі ў беларускім і польскім слоўніках нацыянальнага значэння (на матэрыяле слоўнікаў С.Б. Ліндэ і І. Насовіча)

1. Мэтай даследавання з'яўляецца аналіз этнаграфічнага і нацыянальна-культурнага складніка ў беларускіх і польскіх нацыятворчых слоўніках, пазамоўных і ўнутрымоўных фактараў, якія ўплываюць на фарміраванне і ролю нацыянальнай лексікаграфіі ў канкрэтны гістарычны перыяд. Для здзяйснення пастаўленай мэты вырашаюцца задачы вызначэння ролі і месца нацыянальных складнікаў пісьмовых крыніц і аналізу нацыянальна маркіраваных кампанентаў у слоўніках І. Насовіча (*Словарь белорусского наречия*, Санкт-Пецярбург 1870) і С.Б. Ліндэ (*Słownik języka polskiego* у 6-ці тамах, Варшава 1807–1814). Хоць гэтыя лексікаграфічныя крыніцы надзвычай адрозныя і храналагічна, і колькасна, лічым патрэбным звярнуць увагу на іх агульны нацыятворчы характар, бо абедзве яны ўключаюць у свой рээстравы матэрыял якраз такія лексічныя адзінкі, якія ўказваюць на псіхалагічнае і культурнае адзінства носьбітаў іх моў на розных этапах гістарычнага развіцця нацый (г.зн. на ўстойлівыя сувязі і адносіны людзей унутры сацыяльнай групы, што выражае іх этнічнасць). У нацыянальных слоўніках у значнай колькасці змяшчаюцца нацыянальна арыентаваныя кампаненты, што вядомыя носьбітам мовы, узнаўляюцца ў іх маўленні і маркіруюць іх у вачах іншаземцаў або суайчыннікаў – прадстаўнікоў іншых этнічных супольнасцей.

Станаўленне нацыянальнай мовы немагчыма без выпрацоўкі адзіных моўных норм. Гэты працэс мае як агульныя для розных нацый рысы (функцыянаванне кадыфікаваных норм у ролі культурна-сацыяльнага маркера, выбарачны характар кадыфікацыі, скарачэнне разрыву паміж кадыфікаванай нормай і узусам, паглыбленне стылістычнай варыятыўнасці, так і адрозненні, абумоўленыя філасофіяй і стылем эпохі, у якую адбываўся працэс утварэння нацыі, спецыфікай сацыяльнай структуры грамадства гэтай нацыі, своеасаблівасцю сістэмы адукацыі на розных этапах гістарычнага развіцця, іншымі словамі, адметнасцю гісторыка-культурнага працэсу ў краіне.

2. Ёсць патрэба ва ўказанні на той агульнаеўрапейскі сацыяльна-гістарычны кантэкст, у межах якога ствараліся абодва слоўнікі, як і ўвогуле працы такога ўзроўню і значэння. Другая палова XVIII і пачатак XIX стагоддзяў – гэта эпоха Асветніцтва ў Паўднёвай і Усходняй Еўропе (у Францыі, Англіі

і Заходняй Еўропе ў цэлым – гэта сярэдзіна і другая палова XVIII стагоддзя)¹. Для гэтай эпохі характэрныя наступныя сацыяльныя тэндэнцыі: ідэалістычныя ўяўленні аб ролі свядомасці ў развіцці грамадства, жаданне патлумачыць грамадскія хібы неадукаванасцю людзей, імкненне да пераўтварэння грамадства, палітыкі, нораваў, побыту шляхам распаўсюджвання навуковых ведаў, ідэй дабрыні і справядлівасці; гэта прыводзіла да вызвалення ад рэлігійна-феадальнага светабачання, стварэння адзіных сістэм адукацыі, распаўсюджвання навук і мастацтва².

Асобна варта адзначыць пэўныя змены ў поглядах розных народаў, асабліва германскіх, на славянскія нацыі, іх характар і культуру. У прыватнасці, у XVIII стагоддзі ў Еўропе ўзнікла ўяўленне аб прымітыўнасці побыту і культуры славян. Іх апісвалі як народ без станоўчых маральных рысаў, нізкага і дзікага норава. Як невялікія славянскія этнасы, падначаленыя Аўстрыі і Турцыі, так і насельніцтва вялікай па абшары Расіі, не ўспрымаліся вядучымі мыслярамі і тым больш масавай грамадскай думкай тагачаснай Еўропы як раўнапраўныя народам Захаду, супаставімыя з імі ў культурных адносінах. Гэты пункт гледжання, выказаны ў 1802 г. нямецкім гісторыкам Аўгустам Шлецэрам і яго паслядоўнікамі, быў падтрыманы іншымі навуковымі і культурнымі дзеячамі Еўропы. Знакаміты філосаф Г.В.Ф. Гегель бачыў у славянах „нешта сярэдняе паміж еўрапейцамі і азіятамі”³. Нямецкі філолаг і публіцыст В. Менцэль сцвярджаў, што славяне „не стварылі ніякіх глыбокіх мысляроў і рэфарматараў, ніякіх падзвіжнікаў веры”⁴. У трактоўцы Ф. Энгельса славяне – гэта

„нацыі, у асяроддзе якіх іншыя, неславянскія народы ўкаранілі элементы, здольныя да жыцця і развіцця, [...] абломкі народаў [...], існаванне якіх з’яўляецца пратэстам супраць прагрэсу”⁵.

Падобныя меркаванні далі падставу да адваротнай рэакцыі, выразнікі якой спрабавалі прадставіць старажытнага славяніна чалавекам, які валодае характарам хоць і адрозным ад старажытнага германца, але прытым прыгожым і маральна высокім⁶. Да выразнікаў гэтай ідэі можна аднесці філосафа І.Г. Гердэра, географа і прыродазнаўцу А. фон Гумбальта і інш. Аснову гэтай тэорыі сфармуляваў І.Г. Гердэр, які апісаў у 1791 г.

„характар славян і іх будучыню. Славянскія вучоныя сустрэлі гэты пункт гледжання з радасцю, больш за тое, з захапленнем, менавіта таму, што яго выказаў немец, і пачынаючы з XIX стагоддзя і да канца стагоддзя

¹ *Эпоха Просвещения в Белоруссии. Методические указания для самостоятельной подготовки студентов по истории культуры Беларуси*, Могилёв 2003, с. 3.

² *Ibidem*, с. 3–4.

³ В. Л а м а н с к и й, *Об историческом изучении греко-славянского мира в Европе*, „Заря” 1870, № 2, с. 2.

⁴ *Ibidem*, с. 33–34.

⁵ К. М а р к с, Ф. Э н г е л ь с, *Сочинения*, т. 6, Москва 1957, с. 182, 183, 293.

⁶ Л. Н и д е р л е, *Славянские древности*, Москва 2013, с. 582.

можна прасачыць, як у кнігах, прысвечаных старажытнай гісторыі славян і іх культуры, утрымліваецца гердэраўская трактоўка старажытнага славянства”⁷.

Другая палова XVIII – пачатак XIX стагоддзяў храналагічна яшчэ адносяцца да Асветніцтва, але канцэпцыі І.Г. Гердэра і В. фон Гумбальта далі падставу кваліфікаваць іх як рамантызм, бо абодва філосафы пачалі казаць пра „дух” асобных народаў. Сфера мовы і маўлення вылучылася на прыярытэтныя пазіцыі сярод тагачасных гуманітарных даследаванняў, і В. фон Гумбальт разгарнуў думку пра тое, што мова адыгрывае большую ролю, чым проста сістэма знакаў для механічнай перадачы інфармацыі. Мовы з’яўляюцца нацыянальнымі і значна адрозніваюцца адна ад адной, таму варта казаць пра непаўторную спецыфіку нацыянальных характараў, якія выражаюцца ў гісторыі і прадуктах духоўнага жыцця⁸.

У гэты ж перыяд, у канцы XVIII – сярэдзіне XIX стагоддзяў, адбывалася нацыянальнае адраджэнне славянскіх народаў – працэс станаўлення нацыянальнай самасвядомасці паўднёвых, заходніх і ўсходніх славян, якія да гэтага знаходзіліся пад уладай Асманскай або Аўстрыйскай імперыі. Гэты працэс моцна падтрымлівала Расійская імперыя. З’яўляючыся буйной унітарнай дзяржавай планеты (акрамя Брытаніі), яна была таксама і адзінай суверэннай славянскай дзяржавай у свеце на працягу ўсяго XIX стагоддзя. Таму яна адыгрывала выключную ролю ў падтрымцы адраджэння іншых славянскіх народаў, у тым ліку ў распаўсюджанні ідэй панславізму (хаця часта расійскі ўрад меў на ўвазе свае вузкія інтарэсы ў адносінах да славянскіх народаў, якія ўвайшлі ў склад Расійскай імперыі).

Нацыянальнае адраджэнне ў розных краінах мела пэўныя агульныя рысы. Агульнай была барацьба за стварэнне або ўзнаўленне нацыянальнай мовы (чэшскай, славацкай, сербскай, славенскай і інш.), для гэтага ствараліся суполкі (так званыя маціцы), якія мелі на мэце развіццё нацыянальнай літаратуры, збіранне і даследаванне нацыянальнага фальклору і распаўсюджанне кніг на роднай мове, барацьба за незалежнасць царквы (у Балгарыі). Нацыянальнае адраджэнне было ўласціва ўсім паўднёва- і заходнеславянскім краінам, за выключэннем Польшчы, якой да таго часу як адзінай дзяржавы не існавала.

У рэчышчы нашага даследавання адзначым, што гістарычнае развіццё польскай і беларускай нацый вызначаецца як падабенствам і нават сумеснасцю, так і разыходжаннем, што адбывалася на абедзвюх моўных сістэмах: і беларуская, і польская літаратурныя мовы праходзілі агульныя этапы свайго фарміравання і нармалізацыі, аднак асаблівасці палітычнага, гістарычнага і нацыянальнага жыцця абодвух народаў абумовілі храналагічную і сітуацыйную адметнасць гэтых этапаў. Пры гэтым нельга не заўважыць розніцу

⁷ *Ibidem*, с. 583.

⁸ А. П е р л о в, *История науки. Введение в методологию гуманитарного знания*, Москва 2007, с. 59.

ў колькасных і якасных паказчыках, а таксама ў тэрмінах складання і выдання беларускага і польскага нацыянальных слоўнікаў, якія кожны ў свой час выконвалі функцыю вывучэння нацыянальнай літаратурнай мовы.

3. Пасля падзелаў тэрыторыі Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) паміж Расіяй, Аўстрыяй і Прусіяй у польскай лексікаграфіі адбыўся вялікі перапынак (апошнія значныя слоўнікі, Абрагама Троца і Пётра Данета, выйшлі ў 1740-х гг.). Таму слоўнік тэзаўруснага тыпу С.Б. Ліндэ, які быў выдадзены на ўзор французскага, нямецкага, рускага акадэмічных слоўнікаў, адкрыў, па сутнасці, новую эпоху ў польскім слоўніцтве. Таксама і горад выдання, Варшава, з'явіўся сімвалам перамяшчэнняў, якія адбываліся ў Польшчы, бо ўжо не Кракаў, а Варшава стала галоўным асяродкам культурнага жыцця.

Праца С.Б. Ліндэ сустрэла гарачы прыём, бо з'явілася ў перыяд (пасля вышэйпамянёных падзелаў), калі мова бачылася як сродак захавання нацыі. Выданне слоўніка С.Б. Ліндэ было прадвызначана гісторыка-культурнай сітуацыяй у Польшчы ў канцы XVIII – пачатку XIX стагоддзяў, калі пад пагрозай страты нацыянальнай незалежнасці барацьба за родную мову набыла вострую палітычную значнасць. Матэрыял для гэтага слоўніка быў узяты з твораў найбольш выдатных пісьменнікаў, пачынаючы з XVI ст., і тагачаснай жывой мовы і меў на мэце паказаць усе магчымасці польскай літаратурнай мовы. Рээстравая частка слоўніка ахоплівае агромністы корпус польскай лексікі: гістарычную (мова літаратуры 1540–1800-х гг. – з твораў Я. Каханюскага, П. Скаргі, І. Красіцкага і інш.) і сучасную для таго перыяду (у тым ліку некаторую частку размоўнай лексікі). Да загаловачных слоў і розных іх значэнняў пададзены нямецкі пераклад, а таксама прыведзены эквіваленты з іншых славянскіх моў, якія разумеліся аўтарам як дыялекты адной, адзінай мовы, што аб'ектыўна спрыяла назапашванню матэрыялу для параўнальна-гістарычнага вывучэння славянскіх моў. Да таго ж, прыклады да прыведзеных адзінак падбіраліся такім чынам, каб паказаць дынаміку гістарычнага развіцця значэння гэтай адзінкі. Ва ўступе да слоўніка С.Б. Ліндэ падкрэслівае сваё імкненне сабраць разам і параўнаць сляды славянскай міфалогіі і рэлігіі, г. зн. розныя назвы паганскіх бостваў і народных святаў. Гэта знайшло адлюстраванне ў значным аб'ёме слоўнікавага артыкула **bożątko, bożek**, дзе, напрыклад, сярод усходнеславянскіх міфічных істот названы: *Мокша, Макошъ, Мокшъ, Купало, Хорсъ, Дажба, Дажбогъ, Радо, Лада, Позвиздъ, Вихоръ, Посвистъ, Коляда, Каледда*. Аўтар устаўляе і кароткія апісанні абрадаў, якія здзяйсняюцца ў святы, напрыклад, назва **badnyak** – *бервяно, палена, якое кладуць на агонь перад Калядамі (kloc, który w wiliq bożego narodzenia w ogień kładziono)*. Так, нягледзячы на агульную тэндэнцыю імкнення да культурных каштоўнасцяў эпохі Асветніцтва (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з'яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі), у слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, часта з гістарычным каментаром: **majorat** [...] *Majorat, czyli prawo pierworódtwa, nie było znane w prawach Rzymskich...*; **minister** *powszechnie znaczy usługującego komu [...] W Polsce dwoiaki ich rodzaj: marszałkowie, kanclerze, podskarbiowie; i woyny, hetmani*.

На лексікаграфічную канцэпцыю слоўніка С.Б. Ліндэ абапіраўся новы *Слоўнік польскай мовы*, створаны пад рэдакцыяй Я. Карловіча, А. Крыньскага і У. Нядзвецкага ўжо на мяжы XIX–XX стстагоддзяў (1900–1927), аднак рэестравая частка слоўніка 1900–1927 гг. у параўнанні са слоўнікам С.Б. Ліндэ значна папоўнілася за кошт рукапісаў XV ст., вялікай колькасці запазычанняў, а галоўнае – значнага масіву дыялектнай лексікі. Да прыкладу, да рэестравага слова **boćian ptak** С.Б. Ліндэ прыводзіць у якасці рускіх адпаведнікаў такія словы, як *боцанъ gatunek czapli; бузанъ, бусель; аистъ, стерхъ*; як бачым, *бусел* і *бацян* – гэта беларусізмы ў рускай мове, якія, на думку складальніка слоўніка, толькі павялічваюць агульнаславянскія лексічныя рэзервы.

Слоўнік С.Б. Ліндэ прыныпова адрозніваўся ад папярэдніх, якія мелі сіххранічны характар і прызначаліся для выкарыстання пры навучанні замежным мовам, у той час як Ліндэ надаў сваёй працы тлумачальна-гістарычны аспект. У ёй былі сабраны словы, якія былі хоць калі-небудзь ужываныя ў друку, разам з аўтэнтчнымі прыкладамі ўжывання гэтых слоў (напрыклад, як імі карысталіся Я. Каханоўскі, П. Скарга, І. Красіцкі і іншыя майстры слова). Такім чынам, слоўнік стаў адначасова падручнікам узорнай тагачаснай польскай мовы. Слоўнік С.Б. Ліндэ, як і ўвогуле слоўнікі гісторыка-тлумачальнага кшталту, можна лічыць „кульмінацыйным здабыткам у сферы лексікаграфіі”⁹.

Згодна з ідэямі эпохі Асветніцтва, слоўнік С.Б. Ліндэ пры семантызацыі змяшчае пераклад польскіх слоў на іншыя мовы. Наяўнасць іншамовных адпаведнікаў, асабліва славянскіх, надзвычай аблягчыла далейшыя славістычныя даследаванні, асабліва этымалагічныя, бо звяртала ўвагу або на іх падабенства, або на адрозненне, а таксама на геаграфію распаўсюджвання слова, што часта давала магчымасць выявіць шляхі „вандравання” слоў і знайсці крыніцу запазычання. Напрыклад, слова **Bobr** *zwierzę ziemnowodne* мае этымалагічныя адсылкі да чэшскага, славацкага, сербскага, баснійскага, краінскага, віндыйскага, харвацкага, рагужанскага далмацінскага „дыялектаў” (мовы славянскіх народаў С.Б. Ліндэ лічыў дыялектамі адной славянскай мовы), а таксама да рускай, італьянскай, іспанскай, французскай, лацінскай, англійскай, шведскай і ісландскай моў. У якасці адзінак семантызацыі бачым устойлівае параўнанне *plakać iak bobr*, а таксама адапелятыўныя назвы і дэрываты (напрыклад, форму дзеяслова **bobrować**) і ілюстрацыі да іх: *o mój Jezu dobry, Daj grzech poznać, daj mi plakać iako bobry; Bobr – rzeka w Litwie; Bobrować – brodzić iak bóbr w wodzie, w błocie. [...] Polskie bobrowały konie Po Propontydzie i złotym Strymonie.*

Так, нягледзячы на тое, што праца С.Б. Ліндэ выканана ў рэчышчы агульных тэндэнцый эпохі Асветніцтва (пераважная цікавасць да кніжнай лексікі, да з’яўлення грамадскай і навуковай тэрміналогіі, да абагульненага адлюстравання культурных каштоўнасцей свету), у яго слоўніку часткова прадстаўлена лексіка матэрыяльнай і духоўнай культуры народа, у тым ліку і этнанімічныя назвы.

⁹ S. U r b a ñ c z y k, *Słowniki i encyklopedie. Ich rodzaje i użyteczność*, Kraków 2000, s. 29.

4. Хваля славянскага рамантызму наблізілася і да ўсходніх славянскіх народаў. Асабліва гэта выявілася ў 1840-я гг. і ў канцы 1860-х гг. пры падрыхтоўцы да I славянскага з'езда ў Расіі, калі адраділася ідэя агульнаславянскай мовы, пад якой разумелася, акрамя старога кніжнага маўлення, і аднесенасць да сучаснага маўлення, да таго агульнага, што ўласціва многім жывым славянскім мовам, што пранесла кожная славянская мова праз сярэднявечча. Увогуле ў гэты перыяд узаемаадносіны славістаў развіваліся ў складанай палітычнай абстаноўцы. Напрыклад, у расійскіх грамадскіх колах узніклі паланэфобныя настроі, звязаныя з паўстаннем 1830–1831 гг., а вось паўднёвыя і заходнія славянскія народы, наадварот, спадзяваліся на падтрымку Расіі ў іх барацьбе супраць Турцыі і Аўстра-Венгрыі. Якраз падчас гэтай хвалі (1854–1860 гг.) і было здзейснена ў Львове 2-е выданне слоўніка С.Б. Ліндэ, дапоўненае прадмовай рэдактара, А. Бялоўскага.

Такім чынам, славістычныя сувязі з'яўляліся не толькі формай навуковых кантактаў, але і формай спрыяння нацыянальна-вызваленчаму руху 60-х гг. XIX ст. Пецябургская Акадэмія навук і ўвогуле расійскія даследчыкі праблем вывучэння славянства падтрымалі захады славянскіх вучоных. Прыкладам такога, калі можна так сказаць, этнічнага дыскурсу, папулярнага ў тыя гады, можна лічыць выказванні І.І. Сразнеўскага (1842):

„Мы, хто б мы ні былі, рускія або палякі, мы павінны любіць і паважаць іншых славян, як нашых братоў. Мы павінны любіць славянства ва ўсім яго аб'ёме, таму што мы славяне; без гэтага мы не можам мець сапраўднай любові, сапраўднай павагі да саміх сябе; гэта абавязак маральнасці, прамы наш чалавечы абавязак, абавязак любові роднага да роднага, брата да брата”¹⁰.

Што тычыцца этнічнага дыскурсу, які так актыўна распачаўся ў Заходняй і Паўднёвай Еўропе і разгарнуўся ў Расіі, у тым ліку і адносна да Беларусі, то трэба нагадаць, што пасля падзелаў Рэчы Паспалітай беларускія землі, разам з польскімі і ўкраінскімі, апынуліся ў Расійскай імперыі. Так рускія і беларусы былі штучна аб'яднаны ў адной дзяржаве, і беларускія землі аўтаматычна падпалі пад прапагандаванае вывучэнне славянства. Між тым, паводле меркавання А. Смалянчука, расійскія ўлады актыўна разыгрывалі „беларускую карту”. Ва ўрадавых статыстыках і картах пачалося ўжыванне этноніма *беларусы*, дазвалялася друкаваць этнаграфічныя зборнікі на беларускай мове. У 60–70-я гг. XIX стагоддзя расійскімі афіцыйнымі коламі была распрацавана тэорыя заходнерусізму, паводле якой Беларусь з'яўлялася этнаграфічнай часткай Расіі, а нешматлікія культурныя і моўныя адрозненні тлумачыліся польскім уплывам¹¹.

Хочацца, аднак, адзначыць, пэўную аднабаковасць і непаўнату вывучэння беларускіх земляў расійскімі вучонымі. Нават праца ў г. зв. „западно-русском крае” экспедыцыі 1860-х гг. Рускага Геаграфічнага Таварыства, якая павінна была апісаць

¹⁰ *Отечественные лексикографы XVIII–XIX вв.*, Москва 2000, с. 143.

¹¹ А. С м а л я н ч у к, *Ліцвінства, заходнерусізм і беларуская ідэя XIX – пачатак XX ст.* [у:] *Białoruś w XX stuleciu w kręgu kultury i polityki*, red. D. M i c h a l u k, Toruń 2007, с. 59.

„племянныя і побытавыя адрозненні народнасцей заходняга краю, іх колькасныя адносіны, размеркаванне паводле веравызнанняў і ступеней культуры, нарэшце гаспадарчы побыт і ступень матэрыяльнага дабрабыту”¹²,

таксама не спрыяла канчатковаму сцвярджанню самастойнасці беларускай мовы і ўвогуле беларускай культуры:

„дзеячы 1860-х гадоў у заходнім краі так многа гаварылі пра «аб’яднанне», «абрусенне» і да т. п., так настойвалі на пазбаўленні ад усяго мясцовага, якое нагадвала «польскі» ўплыў, так моцна лічылі польскім усё, што не было падобна да маскоўскага, што мясцовае жыццё стала хавацца ў шкарлупу, і вучоным даследчыкам (асабліва раней чужым краю) з цяжкасцю прыходзілася б вышукваць яго праявы, замест таго, каб бачыць яго адразу ўвачавідкі без канцылярскіх шырмаў”¹³.

Больш за тое, стаўленне афіцыйнай Расіі да насельнікаў беларускіх земляў было прасякнута ўпэўненасцю ў іх індывідуальнасці і неразвітанасці. Па словах віленскага генерал-губернатора У.І. Назімава,

„калі рускае [г. зн. пераважна беларускае] насельніцтва ў Заходніх губернях нельга яшчэ назваць аджытым свой век, то не памылімся, калі скажам, што ў ім жыццёвая сіла яшчэ не абудзілася, скажам больш – пачуцці народнай самабытнасці знаходзяцца ў такім адчайным летаргічным усыпленні, што ўслед за наступным абуджэннем ён [народ] з аднолькавай гатоўнасцю пойдзе як за руска-праваслаўнаю, так і за польска-каталіцкай прапагандаю”¹⁴.

5. Шматлікія навуковыя даследаванні матэрыяльнай і духоўнай культуры Беларусі ў 60–70-я гг. XIX стагоддзя павінны былі замацаваць тэорыю заходнерусізму. Тым не менш лексікаграфічная апрацоўка выяўленай спадчыны беларускага народа прывяло да падрыхтоўкі І. Насовічам *Словаря беларускага наречия*, які можна лічыць агульнанацыянальным беларускім слоўнікам, бо ён адлюстроўваў карціны матэрыяльнага побыту і духоўнай культуры народа. Гэтая праца на пачатковым этапе складання выявіла тагачаснае разуменне Імператарскай Акадэміяй навук беларускай мовы як дыялекта („наречия”) рускай мовы, ды і была запланавана ў якасці другой часткі *Опыта словаря областных наречий*. Этнаграфічныя даследаванні Беларусі выявілі найбагацейшую старажытную спадчыну беларускага народа, якая патрабавала аналізу і лексікаграфічнай сістэматызацыі. Работа па збіранню і публікацыі спецыфічных ў адносінах да корпуса рускай літаратурнай лексікі беларускіх слоў была скончана ў 1861 г. і прывяла да выдання ў 1970 г. лексікаграфічнай працы, якая набыла значэнне агульнанацыянальнага слоўніка.

¹² А. П. П. и н., *История русской этнографии*, Минск 2005, с. 212–213.

¹³ *Ibidem*, с. 215.

¹⁴ Цыт. па: М. Д. О. л. б. и. л. о. в., *Полонофобия и политика русификации в Северо-Западном крае империи в 1860-е гг.*, Москва 2005, с. 139.

I. Насовічу было даручана скласці слоўнік, які

„сістэматызаваў бы лексіку жывой народнай мовы і быў бы адначасова крыніцай для лінгвістычных даследаванняў беларускай мовы і дапаможнікам пры чытанні старажытных помнікаў пісьменства”¹⁵.

Абапіраючыся на ранейшыя слоўнікавыя распрацоўкі I. Грыгаровіча і С. Мікуцкага, I. Насовіч склаў самы аб’ёмісты паводле колькасці сабранага і лінгвістычна апрацаванага матэрыялу беларускі слоўнік XIX ст., які ахопліваў больш за 30 тысяч адзінак лексікі і фразеалогіі жывога беларускага маўлення сярэдзіны XIX ст. Маштабнасць слоўніка і навуковае апісанне яго рээстру вынікала з пастаўленай перад яго складальнікам задачы:

„въ виду осознанной необходимости иметь подъ руками словарь этого наречія [беларускай мовы – I.C.], между прочимъ и для пониманія важныхъ и любопытныхъ историческихъ актовъ, на немъ писанныхъ”¹⁶.

Асноўнымі крыніцамі для слоўніка былі ўласныя запісы I. Насовіча жывой народнай мовы, а таксама матэрыялы з яго ж раней складзенага *Алфавітнага указателя старинныхъ белорусскихъ слов*. Акрамя таго, многія словы былі са старабеларускіх пісьмовых помнікаў і нешматлікіх тагачасных фальклорных і этнаграфічных выданняў.

Гэта быў самы поўны на той час збор лексікі і фразеалогіі жывой беларускай мовы, які ахопліваў больш за 30 тысяч слоў беларускага маўлення сярэдзіны XIX стагоддзя. Значэнні слоў і словазлучэнняў раскрываюцца аўтарскімі тлумачэннямі, ілюстрацыямі ў выглядзе прыказак, прымавак, загадак, радкоў з народных песень і цытатамі з агульналітаратурнага, а таксама дыялектнага (усходнебеларускага, г. зн. крывіцкага, арэалу, які аўтар лічыў найбольш „чыстым” у этнагенетычным плане) маўлення: *китка* – Вязка сена отъ 5 до 10 фунт., нарочито употребляемая для продажи (Въ Минской, Гродн. и Виленск. губерніяхъ; *гакъ* (въ западныхъ местностяхъ Белоруссіи и въ Лифляндіи) мера или участокъ земли; *неколокъ* 1) Въ Могилевской и Витебской губерніяхъ). Печурка, куда загребаютъ жаръ изъ печи. 2) (Въ Минской и Гродненской губерніяхъ). Очажекъ; *рея* (лит. геіе). Рига, овинъ (употребляется въ Гродн. и Минск. губ.; въ прочихъ же Белорусскихъ губ. *Евна*).

Трэба ўлічыць, што афіцыйныя расійскія колы і многія расійскія вучоныя не заўсёды бачылі ў беларусах самабытны народ з адметнай мовай, прыпісвалі яму значны польскі ўплыў, уключаючы і ўскоснае запазычванне з лацінскай мовы. Відавочна, па гэтай прычыне сам I. Насовіч выказаў сваё абурэнне канчатковым варыянтам слоўніка пры дапамозе эпіграмы, своеасаблівага сатырычнага дыялогу, у якім змешчаны сцвярджэнне, што беларускі характар („крывіцкі нос”) слоўніка з’яўляўся „носом гиганта // Породы

¹⁵ М. Г у л і ц к і, *Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.)*, Мінск 1978, с. 60.

¹⁶ К. В е с е л о в с к и й, *Предисловие* [в:] I. Н а с о в і ч, *Слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1983.

всехъ славянъ черта”, і здзіўленне з прычыны дэфармацыі гэтага „носа”, наданне яму „курносасці”, г. зн. рускага аблічча, і нязначнасць польскага ўплыву („Вліянье польское ничтожно // Тебе приписано здесь ложно // Везде характеръ виденъ твой”)¹⁷.

Усё ж, на наш погляд, І. Насовічу ўдалося захаваць нацыятворчы характар свайго слоўніка. Адметнасць беларускай мовы падкрэслівалася не толькі гістарычным і краязнаўчым каментаром, які надаў слоўніку пэўную гісторыка-культурную вартасць, але і ўласна лінгвістычным аналізам многіх рэестравых адзінак, згодна з якім лексемы або паўсталі адметнымі ў параўнанні з іншымі мовамі, або набылі беларускую фанетычную ці граматычную спецыфіку пры запазычанні: **сакрамэнт** – *Тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа. Слово заимствованное отъ Поляковъ и употребляемое только въ бышихъ униатскихъ приходахъ; по* – *сверхъ значеній, указанныхъ в Словаре, предлогъ слитный, повторяемый часто при глаголахъ, которыхъ совершенный видъ уже составилъ изъ предлога По, для большаго усиленія действия, или для означенія действия многихъ и въ несколькоъ пріёмовъ, какъ-то: побрали, пообрали, пообрано; повывозили, поповывозили, поповывезли, поровывезены; побили, пообили; повывернулися, поповывернулися ўси съ саней. Словъ съ удвоеннымъ предлогомъ по чрезвычайно много в Белорусскомъ наречіи; по-сему, для избежанія внесенія ихъ в Словарь, сделано здесь это общее замечаніе о слитномъ предлоге По.*

Тлумачэнне лексічнага значэння слова з дадаваннем уласна лінгвістычных, гістарычных, этнаграфічных звестак і лінгвакраіназнаўчага каментару адбывалася рознымі спосабамі:

1) шляхам указання на суб’екта (моўцу), які найчасцей ужывае пэўнае слова, паводле яго паходжання або сацыяльнага ці побытавага статусу: **апробація** – *одобрение, утверждение. (Слово употребляемое среднимъ и высшимъ классомъ народа); ассекурація* – *(слово, употребляемое шляхтами и Польскими помещиками въ разговоре объ интересахъ имени или капитала.) 1) Поручительство за кого либо. 2) Обезпечение имени; ачкурникъ* – *(слово бранное на крестьянъ). Мужик. Лапотникъ;*

2) вызначэннем (не заўсёды дакладна) этымалогіі слова з указаннем на мову-донара: **гербата** – *Herba thea. Чай; люстро* – *заимствовано из Польскаго. Зеркало; могоричь* (*Лит. Magariczy – попойка после торга*). 1) *Барышъ. 2) Угощеніе, попойка при мене, продаже или какихъ либо другихъ сделкахъ; обещоваць* – *(Слав. Обетовати). Обещать; вантура* – *(отъ фр. aventure). 1) Происшествіе. 2) во множ. Шутки, штуки, ухватки; цалёвка* – *(отъ нем. zoll – дюймъ). Дюймовая въ толщину тесница, употребляемая для обшивки деревяннаго строенія; герцаць* – *(заимствовано отъ Евреевъ, говорящих по немецки). Мотать, плутовать;*

¹⁷ М. П р ы г о д з і ч, *3 жыццяпісу і гісторыі стварэння Словаря беларускага наречія І.І. Насовіча [у:] Спадчына Івана Насовіча і беларускае мовазнаўства. Матэрыялы навуковых чытанняў, прысвечаных 220-годдзю з дня нараджэння Івана Іванавіча Насовіча, пад рэд. М.Р. П р ы г о д з і ч а, Мінск 2008, с. 27.*

3) указанна на арэал распаўсюджвання слова: **дзубня** – (вѣ Виленской, Ковенской и Гродненской губерн.) 1) Палка вязовая, березовая или дубовая, съ острымъ железнымъ концемъ. 2) Неповоротливая девка и упрямая лошадь; **нудосный** – (вѣ Гродненской и Минской губерніяхъ). 1) Грустный. 2) Досадный, досадительный, наводящий тоску; **нудотный** – (вѣ Могил. и Витеб. губ.) Тоже, что Нудосный вѣ обоихъ знач.;

4) этналінгвістычнага і краязнаўчага аналізу моўнай адзінкі: **сакрамент** – Тело и кровь Господа нашего Иисуса Христа. Слово заимствованное отъ Поляковъ и употребляемое только вѣ бывшихъ униатскихъ приходяхъ; **кровь** – 1) Кровь (это слово вѣ Белорусскомъ наречіи вѣ родит., дат. и предл. падежахъ ед. ч. имеетъ криви. [...]) Древнее название Славянского племени Кривичи, по Польски *Krewiczy*, по Немецки отъ Польскаго же *Krewings*, можетъ быть произведено отъ криви, и вѣ такомъ случае можетъ значить: кровные, единокровные, соплеменные). 2) Племя, корень племени.

Прэзентуючы ў Слоўніку найменні-этнаграфізмы, І. Насовіч не толькі па-навуковаму дасканала семантызуе іх, але і падае гістарычныя звесткі аб іх узнікненні, ускосным шляхам пацвярджаючы этнічную даўніну і аўтэнтычнасць „техъ местностей, которыя некогда населяло Кривичское племя”¹⁸: **куница** – 1) Платежъ помещику за девицу, выдаваему вѣ замужество, а особенно вѣ чужое имене. Вѣ древности куницы, или куньи шкурки употреблялись вместо денегъ. 2) Кандалы. Вѣ старину при каждой церкви находилась прикованная къ стене, близъ входа, железная цепь съ таковымъ же наручникомъ, или наножникомъ, или ошейникомъ, называвшаяся куницею, которую надевали на явныхъ грешниковъ, присужденныхъ къ публичному покаянню. Даже вѣ начале XIX столетія, видны были еще вѣ древнихъ Белорусскихъ православныхъ церквахъ такъ называемыя куницы, наводившія страхъ на простолюдиновъ. Ныне нигде нетъ куницъ; но слово это еще живетъ вѣ говоре простолюдиновъ, как историческое.

Міфалагічныя ўяўленні беларусаў у Слоўніку беларускай мовы знайшлі адлюстраванне, у прыватнасці, у рэестравых адзінках – найменнях міфічных істот, персанажаў з народных казак і прымхаў: *вовколак, доброхот, домовик, клетник* і інш.

Заўважна, што пры семантызацыі такіх слоў І. Насовіч робіць спасылку на „суверіе простолюдиновъ”, аднак пры гэтым не прыніжае іх, а часта абараняе, удакладняючы ілюстрацыйныя звесткі згодна з прымальнымі для самога складальніка перакананнямі:

„Купала – Такъ называютъ Белорусские простолюдины святого Иоанна Крестителя, котораго память празднуется 24 Юня. Вместо Иоаннъ Креститель, они говорятъ Иванъ Купала, на Ивана Купалу, предъ Иваномъ Купалою, следовательно существование, по мнению Славянскихъ мифологовъ, какаго-то древняго, баснословнаго божества Купалы, которому будто поклонялись древние Славяне, есть очевидная выдумка. [...] Вѣ Белорусскихъ песняхъ, припоровленныхъ къ этому гуляню простона-

¹⁸ К. В е с е л о в с к и й, Предисловие...

родной молодежи, нетъ ни малейшаго намека о боготвореніи небывалаго божества Купалы. Въ одной же изъ песенъ Белорусскихъ, изданныхъ въ 1855 г. Яномъ Четомъ, въ Вильне, латинскимъ шрифтомъ, слова: «Самъ Богъ купався», ясно указываютъ, что по мненію самихъ простолюдиновъ Иван Купала есть Іоаннъ Креститель”.

Шматпланавасць і разнастайнасць змешчанай у слоўніку лексічнай інфармацыі максімальна пашырыла чытацкую аўдыторыю, дазволіла скарыстаць для самых розных мэт (навуковага вывучэння мясцовых беларускіх слоў, перакладу розных беларускіх тэкстаў на рускую мову, тлумачэння асобных этнаграфічных з’яў і звычаяў). У працы І. Насовіча маецца шэраг паказчыкаў і прыёмаў апісання лексікі, характэрных для тлумачальных слоўнікаў: наяўнасць дэфініцый, тлумачэнне беларускіх рэестравых адзінак пры дапамозе рускіх сінанімічных радоў, стылістычныя паметы пры некаторых рэестравых словах. Гэта дае падставы сцвярджаць, што *Слоўнік беларускай мовы* паклаў пачатак нармалізацыі (кадыфікацыі) слоўнікавага складу беларускай літаратурнай мовы і з’яўляецца першым беларускім нацыянальным слоўнікам. З прычыны запозненасці складвання беларускай нацыянальнай мовы немагчыма было адлюстравіць разгалінаваную беларускую стылістычную сістэму. Аднак сабраны слоўны матэрыял зафіксаваў у межах „Русскаго народнаго языка” не проста „наречіе”, а самастойную мову, здольную прадуцыраваць прыдатныя для розных камунікатыўных задач моўныя адзінкі.

6. Такім чынам, у абодвух слоўніках памкненне іх складальнікаў вылучыць сваю мову з ліку іншых моў і адначасова ўключыць іх у агульнаславянскі кантэкст было выклікана агульнай асветніцка-рамантычнай хваляй вывучэння духоўных здабыткаў народа і гістарычнай тэндэнцыяй да кансалідацыі нацыі: для польскага народа – гэта ўздым нацыянальнай самасвядомасці пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, для беларускага – наспелая патрэба вылучыцца з межаў „заходнерусізму”.

Гістарычны характар слоўніка С.Б. Ліндэ забяспечыў яму адно з галоўных месцаў у тагачаснай аўтарскай еўрапейскай лексікаграфіі. Гэтая праца, таксама, як і *Слоўнік беларускай мовы* І. Насовіча, выконвала функцыю вывучэння нацыянальнай мовы і стала на цэлыя дзесяцігоддзі неабходным лексічным дапаможнікам для польскіх пісьменнікаў і вучоных. Аб’ядноўвае абодва слоўнікі і тое, што зацікаўленасць іх складальнікаў нацыянальнай культурай, звязаная спачатку з рамантычнымі тэндэнцыямі, паглыбляецца разам з развіццём этнаграфіі, дыялекталогіі і іншых памежных навук, што і выклікала этналінгвістычны змест слоўнікаў. Адрозненне ж паміж імі заключаецца ў тым, што слоўнік С.Б. Ліндэ, акрамя таго, што створаны больш чым на паўстагоддзя раней за слоўнік І. Насовіча, змяшчае ў сабе лексіку пісьмовых крыніц і толькі нязначна ахоплівае дыялектную лексіку. Наадварот, у слоўніку І. Насовіча зварот да нацыянальна-самабытнай лексікі, увасабленнем якой сталі дыялектызмы, цесна звязана з яе фальклорна-этнаграфічнай базай.

Iryna Savitskaya

Historical and cultural components in Belarusian and Polish dictionaries of national value

Abstract

The presence of a historical-cultural component in the entries and illustrations of the *Dictionary of Belarusian Language* by I. Nosovich and *Dictionary of the Polish Language* by S. Linde was the result of a general educational-romantic tendency of studying the Slavic peoples' spiritual heritage. The dictionaries reflected actual historical processes in the Slavic countries and literary languages: I. Nosovich's dictionary echoed the desire for separation from the bounds of „western Russism” while S. Linde's dictionary intended to place the language and the country in a general Slavic context.

Марына Свістунова
Мінск

Лексічныя паланізмы ў старабеларускіх творах рэлігійнай палемікі

Уплыў польскай мовы на беларускую, неаднолькавы па інтэнсіўнасці ў розныя гістарычныя перыяды, – даўновядомы і агульнапрызнаны факт¹. З сярэдзіны XVI ст. і асабліва пасля Люблінскай уніі 1569 г. польская мова імкліва пашыраецца „як прэстыжны сродак культурнай камунікацыі, вуснай і пісьмовай”². Гэта прывяло да таго, што

„як аб гэтым пераканаўча сведчаць дадзеныя картатэкі *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, паланізмы ў часы позняга сярэднявекі (XVI–XVII ст.) складалі звыш чвэрці слоўнікавага складу старабеларускай мовы”³.

Польскамоўны ўплыў, з’яўляючыся сістэмным, праяўляўся на ўсіх моўных узроўнях. Фанетычныя, лексічныя, словаўтваральныя і граматычныя паланізмы прадстаўлены ў розных па жанрава-стылёвай прыналежнасці старабеларускіх творах. Не звяртаючыся да новай беларускай літаратурнай мовы, а таксама дыялектнага маўлення, выяўленне і вывучэнне паланізмаў у якіх заслугоўвае асобнага грунтоўнага даследавання і распрацоўкі адпаведных метадаў яго правядзення, засяродзімся на мове шэрагу старабеларускіх твораў рэлігійнай палемікі канца XVI – пачатку XVII стст., якія з’яўляюцца своеасаблівым і, трэба сказаць, вельмі яркім адбіткам моўнай

¹ Гл., напр.: Е.Ф. Карскі, *Белорусы в 3 томах*, т. 3, *Очерки словесности белорусского племени*, Мінск 2007, с. 9–10; У.В. Анічэнка, *Паланізмы ў беларускай і украінскай пісьменнасці XVI–XVII стст.* [у:] У.В. Анічэнка, *Беларуска-ўкраінскія пісьмовамоўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 253–255; А.І. Жураўскі, *Паланізмы* [у:] *Гістарычная лексікалогія беларускай мовы*, рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік, Мінск 1970, с. 95, 102; А.І. Жураўскі, І.І. Крачко, *Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання*, Мінск 1973, с. 7, 9; Л.М. Шакун, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, Мінск 1984, с. 90–91; А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.*, Мінск 1980, с. 7–8.

² І.П. Клімаў, *Рэфармацыя ў гісторыі літаратурных моў славян. Уклад польска-беларускага і славенска-харвацкага пратэстантызму 16 ст.*, Мінск 2004, с. 26.

³ А. Груца, *Пра некаторыя даўно забытыя паланізмы ў беларускай мове* [у:] *Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства. Зборнік матэрыялаў V Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў 3-х частках*, ч. 3, Віцебск 1997, с. 538.

сітуацыі ў Вялікім Княстве Літоўскім⁴. Некаторыя з гэтых твораў з'яўляюцца сумесным беларускім і ўкраінскім культурна-гістарычным, літаратурна-моўным адлюстраваннем, але з-за адсутнасці найбольш адпаведнага агульнапрынятага тэрміна⁵ мы карыстаемся ў дачыненні да гэтых твораў і іх мовы тэрмінам **старабеларускі**. Наша даследаванне, не прэтэндуючы на вычарпальнасць, мае на мэце не столькі выявіць і назваць пашыраныя ў аналізуемых творах рэлігійнай палемікі лексічныя паланізмы, колькі акрэсліць праблемы, якія ўзнікаюць падчас правядзення такога даследавання і якія звязаны з разуменнем сутнасці лексічнага паланізма як лінгвістычнага паняцця ў дачыненні да беларускай моўнай сістэмы старажытнага перыяду.

Каб даць агульнае ўяўленне пра ступень уздзеяння польскай мовы на мову старабеларускіх твораў рэлігійнай палемікі, прывядзём толькі дзве цытаты з тэкстаў, напісаных на старабеларускай мове, а не перакладзеных на яе. Першы з іх адносіцца да праўніцкай літаратуры, другі – наадварот, напісаны ў абарону непрыняцця ўніі.

1. *Справядлівае апісанне Іпація Пацея, Вільня 1596 г.:*

„А вась другихъ люди простыхъ которыеся мешаєте межи зацьными и шляхецькими станы, покинувшы ремесло свое, шило и дратьву, на што вась панъ Богъ поволалъ, и хочете теж церьквами и духовенъствомъ радити, втручаючися не въ свое речы, отсылаю вась до варъстатов вашихъ, пильнуи кождый своего поволанья абыс ремесла не забылъ, а еслить идеть о спасение, слухайже старьшихъ своихъ дома седечи, не бегаючи по свету и не буньтуючи люди хрестияньскихъ, бо лепей ведаеть пастыръ, што овъцы здорово, а не отступуи пастыра бо певне будешъ у волка в зубехъ” (*Справ. апіс.*, 23).

2. *Аб абразях, аб рэліквах манаха Феадосія, Жыровічы 1622 г.:*

„Геретицы вси едних артыкулов вѣры запрелися, чителнику ласкавый, а других дивными своими фалшыръствы вышпотили. Межы иншымы и тот: о поединковой ласце божой ку местцу яковому стому, о путнованю людей набожныхъ до них о образех о реликвах стыхъ дивных блюзнерствъ уживают чуда бозские през нихъ бывалые розмаите щыплот забобонами гуслими балвохвалством то называють и вѣрных божих

⁴ Спіс выкарыстаных твораў размешчаны ў канцы артыкула.

⁵ Розныя, часам супрацьлеглыя, меркаванні на гэтую тэму прадстаўлены ў навуковых працах апошняга дзесяцігоддзя, гл., напр.: У. С в я ж ы н с к і, *Аб статусе беларускай і ўкраінскай моў у часы Вялікага Княства Літоўскага* [у:] *Metriciana. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 2, Athenaeum: Commentarii Historiae et Culturae, VIII, Мінск 2003, с. 132–163; В. М о й с і е н к о, *До праблеми выдлення „західнорускаго” наріччя, або Якою моваю пісалі на тэрах украінска-білорускаго пограніччя у XVI–XVII столітті?*, „Український гуманітарний огляд” 2002, вып. 7, с. 92–115; В. М я к и ш е в, *О письменно-литературном языке Великого Княжества Литовского и „русских” земель Речи Посполитой* [в:] В. М я к и ш е в, *Язык Литовского Статута 1588 года*, Kraków 2008, с. 9–39.

лифы образками и иными розмаитыми словы титулуют против ясному писму старого и нового тестаменту, зданю старожытныхъ отцовъ стыхъ и захованю всее цркви” (Аб абразах, 1).

Асабліва моцна адчуваецца польскамоўная плынь у выпадку, калі твор быў напісаны па-польску і потым перакладаўся на старабеларускую мову, як гэта адбылося, напрыклад, са знакамітым *Апокрысісам* Хрыстафора Філалета (польскі варыянт выйшаў з друку ў Вільні ў 1598 г., старабеларускі – у Астрозе ў 1599 г.). Параўнаем, напрыклад, суадносныя месцы з прадмовы да чытача ў двух варыянтах тэксту:

*Cel, do ktorego w tey odpowiedzi zmierza-
my, ten iest: okazanie niewinności naszej
a wykroczenia strony przeciwney, która się
płochy, nierozmyslnie, bez przyczyny, mimo
wiadomości wszystkiej braciey, do oddania
posłuszeństwa oycu papieżowi Rzymskiemu
pokwapiła; którą ten pisarz pomienionych
o synodzie xiążek obmawia, na nas winę
zwalając, nam starożytney religiey Greckiey
ludziom wpor, niebaczenie, grzech prze-
ciwko Bogu, nieposłuszeństwo przeciw po-
mazańcowi jego, sianie między bracią ro-
styrkow, zgody y miłości gardzenie, prawdy
i drog zbawiennych zaniedbanie, synodow
rozrywanie, nierząd, ślepotę, niestatek,
głupstwo, bluźnienie, śmiałość y wszetecz-
ność bezbożną, a zgoła wszystko, co iado-
wita slinka do vst przyniosła, przypisując
(Апокр., 4 адв. нenum.).*

*Цѣль, до которого въ той отвѣди мѣ-
римо, тотъ естъ: оказанье невинности
нашей а выкоченья стороны противной,
которая ся плохо, нерозмыслѣне, безъ при-
чины, мимо вѣдомость всеѣ братіи, до
отданья послушенства отцу папѣжови
Римскому поквацила; которую тотъ пи-
саръ помененныхъ о сенодѣ книжокъ обмо-
вяетъ, на насъ вину валячи, намъ старо-
житной релѣи Греческой людемъ упоръ,
небаченье, грѣхъ противъ Богу, непослу-
шенство противъ помазанцеви его, сѣянье
межи братьею ростырково, згоды и ми-
лости згорженье, правды и дорогъ зба-
венныхъ занедбанье, сенодовъ розрыванье,
непорядокъ, слѣпоту, нестатокъ, глуп-
ство, блюзнение, смѣлость и шетеч-
ность безбожную, а згола все, што ядови-
тая слинка до устъ принесла, приписуючи
(Апокр., 4 адв.).*

Па сутнасці, тут мы ў асноўным маем справу з паслоўным перакладам, які выявіўся ў простым дадаванні да польскамоўных каранёў старабеларускіх слова- і формаўтваральных афіксаў і надання цэлай словаформе больш-менш усходнеславянскага фанетычнага аблічча. Частка слоў пададзена як кірылічная транслітарацыя адпаведных польскіх, і, нават, калі ў мове былі ўласныя словы, яны не падбіраліся для замены паланізмаў, у выніку чаго сэнс перададзены не заўсёды належным чынам. Напрыклад, выраз *się płochy rokwarila* так і перакладзены: *ся плохо поквацила*⁶, хоць у старабеларускай мове прыслоўе *плохо*, паводле *Гістарычнага слоўніка беларускай мовы*, мела толькі адно значэнне: ‘дрэнна’⁷. Польскае ж прыслоўе *płochy*, паводле *Słownika polszczyzny XVI wieku*, мела наступныя значэнні: 1. Nierozważnie, niepoważnie, lekkomyślnie, pochopnie, w sposób nie budzący zaufania. 2. Marnie, źle.

⁶ *Поквацилася* – ‘паспяшацца’. Гл.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 26, Мінск 2006, с. 51.

⁷ *Ibidem*, вып. 24, Мінск 2005, с. 380.

3. Niepewnie, niespokojnie⁸. На нашу думку, у дадзеным кантэксце значэнне прыслоўя *плохо* ў спалучэнні з дзеясловам *поквапіцца* ‘паспяшацца’ якраз супадае з першым, асноўным, значэннем польскага прыслоўя *rycho*. І, такім чынам, у дадзеным выпадку старабеларускае прыслоўе *плохо* ў значэнні ‘не-разважна, легкадумна, паспешліва’ з’яўляецца семантычным паланізмам.

Паланізмы ў разглядаемых творах рэлігійнай палемікі часта з’яўляюцца кірылічным запісам адпаведных польскіх лексем і пры гэтым могуць захоўваць фанетычнае і граматычнае афармленне апошніх, напрыклад: *баламутня, балвофалца, баранокъ, блюзнити, блюзьнерство, боръздеи, быдло, быдляте; валька, варовано, васнь, вдячне, ведле, ведлугъ, велбитися, взгарда, внивечь, воланый, волати, волити, вонтъпити, врыхле, втручаючися, вшакъ, вшетеченство, вшетечникъ, вшехмоцность; довстигъ, довтъѣне, дочекати; жекглярь; завжды, заграниченье, заисте, залецанье, запаметалый, зацный, заюшити, згодливе, зезволити, зепсовано, зештье, злецоный, зупольный; кацерство, квалтъ, кгда, кламство, клейнотъ, костель, крестъ; лацно, ледво; маетность, малженство, марный, меновите, мешкане, мешкати, мниманье, моцъ, моцъне, мылिति(се); навернути(ся), намовляти, наслушне, насмъвиско, натыхместъ, невымовне, недбалость, нендзный, непозжиточный, нерадъ; обелжене, облудность, облуканый, ображене, обфитовати, обцевати, овшемъ, озяблый, окрутне, оманене, омыльный, опатрный, оплюскати, отуха, очекивати; паненьки, пани, панъ, паньство, пастъвиско, певный, пекелный, пилне, пильно, пильновати, плонный, поволанье, погамовати, погоршене, подлеглый, позжиточно, позжитъкъ, позовъ, покармъ, поличкованье, помста, поневажъ, посполитый, посполите, потаемне, потваръ, потомный, потрафити, працювати, припатрити, прирожене, присмачки, прудъший; радшей, рачыти, розмаитымъ, распачъ, рытына; skutъкъ, скаржитися, спъжарня, сплюгавлений, спирати, сполечный, спросный, старушькъ, столець, суполность; теды, трвати, трвожачы, трутизна; упаметане, упатр(о)вати, упоръ, усилне, уставичне, уфати; фолкговати; хвъючий(ся), хуть; цнота; чельнейший, чловъченство, чловъчество, члонъкъ; шидеръство, ширмовати, шкалевати, штрофованый, штурмовати; яскиня, ясневелможный і інш.*

Зразумела, што ў рэлігійна-палемічных тэкстах можна выявіць паланізмы разнастайных лексіка-семантычных груп, аднак жанрава-стылёвая спецыфіка абумовіла перавагу ў іх слоў, якія называюць паняцці, звязаныя з рэлігійным жыццём, палітыкай і справаводствам. Адзначаюцца таксама лексемы, звязаныя з вайскавай справай, разумовай дзейнасцю, сферай навукі, побытавыя. З тае прычыны, што сваёй галоўнай задачай у гэтым артыкуле лічым выяўленне цяжкасцей, звязаных з кваліфікацыяй лексічных паланізмаў, то на выяўленні напаўнення названых лексіка-семантычных груп засяроджвацца не будзем.

А. Якім бы ні было агульнае ўражанне ад прыведзеных вышэй тэкставых урыўкаў, неабходна вызначыць, якія менавіта моўныя факты трэба ква-

⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 24, Warszawa 1996, s. 407–408.

ліфікаваць як лексічныя паланізмы. Аднак найперш неабходна даць азначэнне самога паланізма. У айчынных лінгвістычных слоўніках можна знайсці толькі самую агульную дэфініцыю: „**паланізмы** (ад новалац. *polonus* – польскі) – словы або выразы, запазычаныя з польскай мовы”⁹; „**паланізм**, -у, м. Слова або выраз, запазычаныя з польскай мовы. (Ад новалац. *polonus* – польскі)”¹⁰. Больш шырока пра паланізм паведамляецца ў *Беларускай энцыклапедыі*:

„**паланізм**, слова, запазычанае з польскай мовы. У беларускую мову пачалі пранікаць з канца XIV ст. Працэс актыўнага папаўнення слоўніка беларускай мовы паланізмамі працягваўся да 1930-х гадоў. Запазычанне іх адбывалася 2 шляхамі: вусным [...] і пісьмовым [...]. Сярод паланізмаў выдзяляюцца грамадска-палітычныя тэрміны, ваенныя, бытавыя словы, прастамоўныя. Праз польскую мову ў беларускую лексіку прыйшла значная колькасць слоў з іншых моў”. [Далей называюцца некаторыя фанетычныя, марфалагічныя і словаўтваральныя прыкметы паланізмаў сучаснай беларускай мовы. – М.С.]¹¹.

Як бачна, дадзеныя азначэнні вельмі шырокія і толькі апошняе акрэслівае фармальныя моўныя прыкметы, паводле якіх сучаснае беларускае слова можна кваліфікаваць як паланізм. Па-сутнасці, такіх жа прыкмет пры выяўленні і класіфікацыі паланізмаў прытрымліваюцца і гісторыкі мовы, аднак дыяхранічны аналіз патрабуе і пэўнай карэкціроўкі. І калі для фанетычных, словаўтваральных, граматычных паланізмаў старажытнай пары можна выявіць, апісаць і падаць канкрэтныя фармальныя прыкметы, то для лексічных паланізмаў такія прыкметы вызначыць нельга, хіба што можна назваць лексіка-семантычныя групы, у якія запазычваліся словы з польскай мовы.

Лексічныя паланізмы складаюць самы пашыраны пласт запазычанай лексікі старабеларускай мовы і „па колькасці прадстаўленых лексем займаюць першае месца”¹². Сказанае датычыць не толькі „залатога веку” старабеларускай мовы (з сярэдзіны XVI да сярэдзіны XVII стст.), але і больш ранняга яе перыяду (XIV–XV стст.)¹³.

Як гэта ні парадаксальна, але ў айчыннай навуковай літаратуры цяжка знайсці непасрэдныя азначэнні таго, якія ж словы трэба лічыць лексічнымі паланізмамі, а пытанне гэтае простае толькі на першы погляд. Здавалася б, што лексічным паланізмам трэба прызнаць слова, якое існуе (або існавала) у польскай мове і якое было перанята ў мову беларускую. Яшчэ ў 1970 г. А.І. Жураўскі адзначаў, што

⁹ П.У. Сцяцко, М.Ф. Гуліцкі, Л.А. Антанюк, *Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў*, Мінск 1990, с. 94.

¹⁰ *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў 5 тамах*, т. 3, Мінск 1979, с. 625.

¹¹ П.У. Сцяцко, *Паланізм [у:] Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі ў 5 тамах*, т. 4, Мінск 1987, с. 147; *Беларуская энцыклапедыя ў 18 т.*, т. 11, Мінск 2000, с. 536.

¹² А.І. Жураўскі, *Паланізмы...*, с. 89.; гл. таксама: А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні...*, с. 8.

¹³ А. Булыка, *Лексічныя паланізмы ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове ранняга перыяду [у:] Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica. VII міжнародная навуковая канферэнцыя „Беларуска-руска-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратурна-знаўства, культуралогія”*. Зборнік навуковых артыкулаў, Віцебск 2006, с. 62.

„проблема паланізмаў наогул з’яўляецца найбольш складанай у беларускай лексікалогіі. Аб’ектыўную цяжкасць пры вывучэнні гэтага разраду запазычанняў у беларускай мове складае выключная блізкасць слоўнікавага саставу польскай і беларускай моў у семантычных і словаўтваральных адносінах. У якасці папярэдняга меркавання можна лічыць, што такая блізкасць тлумачыцца некалькімі асноўнымі прычынамі: захаваннем агульнаславянскай дыялектнай спадчыны; утварэннем новых лексічных адзінак на глебе самастойнага існавання гэтых моў па аднолькавай словаўтваральнай мадэлі; запазычваннем з адной мовы ў другую ў выніку цеснага ўзаемадзеяння паміж гэтымі мовамі на працягу ўсяго старажытнага перыяду”¹⁴.

Маючы справу са старажытнымі моўнымі сістэмамі, да лексічных паланізмаў варта адносіць словы, якія ўзніклі і былі вядомы спачатку ў польскай мове, а пазней сталі выкарыстоўвацца і ў старабеларускай з тым жа значэннем або значэннямі; натуральным выглядае супадзенне семантычнага аб’ёму, а таксама фанетычнае і граматычнае афармленне такіх лексем на ўзор польскай мовы. Кваліфікацыя лексем як паланізма павінна ўлічваць і час пранікнення лексем з польскай мовы – у нашым выпадку – у старабеларускую мову, яе форму і змест.

Гаворачы пра тое, што лексічны паланізм – слова, перанятае з польскай мовы, дзе яно ўзнікае раней, мы не маем на ўвазе толькі факт пісьмовай фіксацыі такога слова спачатку у польскім, а потым у старабеларускім пісьменстве. Так вядомы лексемы, якія традыцыйна адносяць да паланізмаў і якія выяўлены спачатку ва ўсходнеславянскіх тэкстах, а ў польскіх адзначаюцца пазней. Украінскі даследчык А. Баруцкі ў адным са сваіх артыкулаў паведамляе:

„Іноді полонізми фіксуються в давньоукраїнській та давньобілоруській писемності раніше, ніж у польській: *брунатъный* ‘рудий’ (від червоного до коричневого) є в *Продажної Хоньки Васковой* 1378 р., тоді коли перша фіксація цього слова в давньопольській та давньочеській мовах належить 1458 та 1448 років; *габати* ‘утискати, турбувати’ в *Привілеях Вітовта* 1389 року (*габание*)¹⁵, а в давньопольській вперше відзначено в писемності лише в II пол. XV ст. та інш.”¹⁶.

Л.Л. Гумецкая, на прыклады і артыкул якой спасылаецца папярэдні аўтар, прыводзіць цэлы шэраг лексічных паланізмаў, па яе назіраннях, засведчаных ва ўсходнеславянскім справавым пісьменстве раней, чым у польскім:

¹⁴ А.І. Жураўскі, *Паланізмы...*, с. 89.

¹⁵ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* падае лексему *габати*, *габать* ‘абвінавачваць, выклікаць у суд’ пад 1388 г. – гл.: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 6, Мінск 1985, с. 234.

¹⁶ А. Баруцкі, *Відображення польскаго впливу в історії українсько-білоруських лексичних зв’язків у пам’ятках писемності XIV–XVII ст.* [у:] *Беларуска-руско-польскае супастаўляльнае мовазнаўства і літаратуразнаўства. Зборнік матэрыялаў IV Міжнароднай навуковай канферэнцыі ў 3 частках*, ч. 1, Віцебск 1997, с. 71.

брунатъныи, квалтъ / гвалтъ / квалтъ, гандель, габание, габати, квитаця / квитаця / квитанця, рада, голдовати / кголдовати / олдовати, жадний, дѣтскыи, дѣтцковати¹⁷. Зразумела, што факт першай пісьмовай фіксацыі ва ўсходнеславянскіх, а не ў польскіх тэкстах не робіць гэтыя лексемны ўсходнеславянскімі па паходжанні. Аднак выкажам сумненне, што гэтыя словы наогул варта лічыць паланізмамі, паколькі ў польскай мове яны фактычна з'яўляюцца запазычанніямі з лацінскай і сярэдневерхнянемецкай моў, за выключэннем слоў *габание, габати, жадний, дѣтскыи, дѣтцковати*¹⁸. Дадзены выпадак паказвае, што адсутнасць распрацаванай тэорыі лексічных паланізмаў можа прыводзіць даследчыкаў да розных высноў адносна адных і тых жа моўных фактаў.

В. Сітуацыя з лексічнымі паланізмамі значна ўскладняецца, калі справа даходзіць да лексем, якія з'яўляюцца спадчынай праславянскага фонду. Так, напрыклад, звычайна назоўнік *рокъ* адносяць да лексічных паланізмаў, часам, праўда, з удакладненнем семантыкі – са значэннем 'год; тэрмін'¹⁹. Прывядзём некалькі прыкладаў, выяўленых у аналізуемых палемічных тэкстах, дзе назоўнік *рокъ* выступае з асноўным значэннем 'год':

„и бываетъ року того съ прибылымъ тымъ днемъ триста шестьдесятъ дней и шесть” (*Аб адзін. веры*, 39); „бо такъ Даниль мовить, же светые мають быти поддани антихростови до време и времену и полвремене, то есть до време (черезъ **рокъ**) и времену (то есть черезъ двѣ лѣтъ) и полвремени (то есть черезъ **полрока**)” (*Унія*, 40); „што се стало року прошлого тисеча 596, въ Берестью, на сыноде Рускомъ, пристойне собраномъ одъ его милости отца митрополита зъ инъшыми епископы своими” (*Саб. Бер.*, 3 нenum.).

Аднак лексема *рокъ* узыходзіць да праславянскага **rokъ* 'дамоўлены час, тэрмін' ад **rekti* 'сказаць' і

„першапачаткова азначала 'нешта дамоўленае' [...], альбо дамоўленасць у прававых адносінах, якая, як правіла, вызначалася тэрмінам на 12 месяцаў – такім парадкам слова **rokъ* атрымала значэнне 'год' [...]. Таму неабавязкова выходзіць з меркавання аб запазычанні ст.-бел. *рокъ* з польск. *rok*. Прасл. **rokъ* генетычна звязваецца з ст.-інд. *rasapat* 'распарадак', гоц. *ragin* 'думка', 'розум', *rahnjan* 'разлічваць', тахар. *A rake*, *B rekti* 'слова', алб. *rok* 'тэрмін', 'рашэнне'²⁰.

Яшчэ адна з многіх лексем, якую традыцыйна разглядаюць як паланізм, – назоўнік *вінніца* 'вінакурня'. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* паведамляе, што старабеларуская лексема *винница* 'вінаграднік, вінаград'

¹⁷ Л.Л. Гумецкая, *К истории украинско-польских языковых связей* [в:] *Исследования по польскому языку*, отв. ред. З.Н. Стрелова, Москва 1969, с. 219–228.

¹⁸ A. В r ü c k n e r, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1985, s. 108, 130, 660.

¹⁹ А.І. Жураўскі, *Паланізмы...*, с. 94; А.М. Булыка, *Лексічныя запазычанні...*, с. 186.

²⁰ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 11, Мінск 2006, с. 178–179.

была запазычана з польскай мовы²¹. А *Гістарычны слоўнік беларускай мовы* фіксуе цэлы комплекс яго значэнняў: 1. Вінаградная лаза; 2. Вінаграднік; 3. перан. Выведзеныя з Егіпта габрэі; 4. перан. Схіленыя да хрысціянства язычнікі; хрысціяне; 5. Вінакурня, бровар²². Адпаведны прыклад знаходзім ў адным з рэлігійна-палемічных твораў: „а іншыя в землі немецкой, у одной побожной невѣсты, у **винници** скрывшия, здорово потомъ до домовъ своихъ ушли” (*Гістор.*, 51 адв.). Назоўнік *винница=виница* (ад *вино*) у спісе XIV ст. фіксуе *Словарь древнерусского языка*²³. Словаўтваральнай базай гэтага назоўніка выступае аснова прыметніка *винь-н-ъ* ‘вінны’, утворанага ад назоўніка *вино*, які з’яўляецца праславянскім запазычаннем з лацінскай мовы – ад *vinum*, а ўтвораны назоўнік паводле праславянскай па паходжанні мадэлі пры дапамозе суфікса *-иц-* < **-ik-*. Незразумела ў такім разе, чаму лексема *винница* ў старабеларускай мове павінна лічыцца паланізмам. Толькі на той падставе, што слова існавала ў тагачаснай польскай мове і з такім жа значэннем існуе зараз? Як бачна, гэтае слова было вядома раней не толькі заходне-, але і ўсходнеславянскім гаворкам і да таго ж з’яўляецца спадчынай праславянскага перыяду. У паўднёvasлавянскіх мовах, прынамсі ў балгарскай (ўсходняя падгрупа) і сербскай (заходняя падгрупа), вядомы назоўнік, утвораны па іншай мадэлі: *винарница*, які ў сучаснасці мае значэнне ‘вінная крама’.

Дастаткова часта ў творах рэлігійнай палемікі, як і ў іншых стылях і жанрах старабеларускага пісьменства, адзначаюцца формы адмоўнага займенніка *жаденъ* (‘ніхто’, выражае суб’ектныя адносіны) і *жадный* (‘ніякі’, выражае аб’ектныя адносіны), напрыклад:

1) „але въ томъ тобѣ **жаденъ** бачный и богобойный вѣры не дастъ” (*Апокр.*, 48 адв.); „нехайже того Филялетъ и **жаденъ** иной не твердитъ” (*Антыр.*, 261); 2) „ани отколя **жадного** ратунку мѣти не сподѣваючися” (*Гістор.*, 50 адв.); „агльскіе войска обсътупят их, иж **жадным** способом оутѣкати не змогут” (*Казанне*, 77); „и **жадного** мestyца на томъ соборе имъ не дано” (*Саб. Бер.*, 2-ав); „не учынишь правѣ собѣ рытынъ, а нѣ **жадного** подобенства гѣ и не будешь его хвалити, а нѣ ся кланят, а нѣ служатъ” (*Аб абразах*, 3).

Першая пісьмовая фіксацыя займенніка *жаденъ* у старабеларускай мове адносіцца да 1338 г.²⁴, і традыцыйна ён трактуецца як паланізм²⁵. На агульным фоне лексічнага і граматычнага афармлення вышэйпрыведзеных выказванняў гэтае меркаванне выглядае праўдзівым. Аднак

²¹ *Ibidem*, т. 2, Мінск 1980, с. 149.

²² *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 3, Мінск 1983, с. 275–276.

²³ И.И. С р е з н е в с к и й, *Словарь древнерусского языка в 3 томах*, т. 1, ч. 1, Москва 1989, с. 261–262; гл. таксама: И.И. С р е з н е в с к и й, *Материалы для словаря древнерусского языка в 3 томах*, т. 1, Москва 2003, с. 262; *Словарь древнерусского языка XI–XVII вв.*, вып. 2, Москва 1975, с. 181.

²⁴ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985, с. 201.

²⁵ А.М. Булыка, А.М. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 136; В.М. Якішев, *Язык Литовского Статута...*, с. 271–272.

„існуюць дзве этымалагічныя версіі паходжання слова: з кораня **ikd-* (гл. *жадаць, жадзён*) або з выразу **ni-he-jedьnъ*. Агляд іх даў Трубачоў, які прыводзіць шэраг фактаў і паралелей і абгрунтавана схіляецца да другой, звяртаючы ўвагу на ўкр. *жоден*”²⁶.

Наводзіць на роздум і той факт, што адпаведныя словы з такім жа значэннем зафіксаваны, акрамя польскай і беларускай, таксама ва ўкраінскай, чэшскай, славацкай, верхне- і ніжнелужыцкіх мовах, таксама ў рускіх дыялектах (смал., кур., варонеж., паўд., свярдл.)²⁷. Верагодна, у гэтым выпадку мы маем справу з выяўленнем рэштак дыялектных асаблівасцей праславянскага перыяду, а не з больш позняй інавацыяй пад уплывам польскай мовы, хаця ўдзел апошняй у падтрымцы ўжывання гэтых формаў адмаўляць нельга. Дарэчы, да такіх жа высноў адносна паходжання займенніка *жадний* ва ўкраінскай мове яшчэ раней прыйшла і Л.Л. Гумецкая, якая ў вышэйназваным артыкуле заўважае:

„Не проще ли отнести эту украинско-западнорусскую общность к полигенетическим явлениям, возникающим самостоятельно в разных центрах языковой территории?”²⁸.

У творах рэлігійнай палемікі сустракаюцца разнастайныя адзайменнікавыя прыслоўі, сярод якіх вылучаецца група аднолькавых або вельмі блізкіх да польскіх па гучанні: *завше – zawsze, индей – indziej, кеды – kiedy, негды – nigdy, нигды – nigdy, овъде – owde, теды – tedy, ту – tu*, утвораныя ад займенніка *яко*: *якось, якоколвекъ, неяко, неякось, нияко, ледаяко, неледаяко*, а таксама неазначальныя прыслоўі з другой часткай *кол(ь)ве(к)ъ* і з часціцай *леда*. У гэтай групе можна асобна вылучаць тыя, якія з’яўляюцца праславянскім набыткам і пашырэнне якіх у XIV–XVII стст. было стымулявана ўплывам польскай мовы, і тыя, выкарыстанне якіх у старабеларускі перыяд было абумоўлена ўласна польскай мовай. Так, напрыклад, у аналізуемых творах выяўлена прыслоўе *овдѣ* ‘дзе-небудзь, на іншым месцы’, сугучнае польскаму *owde*: *еднакъ же ижъ овдѣ въ жадной книзѣ греческой тогосмы найти не могли [...] намъ абы были принесены велми жадаемъ (Апокр., 188)*. І.І. Крамко, аўтар раздзела *Прыслоўе ў калектыўнай манаграфіі, прысвечанай старажытнаму беларускаму пісьменству, асцярожна выказваецца:*

„Магчыма, уплывам польскай мовы падтрымлівалася ўжыванне ў беларускіх помніках XVI–XVII стст. старажытнага прыслоўя *овъде* (‘на іншым месцы’, ‘дзе-небудзь’)”²⁹.

²⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 3, Мінск 1985, с. 201 (Трубачоў звяртае ўвагу на адсутнасць насавага галоснага ў корані польскага слова *iaden*, які быў бы заканамерным пры ўмове паходжання ад праславянскага **ikd-*. – М.С.).

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ Л.Л. Г у м е ц к а я, *op. cit.*, с. 226.

²⁹ І.І. К р а м к о, *Прыслоўе [у:] А.М. Булыка [і інш.]*, *Мова беларускай пісьменнасці XIV–XVIII стст.*, Мінск 1988, с. 275.

Сітуацыя ў дадзеным выпадку, сапраўды, неадназначная – з аднаго боку, гэтае прыслоўе часцей выяўляецца ў помніках, якія, безумоўна, зведалі ўплыў польскай мовы, і таму можа прэтэндаваць на статус паланізма, а з другога – з’яўляецца такім жа праславянскім набыткам, як і, скажам, прыслоўі *инде, онъде*; да таго ж яно не мае якіх-небудзь адметных польскіх моўных прыкмет. Лічым, што па сукупнасці прыведзеных разваг прыслоўе *ов(ъ)дѣ* варта разглядаць не як паланізм, а як праславянскую па паходжанні лексему, выкарыстанне якой у старабеларускай мове было стымулявана польскай мовай.

Такая ж сітуацыя склалася і з прыслоўем *ту* ‘тут’, утвораным ад формы давальнага склону праславянскага ўказальнага займенніка *тъ* і вядомым як агульнаўсходнеславянскай мове (адзначаецца ў грамаце князя Ізяслава 1264 г.)³⁰, так і старабеларускай мове, а таму пашырэнне яго ў апошнія нельга лічыць толькі вынікам польскамоўнага ўплыву, хаця трэба прызнаць, што, прынамсі, у творах рэлігійнай палемікі іх выкарыстанне з апошнім звязана. Так, у *Справядлівым апісанні* чытаем:

„вы в божьницы геретыческой соборища свое чинили, литорьгию светую тамъ отпраовати смели есте, опустивъши такъ много церьквей которыхъ **ту** жъ подъ бокомъ мели есте” (*Справ. апис.*, 40 адв.);

у старабеларускім тэксце *Апокрысіса* знаходзім:

„Тые слова дѣписовы для того, читателю любимый, здало ми ся **ту** цале выписати, абысь тымъ снаднѣй поступкови его [...] приглядѣтися могъ” (*Апокр.*, 96);

і паралельна ў польскім тэксце: „*zdało mi się tu cale wpisać*” (*Апокр.*, 147).

Адносна многіх іншых лексем праславянскага перыяду, якія традыцыйна адносяць да лексічных паланізмаў, пры больш глыбокім стаўленні да іх паходжання, словаўтварэння і пашырэння ў сумежных заходне- і ўсходнеславянскіх гаворках павінны быць зроблены істотныя ўдакладненні і заўвагі. Між іншым, для наймення **праславянскіх** па паходжанні лексем (а таксама форма- і словаўтваральных афіксаў), выкарыстанне якіх у старабеларускі перыяд падтрымлівалася з боку польскай мовы, варта было б стварыць асобны тэрмін. З улікам іх наяўнасці і спецыфікі бачанне ступені ўплыву польскай мовы на старабеларускую на лексічным узроўні набывае ўжо іншы малюнак і колькаснае выяўленне. Аднак традыцыйнае разуменне лінгвістамі праблемы лексічных паланізмаў, здаецца, усё яшчэ адпавядае формуле, апісанай украінскім даследчыкам А. Баруцкім:

„Тривалий час в російському та радянському мовознавстві панувала думка, що будь-яке слово³¹, спільне українській, білоруській та польській мовам і невідоме російській мові, визначалося як безсумнівний полонізм”³².

³⁰ *Ibidem*, с. 276.

³¹ Тое ж можна сказаць і пра адно са значэнняў слова, гл., напр., вышэй пра лексему *рокъ*.

³² А. Б о р у ц ь к и й, *op. cit.*, с. 71.

Фактычна па-за ўвагай гісторыкаў мовы ўсё яшчэ застаецца разуменне таго, што

„так звана «мова руська» у перыяд свого становлення серед іншых джерел спіралася такж і на дыялектныя асновы як украінскай, так і білоруськай мов”³³.

Вывучаючы лексічныя паланізмы старабеларускага перыяду, даследчыкі зыходзяць найперш з факта наяўнасці адпаведнага слова ў польскай мове. І разам з тым, як правіла, пад увагу зусім не бярэцца верагоднасць таго, што тая ці іншая лексема можа з’яўляцца агульным набыткам суседніх заходне- і ўсходнеславянскіх гаворак. Справядліва, на наш погляд, яшчэ ў 1978 г. заўважыў У.В. Анічэнка:

„адны і тыя ж словы маглі адначасова пашырацца на польскіх і сумежных з імі беларускіх і ўкраінскіх землях. Лексемы гэтага тыпу можна разглядаць як агульны здабытак трох суседніх народаў і ў адносінах да Беларусі лічыць уласна беларускай і ўкраінскай лексікай. Гэта тым больш правамерна, што такія словы існавалі не толькі ў далёкія ад нас часы на беларускай і ўкраінскай тэрыторыях, але без істотных змен захаваліся тут да апошняга часу. Гэта лексічныя адзінкі з рознай семантычнай характарыстыкай, напрыклад: *блуканье, брудъ, выдатокъ, выконанье, выхованье, гомонъ, гукъ, драбина, забабоны, заручыны, звычай, згода, зневага, зброя, жниво, истота, кривда, крокъ, куделя, кухарка, либча, насенье, обовязокъ, подлога, пожытокъ, помста, прыгода, прытомность, прихильность, промова, розмова, сведомый, справа, стайня, страва, умова, хмара, шлюбъ, дбати, допомогати, досконалый, залежыти, вызволити, даремно, карати, мацати, зычыти, иншыи*”³⁴.

З улікам вышэй пададзеных разваг і назіранняў вызначэнне таго ці іншага **славянскага па паходжанні** слова як лексічнага паланізма пры падабенстве формы і семантычнага аб’ёму старабеларускай і адпаведнай польскай лексемы вымагае ўлічваць: 1) існаванне слова ў тагачаснай польскай мове і яго далейшы лёс; 2) формы слова ў розных жанрава-стылёвых разнавіднасцях старабеларускай мовы і яго лёс у беларускай мове; 3) прадстаўленне слова ў сучасных (і даўнейшых) беларускіх і ўкраінскіх (а ў ідэале – і ў іншых славянскіх) гаворках; 4) рэканструкцыю праславянскай формы; 5) высвятленне яго словаўтварэння. Безумоўна, такі падыход вельмі шырокі, выходзіць за межы ўласна гістарычнай лексікалогіі і вядзе да звароту ў сферы этымалогіі, гістарычнай дыялекталогіі і арэальнай лінгвістыкі, аднак, здаецца, толькі такім шляхам можна дайсці да ісціны. Пры гэтым важна памятаць пра асаблівы статус праславянскіх па паходжанні слоў, выкарыстанне якіх у старабеларускі перыяд было стымулявана польскай мовай. У выпадку, калі такія праславянскія па паходжанні лексемы а) набываюць ў польскай мове якія-небудзь новыя лексічныя значэнні і з імі адзначаюцца

³³ *Ibidem*, с. 70.

³⁴ У.В. А н і ч э н к а, *Гістарычная лексікалогія ўсходнеславянскіх моў*, Гомель 1978, с. 42.

ў старабеларускай мове, то яны могуць кваліфікавацца як семантычныя паланізмы; б) маюць якія-небудзь іншыя рысы ўласна польскай мовы, напрыклад, фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя, то яны могуць разглядацца адпаведна як фанетычныя, словаўтваральныя ці граматычныя паланізмы. Напрыклад, прыслоўе *инде* ўтворана ў праславянскую пару ад азначальнага займенніка *инъ* пры дапамозе суфікса *-де*, а вось форма *индей* скалькавана з польскага прыслоўя *indziej*, утворанага пры дапамозе іншага словаўтваральнага сродка, а таму можа разглядацца як словаўтваральны, але не як лексічны паланізм. У аналізуемых тэкстах часцей адзначаецца форма *инде*:

„явно всякому правовѣрующему, яко нигдѣ **индѣ**, кромѣ въ Іерусалимѣ начало истинное вѣры, и святое непорочное апостольское церкви основаніе и созиданіе совершися и тамо утвердися” (Аб адзін. веры, 3 адв.); „што о таковыхъ пишеть которые мимо церквоу божию где **инѣде** собирають сѧ на молитвы и пениѧ” (Справ. апіс., 43); „синодъ тотъ черезъ универсалъ толко въ Берестю былъ зложоный, безъ доложенъя всякого, еслижъ въ церкви, албо гдѣ **индѣ** сажки на немъ отправоватися мѣли” (Апокр., 85); „прядстаўлены і словаўтваральны паланізм **индей**: мусить тая церквоу где **инѣдеи** пребывать” (Саб. Бер., 52); „Слухаи не воспоминаючи далшихъ и чужоземскихъ речеи, которыесе зъ стороны тое едноти межы рымляны и кгреки где **инѣдеи** точили” (Справ. апіс., 4).

С. Яшчэ адзін аспект, які выклікае пэўныя складанасці пры вызначэнні лексічных паланізмаў старабеларускага перыяду, звязаны з роляю польскай мовы як пасрэдніцы пры пранікненні ў мовы ўсходнеславянскія запазычанняў з розных неславянскіх еўрапейскіх моў. Узнікае пытанне: якія з гэтых запазычанняў можна лічыць лексічнымі паланізмамі, а якія – адпаведна – лацінізмамі, грэцызмамі, германізмамі і г.д.? Паводле якіх крытэрыяў яны павінны размяжоўвацца? Як вядома, шматлікія запазычанні з лацінскай, нямецкай, італьянскай, французскай і інш. моў траплялі ў старабеларускую ў „спольшчаным” варыянце – часта яны фіксуюцца з выразнымі польскамоўнымі фанетычнымі, словаўтваральнымі, граматычнымі рысамі, супадае і семантычны аб’ём суадносных польскіх і старабеларускіх лексем, а таму ўмоўна апошнія могуць кваліфікавацца як лексічныя паланізмы, аднак, на нашу думку, больш адпаведна называць такія запазычанні іншым тэрмінам, які б улічваў і падкрэсліваў спецыфіку гэтага тыпу лексем, напрыклад, **паланізмы-транслятары**. Так, напрыклад, паланізмам-транслятарам можна лічыць назоўнік *картелюшъ*, адзначаны ў *Справядлівым апісанні* са значэннем ‘асобны ліст з тэкстам, улётка’:

„некоторые незбожные вестоношѣкове особы легѣкие будучи з берестѣя новины якиесть дивные розѣсевали и **карѣтелюши** полные неправды по местахъ и местечѣкахъ межи людеи хрестиянскихъ на огиду тое едноти скидали” (Справ. апіс., 24).

Старабеларускі назоўнік *картелюшъ* ёсць калька з польскага *kartelus* 'łuzny arkusz papieru'³⁵, у сваю чаргу вытворнага ад лацінскага *charta* 'папера'. Наяўнасць часткі *-юш-* выразна сведчыць пра тое, што ў старабеларускую мову гэтае запазычанне трапіла праз польскую.

Калі ж запазычаная лексема не дэманструе ніякіх уласна польскамоўных рыс, то яна павінна кваліфікавацца як запазычанне з іншай мовы з указаннем на тое, што ў старабеларускую трапіла, верагодна, праз пасрэдніцтва польскай мовы. Напрыклад, у тэксце *Гісторыі пра Фларэнційскі сабор* знаходзім: „немаль увесь свѣтъ собѣ и костелови Римскому **зголдвали**” (*Гістор.*, 48). Лексема *голдovati*, *кголдovati* 'пакарыцца, залежаць ад каго-небудзь' вядома старабеларускай мове³⁶, верагодна, дзякуючы польскай, дзе ўзнікла на аснове запазычання з нямецкай³⁷. Тое, што семантычны аб'ём адпаведных лексем не супадае (для польскага слова (*h*)*ołdować* фіксуецца чатыры значэнні³⁸, для старабеларускага – толькі адно), сведчыць пра запазычаны характар слова ў старабеларускай мове. Запазычаннем праз польскую мову трэба лічыць і словы *голдovati*, *голдование*, *голдovníкъ*, *голдovníи*, зафіксаваныя ў старажытнарускай мове³⁹. Вельмі паказальныя і самыя крыніцы, дзе гэтыя лексемны сустрэліся ўпершыню – *Поручная грамота Молдавских бояр Польскому королю Владиславу* 1395 г.

У роўнай меры справядлівым можа быць і сцверджанне, што іншамоўныя лексемны маглі запазычвацца старабеларускай мовай непасрэдна з мовы-крыніцы. Асабліва сказанае датычыцца запазычанняў з грэчаскай і лацінскай моў – у сувязі з шырокім выкарыстаннем іх у сферы рэлігіі, навукі, асветы, адукацыі, мастацтва, культуры, а таксама юрыдычнай і канцылярскай, такія запазычаны маглі пранікаць у старабеларускую мову і непасрэдна. Праўда, адрозніць іх ад запазычаных праз пасрэдніцтва польскай мовы бывае вельмі няпроста. Адзін з магчымых шляхоў такога размежавання – параўнанне семантычнага аб'ёму адпаведных лексем у мове-крыніцы, мове-транслятары і мове-рэцыпіенце. У выпадку, калі следам за польскай мовай і ў старабеларускай запазычаная лексема выступае з новым значэннем, невядомым мове-крыніцы, то

„абсалютнае супадзенне семантыкі гэтых слоў у старабеларускіх помніках з іх семантычным дыяпазомам у старапольскай мове з'яўляецца надзейным доказам таго, што іх шлях у беларускую мову ляжаў праз польскую мову, і, безумоўна, аб непасрэдных беларуска-лацінскіх, беларуска-нямецкіх або беларуска-венгерскіх моўных кантактах у такіх выпадках гаварыць не прыходзіцца”⁴⁰.

У якасці прыкладаў такіх запазычанняў аўтар прыведзенай цытаты, А.М. Булыка, прыводзіць словы *аркушъ* 'ліст паперы, бляхі', *гербъ* 'шляхецкі

³⁵ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 10, Wrocław 1976, s. 155.

³⁶ *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, вып. 7, Мінск 1986, с. 31.

³⁷ A. B r ü c k n e r, *op. cit.*, s. 172.

³⁸ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 8, Wrocław 1974, s. 361–362.

³⁹ И.И. С р е з н е в с к и й, *Словарь древнерусского языка...*, с. 541.

⁴⁰ А.М. Б у л ы к а, *Лексічныя запазычаны...*, с. 226.

знак', *гуфъ* 'атрад', *гермокъ* 'збраяносец', *лекгумина* 'гародніна'⁴¹. Звычайна ж лічыцца, што, калі запазычанае слова зафіксавана найперш у польскім пісьменстве, а потым – у старабеларускім, то ў апошняе яно трапіла праз польскую мову.

Такім чынам, сярод паланізмаў-транслятараў можна вылучаць дзве групы слоў: 1) тыя, што пры супадзенні лексічнага значэння дэманструюць фармальныя польскамоўныя рысы (фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя), а таксама 2) тыя, што, як і польскія адпаведнікі, утрымліваюць новае, невядомае мове-крыніцы значэнне, і пры гэтым неабавязкова маюць іншыя прыкметы польскай мовы. Адпаведна, у якасці крытэрыяў размежавання паланізмаў-транслятараў і іншамоўных запазычанняў старабеларускай мовы могуць выступаць семантычны аб'ём лексем і фармальныя прыкметы (фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя). Безумоўна, і пры такой інтэрпрэтацыі запазычанняў нельга ўнікнуць пэўных цяжкасцей, звязаных, напрыклад, з вызначэннем таго, якія менавіта фанетычныя, словаўтваральныя або граматычныя рысы трэба лічыць ўласцівымі ўласна паланізмам, а якія – іншым запазычанням. Напрыклад, наяўнасць дыграфу **кг** у старабеларускіх напісаннях можа быць вытлумачана і як рыса польскай мовы, і як рыса іншай, да прыкладу, лацінскай ці нямецкай, моў, якім уласцівы гук [g] (g выбухны) і з якіх слова было запазычана; у разгледжаных тэкстах адзначаны лексемы: *аръкгументъ*, *кгвалтъ*, *кгрунтъ*, *кглянсь*, *кукглярство*, *омекга*, *паркгаминъ*, *пелкгрымоване*, *протосинкгелъ*, *пуркгаторіумъ*, *синкгелъ*, *теолокгъ*, *фикгура*, *фолкговати*, *шпекгъ* і інш. Заклучэнне ж аб аднясенні або неаднясенні запазычанай старабеларускай лексемы да ліку паланізмаў-транслятараў неабходна прымаць з улікам розных складнікаў: зместавага і фармальнага супадзення, часу пісьмовай фіксацыі, жанрава-стылёвай спецыфікі.

Да лексічных паланізмаў старабеларускай мовы трэба адносіць і такія словы, якія былі ўтвораны ў польскай мове на аснове ўласных словаўтваральных мадэлей, спосабаў і сродкаў, але ад запазычаных каранёў. Так, напрыклад, у надрукаваным дзвюма мовамі (ст.-бел. і польск.) *Казанні святога Кірыла* адзначаны назоўнік „спѣжарнѣ ихъ албо скарѣбницѣ наполънены, и от збытку наполняючи, зъ той в другую” (*Казанне*, 19 адв.). Паводле *Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы*, у старабеларускі перыяд гэты назоўнік меў значэнне 'кладоўка, памяшканне для захоўвання харчовых прадуктаў' і паходзіў з пол. *spieźarnia* 'тс', якое ў сваю чаргу ўтворана ад ст.-пол. *spīza* 'прадукты, харчаванне', запазычнага з ст.-в.-ням. *spīse* 'яда, харчаванне, правіант; хатняя гаспадарка' і ўзыходзіць да с.-лац. *spesa* < *spensa* < з лац. *expēnsa* (*pekunia*) 'выдатак, кошт'⁴². І хаця словаўтваральны фармант -арн-(я) надаў іншамоўнай лексеме, так бы мовіць, „славянскі” выгляд, верагодна, яна яшчэ не была засвоена старабеларускай мовай, або не была вядома ў розных рэгіёнах ВКЛ, і таму аўтар палічыў неабходным патлумачыць яе значэнне: *спѣжарнѣ албо скарѣбницѣ*.

⁴¹ *Ibidem*, с. 226.

⁴² *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, т. 12, Мінск 2008, с. 266.

Д. Асобна трэба весці гаворку пра *семантычныя паланізмы* ў старабеларускай мове, пад якімі трэба разумець вядомыя ёй уласныя па паходжанні (у тым ліку і праславянскія) лексемы, што пад уплывам значэння сугучных польскіх лексем выступаюць з неўласцівымі для старабеларускай мовы значэннямі. Можна ўгадаць прыведзены вышэй выраз *ся плохо поквапила* з *Апокрысіса* Хрыстафора Філалета, дзе прыслоўе *плохо* выступае не ў значэнні 'дрэнна', а ў значэнні 'неразважна, легкадумна, паспешліва'. Тэма семантычных паланізмаў, здаецца, мала закраналася айчыннымі гісторыкамі мовы; з ліку навуковых крыніц па гэтай тэме можна назваць, здаецца, толькі невялікую частку ў раздзеле *Фанетычная, марфалагічная і семантычная адаптацыя запазычанняў* манаграфіі А.М. Булькі, дзе разглядаюцца змены ў семантыцы запазычаных праз пасрэдніцтва польскай мовы неславянскіх лексем, а не зрухі ў семантыцы ўласных па паходжанні лексем, што адбыліся пад уплывам польскай мовы⁴³.

Як бачна, праблема лексічных паланізмаў у гістарычным дачыненні выглядае яшчэ больш складанай, чым праблема лексічных паланізмаў у сучаснай беларускай мове – для апошняй асноўным крытэрыем аднясення лексем да ліку паланізмаў з'яўляецца факт іх наяўнасці ў польскай мове і адсутнасці ў сучасным слоўніку мовы беларускай⁴⁴. Аднак пры вызначэнні лексічных паланізмаў старажытнага перыяду гэтага недастаткова – неабходна ўлічваць час, форму і змест, а таксама шлях пранікнення лексемы з (або праз пасрэдніцтва) польскай мовы, у выніку чаго частка праславянскіх па паходжанні лексем сугучных з адпаведнымі польскімі выводзіцца з кола лексічных паланізмаў, хаця, у выпадку, калі некаторыя з іх адзначаны з ўласцівымі польскай мове новымі значэннямі, то яны могуць быць аднесены да семантычных паланізмаў, а ў выпадку, калі некаторыя з іх ўтрымліваюць іншыя польскамоўныя рысы, то яны адпаведна павінны разглядацца ўжо як фанетычныя, словаўтваральныя, граматычныя паланізмы; асаблівы статус набываюць і паланізмы-транслятары – словы, запазычаныя праз пасрэдніцтва польскай з іншых моў. Падабенства словаўтварэння і слоўнікавага складу, наяўнасць агульнаславянскіх дыялектных адметнасцей і цеснае ўзаемадзеянне на працягу фактычна ўсяго старажытнага перыяду спрычыніліся да таго, што праблема лексічных паланізмаў усё яшчэ застаецца адной з самых складаных у гістарычнай лексікалогіі і патрабуе комплекснага падыходу для яе вырашэння.

Спіс выкарыстаных крыніц і іх скарачэнні

Аб абразях – *Аб абразях, аб рэліквах* (1622) [у:] А.І. М а л ь д з і с, І.І. К р а м к о, *Невядомы помнік палемічнай літаратуры XVII ст.* („*Об образех, о реликвах*”), „Беларуская лінгвістыка” 1983, вып. 24, с. 55–61.

Аб адзін. веры – *О единой истинной православной вѣрѣ и о святой соборной апостольской церкви, откуда начало приняла, и како повсюду распростресея* (1588), „Русская историческая библиотека” 1882, т. 7, стлб. 601–938.

⁴³ А.М. Булькі, *Лексічныя запазычання...*, с. 224–228.

⁴⁴ А.М. Булькі, *Даўнія запазычання беларускай мовы*, Мінск 1972, с. 22.

- Антыр.** – *Антиризис или апология против Христофора Филалета (1599)*, „Русская историческая библиотека” 1903, т. 19, стлб. 477–982.
- Апокр.** – *Апокрисисъ албо отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ, именемъ людей старожитной релѣи греческой, черезъ Христофора Филялета врехлѣ дана (1598)*, „Русская историческая библиотека” 1882, т. 7, стлб. 1003–1820.
- Гістор.** – *Исторія о листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, Ферарскомъ або Флоренскомъ синодѣ, въкоротцѣ правдиве списаная (1598)*, „Русская историческая библиотека” 1903, т. 19, стлб. 433–476.
- Казанне** – *Казанье святого Кирилла патріарѣхи ерусалимского о антихристе и знакахъ его (1596)* – старадрук з фондаў бібліятэкі Акадэміі навук Літоўскай рэспублікі.
- Саб. Бер.** – *Описание и оборона събору руского берестейского (1597)*, „Русская историческая библиотека” 1903, т. 19, стлб. 183–328.
- Справ. апіс.** – *Справедливое описание поступку и sprawy синодовое (1596)* – мікраформа з фондаў Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі.
- Унія** – *Унія албо Выкладъ преднейшихъ артыкуловъ, къ зъодноченью грековъ съ костеломъ рымскимъ належащихъ (1595)*, „Русская историческая библиотека” 1882, т. 7, стлб. 111–168.

Maryna Svistunova

Lexical Polonisms in Old-Belarusian religious polemic

Abstract

The article deals with lexical Polonisms in Old Belarusian (starabelaruskaja mova) religious polemical texts. Traditional interpretations of lexical Polonisms often ignore the pan-Slavic language base and the possibility of independent formation of words based on the existence of similar word-building models in both languages. The article presents criteria for classifying Slavic and non-Slavic lexemes as lexical Polonisms, names several types of lexical Polonisms and discusses some examples of lexemes that cannot be legitimately defined as such.

Наталля Снігірова
Мінск

Сацыялінгвістычныя ўмовы фарміравання беларуска-польскай арэальнай супольнасці

Цэнтральная лакалізацыя беларускай мовы сярод іншых славянскіх моў абумоўлівае тое, што арэалы пераважнай часткі беларускай лексікі маюць працяг на суседніх моўных тэрыторыях. Вядома, што межы моўных тэрыторый і дыялектаў увогуле маюць адноснае значэнне і не могуць служыць перашкодай для распаўсюджвання агульных слоў і форм¹. З арэальнага пункту гледжання кожная інавацыя павінна мець свой цэнтр, з якога яна распаўсюдзілася кантактным шляхам на прылеглыя моўныя тэрыторыі. Аднак цэнтр інавацыі „не абавязкова лакалізуецца ў цэнтры арэальнай структуры пэўнага моўнага ўтварэння, часцей за ўсё, яны не супадаюць”². Цэнтры ж ірадыяцыі перыферычных інавацый знаходзяцца пераважна ў кантактнай зоне, сведчаннем чаго з’яўляецца тыпалагічная сувязь паміж адпаведнымі з’явамі па абодва бакі моўнай мяжы³. Кантактная зона не павінна атаясамлівацца з пераходнымі і (ці) змешанымі гаворкамі, гэта – зона кантактнага ўзаемадзеяння двух арэальных масіваў, у выніку якога на частцы тэрыторыі пашырэння кожнай з моў, што прылягае да суседняй моўнай тэрыторыі, назіраецца дыфузія пэўнай колькасці з’яў ці стымуляваных імі інавацый⁴. Зразумела, што з гэтага пункту погляду беларуска-польскае моўнае памежжа ўяўляе асабліваю цікавасць, бо ў выніку сутыкнення моўных сістэм выяўляе вялікую колькасць інавацыйных з’яў і агульнасць многіх рыс, уласцівых польскім і беларускім дыялектам, якія нават непасрэдна не кантактуюць паміж сабою.

Інтэрпрэтацыя беларуска-польскіх сыходжанняў ускладнена неабходнасцю размежавання тыпалагічнага падабенства і вынікаў арэальнага ўзаемадзеяння: кантакт паміж моўнымі сістэмамі, як падкрэслівае Г.А. Цыхун, можа быць толькі стымулам змен, вынікам якіх бывае з’ява, зусім не падобная да той, што стымулявала яе з’яўленне⁵.

¹ О.Н. Трубачёв, *Лингвистическая география и этимологические исследования* [В:] О.Н. Трубачёв, *Труды по этимологии. Слово, история, культура в 2 томах*, т. 1, Москва 2004, с. 212.

² Г.А. Цыхун, *Арэальная тыпалогія славянскіх моў. Прыцыпы і напрамкі даследавання*, Мінск 1988, с. 23.

³ *Ibidem*, с. 24.

⁴ Г.А. Цыхун, *Паўночны фрагмент заходнеславянска-ўсходнеславянскай кантактнай зоны*, „*Studia nad Polszczyzną Kresową*” 2001, т. 10, с. 65.

⁵ Г.А. Цыхун, *Арэальныя аспекты семантычнай рэканструкцыі*, „*Studia Etymologica Brunensia*” 2000, т. 1, с. 205.

Характар многіх ізаглас, зафіксаваных аўтарытэтнымі лінгвагеаграфічнымі крыніцамі, перш за ўсё, у мазавецка-падляшскіх гаворках, і арыентаваных на беларускую моўную тэрыторыю (г. зн. ізаглас, якія прымыкаюць да паўночна-заходняй Беларусі), сведчыць пра магчымасць утварэння агульнага беларуска-польскага арэала. Фарміраванне беларуска-польскай міжмоўнай занальнай супольнасці, якая ўзнікла ў выніку кантактавання моўных сістэм, адбывалася ў супярэчлівых сацыялінгвістычных умовах, аналіз якіх уяўляецца перспектыўным пры вызначэнні механізма ўтварэння ў кантактнай зоне інавацыйных рознаўзроўневых сыходжанняў з адзіным цэнтрам экспансіі і, адпаведна, прычын, якія паўплывалі на сучасны арэальны падзел славянскіх моўных тэрыторый. У прыватнасці, увагу неабходна звярнуць на два аспекты:

- 1) на гістарычныя ўмовы, у якіх нараджаліся і развіваліся беларуска-польскія кантакты ў прасторы і часе;
- 2) на статус, ролю і функцыі беларускай мовы ў гісторыі беларуска-польскіх узаемадачынненняў.

1. Сярод важных фактараў, якія паўплывалі на фарміраванне беларуска-польскай арэальнай супольнасці, важна адзначыць рухомасць дзяржаўных межаў на тэрыторыі аналізаванага арэала. Выключная грамадска-палітычная нестабільнасць стала прычынай таго, што дзяржаўныя межы тагачаснай Беларусі і Польшчы часта пасоўваліся ў заходнім і ўсходнім кірунках, што выразна адлюстроўваюць, да прыкладу, карты, змешчаныя ў выданні *Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае. Ілюстраваная гісторыя*⁶. Перамяшчэнне дзяржаўных каардынат актывізавала этналінгвістычную дыфузію ў беларуска-польскай кантактнай зоне і выклікала непазбежныя змены ў арэальнай арганізацыі славянскай моўнай прасторы.

Верагоднасць існавання беларуска-польскай арэальнай супольнасці нярэдка правакуе дыскусіі, паколькі супярэчыць вядомаму палажэнню пра тое, што ў разглядаанай зоне па гістарычных прычынах не можа быць значных арэальных супольнасцей. Вядома, што праз тэрыторыю паўночна-ўсходняй Польшчы праходзіць мяжа аднаго з найбольш выразных у Еўропе этнаграфічных рубяжоў: паўночна-ўсходняга (паводле Ю. Чэканоўскага) або мазурска-валынскага (паводле К. Машыньскага), вызначанага на падставе картаграфаваных культурна-этнаграфічных з'яў⁷, арэалы якіх маюць працяг або цэнтр ірадыяцыі па-за межамі Польшчы – на Палессі, Украіне і Беларусі, Літве⁸. У гэтым рубяжы не было нічога містычнага: натуральнай перашкодай на ўсход ад яго былі непраходныя суцэльныя лясы, пушча. У розныя эпохі хвалі культур, што насоўваліся з захаду на ўсход, вымушаны былі спыніцца на ўскраіне вялізнага першабытнага лесу. Землі паміж рр. Нёман

⁶ У. А р л о ў, З. Г е р а с і м о в і ч, *Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае. Ілюстраваная гісторыя*, Мінск 2012, с. 39, 49, 61, 144, 243, 276, 301, 307, 343, 353, 369, 374, 379, 388.

⁷ J. G a j e k, *Studia nad etnograficznq regionalizacją Polski*, „Lud” 1962, t. 47, s. 167.

⁸ *Ibidem*.

і Нараў (сённяшніх Сувальшчыны і Беласточчыны, часткова заходняй Беларусі, паўднёвай Літвы) у X–XIII стст. утваралі ядро племянной тэрыторыі балцкіх яцвягаў і фармальна раздзялялі ўсходніх і заходніх славян⁹.

Л. Бэднярчук пісаў, што хоць і „заходнерускія мовы” звязаныя з польскай мовай даўнімі, з праславянскай эпохі, арэальнымі кантактамі, пра непасрэдня беларуска-польскія адносіны можна казаць толькі пасля запаўнення „пасляяцвяжскай пусткі” на Падляшшы¹⁰.

П. Векслер таксама падкрэсліваў, што славянскамоўныя групы продкаў палякаў і беларусаў былі, верагодна, аддаленыя адна ад адной тэрыторыяй балцкіх плямёнаў, якіх звычайна называлі яцвягамі, – чыю мову цяжка рэканструяваць: „У выніку гэтага досыць позняга кантакту граніца паміж беларускімі і польскімі гаворкамі, па сутнасці, вельмі выразная, з невялікай колькасцю пераходных гаворак”¹¹.

Бясспрэчна, што адасобленае геаграфічнае размяшчэнне народа перашкаджае запазычванню лексікі¹². Аднак трэба ўлічваць, што ўжо з X ст. большая частка Яцвязі была заваявана і далучана да Кіеўскай Русі, пасля, у XII ст., – да Галіцка-Валынскага княства і Мазовіі, у XIII ст. – да ВКЛ¹³. Гэтыя падзеі, можна меркаваць, актывізавалі балта-славянскія моўныя кантакты. Яцвяжская мова знаходзілася на мяжы культур і дзяржаў, таму зусім натуральна, што ў ёй існавала вялікая колькасць запазычанняў і інфільтрацый – перадусім з прускай, польскай і беларускай моў. Такім чынам, яшчэ ў старажытнасці праз пасрэдніцтва яцвягаў і іх мовы беларускі і польскі этнасы маглі адчуваць узаемныя ўплывы.

Нягледзячы на тое, што Яцвязь мела вельмі значную прыродную ахову ў выглядзе пушчаў і балот, яцвяжскія плямёны, як вядома, былі знішчаны і часткова асіміляваны, пасля чаго апусцелая тэрыторыя працяглы час утварала натуральны бар’ер для польска-беларускіх дачыненняў. Менавіта таму пачатак фарміравання гэтых этнічных дачыненняў часта датуюць канцом XIV ст. (разам з пачаткам засялення пустых зямель). Т. Лер-Сплавінскі мяркуе, што ў „непасрэднае сутыкненне з усходнеславянскім элементам мазаўшане ўвайшлі, відаць, не раней за XIV ст.”¹⁴.

Таму ў пэўнай ступені прысутнасць агульных для беларускай і польскай мовы фактаў па-за межамі вузкай прыгранічнай зоны можна лічыць арэальным парадоксам. Супольныя з’явы распаўсюдзіліся на тэрыторыі

⁹ J. N a l e p a, *Jaćwingowie. Nazwa i lokalizacja*, Białystok 1964, s. 5.

¹⁰ L. B e d n a r c z u k, *Wokół etnogenezy Białorusinów*, „Acta Baltico-Slavica” 1984, t. 16, s. 33–47. H. A. C n i g i r o v a, *Да пытання пра беларускі ўплыў на польскую дыялектную мову*, „Acta Albaruthenica” 2003, № 3, с. 118.

¹¹ П. В э к с л е р, *Гістарычная фаналогія беларускай мовы*, Мінск 2004, с. 89.

¹² H. B. M e ч к о в с к а я, *Структурная і сацыяльная тыпалогія языков*, Мінск 2000, с. 124.

¹³ A. K a m i ń s k i, *Pogranicze polsko-ruskie-jaćwieskie między Biebrzą i Narwią*, „Rocznik Białostocki” 1963, t. 4, s. 7–41; A. B r ü c k n e r, *Jaćwingowie. Ich nazwa i dzieje. Tworzenie imion litewskich. Szczegóły bytu i wiary* [w:] A. B r ü c k n e r, *Starożytna Litwa. Ludy i bogi. Szkice historyczne i mitologiczne*, Warszawa 1904, s. 27–35.

¹⁴ Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *Польский язык*, Москва 1954, с. 49.

Беларусі і Польшчы нягледзячы на тое, што на мяжы сучасных Беласточчыны і Гродзеншчыны на працягу многіх стагоддзяў існаваў этнаграфічны рубаж, які падзяляў усходнюю Еўропу вертыкальна, з поўначы на поўдзень¹⁵, што

„да XIV ст. беларускія і польскія гаворкі сучаснай Гродзеншчыны і Беласточчыны раздзяляла тэрыторыя, населеная яцвягамі, а пасля доўгі час – г. зв. «пасляяцвяжская пустка»”¹⁶,

калі кантактам заміналі чужы этнас, прыродныя перашкоды.

Паводле меркавання З. Шцібера, у XVI ст. уся прастора паміж паўночным Падляшшам і Нёманам з густа заселеным абшарам каля Гродна ўяўляла сабой пушчу, амаль што не заселеную. Зразумела, што ваколіцы Гродна былі беларускімі, а таму нешматлікія пасяленцы, якія траплялі ў пушчу, былі, хутчэй за ўсё, беларускага паходжання і часткова літоўскага¹⁷. У межах ВКЛ знаходзіліся землі ўсяго сённяшняга Падляскага ваяводства, што аказала вырашальны ўплыў на працэс засялення і этнічны характар новага асадніцтва¹⁸. З гісторыі засялення Беласточчыны вядома, што ў XV ст. дзеля ўзмацнення ўлады ў ВКЛ новым беларуска-літоўскім асаднікам была дазволена перадача ва ўласнасць не толькі значных частак пушчаў, але і старых вёсак, чым было выклікана нават перасяленне мазавецкага насельніцтва¹⁹. Так, беларуска-яцвяжскія сляды ў гаворках каля Тыкоціна могуць быць патлумачаны ўздзеяннем гэтых сацыялінгвістычных фактараў. Несумненна перавага беларускага насельніцтва стварала перадумовы для распаўсюджвання сваёй мовы і культуры. І нават ваенныя падзеі XVII ст. цалкам не спынілі далейшага руху беларусаў на захад. Больш інтэнсіўная каланізацыя пушчы пачалася, верагодней за ўсё, у XVIII–XIX стст. З захаду прасоўваліся мазуры, з боку Нёмана – беларусы. Абедзве хвалі сутыкнуліся каля тэрыторыі сучаснага Аўгустоўскага канала, побач з в. Мікашоўка²⁰. Натуральна, што пэўная колькасць беларускага насельніцтва магла пранікнуць далей на захад і змяшацца з мазурскімі каланістамі, перадаўшы ім элементы сваёй гаворкі. У XIX ст. уваходжанне Беласточчыны ў Гродзенскую губерню ўзмацніла беларускія ўплывы і аслабіла польскія на ўсім сённяшнім абшары паўночна-ўсходняй Польшчы.

У XX ст. пасля II сусветнай вайны некалькі дзясяткаў працэнтаў бела-стоцкага насельніцтва перасяліліся на ўсходнія Мазуры²¹. Да іх далучыліся і перасяленцы з Беларусі і Літвы.

¹⁵ Г. Цыхун, *З Нёманскай гідраніміі*, „Studia Slawistyczne” 2000, t. 2, s. 262.

¹⁶ Г.А. Цыхун, *Яцвяжская праблема ў беларуска-польскіх моўных кантактах*, „Białostocki Przegląd Kresowy. Dziedzictwo przeszłości kultur narodowych” 1996, t. 5, s. 34.

¹⁷ Z. Stieber, *Z pogranicza językowego polsko-białoruskiego* [w:] Z. Stieber, *Świat językowy Słowian*, red. A. Obrębska-Jabłońska [i in.], Warszawa 1974, s. 435.

¹⁸ J. Wiśniewski, *Zarys dziejów osadnictwa na Białostocczyźnie* [w:] *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostocczyzny*, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, t. 1, Wrocław 1980, s. 15.

¹⁹ *Ibidem*, s. 17.

²⁰ Z. Stieber, *op. cit.*, s. 435.

²¹ J. Wiśniewski, *op. cit.*, s. 26.

„Беларусы, якія засталіся на тэрыторыі Польшчы, перасяляліся ўглыб краіны або на ўсход, дзякуючы чаму на ўсходняй Беласточчыне захаваўся этнічны беларускі масіў”²².

Вядома, што да 1947 г. у Польшчу з СССР выехала

„на сталае жыццё 469 000 беларусаў і 1 200 000 палякаў (шмат беларусаў, асабліва з тэрыторыі Віленшчыны і Гродзеншчыны, якія былі каталікамі, запісваліся ў палякі, каб хутчэй выехаць з краіны)”²³.

Нягледзячы на тое, што большасць беларусаў была заселена на г. зв. вернутых землях, на тэрыторыі, дзе раней пераважала нямецкае насельніцтва²⁴, каланісты, пакінутыя на Мазурах, маглі аказаць пэўны ўплыў на зараджэнне і пашырэнне інавацый, выкліканых уплывам беларускай мовы ў паўночна-ўсходняй Польшчы. Адпаведна, многія арэалы новых моўных з’яў паўночна-ўсходняй Польшчы. Адпаведна, многія арэалы новых моўных з’яў павінны былі стаць адкрытымі на ўсход і суседзнімі.

Так, яшчэ ў першай палове XX ст. К. Ніч знаходзіць доказы, якія пацвярджаюць слушнасьць гэтай гіпотэзы:

„Характэрна, што тры мазавецкія назвы, *podwalina*, *strop* і *zasiiek*, выяўляюць бліzkую сувязь з рускімі (г. зн. усходнеславянскімі – Н.С.) назвамі, нягледзячы на тое, што Мазоўша не межавала першапачаткова з Беларуссю, ад якой было аддзелена яцвягамі. Няма іх нават на ўсходзе старажытнай Малапольшчы. Няўжо гэтыя словы паходзяць з эпохі непацярэднага сутыкнення Мазоўша з Беларуссю, можа, толькі з XIV ст.”²⁵.

Прыклады, засведчаныя К. Нічам, не з’яўляюцца адзінадушнымі выключэннямі²⁶. К. Дэйна ў працы *Atlas polskich innowacji dialektalnych*²⁷ адзначае з’явы, лакалізаваныя ў паўночна-ўсходняй Польшчы, якія маюць адпаведнікі ў паўночна-заходняй Беларусі. Стымул для ўзнікнення або цэнтр ірадыяцыі некаторых несумежных (іншымі словамі – аддаленых ад кантактнай мяжы) арэалаў інавацый, магчыма, знаходзіцца на Беларусі. Падкрэслім, што гаворка ідзе не пра інфільтрацыю пэўнай з’явы на суседнюю моўную тэрыторыю, а пра „такое ўздзеянне суседняй мовы на сістэму іншай мовы, якое выклікае дажыцця з’яву, што істотным чынам можа адрознівацца ад з’явы-стымула”²⁸.

2. Узаемаўплыў апырыёры двухбаковы. Дзяржаўная мова Вялікага Княства Літоўскага аказвала ўплыў на мовы суседніх народаў, у тым ліку на

²² А.А. Т р у с а ў, *Невядомая нам краіна. Беларусь у яе этнаграфічных межах*, Мінск 2009, с. 95.

²³ *Ibidem*.

²⁴ А. С з у б і н с к і, *Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989)* [w:] А. С з у б і н с к і, *Polska – dzieje narodu, państwa i kultury*, t. 6, red. J. Topolski, Poznań 1998, s. 110–114.

²⁵ К. Н і т с ч, *O wzajemnym stosunku gwar ludowych i języka literackiego*, „Język Polski” 1913, № 1, s. 83.

²⁶ С z. К u d z i n o w s k i, *Jaćwingowie w języku*, „Acta Baltico-Slavica” 1964, t. 1, s. 221.

²⁷ К. Д е j n a, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź 1981.

²⁸ Г.А. Ц ы х у н, *Паўночны фрагмент...*, с. 65.

польскую мову. Таму нельга не падкрэсліць у многім недаацэненую гістарычную ролю беларускай мовы ў развіцці беларуска-польскіх моўных кантактаў. Пытанне ўплыву беларускай мовы на польскую закрануў у сваіх працах яшчэ на пачатку ХХ ст., перад Першай сусветнай вайною, польскі філолаг К. Ніч. Вядомыя філалагічныя спрэчкі К. Ніча і А. Брукнэра, які адмаўляў уплыў старабеларускай мовы на польскую мову, цягнуліся каля 20 гадоў. Згодна з дадзенымі Н. Баршчэўскай,

„за гэты час Ніч і ягоныя прыхільнікі памнажалі ўсё больш пераканаўчых аргументаў, якія сведчылі аб правільнасці раней пастаўленай гіпотэзы. С. Брага прывёў вынікі доследаў Ніча і ягонай філалагічнай школы, абспіраючыся пры гэтым на рэферат іншага польскага філолага Тадэуша Лера-Сплавінскага, друкаванага ў зборніку ягоных прац у Львове”²⁹.

Як адзначаў С. Брага, беларуская мова істотным чынам паўплывала і на лексічную сістэму польскай мовы: *hodować, hreczka, puchacz, żubr* і шмат іншых лексем – гэта беларусізмы ў польскай мове³⁰. Акрамя таго, эміграцыйны даследчык акцэнтаваў увагу на тым, што ў Савецкай Беларусі ў 1920–1930 гадах у часопісе „Маладняк” друкавалася грунтоўная праца прафесара Л. Цвяткова менавіта аб беларускіх уплывах на польскую лексіку³¹.

Вядома, што беларуская мова была дзяржаўнай і з’яўлялася сродкам міжэтнічных дачыненняў у ВКЛ, што стварала для яе больш шырокія ў параўнанні з польскай мовай магчымасці для экспансіі. Паколькі Польшча (як, дарэчы, і Вялікае Княства Маскоўскае) брала за ўзор Статуты ВКЛ, моцны ўплыў беларускай мовы на польскую назіраўся ў юрыдычнай лексіцы³², што прааналізавана ў артыкуле польскага мовазнаўца С. Кохмана *Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.*³³.

Даследаванні Н. Баршчэўскай, С. Брагі, Р. Максімовіча і інш. вучоных сведчаць, што беларуская юрыдычная лексіка магла лёгка пранікаць у польскую мову ўжо ад канца XIV ст., пасля Крэўскай уніі ВКЛ з Польшчай. Беларуская лексіка іншых сфер ужывання таксама магла з’яўляцца ў польскай мове ў выніку непасрэдных шырокіх кантактаў беларускай шляхты з шляхтай польскай (падчас супольных соймаў, ваенных паходаў і інш.)³⁴. Беларускі ўплыў, які спачатку пашыраўся праз каралеўскі двор, пасля, калі сам двор пачаў ужо гаварыць па-польску, ішоў далей праз беларускую апалячаную шляхту, якая, хаця і гаварыла часта па-польску, але заўсёды са сваімі беларускімі асаблівасцямі ў вымаўленні і слоўніку. Беларуская шляхта паступова

²⁹ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця старабеларускай мовы ў кантакце з мовамі суседніх народаў*, „Acta Albaruthenica” 2013, t. 13, s. 131.

³⁰ С. Б р а г а, А. Міцкевіч – вялікі сын зямлі беларускай, „Конадні” 1955, № 4, с. 48.

³¹ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця ...*, с. 132.

³² *Ibidem*.

³³ С. К о х м а н, *Wschodniosłowiańsko-polskie stosunki leksykalne od XVI do XIX w.*, „Z polskich studiów slawistycznych. Językoznawstwo” 1978, seria 5, s. 255–262; Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Погляд беларускай эміграцыі на польска-беларускія моўныя ўзаемаўплывы ў XV–XIX стагоддзях*, „Acta Albaruthenica” 2005, № 5, с. 197.

³⁴ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Погляд беларускай ...*, с. 198.

апалячвалася, але ўліваючыся ў культурна-палітычнае жыццё Польшчы, разам з тым змяняла сабою ў некаторай ступені польскую культуру, уносіла ў яе моцныя беларускія элементы³⁵.

Палякі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ніколі не былі карэннымі жы- харамі, бо ў ВКЛ былі замацаваны арэалы этнічнай тэрыторыі беларусаў. Згодна з законамі ВКЛ, прыкметнай міграцыі палякаў на этнічна беларускія землі не было: усім іншаземцам забаранялася набываць або атрымліваць як узнагароду зямельныя надзелы, маёнткі, свецкія і царкоўныя пасады на ўсёй тэрыторыі дзяржавы³⁶. Толькі пасля Люблінскай уніі 1569 г. палякі атры- малі дазвол на свабоднае набыццё зямель і займанне ўсіх пасадак на абшарах беларускага гаспадарства. Але насуперак Люблінскаму акту, дазваляўшаму палякам набываць маёнткі на тэрыторыі ВКЛ, Статут 1588 г. забараняў па- лякам набываць у княстве землі і маёнткі, а таксама займаць пасады³⁷. Паля- кі-ўладальнікі падараваных у Княстве маёнткаў павінны былі несці ваенную службу ВКЛ, у адваротным выпадку яны трацілі права на ўладанні. Пасады і землі па закону маглі раздавацца ў Княстве толькі „Літве, Беларусі і Жа- мойціі, толькі родзічам ВКЛ”³⁸.

Разам з тым трэба прызнаць, што з к. XVI ст. умовы развіцця беларус- кай мовы значна пагаршаліся, што было выклікана падпарадкаваннем ВКЛ Рэчы Паспалітай і пашырэннем на землях ВКЛ функцый польскай мовы. Пры- чынамі культурнай экспансіі польскай мовы былі перш за ўсё гістарычныя чыннікі³⁹. У прыватнасці, падчас зацяжной вайны ВКЛ з Масквой за Лівонію

„падляшкая шляхта двойчы дамагалася ў Жыгімонта Аўгуста (у 1565 і 1568 гг.), каб лісты з Канцылярыі ВКЛ пісаліся да яе па-польску альбо на лаціне, бо рускага пісьма не разумее”⁴⁰.

Як вядома, Жыгімонт Аўгуст не выканаў гэтых патрабаванняў, але загадаў далучаць пераклад на лацінскай мове⁴¹. Аднак супраць лаціны і за ўвядзенне ў Каталіцкі касцёл нацыянальных моў рашуча выказвалася Рэ- фармацыя: у 1528 г. віленскі каталіцкі біскуп Ян, каб супрацьдзейнічаць ерэ- тыкам, выдаў распараджэнне карыстацца падчас навучання ў парафіяльных школах беларускай і польскай мовамі. Жыгімонт Аўгуст паставіўся з вялікай талерантнасцю да рэфармацыйнага руху, і ў ВКЛ, апрача Радзівілаў і Кішкаў, на кальвінізм перайшлі роды Хадкевічаў, Валовічаў, Дарастайскіх, Глебавічаў,

³⁵ *Ibidem*, с. 200; Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця...*, с. 132.

³⁶ В. Л. В я р э н і ч, *Польскія перыферыійныя гаворкі на ўсходзе (да гісторыі пытання)* [у:] *Польские говоры в СССР. Исследования и материалы в 2 частях*, ч. 1, ред. В. В. М а р - т ы н о в, Минск 1967–1969, с. 10–11; Z. К у р з о в а, *O mowie Polaków na Kresach wschodnich*, Kraków 1993, s. 14–15.

³⁷ П. У. С ц я ц к о, *Маскулінацыйная дэрывацыя ў сучаснай беларускай мове* [у:] *Словооб- разование и номинативная деривация в славянских языках*, ч. 2, Гродно 1989, с. 90.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця ...*, с. 127.

⁴⁰ *Ibidem*, с. 127–128.

⁴¹ *Ibidem*, с. 128.

Сапегаў, Пронскіх і інш. Пратэстанты мелі свае друкарні, дзе ў 1555–1565 гг. выдавалі шмат кніг на польскай і беларускай мовах⁴². Першы ж дакумент, складзены па-польску, быў зацверджаны Жыгімонтам Аўгустам у 1551 г. У 1696 г. Генеральная канфедэрацыя пасля безвыніковага выбарчага Сойму выдала загад пісарам земскага ваяводскага суда (дзе адбываліся Галоўныя трыбунальскія суды), запісваць пастановы па-польску, а ў 1697 г. гэты праект у агульным быў зацверджаны, пра што сведчыць наступная вытрымка:

„У справах і пасольствах ад Рэчыпаспалітай мы, згодна даўніх законаў, ня будзем карыстацца сваёй пакаёвай пячаткай або сыгнэтам, і абяцаем выдаваць усе лісты, справы і публічныя легацыі толькі на мове польскай і лацінскай, а ня іншай“⁴³.

Як сцвярджае Н. Баршчэўская, зацверджаныя ў XVII ст. польскай уладай пастановы на польскай мове не мелі вынікам забарону беларускай мовы ў лакальным карыстанні ці ў царкве, але польская мова, разам з лацінскай, ператваралася ў мову цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання. Трэба падкрэсліць, што пальшчызна пачала адыгрываць ролю *культурнага дыялекту* ў палітычным аб'яднанні беларусаў і палякаў у адной дзяржаве⁴⁴. Згодна з ацэнкаю В. Пануцэвіча, у той час не назіралася паланізацыі беларусаў, бо не адбывалася адыходу ад самастойнасці і незалежнасці сваёй краіны да прызнавання Польшчы і польскасці за свае этнічныя каштоўнасці⁴⁵. Беларуская мова выцясяецца з афіцыйнага ўжытку з XVII ст., але яшчэ ў канцы XVIII ст. большасць беларускага насельніцтва была уніятамі, вельмі ўстойлівымі да паланізацыі і русіфікацыі. Польская мова не дасягала ніжэйшых слаёў грамадства. Паланізацыйнымі працэсамі, якія працякалі, галоўным чынам, у сферы культуры, не былі ахоплены дробная беларуская шляхта, бедныя мяшчане, ніжэйшае праваслаўнае духавенства і, натуральна, сялянства⁴⁶. У XIX ст. спробы паланізаваць беларускіх сялян заключаліся ў пашырэнні ведання або разумення польскай мовы, аднак яна ніколі не выцясяла беларускую мову, займаючы пазіцыю другаснай, якой карысталіся ў афіцыйных знешніх кантактах. Становішча першай і роднай мовы па-ранейшаму займала беларуская⁴⁷. Паланізацыя была выключна культурнай справай⁴⁸. Акрамя таго, на працягу гістарычнага развіцця і да сярэдзіны XIX ст. пальшчызна на беларускай тэрыторыі не была звязана з пэўным, дакладна

⁴² Н. Баршчэўская, *Лёс помнікаў беларускай пісьмовасці ў асвятленні беларускіх даследчыкаў у замежжы*, „Studia Białorutenistyczne” 2010, № 4, s. 261–274.

⁴³ В. Пануцэвіч, *Polskaja mova ў XIV–XVIII stst. a katalickaja carkva ў Vialikim Kniastvie Litoŭskim*, „Litva” 1967, № 2, s. 30–31; Н. Баршчэўская, *Этапы развіцця ...*, с. 128.

⁴⁴ В.Л. Вярэніч, *op. cit.*, с. 5.

⁴⁵ В. Пануцэвіч, *op. cit.*; Н. Баршчэўская, *Погляд беларускай ...*, с. 197; Н. Баршчэўская, *Этапы развіцця ...*, с. 129.

⁴⁶ Z. Kurzowa, *op. cit.*, s. 22.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 24.

⁴⁸ A. Brückner, *Początki i rozwój języka polskiego [w:] A. Brückner, Wybór prac*, pod red. M. Karasia, Warszawa 1974, s. 92.

акрэсленым геаграфічным абшарам і аўтахтоннай этнічнай групай, функцыянавала заўсёды спарадычна і фрагментарна⁴⁹.

Польская мова на працягу XIV–XV стст. сама знаходзілася пад моцным і нярэдка разбуральным уплывам нямецкай, пазней, у XVI ст., – чэшскай і італьянскай, у XVII ст. – лацінскай моў, што дыктавалася экспансіяй заходняй культуры⁵⁰. П.У. Сцяцко адзначае, што уніі паміж Польшчай і ВКЛ спрыялі захаванню польскага этнасу ад пагрозы яго анямечвання, дапамагалі процістаяць крыжацкай агрэсіі з поўначы⁵¹. Разам з тым у 2-й палове XVI ст. пачалі ўзмацняцца ўсходнеславянскія – беларускія і ўкраінскія – уплывы на польскую мову. Т. Лер-Сплавінскі прызнае, што ў адрозненне ад заходне-еўрапейскіх уздзеянняў яны не ўспрымаліся як „прадукт вычварнасці” і таму засвойваліся натуральна і інтэнсіўна⁵². Як адзначае Н. Баршчэўская, ужо ў 1847 г. пісьменнік Ю.І. Крашэўскі ў працы *Nowe Studja Literackie* пісаў, што

„час аб’яднання Польшчы з ВКЛ важны для польскай мовы, бо тады спыніліся ўплывы нямецкай мовы і пачаўся ўплыў беларускі. На думку Ю.І. Крашэўскага, бліжэйшыя дачыненні з беларускімі землямі ўтрымалі польскую мову ў формах больш славянскіх. На беларускія землі часта прыезджалі польскія паны ды каралеўскі двор, якому беларуская мова не была чужой”⁵³.

Блізкароднасныя элементы беларускай мовы замацоўваліся ў шляецкім асяроддзі і тады, калі беларуская шляхта падпала пад працэс паланізацыі і фактычна была аб’яднана з польскай⁵⁴.

„Зніжэнню ўзроўню культуры польскай мовы на працягу 2-й паловы XVII ст. і 1-й паловы XVIII ст. спадарожнічала запавольванне яе тэрытарыяльнага распаўсюджвання, якое дасягнула найвышэйшай ступені ў канцы XVI ст. і 1-й палове XVII ст.”, –

пісаў Т. Лер-Сплавінскі⁵⁵. Беларускія і ўкраінскія моўныя ўплывы яшчэ больш умацніліся. У сярэдзіне XVII ст. польская мова перажыла заняпад і ператварылася ў мову толькі штодзённага жыцця і ніжэйшых слаёў грамадства⁵⁶.

Пазней значная колькасць беларускіх запазычанняў трапіла ў польскую мову, літаратурную і дыялектную, праз перыферычную пальшчызну⁵⁷. Вядома, што і пісьменнікі канца XVIII – пачатку XIX ст. спрыялі польска-беларускай інфільтрацыі, з’яўленню ў беларускіх творах шэрагу паланізмаў, а ў польскіх творах – беларусізмаў⁵⁸. Уплыў беларускай мовы вельмі выразна

⁴⁹ Z. K u r z o w a, *op. cit.*, s. 25.

⁵⁰ Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *op. cit.*, с. 194.

⁵¹ П.У. С ц я ц к о, *op. cit.*

⁵² Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *op. cit.*, s. 194.

⁵³ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця ...*, с. 131.

⁵⁴ Т. Л е р - С п л а в и н с к и й, *op. cit.*, s. 199.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 213.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 214–217.

⁵⁷ В.Л. В я р э н і ч, *op. cit.*, с. 7–9.

⁵⁸ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Этапы развіцця ...*, с. 133–134.

адлюстроўваецца ў творчасці польскіх пісьменнікаў беларускага паходжання. У.В. Анічэнка, вывучаючы моўныя асаблівасці беларускай пісьменнасці XVIII ст., знайшоў шмат фактычных доказаў таго, што польскія аўтары XVIII ст., уво-дзячы ў свае творы элементы беларускай мовы, міжволі спрыялі яе папуля-рызацыі і развіццю⁵⁹.

Прыведзеныя факты сведчаць, што ўзаемныя кантакты паміж беларус-кай і польскай мовамі абумоўлены геаграфічна і гістарычна, этнічнакультур-на і гаспадарча-адміністрацыйна. Шматвяковае суіснаванне, узаемадачыненне культур прывяло да таго, што беларуская і польская мовы сфарміраваліся пад моцным узаемным уплывам. Пры гэтым беларуская мова на многіх эта-пах сваёй гісторыі магла аказваць вельмі дзейсны і не выпадковы ўплыў на развіццё польскай мовы. Складанасць і супярэчлівасць сацыялінгвістычнай сітуацыі ў камунікатыўнай прасторы кантактнай зоны Беларусі і Польшчы вызначаецца ў першую чаргу гісторыяй развіцця і ўзаемадзеяння беларус-кай і польскай моў, моўнай палітыкай абедзвюх дзяржаў і выключнай неста-більнасцю грамадска-палітычных умоў у рэгіёне даследавання, а таксама не-чаканымі арэальнымі парадоксамі і значнымі каланізацыйна-перася-ленчымі рухамі насельніцтва. Акрамя таго, істотны ўплыў на фарміраванне сацыялінгвістычнай сітуацыі на польска-беларускім памежжы можа аказ-ваць такі лінгвакультурны феномен, як перыферычная, г. зв. паўночна- і паў-днёва-крэсовая пальшчызна.

Польска-беларускія моўныя кантакты маюць асаблівы характар, ад-метнасць якога раскрываецца ў дыялектным матэрыяле. Гаворкі паўночна-ўсходняй Польшчы выяўляюць не толькі архаізмы і ўласна-польскія або польска-ўсходнеславянскія інавацыі, але і супольныя польска-беларускія новаўтварэнні, а таксама запазычаныя з беларускай дыялектнай мовы. Да-лейшае вывучэнне польска-беларускага памежжа як часткі арэальнага ўтвар-эння, кампаненты якога маюць шэраг агульных арэальна абумоўленых прыкмет, уяўляецца асабліва плённым у кантэксце сацыялінгвістыкі.

Natalia Snigiriova

Sociolinguistic Conditions of the Formation of Belarusian-Polish Areal Community

Abstract

The formation of the Belarusian-Polish interlanguage zonal community which developed as a result of contacts between the language systems took place under adverse sociolinguistic conditions. Analysis of these conditions opens up a perspective allowing the identification of the factors which influenced the present-day areal division of Slavic language territories. The article analyzes the historical conditions in which the Belarusian-Polish language contacts originated and developed in space and time, and defines the status, role and functions of the Belarusian language in the history of Belarusian-Polish interrelations.

⁵⁹ У.В. А н і ч э н к а, *Помнікі беларускай дзелавай мовы ў бібліятэках Польскай народнай Рэспублікі*, „Беларуская мова” 1978, вып. 6, с. 48–49.

Mikołaj Timoszuik
Warszawa

Księga Rodzaju w przekładach na współczesny język białoruski

Tekst *Księgi Rodzaju*, jako pierwszej księgi *Starego Testamentu* przetłumaczonej na współczesny język białoruski, został zawarty w trzech pełnych wydaniach *Biblii*.

Pierwszy pełny przekład *Pisma Świętego* ukazał się na emigracji, a jego autorami byli wybitny filolog białoruski Jan Stankiewicz oraz hebraista M. Gitlin. *Biblia* tłumaczona z języków oryginalnych (*Stary Testament* z hebrajskiego, *Nowy Testament* z greki) została wydana w Nowym Jorku w 1973 r.¹. Przekład ten, a szczególnie tekst *Starego Testamentu*, ze względu na zgodność jego treści z oryginałem na ogół nie budził poważniejszych zastrzeżeń wśród recenzentów i badaczy *Pisma Świętego*. Wywoływał natomiast zdecydowanie negatywne opinie z uwagi na język, który na poziome morfologicznym i przede wszystkim leksykalnym (przestarzałe i gwarowe słownictwo, osobliwe indywidualne konstrukcje słowotwórcze) znacznie odbiegał od form i zasobu leksykalnego współczesnego języka białoruskiego. Jeden z autorów odnotowywał:

„Полностью Библию на белорусский язык первым перевел в 1973 г. неординарный, но весьма запутанный в своих теоретических, а еще больше в практических языкотворческих и лексикографических делах, филолог Янка Станкевич (с помощью Моисея Гитлина). Этому переводу присуща точность передачи синтаксических конструкций и одновременно – невероятная вольность в передаче лексики, особенно же – не выдерживающее критики собственное словотворчество”².

¹ *Святая Библия. Книгі сьвятога пісьма Старога й Новага Закоу, з мовы гэбрэйскае а грэцкае на беларускую нанава перакладзеныя*, Нью Ёрк 1973.

² И.А. Ч а р т а, *Переводы Священного Писания на белорусский язык*, „Jужнословенски филолог LXVI” 2010, s. 504; Por. też wypowiedź o. Sergiusza Gorduna: „Пераклад наогул меў на сабе адбітак асобы Станкевіча, яго ўласны, суб’ектыўны погляд на нашу мову. Калі чытаеш гэту кнігу, то з поўнай упэўненасцю можна сказаць, што аўтар вельмі добра разумее арыгінал і стараецца дакладна яго перадаць, але ў сістэме мовы, якую ён сам і стварыў”. Zob.: *Белорусская библейская комиссия ищет средства на издание очередной части Нового Завета* [online], http://www.belta.by/ru/person/interview/Sergej-Gordun_i_511032.html [dostęp: 21.09.2013].

Niepełna trzydzieści lat później pojawił się następny pełny przekład *Biblii* autorstwa Wasila Siomuchy³, dla którego pierwowzorem (co zgodnie przyznają badacze) było rosyjskojęzyczne *Pismo Święte* w wersji synodalnej. Tłumaczenie W. Siomuchy, pomimo iż tekst nie odbiega od norm gramatycznych, a jego język jest zrozumiały, to zdaniem wielu autorów, grzeszy uchybieniami natury formalnej (naruszanie numeracji wierszy, opuszczanie poszczególnych wyrazów, związków wyrazowych, fraz, a nawet całych wierszy) oraz błędami wynikającymi z wprowadzania do tekstu okazjonalnego słownictwa, doraźnie urabianego przez autora dla potrzeb translacyjnych⁴.

Po upływie dziesięciu lat (2012) ukazał się drukiem trzeci przekład *Biblii* na język białoruski, dokonany przez ks. Władysława Czerniawskiego⁵. Białoruskojęzyczny tekst *Biblii* powstał na bazie oryginału łacińskiego. Jak podaje ks. Sergiusz Surynowicz, Wł. Czerniawski pracę nad przekładem z łacińskiej *Vulgaty* rozpoczął w 1968 r. W trakcie tłumaczenia opierał się również na przekładach polskich (Jakuba Wujka i *Biblii Tysiąclecia*) oraz na rosyjskim przekładzie synodalnym. Ukończony maszynopis ks. Czerniawski w latach 1995–1998 przekazał protestanckiemu pastorowi Antoniemu Bokunowi, który podjął się redagowania autorskiej wersji przekładu. Obszerne fragmenty zredagowanego tekstu złożyły się na wydanie *Księgi Rodzaju* (1997), *Nowego Testamentu* (1999) oraz *Pięcioksięgu* (2002). W 2001 r. materiały Wł. Czerniawskiego A. Bokun przekazuje Białoruskiemu Towarzystwu Biblijnemu, które w ciągu 10 lat przygotowało do wydania cały tekst *Biblii*⁶. Ks. S. Surynowicz zwraca uwagę, że *Biblię* 2012 r. jest trudno uznać za tekst w pełni autorski. Pisze on między innymi:

„Вельмі цяжка сцвердзіць, што выданьне поўнай *Бібліі* 2012 года цалкам аўтарскае. Таварыства падключыла да працы над ім лаціністаў Жану Некрашэвіч-Кароткую і Таццяну Федасееву, якія зверьлі пераклад Чарняўскага на адпаведнасць лацінскаму арыгіналу, з якога ён перакладаўся. У падрыхтаванай для выдання *Бібліі* тэкст прыведзены да адпаведнасці з лацінскай *Новай Вульгатай*. Дапамогу Біблейскаму таварыству ў перакладзе аказваў таксама прафесар Оксфордзкага ўніверсітэта Дж. Элволд, чыталі і выказвалі заўвагі да перакладу прадстаўнікі евангельскай і каталіцкай Цэркваў”⁷.

Biorąc pod uwagę fakt, iż pierwotny tekst autorski Wł. Czerniawskiego w wydanej pełnej *Biblii* uległ znacznej modyfikacji redakcyjnej oraz został pod-

³ *Біблія. Кнігі Сьвятога Пісаньня Старога і Новага Запавету. Кананічныя*, у беларускім перакладзе В. Сёмухі, World Wide Printing Duncanville, USA 2002.

⁴ І.А. Ч а р т а, *Тэорыя і практыка мастацкага перакладу*, Мінск 2010, с. 46–47; а. С. С у р ы н о в і ч, *Аб трох поўных Бібліях некалькі словаў* [online], <http://by-mova.livejournal.com/933996.html?thread=114253388> [dostęp: 15.09.2013].

⁵ *Біблія. Кнігі Святога Пісаньня Старога і Новага Запаветаў*, зроблена на падставе рукапісаў Уладзіслава Чарняўскага, Біблейскае таварыства ў Рэспубліцы Беларусь, Мінск 2012.

⁶ Кс. С. С у р ы н о в і ч, *Айцец Уладзіслаў Чарняўскі і яго поўная БІБЛІЯ* [online], <http://surynovic.blog.tut.by/category/bibliya/> [dostęp: 19.09.2013].

⁷ *Ibidem*.

dany obróbce literackiej przez Antoniego Bokuna, a także to, iż przekład ujrzał światło dzienne dopiero 11 lat po śmierci autora, bardziej zasadne wydaje się wykorzystanie przy analizie tej wersji *Księgi Rodzaju*, która została zamieszczona w odrębnym wydaniu *Pięcioksięgu* Mojżeszowego (2002) zaledwie rok po śmierci tłumacza⁸.

Tematem dalszych rozważań jest analiza językowa wspomnianych białoruskojęzycznych przekładów *Księgi Rodzaju*, celem której będzie opis oraz porównanie trzech rozpatrywanych tekstów w aspekcie leksykalnym i morfologicznym na tle współczesnego normatywnego słownictwa białoruskiego oraz struktury słowotwórczej i fleksyjnej poszczególnych konstrukcji wyrazowych. Nie jest naszym zadaniem, co z całym naciskiem trzeba podkreślić, badanie adekwatności przekładu i odniesienie poszczególnych wyrażen białoruskich do odpowiadających im jednostek oryginalnego tekstu pierwszej księgi *Tory*. Kwestia ta niejednokrotnie była podnoszona przez szerokie rzesze biblistów i filologów-hebraistów. Adekwatność przekładu *Księgi Rodzaju* na język białoruski względem pierwowzoru była analizowana również przez badaczy białoruskich⁹.

W zakresie słownictwa białoruskiego, którym posługiwali się tłumacze, analizowane teksty wykazują znaczne rozbieżności. Na tym tle szczególnie wyróżnia się przekład J. Stankiewicza, zawierający obszerną warstwę leksyki nienormatywnej w porównaniu z leksykonem współczesnego języka białoruskiego, na którą składają się historyzmy, wyrazy gwarowe, słownictwo potoczne oraz jednostki, będące wytworem zabiegów słowotwórczych autora przekładu. W tym miejscu należy przypomnieć, iż J. Stankiewicz dążył do stworzenia białoruskiego języka literackiego w oparciu o arbitralnie dobrany leksykon i reguły gramatyczne¹⁰, co niejednokrotnie wywoływało ostrą polemikę na łamach czasopiśmiennictwa emigracyjnego¹¹. Skutkowało to brakiem przejrzystości przekładu, prowadziło do dwuznaczności odczytywanego tekstu lub nawet całkowitego jego niezrozumienia przez odbiorcę. Oto kilka przykładów wyrażen użytych przez J. Stankiewicza (St) w porównaniu z ich odpowiednikami w tekście Wł. Czerniawskiego (Cz) i W. Sio-muchy (Sm):

разглабалі места 34:27 (St) – абрабавалі горад (Cz) – абабралі горад (Sm); павайцяў яго айцец 37:10 (St) – бацька пасварыўся на яго (Cz) – накрычаў на яго бацька ягоны (Sm);

⁸ *Біблія. Пяцікніжжа*, перакл. з лац. мовы У. Ч а р н я ў с к а г а, пад рэд. С. А к і н ч ы - ц а, Менск 2002.

⁹ Zob: Г. С і н і л а, *Біблія як феномен культуры і літаратуры*, ч. 1, *Духоўны і мастацкі свет Торы. Кніга Быцця*, Мінск 2003; П. Р у д к о ў с к і, *Эротыка біблійнага слова*, „Arche” 2005, № 6.

¹⁰ Др. Я. С т а н к е в і ч, *Белорусско-русский (Великолитовско-русский) словарь*, Published by: Lew Sapieha Greatlitvan (Byelorussian) Foundation, New York [b.r.]; Я. С т а н к е в і ч (пры ўчасці А. А н т а н о в і ч а), *Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразеалёгічны і прыказкаў ды прывітаньні, зычэньні і інш.*, 3-е выд., Мінск 1992.

¹¹ Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Беларуская эміграцыя – абаронца роднае мовы*, Варшава 2004, с. 114–130.

снадзіва глабані 49:1 (St) – начыне гвалту (Cz) – прылады жорсткасці (Sm); учыні менку празь мяне фараону 40:14 (St) – падкажы фараону (Cz) – нагадай пра мяне фараону (Sm); я ўцямлюся ў яго 44:21 (St) – я пагляджу на яго (Cz) – каб мне зірнуць на яго (Sm); ён дабраславе цябе дабраславенствамі неба згары і дабраславенствамі бяздонья, што цікуе далавах, дабраславенствамі пелькаў а дзетніцы 49:25 (St) – Усемагутны будзе дабраславіць табе дабраславенствамі нябеснымі з гары, дабраславенствам бездані, што ляжыць унізе, багаславенствам грудзей і ўлонья (Cz) – [...] хай дабраславіць дабраславенствамі нябеснымі згары, дабраславенствамі бездані, якая ляжыць унізе, дабраславенствамі саскоў і ўлонья (Sm); шчытна быў зачыніўшы Спадар да часу кожную дзетніцу жаноцкую 20:18 (St) – Госпад дакрануў бясплоднасьцю ўсе ўлонья (Cz) – замкнуў Госпадзь кожнае чэрава (Sm).

Na ogół przyjmuje się, że przekład *Pisma Świętego* powinien być dokonywany na ogólny język literacki, natomiast wszelkie próby tłumaczenia tekstów biblijnych na języki lokalne (dialekty) lub środowiskowe (socjolekty), aczkolwiek ciekawe z lingwistycznego punktu widzenia, prowadzą do językowej trywializacji, a nawet do profanacji oryginalnego tekstu wyjściowego. Dlatego też m.in. przekład stankiewiczowski, pomimo zgodności z treścią pierwowzoru, nigdy nie został uznany przez hierarchię kościelną poszczególnych wyznań za tekst kanoniczny. Nie mniej jednak ma on swoją, należną mu wartość, w historycznym procesie kształtowania się współczesnego białoruskiego języka literackiego, w kształtowaniu się białoruskiego słownictwa sakralnego.

W świetle powyższych uwarunkowań celowe i zarazem pouczające może okazać się porównanie poszczególnych wyrażen przekładu J. Stankiewicza z ich odpowiednikami w tłumaczeniach Wł. Czerniawskiego i W. Siomuchy na tle współczesnego leksykonu i gramatyki białoruskiej. Porównanie to stwarza możliwość semantyzacji użytych przez J. Stankiewicza wyrażen i pozwala zarazem unaocznic różnice w stosowaniu konkretnych metod translatologicznych przez poszczególnych tłumaczy. Ponieważ wartość semantyczna danego wyrażenia jest uwarunkowana również jego syntagmatyką, zasadne wydaje się także umiejscowienie tego wyrażenia w kontekście zaproponowanym przez autora tego lub innego tłumaczenia. Zaczniemy od leksyki przekładu i skonfrontujmy ją z danymi słownika współczesnego języka białoruskiego (ТСБМ)¹². Omówmy na wstępie słownictwo nie poświadczone w ТСБМ oraz wyrazy opatrzone w tym słowniku kwalifikatorami stylistycznymi typu *gwarowe, potoczne, przestarzałe*.

Nie notowane w ТСБМ słownictwo *Księgi Rodzaju* w tłumaczeniu J. Stankiewicza i porównanie jego ekwiwalentów w przekładach Wł. Czerniawskiego i W. Siomuchy są podawane w odpowiednim kontekście w celu ukazania różnic w doborze odpowiedniej leksyki przez poszczególnych tłumaczy. Konkretnie wyrażenia są usystematyzowane według ich występowania w kolejności następujących po sobie rozdziałów. Przykłady:

¹² Tu i dalej: ТСБМ = *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы ў пяці тамах*, рэд. К.К. А т - р а х о в і ч, Мінск 1977–1984.

ЦЕМНЬ 1:2 – цемнь была над бяздоньням (St) – цемра ахутвала бяздоньні (Cz) – цемра была над безданьню (Sm); СЬВЯТЛІНЯ 1:3 – станься сьвятліня (St) – хай станеца сьвятло (Cz) – хай будзе сьвятло (Sm); СУХАЗЕМ 1:9 – няхай зьявіцца сухазем (St) – хай зьявіцца сухмень (Cz) – хай явіцца суша (Sm); ПРАСЬЦЯГ 1:6 – станься прасьцяг (St) – хай паўстане цьвардыня (Cz) – хай будзе цьвердзь (Sm); СЬВЕТЛА1:14 – станьцеся сьветлы (St) – хай сьвецяць сьвяцілы (Cz) – хай будуць сьвяцілы (Sm); ІСТА ДЫХАЮЧАЯ 1:20 (St); ПТУСТВА 1:20 (St) – птушкі (Cz) – птушкі (Sm); ЕМЯ 1:29 – вам на емя (St) – вам на яду (Cz) – вам будзе ежаю (Sm); МЯЖДЖУЛІЦЬ 3:1 яно будзе мяжджуліць цябе ў галаву, а ты будзеш жыгальць яго ў пяту (St) – Яно сатрэ галаву табе, а ты сатрэш яму пяту (Cz) – Яно будзе біць цябе ў галаву, а ты будзеш джаліць яго ў пяту (Sm); ХЕРУЎ 3:24 І асяліў [...] херуваў зь мячом паламенным абаротным (St) – хэрубіна і зьяючы меч (Cz) – херувіма і палымяны меч, які сам паварочваўся (Sm); ЗЬНЕМАРАСЬЦІЦА 4:5 – зьнемарасьціўся Каін (St) – ўзлаваўся Каін (Cz) – засмуціўся (Sm); КАРАБ 6:14 – караб ізь дзерва гофер (St) – каўчэг з дрэва жывічнага (Cz) – каўчэг з дрэва гофар (Sm); ПЯТРА 6:16 – другое й трэцяе пятры (St) – перагароды: споднюю, сярэдняю і вышэйшую (Cz) – ніжняе, другое і трэцяе жытло (Sm); ЕМІНА 6:21 – вазьмі сабе з усялякае еміны (St) – вазьмі сабе ўсякай ежы (Cz) – вазьмі сабе ўсякай ежы (Sm); СТАТЧЫНА 7:23 – ад людзіны аж да статчыны (St) – ад чалавека аж да жывёлы (Cz) – ад чалавека да быдла (Sm); БОЛКА 9:13 – вясёлку Сваю даў Я ў болцы (St) – вясёлку Маю кладу на хмарах (Cz) – кладу вясёлку Маю ў воблаку (Sm); РАЛЕЙНІК 9:20 – пачаў Ной быць ралейнікам (St) – Ной быў земляробам (Cz) – Ной пачаў урабляць землю (Sm); ВІНО 9:20 – пасадзіў віно (St) – пасадзіў вінаграднік (Cz) – пасадзіў вінаграднік (Sm); ДУЖАСІЛ 10:8 – пачаў быць дужасілам (St) – быў першым магутным (Cz) – пачаў быць дужым (Sm); УЛЕГЦЫМАЮЧЫ 12:3 – улегцымаючых цябе праклянну (St) – каторыя будуць цябе праклінаць, Я праклянну (Cz) – тых што ліхасловаць цябе, праклянну (Sm); РАДЗІМА 12:3 – усе радзімы зямлі (St) – усе народы зямлі (Cz) – усе плямёны зямныя (Sm); АБРОЧНІК 12:7 – аброчнік Спадару (St) – ахвярнік Госпаду (Cz) – ахвярнік Госпаду (Sm); ВЫЦЕНЬ 12:17 – выцяў Спадар Фараона вялікімі вытнямі (St) – Госпад наведару фараона і дом ягоны страшнымі карамі (Cz) – Госпадзь уразіў цяжкімі ранами фараона і дом ягоны (Sm); ГВЕЗДА 15:5 – палічы гвезды (St) – палічы зоркі (Cz) – палічы зоркі (Sm); ВАД 18:1 – у дзянны вад (St) – у сьпякоту дня (Cz) – у час дзённае сьпёкі (Sm); КУНЕЖНЫ 18:7 – Цялё кунежнае (St) – Найсыцейшае цялё (Cz) – Цялятка ласкавае (Sm); ЗМОВА 17:19 – устанаўлю змову Сваю зь ім (St) – заключу запавет Мой зь ім (Cz) – пастанаўлю запавет Мой зь ім (Sm); БАРЗЬДЗІЦЬ 19:5 – барзьдзілі ангілы Лота (St) – анёлы падганялі Лота (Cz) – анёлы пачалі прыспешваць Лота (Sm); АГІЛЯЦА 19:16 – ён агіляўся (St) – ён марудзіў (Cz) – ён марудзіў (Sm); ПРЫСТОЙВАЦЬ 19:17 – ня прыстоюй (St) – не затрымоўвайся (Cz) – не спыняйся (Sm); УСЬЦІЦЬ 19:21 – усьціў від твой (St) – прыняў просьбу тваю (Cz) – на дагоду табе (Sm); ЗАМУЖКА 20:3 – яна мужняя замужка (St) – яна мае мужа (Cz) – яна мае мужа (Sm); ЗАПІНАШКА 24:65 – узяла запінашку і запнулася – (St) – узяла сабе вэлюм і закрыла сабе твар (Cz) – узяла пакрывала і закрылася (Sm); ЗАГЛАБАЦЬ 21:25 – заглабалі слугі (St) – слугі забралі сілай (Cz) – адабралі

рабы (Sm); ЦЯПЛО 22:16 – узяў у рукі цяпло (St) – нёс у руках агонь (Cz) – узяў у рукі агонь (Sm); СТАЦЬЦЕ 22:20 – просьле гэтых стацьцяў (St) – пасья гэтых падзеяў (Cz) – пасья гэтых падзей (Sm); МАМОШКА 22:24 – мамашка ягоная (St) – наложніца (Cz) – наложніца ягоная (Sm); СІЛЯЦЬ 24:13 – сіляць ваду (St) – чэрпаць ваду (Cz) – чэрпаць ваду (Sm); УНОСЬ-НІЦА 24:22 – узяў уносьніцу залатую (St) – дастаў залаты кольчык (Cz) узяў залатую завушніцу (Sm); БРУЖЛЕТ 24:22 – два бужлеты на рукі ейныя (St) – дзьве залатыя бранзалеты (Cz) – два запясыці на рукі ёй (Sm); ПАШАРА 24:32 – даў пашару вярблюдам (St) – корму (Cz) – корму (Sm); ДЗЯВУШЧАЯ 24:43 – дзявушчая (St) – дзяўчына (Cz) – дзяўчына (Sm); ГАЛАДОЎ 26:1 – была галадоў у зямлі (St) – настаў голад на зямлі (Cz) – і быў голад на зямлі (Sm); ПАЗАРКІ 26:7 – пазаркая яна (St) – дзеля прыгажосці яе (Cz) – яна прыгожая з выгляду (Sm); РАСКАЗАНЬНІ 26:5 – расказаньні Мае (St) – прыказаньні і загады мае (Cz) – загады мае, пастановы мае і законы мае (Sm); ВАЙВОДЦА 26:26 – вайводца ягоны (St) – начальнік войска (Cz) – ваеначальнік ягоны (Sm); ГРАБАВАНЬНЕ 27:12 – навяду на сябе грабаваньне (St) – навяду на сябе праклён (Cz) – навяду на сябе праклён (Sm); ЛАСОНІКІ 27:4 – прыгатуў імне ласонікі (St) – прыгатуеш мне страву (Cz) – згатуў мне страву (Sm); ПЯРШАК 27:19 – я Ісаў, пяршак твой (St) – я Эзаў, першародны твой (Cz) – Ісаў, першынец твой (Sm); ПРАЧХНУЦЦА 28:16 – прачхнуўся Якаў (St) – прабудзіўся за сну (Cz) – прачнуўся са сну (Sm); – ДЗЕТНІЦА 30:22 – адчыніў дзетніцу ейную (St) – адкрыў улоньне яе (Cz) – адчыніў улоньне яе (Sm); ВЕДАМКА 29:13 – пачуў [...] ведамкі празь Якава (St) – пачуў навіну, што Якуб [...] (Cz) – пачуўшы пра Якава (Sm); ЦЕКАВАНЬНЕ 31:10 – у часе цекаваньня статку (St) – час параваньня статку (Cz) – у такую пару, калі быдла зачынае (Sm); ПАТАЙ 31:27 – патай уцёк (St) – патаемна уцёк (Cz) – таемна уцёк (Sm) – СТАНАЎКО 31:30 – станаўко пастанавіў (St); ГАРАПАШНАСЬЦЬ 31:42 – гароту маю а гарапашнасьць рук маіх бачыў Бог (St) – што я нацярпеўся і напрацаваўся рукамі, Бог бачыць (Cz) – Бог убачыў гароту маю і працу рук маіх (Sm); ХОДАЦЦА 32:24 – ходаўся чалавек зь ім (St) – Нехта змагаўся зь ім (Cz) – змагаўся Нехта зь ім (Sm); ДОЛЯЦЦА 32:28 – ты доляўся з Богам (St) – змагаўся ты з Богам (Cz) – ты змагаўся з Богам (Sm); ПАМУЖАВАЦЬ 34:6 – вышаў памужаваць зь ім (St) – каб зь ім пагаварыць (Cz) – пагаварыць зь ім (Sm); УЗГАЛІЦЦА 34:8 – узгаліўся душою да дачкі (St) – прыляпіўся душой да дачкі (Cz) – прыляпіўся душой да дачкі (Sm); ЗЬЛЮБ 34:18 – зьлюб былі словы іхныя (St) – прапанова іхняя спадабалася (Cz) – спадабаліся словы гэтыя (Sm); КІЎРА 35:16 – была яшчэ кіўра зямлі (St) – яшчэ кавалак дарогі (Cz) – яшчэ заставалася нейкая адлегласьць (Sm); КАРАЛЯВАЦЬ 36:31 – каралёве, што каралявалі (St) – каралі, каторыя каралявалі (Cz) – цары, якія валадарылі (Sm); СЬНЕНЬНІК 37:19 – сьненьнік (St) – снівідзец (Cz) – сновідзец (Sm); ШЭОЛЬ 37:35 – зыйду [...] да шэолю (St) – пайду [...] ў адклань (Cz) – сыйду [...] ў апраметную (Sm); ПЕРНАСЬЦІ 37:25 – нясуць пернасьці (St) – пахкія карэньні (Cz) – стыраксу (Sm); БЯЗУЛСТВА 38:24 – яна цяжарная ад бязульства (St) – Тамара зацяжыла з распусты (Cz) – яна цяжарная ад распусты (Sm); ПАЗОРНЫ 39:6 – Язэп быў складны а пазорны (St) – меў Язэп прыгожую постаць і прывабны воблік (Cz) – Язэп быў прыгожы станам і прыгожы з твару (Sm); ДАМОВА 39:9 – няма вялікшага за мяне ў дамове гэтай (St) – ня

можа ніхто быць важнейшым у доме гэтым (Cz) – няма болей мяне ў доме гэтым (Sm); СЬПЕХ 39:23 – ГАСПАДАР даваў сьпех (St) – Госпад [...] кіраваў усімі ягонымі справамі (Cz) – Гасподзь [...] даваў посьпех (Sm); СУТНІК 40:16 – тры сутнікі плеченыя (St) – тры кашы (Cz) – тры кашы кра-таванья (Sm); УЗЕМЛЕ 41:14 – вывялі яго з уземля (St) – зь вязьніцы быў прыведзены (Cz) – вывялі яго з цямніцы (Sm); ГАЛАДОЎ 41:27 – сем год галадові (St) – сем гадоў будучага голаду (Cz) – сем гадоў голаду (Sm); ГУКАЦЬ 42:7 і СТРОДКА – гукаў зь імі стродка (St) – строга запы-таўся ў іх (Cz) – гаворыць зь імі суро-ва (Sm); ПЕРАКЛАДНІК 42:23 – Язэп цяме, бо памеж іх быў перакладнік (St) – Язэп разумее, бо зь імі размаў-ляў празь перакладчыка (Cz) – Язэп разумее, бо сярод іх быў перагавор-шчык (Sm); ДАМАВЕР 43:16 – сказаў дамаверу (St) – загадаў загадчыку дому (Cz) – сказаў начальніку дома свайго (Sm); СОБСЬНІК 46:34 – собсьні-камі статку былі слугі твае (St) – слугі твае, пастухі ад дзяцінства (Cz) – рабы твае, уласьнікамі статкаў былі з маладосьці (Sm); ПРАВІЦА 48:14 – выцягнуў Ізраэль правіцу сваю (St) – Ізраэль выцягнуўшы правую руку (Cz) – Ізраіль працягнуў правую руку (Sm); МАЦНІНЯ 49:1 – ты мацніня мая (St) – ты – моц мая (Cz) – вяршыня магутнасьці (Sm); СЬЦЮГАВІНА 49:17 – будзе Дан [...] гадам на сьцюгавіне, жыгальчым у капіты каня (St) – станецца Дан [...] гадзінай на сцежцы, што кусае ногі каня (Cz) – Дан будзе [...] асьпідам на шляху, што раниць ногу каня (Sm).

Niewiele znajdziemy w przekładzie J. Stankiewicza słownictwa, któremu w ТСБМ przypisano status potocznego. Oto dostrzeżone przykłady użycia przez J. Stankiewicza wyrazów, które w 5-ciotomowym słowniku objaśniającym (ТСБМ) zostały opatrzone kwalifikatorem *Разм.* :

ПАЧОСТКА 19:3 – зрабіў ім пачостку (St) – справіў гасьціну (Cz) – зрабіў ім пачостку (Sm); ЛЮД 27:29 – няхай тэ служаць люды, і хай кланяюцца тэ нацы (St) – хай служаць табе народы і пакланяюцца плямёны (Cz) – хай паслужаць табе народы, хай пакланяюцца табе плямёны (Sm); ЛУ-ЧЫЦЬ 28:11 – і лучыў на месца (St) – трапіў ён на адно месца (Cz); прый-шоў у адно месца (Sm); ДОБРАСЬЦЬ 32:12 – учыню добрасьць табе (St) – аказваць мне дабро (Cz) – я буду чыніць добрае табе (Sm); КЕМНЫ 41:33 – мужа кемнага а мудрага (St) – разумнага і мудрага чалавека (Cz) – разумнага і мудрага (Sm); ЗГАЛЕЦЬ 45:11 – каб не згалеў ты і дамова твая (St) – каб не прапаў ты і дом твой (Cz) – каб не згалеў ты і дом твой (Sm); ВЫСІЛІЦА 47:13, 18 – высілілася зямля [...] з галадові (St) – пра-падала зямля дзеля голоду (Cz) – аслабелыя былі ад голаду зямля [...] (Sm); высілілася срэбла (St) – ня маем грошы (Cz) – срэбра скончылася (Sm); САМАДУМАМ 49:6 – самадумам вырвалі жылы ў вала (St) – і ў сва-вольлі сваёй падрэзалі жылы ў быкоў (Cz) – і ў свавольлі сваёй перарэ-залі жылы цяльцу (Sm).

Należy też odnotować kilka przykładów wyrazów użytych przez J. Stan- kiewicza, które zostały włączone do siatki hasłowej ТСБМ ze wskazaniem na ich regionalne (gwarowe) pochodzenie (Абл.):

САЧЭНЬ 18:6 – сьпячы сачнѣў (St) – напячы бондачак хлеба (Cz) – зрабі праснакі (Sm); КРУШНЯ 31:46 – узялі камяні і зрабілі крушню (St) – на-збiралi каменьяў і зрабілі капец (Cz) – узялі камяні і зрабілі курган (Sm); ЦЕНКІ 41:6 – сем каласоў ценкіх (St) – сем каласоў пустых (Cz) – сем каласоў пустых (Sm).

Przytoczone słownictwo wykorzystywane przez J. Stankiewicza w przekładzie *Księgi Rodzaju* jest różnorodne ze względu na swe pochodzenie, walory stylistyczne oraz strukturę słowotwórczą. Leksyka tego przekładu to przede wszystkim wyrazy przestarzałe (jak np.: пазорны 'ładny, przystojny', вад 'skwar', змова 'umowa, porozumienie', ходацца 'walczyć', гўкаць 'rozmawiać, gawędzić', гукáць 'wołać, zawołać', болка 'obłoczek', згалець 'zubożeć, wpaść w pędzę', мамошка 'nałożnica', силяць 'czepać (wode)' i in.)¹³ i gwarowe (jak np.: дамова 'dom, domostwo', далавах 'w dole', емя і еміна 'produkty spożywcze', снадзiва 'narzędzie', сутнік 'kosz z wieczkiem')¹⁴, а także słownictwo kresowe, odzwierciedlające wpływ języka polskiego (por. np.: гвезда, караляваць, правіца, ценкі, пятра wobec pol. gwiazda, królować, prawica, cienki, piętro) i litewskiego (np: крушня 'куча камней', сноўдацца 'слоняться, болтаться'¹⁵ oraz вайцяць 'рабіць вымову, упікаць'¹⁶ wobec odpowiednio lit. krusnis, snaudalinoti/snaudulinoti i vaitóti).

Ze względu na strukturę słowotwórczą większość przytoczonego słownictwa stanowią formacje o przejrzystej budowie, w których wyodrębnienie podstawy derywacyjnej i formantu oraz określenie jego funkcji nie nastęrcza większych trudności (por. np. collectivum птуства z formantem -ств(а), derywaty статчына і людзіна urobiony od статак і люд за pomocą syngulatywnego formantu -ын(а)/-ін(а), desubstantywnie nomina subiecti derywowane за pomocą formantu -нік typu ралейнік, перакладнік, composita z zerowym sufiksem zamykającym strukturę złożenia w rodzaju сухазем, дужасіл, дамавер, deverbativa z ekspresywnymi formantami -улі(ць), -алі(ць) typu мяжджуліць, жыгалиць utworzonymi od czasowników мяжджыць 'miażdżyc'¹⁷ і жыгаць, nomina actionis urabiane od podstaw czasownikowych z wykorzystaniem formantu -ньн(е) – грабаванье, расказанье, цекаванье itp. Nie mniej jednak w текście przekładu można spotkać i takie formacje, w których struktura słowotwórcza uległa zatarciu, а ustalenie ich bazy derywacyjnej і formantu wymaga odwołania się do analizy etymologicznej (por. np. takie konstrukcje, jak: сьцюгавіна, кунежны, зьнемарасьціцца).

¹³ Te i inne wyrazy odnotowuje jeszcze dwujęzyczny słownik białorusko-rosyjski: *Беларуска-расійскі слоўнік*, укладальнікі М. Б а й к о ў, С. Н е к р а ш е в і ч, Менск 1925; zob. też [online], slownik.org/bn/; rosyjskie translaty zostały tu zastąpione ich polskimi odpowiednikami.

¹⁴ Я. С т а н к е в і ч, *Маленькі маскоўска-беларускі (крывіцкі) слоўнічак*, с. 12, 24, 26, 33, 34.

¹⁵ V. S t a r i ć i o n o k, *Литуанизмы в белорусском языке: структура, семантика, функционирование*, „Žmogus ir Žodis” 2012, t. 3, s. 40.

¹⁶ *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, рэд. В.У. М а р т ы н а ў, т. 2, Мінск 1980, с. 27.

¹⁷ Czasownik został odnotowany w ks.: Ю. Б у ш л я к о ў [i інш.], *Беларускі клясычны правапіс*, Вільня–Менск 2005; zob. też [online], knihi.com/storage/pravapis2005.html [dostęp: 19.02.2014].

Analiza leksyki przekładu W. Siomuchy dowodzi, że również i ten tłumacz nie stronił od słownictwa okazjonalnego, czasami również przez siebie samego utworzonego, nie notowanego w normatywnych słownikach współczesnego języka białoruskiego. Nie mniej jednak tego rodzaju nowotworów leksykalnych w porównaniu z tekstem stankiewiczowskim u W. Siomuchy znajdziemy stosunkowo niewiele. Oto one:

СПАРУДА 4:22 – быў кавалём усіх спарудаў зь медзі і жалеза (Sm) – рабіў усе прылады зь медзі і жалеза (Cz) – рамесьнік усякае снадзі зь медзі а жалеза (St); ЗЬНЕЖЫЦЬЦЁВЕЦЬ 7:21 – зьнежыцьцёвела ўсякая плоць (Sm) – пагінула ўсё жывое (Cz) – сканала ўсялякае цела (St); ПАРАЗА 14:17 – пасьял паразы (Sm) – па перамозе (Cz) – просьле пабіцьця (St); ВІДЗЕЖ 15:1 – было слова Госпада Абраму ў відзежы (Sm) – прамовіў Госпад у зьяве да Абрама (Cz) – было слова СПАДАРОВА да Абрама ў відзені (St); БЕСПАХІБНЫ 17:1 – будзь беспяхібны (Sm) – беззаганны (Cz) – будзь беззаганны (St); МІЛАТА 24:14 – ты чыніш мілату (Sm) – ты аказваеш міласэрдзе (Cz) – ты робіш ласку (St); ЖЫТЛІШЧА 24:60 – хай валодаюць [...] жытлішчамі ворагаў тваіх (Sm) – хай здабудзе брамы сваіх ворагаў (Cz) – хай спадуць патомству твайму брамы ворагаў тваіх (St); НУТРОБА 25:23 – два розныя народы пойдучь з нутробы тваёй (Sm) – два народы выдзяляцца з нутра твайго (Cz) – два люды з нутра твайго разлучацца (St); СПАРУДЗІЦЬ 26:25 – ён спарудзіў там ахвярнік (Sm) – пабудаваў там ахвярнік (Cz) – ён збудаваў там аброчнік (St); КЛЯЦЬБІТ 27:29 кляцьбіты твае – праклятыя (Sm) – праклінаючыя цябе – праклятыя (St); СПАТОЛІЦЦА 27:45 – пакуль спатоліцца лютасьць (Sm) – калі праміне абурэньне (Cz) – пакуль адыйдзе гнеў (St); НЕЛЮБКА 29:31 – Лія была нелюбка (Sm) – (Якуб) зьнелюбіў Лію (Cz) – ненавіджана Лія (St); РАДАСЛОЎНІК 36:9 радаслоўнік Ісава (Sm) – патомкі Эзава (Cz) – роды Ісававы (St); ЗАЦАРАВАЦЬ 36:33 – зацараваў пасьял яго (Sm) – пасьял яго караляваў (Cz) – караляваў замест яго (St); ЛЁСКА 38:25 – лёска (Sm) – пасак (Cz) – папяразкі (St); ХЛЕБАДАР 40:22 – хлебадара павесіў на дрэве (Sm) – загадчыка пекараў загадаў павесіць на шыбеніцы (Cz) – князя пекароў засіліў (St); ПРЫБЫЛЕЦ 42:5 – разам зь іншымі прыбыльцамі (Sm) – прыбылі зь іншымі (Cz) – сярод іншых прыбылых (St); СКАТАВОД 46:32 – скатаводы яны (Sm) – займаюцца гадаваньнем жывёлы (Cz) – пастухі авец (St); МАГІЛЬНІЦА 47:30 – пахаваеш мяне ў іхняй магільніцы (Sm) – пахаваеш мяне ў іх магіле (Cz) – пахавай мяне ў гробе іхным (St); ВЕРХАВЕЦ 49:17 – верхавец яго ўпадзе ніцма (Sm) – коньнік ягоны падаў назад (Cz) – зваліцца коньнік ягоны назад (St); НЕМАРАСЬЦІЦЬ 49:23 – немарасьцілі яго (Sm) – дражнілі яго (Cz) – немарасьцілі яго (St); ЛАВІТВА 49:27 – будзе есьці лавітву (Sm) – будзе есьці здабычу (Cz) – будзе жэрці здабытак (St).

Wyróżnione słownictwo w tekście W. Siomuchy w większości wypadków ma przejrzystą budowę słowotwórczą i poddaje się semantyzacji w wyniku określenia jego znaczenia słowotwórczego. Tak na przykład, *спаруда* 'narzędzie' wchodzi w relacje pochodności ze *спарудзіць*, prefiksalnie-sufiksalnie formacja *зьнежыцьцёвельца* daje się łatwo wyprowadzić od przymiotnika *нежыцьцёвы*, wyraz *параза*

jest nazwą czynności (stanu) od паразіць, дэрыват беспяхібны jest prefiksално-суфіксална́ форма́цаю ўтворзона́ od гварового wyrazu podstawowego пахіба, wyraz кляцьбіт jest дэрыватем od кляцьба, wyraz нелюбка został urobiony od adiektywnej podstawy za pomocą substantywizującego formantu -к(а), odprzymiotnikowymi formacjami są także konstrukcje прыбылец і верхавец oraz рада-слоўнік zawierające odpowiednio formanty -ец і -ік (por. wyrazy podstawowe прыбылы, верхавы і радаслоўны), nazwa жытлішча jest pochodną od жытло, utworzoną za pomocą formantu -ішч(а) w funkcji lokatywnej itp. Tu trzeba zaznaczyć, że niektóre formacje oraz wyrazy podstawowe, od których były one derywowane, należą do wyrazów archaicznych (por. np. лавітва 'zdobycz'¹⁸, нутроба 'łono, brzuch; wnętrzości, trzewia'¹⁹, кляцьба 'przekleństwo'²⁰).

O wiele rzadziej w przekładzie Siomuchy pojawiają się wyrazy nacechowane stylistycznie. Są one notowane w ТСБМ і oznaczone kwalifikatorami potoczne (Разм.) і гварове (Абл.), на прыклад:

СПАКВАЛЯ 8:5 – вада спакваля ўбывала (Sm) – воды плылі і спадалі (Cz) – водаў менела спакваля (St); ПРЫХАДЗЕНЬ 19:9 – прыхадзень, а хоча судзіць (Sm) – прыблуда (Cz) – прышоў падарожжаваць, і важа судзіць (St); ЗАВАДА 26:35 – яны былі завадаю Ісааку і Рэбэцы (Sm) – яны былі прычынай прыкрасьці (Cz) – яны былі гарчынёю духу Ісаака а Рэвеццы (St); НАКАНАВАЦЬ 30:6 – наканаваў мне Бог (Sm) – судзіў мне Бог (Cz) – рассудзіў мяне Бог (St); ШЧАСНЫ 30:13 – шчаснаю будуць называць (Sm) – шчаслівай мяне назавуць (Cz) – шчаслівай будуць зваць мяне (St); РАДЗІНА 31:13 – вярніся да зямлі радзіны сваёй (Sm) – вярніся да сваёй радні і роднай зямлі (Cz) – зьвярніся да зямлі роду свайго (St); СТРЫГАЛЬ 38:12 – пайшоў [...] да стрыгалёў быдла (Sm) – выбраўся [...] да стрыгалёў авечак (Cz) – ўзышоў [...] да стрыгучых статак (St); МЯРЗОТА 43:32 – гэта мярзота ў Егіпцянаў (Sm) – было б гэта для Егіпцянаў рэчай паганай (Cz) – гэта агідна Егіпцянам (St); ВАРАГАВАЦЬ 49:23 – варагавалі супраць яго лучнікі (Sm) – праціўныя яму былі тыя, каторыя маюць стрэлы (Cz) – ненавідзілі яго стралцы (St); ЗАПАБЕГЧЫ 27:36 – ён запабег мяне два разы (Sm) – двойчы мяне ашукаў (Cz) – выперадзіў мяне ўжо двойчы (St).

Przekład W. Siomuchy, o czym już była mowa, nosi piętno oddziaływania tekstu *Biblii* rosyjskiej w jej tzw. wydaniu synodalnym²¹, por:

І стварыў Бог цьвердзь 1:7 – И создал Бог твердь; І увайшли да Ноя ў каўчэг па пары ад усякай плоці, у якой ёсьць дух жыцьця 7:15 – И вошли

¹⁸ Por. staroruskie ловитва 'добыча': И.И. С р е з н е в с к и й, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. 2, Санктпетербургъ 1895, с. 37; zob. też: A. Z n o s k o, *Słownik cerkiewnosłowiański-polski*, Białystok 1996, s. 157.

¹⁹ Por. ros. нутроба 'нутро челоу. и животн., утроба, особ. брюшная полость, черева': В. Д а л ь, *Толковый словарь живаго великорусского языка*, т. 2, С.-Петербург-Москва 1881, с. 577.

²⁰ *Беларуска-расійскі слоўнік...*

²¹ *Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. Канонические*, в русском переводе, с параллельными местами, перепечатано с Синодального издания, Библейские Общества [b.m. i b.r.].

к Ною в ковчег по паре от всякой плоти, в которой есть дух жизни; раб рабоў будзе ён у братоў сваіх 9:25 – раб рабов будет он у братьев своих; замкнуў Гасподзь кожнае чэрава ў доме Авімэлэха 20:18 – заключил Господь всякое чрево в доме Авимелеха; чалавек той узяў залатую завушніцу, вагою паўсікля, і два запясыці на рукі ёй, вагою ў дзесяць сікляў золата 24:22 – человек тот взял золотую серьгу, весом полсикля, и два запястья на руки ей, весом в десять сиклей золота.

Również w przekładzie Wł. Czerniawskiego możemy odnaleźć leksykę nie notowaną w słownikach współczesnego literackiego języka białoruskiego. W tekście *Księgi Rodzaju* autor m. in. użył takich wyrazów, jak: СУХМЕНЬ 1:9 – хай зьявіцца сухмень, ЖЫВУН 1:20, 30 – жывуны водныя, БОНДАЧКА 18:6 – напячы бондачак хлеба, СНАВІДЗЕЦ 37:19. W tej grupie należy również zwrócić uwagę na jawne polonizmy w rodzaju: АДХЛАНЬ 37:35 – пайду [...] ў адхлань (pol. odchłań), ПАДЧАШЫ 40:1 – падчашы караля (pol. podczaszy), ШАТА 41:42 – і загадаў яго адзец у шаты (pol. szata), БЭРЛА 49:10 – ня будзе аднята бэрла ад Юды (pol. berło) oraz na kilka odnotowanych w ТСБМ wyrazów potocznych, których polski rodowód nie powinien budzić wątpliwości, por.: ВЫГНАНЕЦ 4:12 – ты будзеш выгнанцам і ўцекачом (pol. wygnaniec), АБ'ЯВЫ 18:11 – звычайныя аб'явы у жанчыны (pol. objawy, symptomu), КАПЕЦ 31:46 – назьбіралі каменьняў і зрабілі капец (pol. kopiec); СКРАСЬЦІ 31:19 – Рахель скрала балваны хатнія (pol. skradła).

Przekład Wł. Czerniawskiego, który ukazał się drukiem po uprzedniej obróbce redaktorskiej, pod względem leksykalnym wykazuje zasadnicze różnice w porównaniu z wersją pierwotną autora. Ks. S. Surynowicz pisał:

„Уладзіслаў Чарняўскі карыстаўся жывою моваю Гарадзеншчыны, напэўна значны ўплыў аказала і Валожыншчына, дзе рабіўся пераклад і айцец Уладзіслаў пражыў значную частку свайго жыцця. У сваім перакладзе аўтар падае варыянты словаў у дужках, нажаль яны не былі выкарыстанымі рэдактарамі, замененыя літаратурнымі словамі, што пазбаўляе пераклад асабовасці і індывідуальнасці. Губляецца дух перакладчыка”²².

Tenże autor cytuje kilka oryginalnych fragmentów z rękopisu Wł. Czerniawskiego. Jeden z nich dotyczy *Księgi Rodzaju*. Porównajmy ten fragment (kursywą) z wersją drukowaną:

І зрабіў Бог умацаванне (акругу) і раздзяліў воды, каторыя былі над умацаваннем (акругай), ад тых, што былі над умацаваннем (акругай). І сталася гэтак. І назваў Бог умацаванне (акругу), (сталяванне, цвярдзіня) – небам. І мінуў вечар і раніца, – другі дзень, Сказаў зноў Бог: „Хай сабяруцца воды, каторыя пад небам у адно месца і хай паявіцца сухмень (суша)”. І гэтак сталася 1:7–9²³.

²² С. С у р ы н о в і ч, *op. cit.*, s. 2.

²³ *Ibidem*.

І зрабіў Бог цъвядыню, разъдзяліў воды, каторыя былі над цъвядыняй, ад тых што былі пад цъвядыняй. І сталася гэтак. І назваў Бог цъвядыню небам. І мінуў вечар і раніца – другі дзень. Сказаў зноў Бог: „Хай зьбяруцца воды, каторыя пад небам, у адно месца, і хай зьявіцца сухмень”. І гэтак сталася.

Ogarniając całe słownictwo wszystkich trzech przekładów nie sposób nie zauważyć istotnych różnic w translacji starohebrajskich nazw własnych (antroponimów i toponimów) przez poszczególnych tłumaczy. Temat ten jednak, pomimo fragmentarycznych spostrzeżeń różnych autorów, wymaga odrębnego całościowego opracowania.

Analizowane przekłady różnią się nie tylko pod względem leksykalnym, lecz również ujawniają różnice w zakresie fonetyki i morfologii. Tu jednak trzeba wyraźnie zaznaczyć, że przekłady W. Siomuchy i Wł. Czerniawskiego nie wykazują rozbieżności ze współczesnymi normami fonetycznymi i morfologicznymi współczesnego języka białoruskiego. Odchylenia względem norm współczesnych są charakterystyczne natomiast dla przekładu J. Stankiewicza.

Z fonetycznych osobliwości jego języka należy między innymi wymienić: a) stosowanie form z głoską [p] i [x] w miejscu [f] w wyrazach pochodzenia obcego (хорма 1:2, гарпа 4:21, але фіговы 3:7, гофер 6:14); b) wprowadzanie form z protetycznym [v] po przyimku [u] (у вайца вашага 31:9, і ўбраў яго ў вадзежу 41:42, ў вусей зямлі 41:44, ў вадтуліне мяха 42:27); c) użycie form z nagłosowym [i] przed zbitkami spółgłosek (прыгатуй імне ласонікі 27:14, ізграшу перад Богам 39:9).

W zakresie morfologii w tekście przekładu J. Stankiewicza zwracają uwagę: a) formy rodzaju i przypadku rzeczowników, różniące się od współczesnych form literackich (np.: патопа ‘патоп’ 7:7, галадоў ‘голад’ 26:1, сустава ‘сустаў’ 32:25, дамова ‘дом’ 17:12); b) skracanie tematów rzeczownikowych o konektyw -ij- w wyrazach pochodzenia obcego (np.: Бібля ‘Біблія’, наца ‘нацыя’ 27:29); c) formy comparativu z sufiksem -ш- (np.: вялікшы 39:9, чырвоншы 49:12, бельшы 49:12); d) zaimkowa forma enklityczna тэ 27:29 zamiast табе; e) forma 3 os. Sg ę 31:5, 14 w miejsce literackiej ёць, a także formy czasu teraźniejszego z końcówką -ець u czasowników pierwszej koniugacji i fleksją -е u czasowników koniugacji drugiej (np.: даець 39:3, спадзець 15:3 і учыне 24:40); f) formy participialne на -ўшы / -шы w połączeniu z formami 3 os. czasu przeszłego od быць funkcjonalnie równoważne z syntetycznymi formami czasu przeszłego (np.: ты быў навёўшы [...] грэх 20:9, быў зачыніўшы Спатар [...] дзетніцу жаноцкую 20:18).

Dotychczasowe uwagi i przytoczony materiał faktograficzny na temat leksykalnych i gramatycznych osobliwości trzech przekładów *Księgi Rodzaju* na współczesny język białoruski, upoważniają do stwierdzenia, że:

Autorzy rozpatrywanych przekładów nie stronią od wprowadzania do tekstu słownictwa regionalnego (gwarowego) i potocznego, choć poszczególne przekłady różnią się zasadniczo pod względem liczebności tych elementów. Najstarszy przekład autorstwa J. Stankiewicza jest odzwierciedleniem jego osobistych przekonań o leksykalnej podstawie języka białoruskiego i jego regułach gramatycznych.

Leksyka przekładów jest uzupełniana słownictwem okazjonalnym, doraźnie tworzonym przez autorów tych przekładów dla potrzeb translacyjnych.

Pod względem leksykalnym przekład J. Stankiewicza i Wł. Czerniawskiego nosi znamiona wpływu języka polskiego, natomiast tłumaczenie W. Siomuchy pozostaje pod wpływem języka rosyjskiego. Znamienne jest jednak, że we wszystkich trzech przekładach trudno doszukać się jakichkolwiek oznak bezpośredniego oddziaływania języka cerkiewnosłowiańskiego.

Przekład J. Stankiewicza odznacza się obecnością specyficznych form poszczególnych części mowy, które nie są zgodne z zasadami morfologii, obowiązującymi we współczesnym białoruskim języku literackim.

Mikołaj Timoszuk

Translations of Genesis into modern Belarusian language

Abstract

The article presents a lexical and grammatical analysis of three translations of the Book of Genesis into Belarusian. The lexis and morphology in translations by J. Stankiewicz, W. Siomucha and Wł. Czerniawski are analysed and described. The focus is mainly on dialectal and archaic vocabulary and occasional lexis not listed in explanatory dictionaries of the modern Belarusian literary language. Also described is the presence in the texts of morphological forms different from those existing in the modern Belarusian language and a series of peculiar word formation structures. The lexis and its forms, occurring in parallel in the three relevant contexts, make it possible to define the „toolkit” of each of the translators.

Вольга Трацяк
Варшава

Двухмоўныя назвы на Беласточчыне

У 2005 годзе Сейм Рэспублікі Польшча прыняў *Закон аб нацыянальных і этнічных меншасцях і рэгіянальных мовах (Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz. U. Nr 17, poz. 141)*, у якім акрэсліваюцца правы нацыянальных і этнічных меншасцяў па пытаннях публічнага выкарыстання мовы меншасці ў якасці дапаможнай: у вусным і пісьмовым варыянтах. У тэксце закона гаворыцца аб магчымасці ўвядзення традыцыйных геаграфічных назваў на мове меншасці побач з афіцыйнымі назвамі населеных пунктаў і фізіяграфічных аб'ектаў. Скарытаць з такога права могуць названыя ў законе нацыянальныя меншасці: армянская, беларуская, літоўская, нямецкая, расійская, славацкая, украінская, чэшская, жыдоўская і этнічныя меншасці: караімскае, лэмкоўскае, татарскае, цыганскае, у якіх адсотак жыхароў гміны, прыналежных да нацыянальнай меншасці, складае не менш за 20% насельніцтва¹.

Новае палажэнне датычыць 10 гмін на Падляшшы. Беларуская меншасць пражывае ў 9 гмінах ваяводства – у сельскіх гмінах: Бельск-Падляшскі, Гайнаўка, Дубічы Царкоўныя, Кляшчэлі, Нараў, Нараўка, Орля, Чыжы і ў гарадской гміне Гайнаўка. У дзесятай гміне Пуньск жывуць прадстаўнікі літоўскай меншасці. Да 2013 года ў Падляшскім ваяводстве былі ўведзены польска-літоўскія назвы мясцовасцяў у гміне Пуньск і польска-беларускія ў гміне Орля.

У вырашэнні складаных пытанняў кваліфікацыі і адшуканні найстарэйшых традыцыйных найменняў, якія ўзнікаюць пры ўвядзенні двухмоўных назваў на тэрыторыі, дзе жыве беларуская меншасць у Падляшскім ваяводстве, варта звяртацца да слоўніка Міхала Кандрацюка *Urządowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostoczczyzny*, які быў выдадзены ў Беластоку ў 2011 годзе. У працы супастаўлены афіцыйныя назвы населеных пунктаў (айконімаў) рознага тыпу: гарадоў, мястэчак, мікрараёнаў, вёсак, калоній, пасёлкаў і г.д. з дыялектнымі мясцовымі варыянтамі назваў. *Закон аб нацыянальных і этнічных меншасцях і рэгіянальных мовах* дае магчымасць упарадкавання гістарычных найменняў Падляшша. У захаванні традыцыйных

¹ Гл. публікацыі, прысвечаныя гэтай праблематыцы на польскай і беларускай мовах: N. B a r s z c z e w s k a, *Język białoruski w Polsce – historia i stan obecny*, „Acta Polono-Ruthenica” 2009, t. 14, s. 339–351; Н. Б а р ш ч э ў с к а я, *Сітуацыя беларускай мовы ў Польшчы*, „Belarusika = Albaruthenica”, Мінск 2012, с. 342–353.

назваў, іх папулярызацыі М. Кандрацюк бычыць магчымасць пашырэння ведаў сярод грамадства рэгіёну, асабліва моладзі, пра гісторыю рэгіёну, ведаў пра мову і дыялект, якімі карыстаюцца бацькі і дзяды, а таксама звяртае ўвагу на развіццё традыцыі і культурнай спадчыны².

Законы ў абароне правоў нацыянальных і этнічных меншасцяў

З'яўленню *Закона аб нацыянальных і этнічных меншасцях і рэгіянальных мовах* папярэднічала шматгадовая праца і палітыка, якую Рэспубліка Польшча вяла ў абароне нацыянальных меншасцяў. На працягу некалькіх дзесяцігоддзяў, на аснове ўнутранага заканадаўства і міжнародных дакументаў, былі падпісаны і ратыфікаваны пагадненні, у якіх акрэсліваюцца стандарты абароны правоў асоб, прыналежных да нацыянальнай меншасці³, захаванне іх мовы і культуры. Пасля Другой сусветнай вайны і заснавання Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, галоўнай ідэяй якой з'яўляецца развіццё супрацоўніцтва паміж народамі ды гарантаванне міру і бяспекі⁴, Польшча падпісала шэраг дакументаў ААН, якія датычаць фундаментальных правоў чалавека, рэгулююць пытанні дыскрымінацыі ў адукацыі, у справах працаўладкавання і выканання прафесіі, а таксама расавай дыскрымінацыі. Рэспубліка Польшча далучылася таксама да рэзалюцыі па *Правах асоб, якія належаць да нацыянальных або этнічных, рэлігійных і моўных меншасцяў*⁵, прынятай на 57-й сесіі Камісіі па правах чалавека ў Жэневе ў 2001 годзе.

У адпаведнасці з законам вялася нацыянальная палітыка ў часе прэтэндавання Польшчы да членства ў Еўрапейскім саюзе. Клаўзула Савета Еўропы з 1997 года рэгулявала палітычныя варункі ўключэння новых дзяржаў у састаў ЕС. Адным з галоўных пунктаў было ўрэгуляванне правоў меншасцяў краіны-прэтэндэнта. Ацэнка падрыхтоўкі дзяржавы праводзілася Еўрапейскай камісіяй, якая прызнала, што прававая палітыка Польшчы па пытаннях нацыянальных і этнічных меншасцяў вядзецца ў адпаведным напрамку, а польская заканадаўчая і адміністрацыйная ўлада належным чынам абараняе нацыянальныя меншасці⁶.

Разглядаючы пытанні нацыянальных меншасцяў, дарэчы будзе прыгадаць пра дакумент, распрацаваны Саветам Еўропы і падтрыманы Еўрапейскім саюзам – *Еўрапейскую хартыю рэгіянальных моў і моў меншасцяў* (далей *Еўрапейская хартыя моў*). Дакумент быў прыняты членамі Савета Еўропы

² M. Kondratiuk, *Urzędowe i gwarowe nazwy miejscowości Białostoczczyzny*, Białystok 2011, s. 13.

³ *I Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską postanowień Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych* [online], <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/prawo/konwencja-ramowa-rady/raporty-dla-sekretarza>, s. 11 [доступ: 04.10.2013].

⁴ *Арганізацыя Аб'яднаных Нацый. Асноўныя звесткі* [online], <http://un.by/by/about/> [доступ: 04.10.2013].

⁵ *I Raport...*, s. 11.

⁶ *Ibidem*, s. 13.

ў 1992 годзе, ратыфікаваны Польшчай у 2009 годзе. Галоўнай мэтай дакумента з'яўляецца абарона нацыянальных моў меншасцяў, якія з'яўляюцца недзяржаўнымі.

У многіх краінах Еўропы апрача адной або дзвюх дзяржаўных моў значная колькасць людзей карыстаецца іншымі мовамі. Прычына гэтага – бурлівыя гістарычныя перамены, якія адбываліся ў Еўропе. Распрацоўка і зацвярджэнне *Еўрапейскай харты моў* мае вялікае значэнне. Прыняцце гэтага дакумента гарантуе фундаментальныя правы чалавека, яго права на выбар мовы і на карыстанне ёю ў прыватным жыцці. *Еўрапейская харты моў* падкрэслівае:

„Абарона гістарычных рэгіянальных моў або моў меншасцяў у Еўропе ў той час, калі некаторым з іх пагражае знікненне, з'яўляецца ўкладам у захаванне і развіццё нацыянальнага і культурнага багацця”.

Гаранты, якія ў сваіх запісах дае *Еўрапейская харты моў*, абараняюць рэгіянальныя мовы ад выцяснення іх дзяржаўнымі мовамі. У дэкларацыі, падпісанай Рэспублікай Польшча, заяўляецца, што прымяненне *Еўрапейскай харты моў*⁸ будзе адбывацца на аснове *Закона аб нацыянальных і этнічных меншасцях і рэгіянальных мовах*, а мовамі ў значэнні моў меншасці прызнаюцца: армянская, беларуская, ідыш, іўрыт, караіmsкая, кашубская, лэмкоўская, літоўская, нямецкая, расійская, славацкая, татарская, украінская, цыганская, чэшская.

Мова нацыянальных і этнічных меншасцяў

Мовай меншасці ў *Законе аб нацыянальных і этнічных меншасцях і рэгіянальных мовах* (далей *Закон аб нацыянальных меншасцях*) называецца мова, якая

„традыцыйна выкарыстоўваецца на тэрыторыі канкрэтнай дзяржавы грамадзянамі, якія ў адносінах да агульнай колькасці насельніцтва краіны прадстаўляюць меншую групу і мова іх адрозніваецца ад афіцыйнай мовы дзяржавы, не ўключае ў сябе ні дыялектаў дзяржаўнай мовы краіны, ні мовы мігрантаў”⁹.

Закон аб нацыянальных меншасцях дае магчымасць карыстацца мовай нацменшасці ў якасці дапаможнай у кантактах з уладаю гміны ў вуснай і пісьмовай формах. Дапаможную мову могуць увесці гміны, унесеныя ў Афі-

⁷ *Europejska karta języków regionalnych i mniejszościowych*, Strasbourg 1966 [online], <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/prawo/europejska-karta-jezyk>, s. 53 [доступ: 04.10.2013].

⁸ *Oświadczenie, które złożyła Rzeczpospolita Polska do Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych* [online], <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/prawo/europejska-karta-jezyk/europejska-karta-jezyk/6779,Oswiadczenie-ktore-zlozyla-Rzeczpospolita-Polska-do-Europejskiej-karty-jezykow-r.html> [доступ: 04.10.2013].

⁹ *Europejska karta...*, s. 53–54.

цыйны рээстр гмін¹⁰, у якіх колькасць насельніцтва, прыналежага да нацыянальнай меншасці, складае больш за 20% жыхароў. Гміны з Афіцыйнага рээстра могуць карыстацца мовай меншасці як дапаможнай; на гэтай мове на тэрыторыі гміны могуць быць уведзены дадатковыя назвы населеных пунктаў, ўстаноў і вуліц¹¹.

На момант уступлення ў сілу *Закона аб нацыянальных меншасцях* (6 студзеня 2005 г.) актуальным быў Нацыянальны перапіс насельніцтва і жыллёвага фонду 2002 года, паводле якога ў Падляшскім ваяводстве было 12 гмін, у якіх жывае не менш за 20% насельніцтва, прыналежага да нацыянальнай або этнічнай меншасці, або жыхароў, якія паслугоўваюцца рэгіянальнай мовай¹² у штодзённых кантактах. Беларускаю нацыянальнасць задэкларавалі 32354¹³ жыхары гмін, якія ўваходзілі ў склад трох паветаў: Беластоцкага, Бельскага і Гайнаўскага. Гэта сельскія гміны: Бельск-Падляшскі, Гайнаўка, Гарадок, Дубічы Царкоўныя, Нараў, Нараўка, Орля, Чаромха, Чыжы, гарадскія гміны: Бельск-Падляшскі і Гайнаўка, сельска-гарадская гміна Кляшчэлі. Найбольшы адсотак асоб, якія дэкларавалі беларускаю нацыянальнасць, быў зарэгістраваны ў гмінах Чыжы і Дубічы Царкоўныя, адпаведна 81,6% і 81,2% ад агульнай колькасці насельніцтва. У 2011 годзе быў праведзены апошні Нацыянальны перапіс насельніцтва і жыллёвага фонду Польшчы, які адбыўся па новых правілах¹⁴ і па выніках якога з 12 беларускамоўных гмін Падляскага ваяводства, дзе колькасць жыхароў беларускай нацыянальнасці раней складала (паводле перапісу з 2002 года) больш за 20% насельніцтва, засталася толькі 9. З рээстру былі выключаны сельская гміна Гарадок (Беластоцкі павет), гарадская гміна Бельск-Падляшскі

¹⁰ Афіцыйны рээстр гмін з'яўляецца электронным рээстрам, у які ўносяцца гміны, дзе выкарыстоўваецца дапаможная мова і быў створаны на аснове *Закона аб нацыянальных і этнічных меншасцях* 2005 года.

¹¹ *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (Dz. U. Nr 17, poz. 141), art. 12, pkt. 1.

¹² *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu* [online], www.stat.gov.pl/gus/8185_PLK_HTML.htm [доступ: 07.10.2013].

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Нацыянальны перапіс насельніцтва і жыллёвага фонду ў 2011 годзе адбываўся па новых правілах і быў першым перапісам пасля ўступлення Польшчы ў Еўрапейскі саюз. Новыя палітычныя ўмовы ўстанавілі новыя правілы ў методыцы і форме збірання інфармацыі для патрэб Цэнтральнага статыстычнага ўпраўлення Польшчы. Абавязковым стаў збор інфармацыі па сацыяльна-дэмаграфічных і сацыяльна-эканамічных пытаннях. Рэалізацыя збору даных адбывалася змешаным спосабам, г.зн. шляхам атрымання даных з электронных рэсурсаў адміністрацыйных устаноў (рэгістраў і інфармацыйных сістэм), ды шляхам збору даных на аснове прадстаўнічага адбору насельніцтва, а таксама метадам непасрэднага поўнага апытання ў інтэрнэце і па тэлефонным анкетаванні. Гл.: *Zasady opracowywania wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 w zakresie mniejszości narodowych i etnicznych oraz języka regionalnego* [online], www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/Notatka_KWRzMNiE_22-23_luty_2012.pdf [доступ: 07.10.2013].

і сельская гміна Чаромха¹⁵. Прычыны змяншэння колькасці насельніцтва беларускай нацыянальнасці ў трох апошніх гмінах мясцовыя жыхары тлумачаць новымі спосабамі правядзення Нацыянальнага перапісу насельніцтва, а свае меркаванні выказвалі на старонках перыядычнага друку і ў інтэрнэце¹⁶.

Беларуская нацыянальная меншасць

Паняцце „нацыянальная меншасць” у Законе аб нацыянальных меншасцях датычыць групы польскіх грамадзян, якая істотна адрозніваецца ад іншых мовай, культурай, традыцыямі і якая імкнецца захаваць уласную мову, культуру і традыцыі, і продкі якой жылі на тэрыторыі сённяшняй Польшчы больш за 100 гадоў¹⁷. Нацыянальная меншасць – гэта пэўная група асоб, якая ідэнтыфікуе сябе з народамі, што мае ўласную дзяржаву (армянская, беларуская, літоўская, нямецкая, расійская, славацкая, украінская, жыдоўская). Паняцце „этнічная меншасць” датычыць групы польскіх грамадзян, якая адрозніваецца ад іншых мовай і культурай, а таксама свядомая ўласнай гістарычнай этнічнай супольнасці¹⁸.

Найбольшая колькасць прадстаўнікоў беларускай меншасці ў Польшчы жыве на тэрыторыі Падляскага ваяводства. Блізкае суседства Беларусі, Літвы і Украіны, палітычныя і гістарычныя перамены істотна паўплывалі на нацыянальны і этнічны склад насельніцтва ваяводства. На адносна невялікай тэрыторыі жывуць побач з сабой прадстаўнікі беларускай, літоўскай, расійскай, татарскай, украінскай і цыганскай меншасцяў.

Беларуская меншасць кампактна насяляе паўночна-ўсходнюю частку Падляскага ваяводства. Паводле перапісу 2011 года ў Польшчы беларускую нацыянальнасць дэкларавала 47000 польскіх грамадзян (па выніках папярэдняга перапісу 2002 года беларускую нацыянальнасць дэкларавала 48737 чалавек), у тым ліку 38358 чал. у Падляскім ваяводстве (у 2002 г. 46041 чал.), у Мазавецкім ваяводстве 1576 чал. (у 2002 г. – 541 чал.), у Вармінска-Мазурскім 600 чал. (у 2002 г. – 226 чал.)¹⁹. Па выніках Нацыянальнага

¹⁵ *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Białorusini* [online], www.mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,Charakterystyka-mniejszosci-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html#bialorusini [доступ: 07.10.2013].

¹⁶ Вынікамі перапісу і самой арганізацыяй збору даных не задаволеныя беларускія арганізацыі. Свае меркаванні аб праведзеных даследаваннях выказаў Яўген Мірановіч (беларускі і польскі гісторык, грамадска-палітычны дзеяч), які ў апублікаваным артыкуле звярнуў увагу на факт, што вынікі перапісу недакладныя і не даюць магчымасці прааналізаваць наступіўшыя змены. Паводле яго асабістых апытанняў, удзел у перапісе прыняў толькі кожны трэці жыхар Падляскага ваяводства, Гл.: Я. М і р а н о в і ч, *Я не ведаю, колькі беларусаў у Польшчы* [online], http://thepointjournal.com/output/index.php?art_id=137&spr_change=bel [доступ: 07.10.2013]. Гэтае ж пытанне падымалася на старонках „Нівы”. Жыхары вёсак Падляскага ваяводства незадаволены спосабам правядзення перапісу. Па словах прадстаўнікоў беларускай меншасці, перапісчыкі не заўсёды пыталіся пра нацыянальнасць і мову, у некаторых вёсках апытанне ўвогуле не праводзілася, Гл.: „Ніва” 2011, № 28, с. 8.

¹⁷ *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. ..., art. 2, pkt. 1.*

¹⁸ *Ibidem*, art. 2, pkt. 3.

¹⁹ *Charakterystyka mniejszości...*

перапісу насельніцтва і жыллёвага фонду 2002 года адсотак прадстаўнікоў беларускай меншасці ў паасобных паветах складаў: у Гайнаўскім павеце 39,1% ад агульнай колькасці жыхароў павета, у Бельскім 19,80%, у Сямяціцкім 3,46%, у Беластоцкім 3,2% і ў Беластоку (горад з правамі павета) 2,53%. Паводле перапісу насельніцтва і жыллёвага фонду 2011 года, на тэрыторыі кожнай з 9 гмін Падляшскага ваяводства жыве больш за 20% прадстаўнікоў беларускай меншасці, у тым ліку ў 4 гмінах – больш за 50%.

Прычыну змен нацыянальнага складу ў Падляшскім ваяводстве можна тлумачыць і ўнутрыдзяржаўнай міграцыяй насельніцтва. Складанае эканамічнае становішча Падляшскага ваяводства можа матываваць людзей да змены месца працы і жыхарства. Гэтым можна тлумачыць факт, што колькасць беларусаў у Падляшскім ваяводстве ў 2011 годзе паменшылася, а ў Мазавецкім і Вармінска-Мазурскім павялічылася.

Увядзенне двухмоўных назваў населеных пунктаў

Назвы населеных пунктаў – гэта сімвалы нашай ідэнтычнасці. Асабліва для нацыянальных і этнічных меншасцяў традыцыйныя назвы адыгрываюць важную ролю ў самаідэнтыфікацыі нацыянальнай супольнасці і яе інтэграцыі²⁰, маюць вялікае эмацыянальнае значэнне. Увядзенне двухмоўных традыцыйных назваў побач з афіцыйнымі польскімі назвамі – з’ява істотная, дае магчымасць падкрэсліць ідэнтычнасць групы грамадзян, якія жывуць на канкрэтнай тэрыторыі, у канкрэтнай мясцовасці, абазначае іх месца жыхарства на мове, якая адрозніваецца ад агульнапрынятай, вылучае дадзеную групу на фоне ўсяго насельніцтва краіны.

²⁰ М. К о н д р а т і у к, *op. cit.*, s.13.

Увядзенне двухмоўных назваў рэгулюецца *Законам аб нацыянальных меншасцях* і можа рэалізавацца непасрэдна з ініцыятывы ўладаў гміны або пасля кансультацый з жыхарамі канкрэтных мясцовасцяў. У законе гаворыцца, што традыцыйная назва можа быць пададзена на дарожных знаках пасля афіцыйнай польскай назвы і згодна з правіламі правапісу мовы меншасці²¹. У якасці гэтых найменняў не могуць выкарыстоўвацца назвы, нададзеныя ў 1933–1945 гг. уладамі Трэцяга Рэйха альбо Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік²².

Паводле апошніх даных (стан на 4 ліпеня 2013 г.)²³ дадатковыя назвы населеных пунктаў былі ўведзеныя для 852 гарадоў і іх частак у 45 гмінах Польшчы²⁴. Традыцыйныя назвы з’явіліся на беларускай, кашубскай, літоўскай, лэмкоўскай і нямецкай мовах. Варта дадаць, што колькасць гмін, якія звяртаюцца ў Афіцыйны рэестр з просьбай аб увядзенні дапаможнай мовы, увесь час расце. У *Афіцыйны рэестр гмін, у якіх выкарыстоўваецца дапаможная мова*, унесены 5 гмін, дзе беларуская мова з’яўляецца дадатковай. Гэта храналагічна: гарадская гміна Гайнаўка (Гайнаўскі павет, з 3.12.2007 г.), сельская гміна Орля (Бельскі павет, з 07.05.2009 г.), сельская гміна Нараўка (Гайнаўскі павет, з 16.06.2009 г.), сельская гміна Чыжы (Гайнаўскі павет, з 08.02.2010 г.), сельская гміна Гайнаўка (Гайнаўскі павет, з 28.05.2010 г.).

Першыя 26 назваў на беларускай мове з’явіліся ў студзені 2011 года ў гміне Орля, якая ўваходзіць у склад Бельскага павета Падляскага ваяводства. Па выніках перапісу насельніцтва і жыллёвага фонду 2011 года колькасць насельніцтва ў гміне склала 3107 чалавек – прыналежнасць да беларускай нацыянальнасці дэкларавала тут 1740 чалавек, што складае 56% ад агульнай колькасці насельніцтва. Паводле даных перапісу 2002 года, колькасць насельніцтва гміны складала 3647 чалавек, з якіх 2572 чал. дэкларавалі няпольскае паходжанне, у тым ліку да беларускай нацыянальнай меншасці залічылі сябе 2514 чал. і 37 чал. да ўкраінскай меншасці. У 2009 годзе гміна была ўнесена ў *Афіцыйны рэестр гмін* і ўвяла беларускую мову як дапаможную. У тым самым годзе на сесіі арлянскай гміннай рады было прынята рашэнне ў справе ўсталявання дадатковых назваў мясцовасцяў на мове беларускай нацыянальнай меншасці²⁵. Па пытанні дадатковых назваў праводзіліся кансультацыі з жыхарамі гміны, экспертамі ў галіне лінгвістыкі і гісторыі, а пасля справа была скіраваная да Камісіі па назвах населеных пунктаў і фізіяграфічных аб’ектаў.

У адпаведнасці з Арт. 12 п. 6 *Закона аб нацыянальных і этнічных меншасцях*, „акрэсленне дадатковай назвы на мове меншасці адбываецца згодна з правіламі правапісу дадзенай мовы”. Значыць, у дачыненні да гміны Орля – згодна з правіламі беларускай мовы.

²¹ *Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. ..., art. 12, pkt. 6.*

²² *Ibidem*, art. 12, pkt. 3.

²³ *Nazwy w językach mniejszości w Polsce* [online], <http://ksng.gugik.gov.pl/nwjmwpp.php> [доступ: 07.10.2013].

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ М. М і н ц э в і ч, *Беларускія назвы ў Арлянскай гміне! Вінуем* [online], http://niva.bialystok.pl/issue/2009/41/art_01.htm [доступ: 07.10.2013].

Афіцыйна прызнаныя польска-беларускія назвы мясцовасцяў падаюцца ў табліцы:

№	Афіцыйныя назвы населеных пунктаў на польскай мове	Зацверджаныя дадатковыя назвы населеных пунктаў на беларускай мове
1.	Antonowo	Антоново
2.	Baranowce	Бараноўцы
3.	Czechy Zabłotne	Чахі Заболотны
4.	Dydule	Дыдулі
5.	Gredele	Грэдэлі
6.	Gregorowce	Рыгороўцы
7.	Koszele	Кошэлі
8.	Koszki	Кошкі
9.	Kruhłe	Круглэ
10.	Krywiatycze	Крывятычы
11.	Malinniki	Маліннікі
12.	Malinniki-Kolonia	Маліннікі-Колёнія
13.	Mikłasze	Міклашы
14.	Moskiewce	Москоўцы
15.	Oleksze	Олекшы
16.	Orla	Орля
17.	Paszkowszczyzna	Пашкоўшчына
18.	Pawlinowo	Паўліново
19.	Reduty	Рудуты
20.	Spiczki	Спічкі
21.	Szczyty-Dzięciołowo	Шчыты-Дзенцёлово
22.	Szczyty-Nowodwory	Шчыты-Новодворы
23.	Szernie	Шэрні
24.	Topczykały	Топчыкалы
25.	Wólka	Волька
26.	Wólka Wygonowska	Волька Выганоўска

Сярод вышэйназваных 26 зацверджаных найменняў беларускай мове адпавядаюць 11: *Бараноўцы, Волька, Волька Выганоўска, Дыдулі, Кошкі, Маліннікі, Міклашы, Пашкоўшчына, Рудуты, Спічкі, Шэрні*. У назвах: *Москоўцы, Паўліново, Рыгороўцы* адзначаецца прысутнасць беларускага (ў) нескладовага ў сярэдзіне слова пасля галосных, але адсутнічае аканне, беларускі варыянт гэтых назваў гучаў бы: *Маскоўцы, Паўлінава, Рыгораўцы*. Назва *Крывятычы* адлюстроўвае гістарычнае чаргаванне – пераход спалучэння *ro ў ry* не адбываецца тут з’ява дзекання – зычны *t* перад галосным пярэдняга рада згодна з правіламі сучаснай беларускай мовы павінен рэалізавацца як мяккае *ц’* – *Крывяцічы*. Назва *Орля* ў дыялектным варыянце жыхароў гміны гучыць *Вуорля* – адлюстроўвае беларускую фанетычную з’яву з’яўленне прыстаўнога зычнага *в* і дыфтангічнае вымаўленне *о*. Гістарычны варыянт назвы *Orla* падае *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów*

słowiańskich. Слоўнік спасылаецца на дакумент, у якім фіксуецца назва *Орля*²⁶ без прыстаўнога зычнага *в* і дыфтонга *уѡ*. Варыянт назвы *Вуѡрля* мог развіцца ў пазнейшы перыяд. Самі жыхары былога мястэчка падкрэсліваюць, што назва іх гучыць не інакш, як *Вуѡрля*²⁷. Назвы: *Грэдэлі, Грэдэлі-Колёня, Кошэлі, Круглэ, Олекшы, Топчыкалы, Чахі Заболотны, Шчыты-Дзенцёлово, Шчыты-Новодворы* трэба было б мадыфікаваць, каб класіфікаваць іх як беларускія. Адкуль узнікаюць цяжкасці і чаму дапаможныя назвы не гучаць па-беларуску?

З беларускімі формамі назваў згаджаюцца не ўсе жыхары гміны. У іх ацэнцы, толькі 9 з 26 зацверджаных беларускіх найменняў адпавядаюць традыцыйным варыянтам²⁸: *Антоново, Кошкі, Круглэ, Крывятычы, Малінікі, Пашкоўшчына, Рудуты, Спічкі, Шчыты-Новодворы*. Дадатковыя назвы не адпавядаюць тым найменням, якімі карыстаюцца жыхары гэтых мясцовасцяў²⁹. Назвы, запрапанаваныя экспертамі-лінгвістамі і Камісіяй па назвах населеных пунктаў і фізіяграфічных аб'ектаў, не гучаць ані па-беларуску, ані „па-своему”. Жыхары гміны асабіста звярталіся ў Камісію па назвах населеных пунктаў і фізіяграфічных аб'ектаў³⁰, каб перашкодзіць увядзенню неадпаведных назваў для сваіх мясцовасцяў.

Традыцыйныя назвы, якія ўжываюцца прадстаўнікамі супольнасці канкрэтных мясцовасцяў у дыялектным варыянце, могуць адлюстроўваць шматмоўныя кантакты, якія адбываюцца ў межах адной тэрыторыі. На аснове ўласнага матэрыялу сабранага ў часе экспедыцыі, ніжэй падаюцца дыялектныя варыянты назваў мясцовасцяў гміны Орля, у якіх былі ўведзены дадатковыя беларускія найменні. У табліцы таксама падаюцца польскія афіцыйныя назвы населеных пунктаў і адпаведныя ім дыялектныя варыянты ў лацінскай транскрыпцыі з захаваннем усіх дыякрытычных знакаў:

№	Афіцыйныя назвы населеных пунктаў на польскай мове	Дыялектныя варыянты назваў населеных пунктаў гміны Орля
1.	Antonowo	<i>Antonovo (-a)</i>
2.	Baranowce	<i>Baranowce//Baranowc'i</i>
3.	Czechy Zabłotne	у дыялектным варыянце толькі <i>Цех'і</i>

²⁶ Гісторыя мястэчка *Орля*, як і самой назвы была вядомая ўжо ў першай палове XVI ст. Назва *Орля* выкарыстоўвалася ў тэстаменце падскарбія земскага ВКЛ Богуша Міхала Багавіцінавіча з 1529 года, у якім ён запісаў *Орлю* сваёй старэйшай дачцэ Ганне, Гл.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa 1888, t. 7, s. 582.

²⁷ Паводле запісаў з палявых даследаванняў, якія праводзіліся ў ліпені і кастрычніку 2013 года Кафедрай беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта, карэнныя жыхары *Орлі* назву рэалізуюць з прыстаўным *в* і дыфтонгам *уѡ* у першым складзе *Вуѡрля*.

²⁸ J. M a k s i m j u k, *Gmina Orla załatwiona (na amen)*, [online], <http://svoja.setpro.pl/1293.html> [доступ: 07.10.2013].

²⁹ Гл.: *Dwujęzyczne tablice w gminie Orla* [online], <http://wschod.salon24.pl/347444,dwujęzyczne-tablice-w-gminie-orka> [доступ: 07.10.2013].

³⁰ Гл. лісты жыхара гміны Орля ў справе зацверджаных беларускіх варыянтаў назваў мясцовасцей, J. M a k s i m j u k, *op. cit.*

№	Афіцыйныя назвы населеных пунктаў на польскай мове	Дыялектныя варыянты назваў населеных пунктаў гміны Орля
4.	Dydule	<i>Dyd'ul'e</i>
5.	Gredele	<i>Hredel''iē</i>
6.	Gregorowce	<i>Ryh'oruc'i</i>
7.	Koszele	<i>Košel''iē</i>
8.	Koszki	<i>Košk'i</i>
9.	Kruhłe	<i>Kruhłe</i>
10.	Krywiatycze	<i>Kryv'atyče</i>
11.	Malinniki	<i>Mal''inn'ik'i//Malynn'ik'i</i>
12.	Malinniki-Kolonia	<i>Mal''inn'ik'i</i>
13.	Mikłasze	<i>M'ikłaš'yē//M'itłaš'yē</i>
14.	Moskiewce	<i>M'oskuc'i</i>
15.	Oleksze	<i>Ol'ekš'yē</i>
16.	Orla	<i>Vuōrl'a</i>
17.	Paszkowszczyzna	<i>Pašk'ouščyna</i>
18.	Pawlinowo	<i>P'avl'inovo</i>
19.	Reduty	<i>R'uduty</i>
20.	Spiczki	<i>Sp'ičk''iē</i>
21.	Szczyty - Dzieciółowo	у дыялектным варыянце толькі <i>Ščyt'y</i>
22.	Szczyty - Nowodwory	<i>Ščyty Novodv'ory</i>
23.	Szernie	<i>Šern''iē</i>
24.	Topczykały	<i>Topč'ykał'e</i>
25.	Wólka	<i>Vuōl'ka</i>
26.	Wólka Wygonowska	у дыялектным варыянце толькі <i>Vuōl'ka</i>

Аналіз дыялектных варыянтаў дазваляе сцвердзіць, што ў найменнях прысутнічаюць характэрныя рысы беларускай мовы: прыстаўны зычны [в] перад каранёвымі пачатковымі лабіялізаванымі *o/y* у назве *Orla – Vuōrl'a*, недысімлятыўнае аканне і прысутнасць (ʸ) нескладовага пасля галоснага перад зычным у назве *Paszkowszczyzna – Pašk'ouščyna*. Наяўнасць дыфтонгаў *iē(yē)*, *iō* звязана з уплывам паўднёва-заходніх беларускіх гаворак – *Gredele – Hredel''iē*, *Koszele – Košel''iē*, *Mikłasze – M'ikłaš'yē//M'itłaš'yē*, *Oleksze – Ol'ekš'yē*, *Orla – Vuōrl'a*, *Spiczki – Sp'ičk''iē*, *Szernie – Šern''iē*, *Wólka – Vuōl'ka*. Патранімічны фармант *-ščyzna* ў дыялектным варыянце рэалізуецца згодна з беларускім вымаўленнем *-ščyna*: *Paszkowszczyzna – Pašk'ouščyna*. Асаблівасці ўкраінскай мовы выяўляюцца ў цвёрдым вымаўленні зычных перад *e*: *Kruhłe – kruhłe*, акаючы характар вымаўлення *Koszele – košel''iē*, *Oleksze – ol'ekš'yē*, *Pawlinowo – p'avl'inovo*, *Szczyty-Nowodwory – ščyty novodv'ory*, прысутнасць мяккага зычнага *đ' – Dydule – dyd'ul'i*, рэалізацыя мяккага *č' – baranovc'i, m'oskuc'i, ryh'oruc'i*.

Дыялектныя варыянты назваў адлюстроўваюць спецыфічныя рысы мовы, на якой размаўляюць жыхары гміны Орля. Яна спалучае ў сабе элементы беларускай і ўкраінскай моў, мае перыферычны³¹ характар, у сувязі з чым адназначна аднесці яе да беларускай ці ўкраінскай мовы вельмі цяжка.

³¹ М. Sajewicz, *O białorusko-ukraińskiej granicy językowej Białostoczczyzny [w:] Ze studiów nad gwarami wschodniostowiańskimi w Polsce*, Lublin 1997, s. 97.

Паводле ацэнкі М. Саевіча, моўная сітуацыя, між іншым, гміны Орля, непарыўна звязана з палітычнымі, адміністрацыйнымі і рэлігійнымі зменамі на гэтым абшары³², што неабходна ўлічваць пры ўвядзенні дадатковых традыцыйных назваў. Разглядаць мову жыхароў Орлі ў адрыве ад нацыянальнай свядомасці, рэлігійнай прыналежнасці нельга³³.

Пытанне ўвядзення двухмоўных назваў на дарожных знаках для мясцовасцяў, у якіх беларуская мова з'яўляецца дапаможнай, было закранута ў электронным лісце, скіраваным да астатніх чатырох гмін: гарадской гміны Гайнаўка (Гайнаўскі павет), сельскай гміны Гайнаўка (Гайнаўскі павет), сельскай гміны Нараўка (Гайнаўскі павет), сельскай гміны Чыжы (Гайнаўскі павет). У лісце былі пастаўлены два галоўныя пытанні: „1. Ці ў гміне адбыўся рэферэндум або сустрэча на тэму двухмоўных дарожных знакаў? і 2. Ці ў гміне выкарыстоўваецца дапаможная мова ў вуснай або пісьмовай форме?” Адказ прыйшоў толькі з дзвюх гмін: Нараўка і Чыжы. У гміне Нараўка, па словах вайта гміны Мікалая Павільча, у зімовы перыяд 2012/2013 гг. на вясковых сходах праводзіліся апытанні жыхароў у справе двухмоўных дарожных знакаў, на ўвядзенне якіх мясцовае насельніцтва не дало згоды. Таксама са слоў вайта М. Павільча нам вядома, што ва ўсіх гмінных установах можна карыстацца дапаможнай мовай як у вуснай, так і ў пісьмовай форме. Адказ гміны Чыжы на абодва пастаўленыя пытанні быў таксама адмоўны.

Вышэй прадстаўлены аналіз паказвае, што створаная *Законам аб нацыянальных і этнічных меншасцях і рэгіянальных мовах* магчымасць увядзення двухмоўных назваў населеных пунктаў, у якіх жыве больш за 20% прадстаўнікоў нацыянальнай меншасці, прыводзіць да з'яўлення традыцыйных варыянтаў назваў мясцовасцяў, якія да гэтага часу выкарыстоўваліся толькі і выключна ў вусным маўленні. Ажыццяўленне *Закона* павінна адбыцца з улікам гісторыі, культуры і мовы рэгіёна. Назвы ў гміне Орля, зацверджаныя пасля кансультацый з лінгвістамі і экспертамі Камісіі па назвах населеных пунктаў і фізіяграфічных аб'ектаў, у пераважнай большасці не адпавядаюць традыцыйным найменням. Дадатковыя назвы на мове беларускай меншасці маюць сімвалічнае значэнне: акрэсліваюць тэрыторыю, дзе жывуць беларусы, з'яўляюцца элементам падтрымкі беларускай тоеснасці, элементам адукацыі моладзі, захоўваюць памяць і пашану да беларускіх каранёў, а таксама да беларускай мовы.

Магчымасць увядзення двухмоўных польска-беларускіх назваў населеных пунктаў увесь час з'яўляецца актуальнай для згаданых вышэй чатырох гмін: гарадской гміны Гайнаўка ды сельскіх гмін Гайнаўка, Нараўка і Чыжы. Як толькі іх жыхары выступаць з ініцыятывай аб увядзенні двухмоўных назваў, то, згодна з законам, далучацца яны да папярэдніцы змен – гміны Орлі.

³² *Ibidem*, s. 92.

³³ Веравызнанне было важным, а часам адзіным чыннікам самаідэнтыфікацыі ў нацыянальнай прыналежнасці. Жыхары даследаванай тэрыторыі, паводле М. Саевіча, часта „беларускасць” атаясамлівалі з прыналежнасцю да Праваслаўнай царквы.

Volha Tratsiak

Bilingual names in the Bialystok region

Abstract

In accordance with the *Act on National and Ethnic Minorities and Regional Language* of January 6th, 2005, national and ethnic minorities may introduce, besides established geographical names in Polish, additional traditional names in the minority language for towns, physiographic objects and streets. In Podlasie, nine municipalities where the Belarusian minority accounts for more than 20% of the population may execute this right. By 2013, bilingual Polish-Belarusian place names have been introduced only in Orla municipality. This article presents the most important regulations contained in the *Act on National and Ethnic Minorities and Regional Language* concerning the usage of minority languages the definition of national minorities. Established additional Belarusian names of places in Orla municipality are analysed linguistically and compared with the dialectal (traditional) forms of the names.

Kultura. Historia

Вольга Гушчава
Мінск

Беларусь вачамі беларускіх студэнтаў

Адсутнасць свабодных сродкаў масавай інфармацыі і немагчымасць правядзення незалежных сацыялагічных даследаванняў прыводзіць да таго, што пытанне, як беларуская моладзь бачыць мінулае, сучаснасць і будучыню Беларусі рэдка з'яўляецца прадметам навуковага апісання і аналізу, таксама як і пытанні, наколькі ўяўленне моладзі суадносіцца з тым, што думае на гэты конт сярэдняе і старэйшае пакаленне, якім чынам паўплывалі 20 год незалежнасці на трансфармацыю беларускай свядомасці.

Дадзены артыкул не ставіць перад сабой амбіцыйных мэтаў вычарпальна адказаць на гэтае пытанне, бо даследаванне, на якім ён грунтуецца, складалася толькі з 15 інтэрв'ю, акрамя таго, узгаданая тэма не была ў ім цэнтральнай. Інтэрв'ю тычыліся перш за ўсё стаўлення да беларускай і рускай мовы, а таксама таго, як у беларускай сям'і перадаецца памяць пра розныя гістарычныя падзеі. Інтэрв'ю былі зроблены ў снежні 2010 года, інфармантамі з'яўляліся студэнты БНТУ. Такі выбар тлумачыцца тым, што нас цікавілі студэнты-негуманітарыі, г.зн. не тыя, ад каго можна было б чакаць асаблівай зацікаўленасці беларускай мовай, культурай і гісторыяй. Можна меркаваць, што менавіта ўяўленні студэнтаў тэхнічнай ВНУ ў большай ступені можна экстрапаліраваць на ўяўленні пра Беларусь студэнтаў, адукаванай моладзі ўвогуле.

Беручы пад увагу невялікую колькасць інтэрв'ю, дадзены артыкул не прэтэндуе на тое, каб адказаць на пытанне, як беларуская моладзь ставіцца да цяперашняй сітуацыі ў краіне і чаго хоча. Існаванне прынамсі дзвюх рэзка палярных па сваіх каштоўнасцях ідэалагем (афіцыйнай і апазіцыйнай), вялікая колькасць моладзі сярод удзельнікаў акцыяй пратэсту і адначасова малая ў працэнтных адносінах да колькасці студэнтаў у Мінску, дае падставы думаць, што гэтыя ўяўленні і чаканні могуць быць рознымі. Гэта вельмі добра ілюструе разнастайнасць поглядаў інфармантаў: сярод 15 чалавек, якія былі выбраныя абсалютна выпадкова, трапіліся і беларускамоўны В.З., і актыўны член БРСМ, які большую частку размовы гаварыў штампамі і цытатамі, і тыя, на каго і афіцыйная прапаганда, і незалежныя СМІ ўплываюць нязначна, і тыя, хто мае супярэчлівыя погляды на палітычныя і сацыякультурныя праблемы, бо гэтыя дзве ідэалагемы своеасаблівым чынам суіснуюць, пераплятаюцца, мадыфікуюцца, засвойваюцца безрэфлексійна ці становяцца прадметам рэфлексіі і дыскусіі.

Мэтай дадзенага артыкула з'яўляецца хутчэй апісанне магчымых канструктаў уяўленняў пра Беларусь, пунктаў гледжання, а пра распаўсюджанасць

кожнага з гэтых канструктаў можна будзе гаварыць толькі на падставе сур'ёзнага колькаснага даследавання. Варта таксама адзначыць, што ў дадзеным артыкуле не згадваецца такі важны аспект, як моўнае пытанне, бо стаўленне да беларускай мовы – гэта занадта складанае і поўнае супярэчнасцей пытанне, якое мы даволі падрабязна аналізавалі ў XII томе „Acta Albaruthenica”¹. Стаўленне да беларускай, рускай мовы і трасянке разглядаецца ў працах Г. Цыхуна, Н. Мячкоўскай, С. Запрудскага, Г. Гентшэля, І. Ліскавец, Т. Траханкінай, А. Лянкевіч, Ю. Чарняўскай, Ф. Вулхайзера². Варта таксама ўзгадаць сацыялагічнае даследаванне пад кіраўніцтвам В. Сіліцкага³.

Наступнае сцвярджэнне можа быць аспрэчана, але, на мой погляд, базай канцэпта „Беларусь”, асноўнай асацыяцыяй з радзімай для інфармантаў з’яўляецца **прыгажосць беларускай прыроды**:

„В принципе, Беларусь очень даже красивая страна... посмотреть сам вид, когда расцветает вся трава, очень красиво, когда начинает первый снег идти, он как бы идет такими хлопьями обычно, хотя чаще дожди уже, но очень красиво, природа хорошая” (Н.С., н. у 1993 у Мінску, беларус, правасл.).

„Я как бы историю не очень... ну если в плане там природы, что вот у нас много лесов есть, у нас красивые Браславские озера” (Ю.Ш. н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

- ¹ В. Г у ш ч а в а, *Стаўленне да мовы ў сітуацыі беларуска-рускага білінгвізму*, „Acta Albaruthenica” 2012, t. 12, с. 133–150.
- ² S. Z a p r u d s k i, *In the grip of replacive bilingualism: the Belarusian language in contact with Russian*, „International Journal of the Sociology of Language” 2007, vol. 183, p. 97–118; F. W o l h i s e r, *Language Ideology and Language Conflict in Post-Soviet Belarus* [in:] *Language, Ethnicity and the State*, vol. 2, *Minority Languages in Eastern Europe post-1989*, New York 2001, p. 107–108; И.В. Л и с к о в е ц, *Русский и белорусский языки в Минске. Проблемы двуязычия и отношения к языку*; диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.01; 10.02.20: 19.05.2006, Санкт-Петербург 2006; А.У. Л я н к е в и ч, *Этнакультурны фактар у стаўленні да беларускай мовы ў інтэрнэце: на матэрыялах форумнага абмеркавання* [у:] *Беларуская мова і літаратура ў славянскім этнакультурным кантэксце. Матэрыялы рэспубліканскай навукова-практычнай канферэнцыі, Віцебск, 21–22 кастрычніка 2010 г.*, Віцебск 2010, с. 75–77; А.У. Л я н к е в и ч, *Станоўчыя і адмоўныя фактары ў фарміраванні стаўлення да беларускай мовы ў інтэрнэт-камунікацыі. На матэрыялах форумнага абмеркавання* [у:] *Язык – когниция – коммуникация. Тезисы докладов Международной научной конференции, Минск, 3–6 ноября 2010 г.*, Минск 2010, с. 281–282; Н.Б. М я ч к о ў с к а я, *Мовы і культура Беларусі. Нарысы*, Мінск 2008; Т.А. Т р а х а н к и н а, *Концепт „родной язык” в сознании билингва* [в:] *Национально-культурный компонент в тексте и в языке. Материалы III Международной научной конференции, Минск, 7–9 апреля 1999 г.*, ч. 1, Минск 1999, с. 223; Г. Х е н т ш е л ь, Б. К и т т е л ь, *Языковая ситуация в Беларуси. Мнение белорусов о распространенности языков в стране*, „Социология” 2011, № 4, с. 62–78; Г.А. Ц ы х у н, *Трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследавання* [у:] *Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя*, Мінск 1998; Г.А. Ц ы х у н, *Крэалізаваны прадукт. Трасянка як аб’ект лінгвістычнага даследавання*, „Arche” 2000, вып. 6, с. 51–58; Ю.В. Ч е р н я в с к а я, *Белорусы от „тутэйшых” к нации*, Минск 2010.
- ³ *Моўныя практыкі ў сучасным беларускім грамадстве: паміж нацыянальным сімвалам і сродкам камунікацыі*, Мінск, 12 кастрычніка 2009 [online], www.belintitute.eu [доступ: 20.04.2013].

„Очень красивая природа, лучше даже приехать к нам отдохнуть, чем куда-нибудь в Турцию” (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

„Страна блакитных озер” (Е.М., н. у 1989 г. у Барысаве, беларуска, правасл.).

Узгадваюцца таксама помнікі архітэктуры, хаця гэта можа тлумачыцца тым, што інфарманты з’яўляюцца студэнтамі будаўнічага і архітэктурнага факультэтаў.

Можна назіраць адсутнасць у большасці інфармантаў вобраза так званай ідэалагічнай радзімы. Вобраз радзімы часта ўспрымаецца як сістэма міжасабовых адносін паміж прадстаўнікамі дадзенай супольнасці ў паўсядзённым жыцці, але нічога не гаворыцца пра сумесную працу, агульныя мэты, мары, планы і адказнасць:

(адказ на пытанне, як ён апісаў бы Беларусь замежніку): „Можно сказать, что это страна как бы вообще двулика, я считаю, что тут есть плохие люди и хорошие люди, которые готовы за всех бороться, а есть те, которые борются только за себя, чтобы... им наплевать уже на всех, только для себя борются, только за себя” (М.С., н. 1993 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Эмацыянальная сувязь з радзімай – гэта галоўным чынам сувязь з блізкімі людзьмі і сябрамі:

„– А любите вы ее (Беларусь) потому что...?”

– Потому что я здесь живу.

– А к чему вы больше всего привязаны, чего больше всего не хватало бы, если бы вы уехали учиться или работать за границу.

– Родителей, друзей, всех близких людей. Это было бы трудно – заново все начинать, когда здесь все есть” (Т.Т., н. ў 1992 г. у Мінску, беларуска, правасл.)

(адказ на пытанне пра Беларусь, яго мары): „Ну, хочацца, каб людзі былі больш адкрытыя... што яшчэ... больш дабрэйшыя адзін да аднаго” (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

(адказ на пытанне пра Беларусь, яго мары): „Чтобы люди были более сплоченными, помогали друг другу. В советские времена люди были более сплоченными” (А.А. н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, правасл.).

Адказ на пытанне пра Беларусь сваёй мары, пра тое, чаго ім не хапае ў сённяшняй Беларусі можа пераводзіцца ў плоскасць разважанняў пра адносіны людзей увогуле, не важна да якой нацыі яны належаць:

„Я считаю, что единственная вещь, которой не хватает в мире – это вот именно доверие, сплоченность. Я не могу себе представить единственную Беларусь в моем идеале. Мне хотелось такое, что все доверяют друг другу, наказывают тех, кто обманывает. [...] Мой побольше идеал, чтобы со всего мира какая-то была группировка, какое-то количество людей, которые бы стояли за всех людей, не обязательно какой-то нации, расы – все мы люди, все мы одни и те же” (Н.С., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Этнаграфічныя сімвалы

Інфарманты ўзгадваюць растыражаваныя (у асноўным этнаграфічныя, але не толькі) сімвалы, такія як папараць-кветка, свята Івана Купалы, слуцкія паясы, арнамент на адзенні і ручніках, валошкі, зубр, дранікі з мясам, Белавежская пушча, Сафійскі Сабор, крыж Еўфрасінні Полацкай, выява Маці Божай, Камянецкая вежа.

Гістарычная памяць – гэта занадта складаная тэма, каб яе можна было апісаць на некалькіх старонках, акрамя таго, як ужо было адзначана, дадзеная тэма не з’яўлялася асноўнай у даследаванні, і сабранага матэрыялу недастаткова, каб можна было грунтоўна яе аналізаваць. Варта, аднак, адзначыць некалькі важных аспектаў. Цэнтральным ва ўяўленнях пра беларускую гісторыю з’яўляецца **ўваходжанне беларускіх зямель у розныя дзяржаўныя арганізмы**. Часцей за ўсё факт уваходжання беларускіх зямель у склад розных дзяржаў успрымаецца як нешта натуральнае і не з’яўляецца прадметам разваг. У свядомасці большасці інфармантаў (у тым ліку і актыўнага члена БРСМ, А.К.) перыяды існавання і Полацкага княства, і ВКЛ, і Рэчы Паспалітай, і Расійскай імперыі, і СССР з’яўляюцца арганічнай часткай беларускай гісторыі. Праўда, для некалькіх інфармантаў уяўленне пра гісторыю Беларусі абмяжоўваецца, галоўным чынам, падзеямі 20 стагоддзя, паколькі гэта больш блізкія для іх часы, усё, што адбывалася раней здаецца занадта абстрактным і, на іх думку, не мае ніякага дачынення да сённяшняй рэчаіснасці. Выключэннем таксама з’яўляецца інфармант А.П., для якога прыналежнасць беларускіх зямель да розных дзяржаў з’яўляецца моцным дэзынтэгруючым фактарам, а спроба шукання сваіх гістарычных каранёў у гэтых розных дзяржаўных утварэннях бачыцца ў нечым ненатуральнай; сапраўдная Беларусь для яго пачынаецца з пачатку 90-х:

„– Мы то в ВКЛ, то в Речи Посполитой, то в СССР, то сейчас опять самостоятельное государство, и вот у нас есть какое-то... есть такое... кусками история какая-то, нет целостности, то есть пытаемся мы зацепиться за какое-то наше... там белорусизацию там ну в начале XX века, нету какой-то единности, не знаю ну, на мой взгляд, в том, чего мы хотим... ну как... в чем наши истоки.

– А для вас наши истоки в чем?

– Ну вот я получается ровесник самостоятельной Беларуси, и я не вижу особого смысла возвращать ту же самую символику: поменяли флаг, поменяли герб – хорошо... как бы это на самом деле не самое главное, что есть у государства” (А. Пачапко, н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, правасл.).

Таксама для Т.Т. перыяды, калі беларускія землі былі ў складзе ВКЛ і Рэчы Паспалітай з’яўляюцца не ў поўнай меры беларускай гісторыяй. Для яе найбольш шчаслівы, уданы перыяд беларускай гісторыі – гэта часы Полацкага княства

„потому что это было как отдельное, как Беларусь, потом она уже стала как Литва, Польша, то есть Беларусь отдельно была только когда Полоцкое” (Т.Т., н. у 1992 г. у Мінску, беларуска, правасл.).

Узгадваецца залежнасць ад іншых дзяржаў:

„Так палучалася, што Беларусь была то ў саставе Рэчы Паспалітай, то ў Расійскай Імперыі, і пастаянна занікала... патом у складзе СССР, то есць яна пастаянна залежала ад другіх гарадоў і так случалася... і яе гісторыю палучаецца яна залежала ад гісторыі другіх стран...” (А.Н., н. у Гродна у 1993 г., беларуска, правасл.).

Важнае ўяўленне, якое ўзгадваецца большасцю інфармантаў – трагічная гісторыя, шматлікія войны, у якіх беларусы заўсёды былі ахвярамі, ніколі не ішлі вайной на кагосьці самі:

„Беларусь всегда оказывалась в центре каких-то войн... когда она вот была под властью Москвы” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, католік).

„Не припомню случаев, когда белорусы нападали сами, они или защищались или их заставляли просто с кем-то... в состав какой там страны входят, воевать там... даже вот в истории было [?] Беларусь – это корчма, в которую все заходили, но забывали заплатить [...] Мы страдали, столько терпела наша страна” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

„Ну ў плане вайны... ну беларусы былі яшчэ такі народ, што не любіў ваяваць, но яна пастаянна была ўцягнутая ў войны. Ну і, нават, іменна па гэтай жа прычыне ў наш час пасля Вялікай Айчыннай Вайны іменна цяпер у нас вельмі мірны народ, я лічу. Ну, мы не хацелі войнаў, але пастаянна былі ўцягнуты і гэты паўліяла, вельмі паўліяла” (А.Н., н. у Гродна у 1993 г., беларуска, правасл.).

У розных інфармантаў „залаты век” асацыіруецца з рознымі гістарычнымі эпохамі: Полацкім княствам, ВКЛ, пасляваенным перыядам (часы, калі на чале БССР стаяў Машэраў). Можна сустрэць інфармантаў, для якіх „залатым векам” з’яўляюцца ўсе тры перыяды.

Разважанні інфармантаў пра гісторыю Беларусі дазваляюць прасачыць уплыў як афіцыйнай прапаганды, так і духу пачатку 90-х. Такія, здавалася б супрацьлеглыя, у свядомасці большасці інфармантаў гэтыя ідэалогемы на дзіва арганічна спалучаюцца. Міф Вялікага Княства Літоўскага, які культываваўся адраджэнскім дыскурсам, трывала замацаваўся ў свядомасці большасці інфармантаў, таксама як яго знакавыя падзеі (Грунвальдская бітва, Люблінская унія), постаці (Альгерд, Вітаўт), дакументы (статуты). Як не спрабуюць афіцыйная прапаганда і гістарычная палітыка замаўчаць значнасць гэтага перыяду, яго ролю і спадчыну, Вялікае Княства Літоўскае, хутчэй за ўсё, з’яўляецца цэнтральным элементам гістарычнай свядомасці адукаванай часткі беларускай моладзі. Цікавым у гэтым сэнсе прыкладам з’яўляецца актыўны член БРСМ, які амаль усё інтэрв’ю гаварыў фразамі і лозунгамі афіцыйнай прапаганды, але найбольш цікавым перыядам у гісторыі Беларусі называе часы кн. Радзівіла Чорнага. З іншага боку, такой жа важнай часткай беларускай гісторыі, „залатым векам” для большасці з’яўляецца пасляваенная БССР, вобраз якой культывуецца афіцыйнай прапаган-

дай. Пры гэтым, інтэнсіўнае развіццё асацыіруецца з міфалагізаваным вобразам ідэальнага нацыянальнага лідара – П.М. Машэрава, пра якога маўчыць афіцыйная прапаганда і які з’яўляецца антыгероем у ацэнцы адраджэнцаў.

Намнога менш значнае месца ў свядомасці інфармантаў займаюць перыяд Рэчы Паспалітай, перыяд уваходжання ў Расійскую імперыю, міжваенны перыяд. Адным з тлумачэнняў гэтага можа быць слабая прадстаўленасць гэтых часоў у афіцыйнай і адраджэнскай міфалагемах.

У разважаннях пра гісторыю слаба прадстаўлены матыў барацьбы за незалежнасць. Амаль не ўзгадваецца ўтварэнне БНР. Нават у паўстаннях, якія не з’яўляюцца важным элементам гістарычнай памяці, але ўсё ж узгадваюцца, некаторыя інфарманты альбо не бачаць незалежніцкіх памкненняў, альбо гавораць пра іх бяссэнсоўнасць:

„Ну, там восстания были... Калиновского, но эти восстания были на почве земли, на почве прав людей. Эти восстания все вели к революции” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

„Просто навсегда зря была пролита кровь людская, потому что явно было, что ничего не будет с этого, потому что невыгодно было сильным сего мира, чтобы выиграли мы это паўстанне” (А.Х., н. у. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Пры гэтым нельга сказаць, што незалежнасць увогуле не з’яўляецца да інфармантаў каштоўнасцю:

„Мы боролись очень давно за независимость, за самостоятельность [...] народ наш вольный, это всё даже внесло вклад и в менталитет, и на историю” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

(адказ на пытанне пра Беларусь, яго мары): *„Независимая ни от кого, чтобы была, чтобы нас уважали, ценили и не старались как-то принизить”* (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

(адказ на пытанне пра тое, як ён апісаў бы Беларусь замежніку): *„Беларусь – это страна, которая независимая... хотелось бы, наверное, сказать”* (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, правасл.).

Вельмі вялікае месца незалежнасць займае ў сістэме каштоўнасцей беларускамоўнага В.З., які на пытанне пра Беларусь яго мары адказаў: *„Вольная, независимая і... як гэта сказаць... самасвядомая”* (В. З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Характэрнай рысай з’яўляецца амаль поўная адсутнасць рэфлексіі (і асабістай, і ў сям’і) над савецкім перыядам, распадам Савецкага Саюза, хаця гэта зусім нядаўняя падзея:

„– А у вас как-то комментировали распад Советского Союза? Жалко было, что распался или...”

– Ну, как-то нет, а что уже комментировать: распался так распался” (Е.М., н. у 1989 г. у Барысаве, беларуска, правасл.).

(адказ на пытанне, што ў сям’і гаварылася пра жыццё ў Савецкім Саюзе): *„Проста я не ведаю... адныя гавораць, што было добра, другія*

гавораць, што было дрэнна, але такога пытання ў нас у сям'і не паўставала, то бок таго, што тычыцца ўвогуле тых часоў” (В. З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, правасл.).

„– А про Перестройку, распад Советского Союза Вам что-нибудь родители рассказывали?

– Как бы практически ничего не рассказывали, знаю единственное что вот из учебников и все, ничего больше такого не знаю” (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Адсутнасць рэфлексіі над савецкім перыядам тлумачыць, з аднаго боку, стаўленне да сённяшняй палітычнай і эканамічнай сітуацыі, з другога боку, да дэмакратычных каштоўнасцей увогуле. Кідаецца ў вочы вельмі нізкі ўзровень эканамічнай свядомасці і інфармаванасці пра эканамічную і палітычную сітуацыю ў Беларусі, хаця большасць інфармантаў указвае, што мае доступ не толькі да дзяржаўных СМІ, але і да альтэрнатыўнай інфармацыі ў інтэрнэце; некаторыя з іх агучваюць гэты альтэрнатыўны пункт гледжання, адзначаючы, што з ім не згаджаюцца:

„– Даже если коснуться выборов, я смотрел все эти дебаты, все это смотрел, то, даже если голосовать за президента, то не за кого голосовать, потому что альтернативы ноль. Какие-то клоуны, извините за выражение, потому что несерьезно.

– А почему они вам кажутся клоунами?

– Ну у них все какие-то программы нацелены на то, чтобы дискредитировать правительство теперешнее, а не что-то улучшить, и все говорят: «Я создам то, я создам то», но никто не сказал, что я улучшу что-нибудь, что я добавлю свое, и будет... оставлю старое, но и добавлю новое. Все хотят переделать, все хотят... что мы будем там зарплаты будем сразу же подыдем. Никто не говорит, откуда это поднять... просто эти люди такое чувство... хотят власти и все, и не думают о народе, о... вообще, об окружающих. Ну, не знаю, тут можно много чего сказать, просто в официальной обстановке, чтобы...”. (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

„И вот иногда читаешь... ну такое ощущение, что там комментарии... ну в плане политики или пропишут какую-нибудь там [?] и начинается: «А у нас все плохо, а у нас это...» Попадается какой-нибудь адекватный пользователь, напишет что-нибудь хорошее, и начинают на него нападки: да ты, да ты что слепой, да ты ничего не знаешь. Ну даже вот в плане выборов... да это вот тема такая ну не знаю... начинаешь читать... я как бы не всеведущая на сто процентов... я могу лично утверждать... фальсифицируют их... не фальсифицируют. Как я уже говорила, моя мама в этой политике... ну не знаю... в их участке ну точно там... там, по-моему, больше проблем с какими-то испорченными бланками, ну это старые люди бывает испортят или еще что... там не знаю, ведомостей надо кучу составить, что этот бланк испортился, что там его как-то зафиксировать. С этой даже позиции иногда вот читаешь... противно даже читать, вот противно. И вот тоже попался какой-то адекватный человек, написал «а мне нормально, не верю», там что-то и начинается.... То есть позиционирование страны пропадает,

в основном вот попадаешь на негатив, а это плохо, я считаю, надо любить то место, где ты родился, надо... например, есть же люди, когда уезжают из своей страны, но они же о ней помнят, и, наверно, детям своим, которые родились в другой стране рассказывают больше что-то хорошее. По крайней мере, такое ощущение, что у нас люди: ай! там было плохо, здесь хорошо" (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

Пра адставанне Беларусі ў эканамічным і тэхналагічным развіцці гаворыцца рэдка. Наступная цытата, бадай, адзінае такога кшталту выказванне:

„Беларусь – это страна, которая маленькая по размерам, развивающаяся, нет таких высоких технологий, как, например, в Германии" (Т.Т., н. у 1992 г. у Мінску, беларуска, правасл.).

Абсалютна не адчуваецца сур'ёзнасці эканамічных праблем, няма ўяўлення пра вялікі знешні доўг, энергетычную і эканамічную залежнасць ад Расіі. Большасць інфармантаў альбо не задумваецца над эканамічнымі праблемамі ўвогуле, альбо лічыць, што **Беларусь развіваецца ў правільным кірунку**, дасягнула добрых вынікаў у гэтым развіцці, а яшчэ недастаткова высокі ўзровень жыцця тлумачыцца тым, што немагчыма з эканамічнымі праблемамі справіцца хутка:

„То, что мы достигли, конечно, в плане вот развития... мы развиваемся, мы не стоим на коленях, хотя у нас тут и ресурсов-то толком нету" (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

„– Ну, есть, конечно, многие нюансы, которые за раз не делаются, и это все работает... правительство над этим всем работает, это и понятно, потому что ту же экономику подымают там, те же разные программы.... пускай там... образовательные, это все за раз же не делается, это все надо годы, чтобы все это поставить в русло, чтобы это давало там пускай доход там стабильный, чтобы это было как на автомате, чтобы одно следовал за другим, все это надо было построить. В принципе, вот эти пятнадцать лет государство наше продвинулось, можно сказать, очень сильно, потому что, сравнить, что было при приходе... ну вот при получении независимости и что теперь, что даже нельзя сравнивать.

– А основные достижения с вашей точки зрения?

– Ну, достижения... растут города, у людей улучшается в принципе благосостояние, да там зарплаты растут средние, там все в принципе все улучшается, определенные показатели улучшаются там, строятся дома, строятся больницы там, строятся стадионы разные, вот спортивные сооружения, разные социальные объекты, то ну это все в Беларуси есть. Я считаю, что в этом плане у нас все хорошо. Единственное, что вот у нас старение населения происходит – это вот главные минусы, но такие... такое, понятно, год на год не приходится... один год такие недостатки, другой год такие. Ну, минусы в Беларуси... ну, не знаю. В принципе, особо не нахожу. Да, у нас есть немного сложностей с частным бизнесом, но в последнее время вот возвращаются обратно некоторые

льготы для ведення частнога бізнеса, сейчас в принципе и кредиты, политика для частнога бізнеса стала лучше. По сути, если так посмотришь, то всем хорошо” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

„Не скрою, много робіцца для таго, каб падняць Беларусь, еслі паглядзець на гісторыі, якую нам яе пакінулі і якая яна цяпер, то розніца ёсць” (А.Н., н. у Гродна у 1993 г., беларуска, правасл.).

(на пытанне, як бы ён апісаў Беларусь замежніку): „Находится в центре Европы, значит, умный человек поймет: «Ага, в центре Европы. Европа высокоразвитая, значит, Беларусь тоже высокоразвитая»” (А.Х., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Адзін з інфармантаў выказаў меркаванне, што мадэль эканамічнага развіцця можа быць запазычана з савецкага мінулага:

(адказ на пытанне пра Беларусь, яго мары): „С экономической точки зрения, допустим, так как она развивалась промышленность при Машерове, но если это перенести в наше время” (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Савецкі культ індустрыяльнасці, працы рабочага, які падхапіла лукашэнкаўская прапаганда, трансліруецца і маімі інфармантамі. Развіццё прамысловасці можа быць прадметам гонару за свой горад (ці краіну ў цэлым):

„– Когда восстание Костюшки было, мне запомнилось, что все эти шляхцицы... не паны, а князи... они служкими паясами были, как символ восстания был. [...] Это, наверное, как часть истории сейчас [...] это не тем, чем город в данный момент гордится. Это вот тоже история, которой Слуцк гордится, но сейчас это немного, наверное, подзабыто.

– А Слуцк сейчас гордится чем?

– Ну, у нас много промышленности развито, ну, и служкий сахарный комбинат и мяскокомбинат, футбольный клуб, то есть сейчас получает, я бы сказал, достойное развитие. Ну а так обычный белорусский городок, в котором прошли дожинки и день города был, 890 лет ему пару лет назад, то есть состояние города очень хорошее благодаря вот этим праздникам, то есть центр достойно выглядит” (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, правасл.).

Палітычная самаізаляцыя Беларусі апісваецца як **слабая прадстаўленасць Беларусі на сусветнай арэне:**

„Ну, хотелось бы видеть ну какое-то приятие миром, потому что многие не знают, на самом деле, что такое государство есть, и не знают о нем ничего. [...] Хотелось бы, чтобы просто осталась значительным игроком на мировой арене. Пускай... не знаю, через что это будет... ну просто хотелось бы, чтобы о ней знали” (А.П. н. у 1989 г. у Мазыры, беларус, правасл.).

Выказваюцца розныя меркаванні наконт таго, хто ў гэтым вінаваты. Адна з інфармантак лічыць, што самі беларусы: „Мы не позиционируем свою страну” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

Інфарманту А.Х. здаецца, што Беларусь свядома дыскрымінуецца ў спорце і эканоміцы:

„– Кому-то ревностно что-то, что чего-то у нас есть, у них этого нету, может, вообще не будет.

– Это какие-то страны? В чем это проявляется?

– Это проявляется... какие-то страны. Допустим, в том же спорте тоже самое. Если где-то белорусы по-настоящему сильны, то против них судьи играют, очень сложно выигрывать, выигрывают только на самом максимуме, т.е. никто не помогает нам, всего добиваемся сами.

– Это в спорте так?

– Да и в экономике... ну чисто на мой взгляд. У нас есть хороший трактор, не хуже, чем... хуже, конечно, чем немецкий, но есть некоторые неплохие. Почему, допустим, Россия не хочет их покупать? А у них нет своего трактора, странно. Мне кажется, что они нам завидуют, что у нас это есть” (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Беларусь і Еўропа

Уяўленне пра еўрапейскасць Беларусі даволі амбівалентнае. З аднаго боку, паўтараецца стэрэатыпнае сцвярджанне пра тое, што Беларусь знаходзіцца ў цэнтры Еўропы:

(адказ на пытанне, як бы ён апісаў Беларусь замежніку): „Я бы сказал, что Беларусь – это государство в центре Европы” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік)

„I так Беларусь... вельмі такое становішча займае... цэнтр Еўропы” (А.Н., н. у Гродна у 1993 г., беларуска, правасл.).

У той жа самы час Беларусь з’яўляецца Еўропай выключна геаграфічна, а не канцэптуальна; інфарманты не адчуваюць сябе еўрапейцамі:

„– Ну, я европейкой себя не чувствую. Мы же не в Европе.

– А мы не в Европе, почему?

– Мы же не Евросоюз.

– А Европа – это только Евросоюз?

– Ну, по территориальному мы, может, к Европе и относимся” (Т.Т., н. у 1992 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Адсутнасць еўрапейскай ідэнтычнасці інфарманты тлумачаць тым, што яны не былі ў Еўропе і яе не ведаюць:

„– Беларусь – это Европа, несмотря на то, что она не в Евросоюзе?

– Ну, как сказать... Беларусь – пуп Европы, я так считаю. Ну, находимся мы, вообще, в Европе, по карте если смотреть, но я не считаю, что я европеец, потому что я по Европе еще не ездил, я не знаю, что там в Европе творится, я больше считаю, что я в тихом мирном городишке, который как-то там хочет больше расширяться, подняться вверх” (Н.С., н. у 1993 у Мінску, беларус, правасл.).

Нягледзячы на фактычна прарасійскую палітыку ўлады, дэкларатыўна знешняя палітыка – шматвектарная, скіраваная і на ўсход, і на захад, што, хутчэй за ўсё, адпавядае ўяўленню насельніцтва Беларусі пра тое, якой павінна быць знешняя палітыка. Найбольш дакладна гэтую дэкларатыўную пазіцыю ўлады агучвае інфармант А.К., актыўны член БРСМ:

„Беларусь должна развиваться во многих направлениях. Нельзя говорить, что она должна или в России, например, восточном, или в западном, она суверенная страна и должна развиваться отдельным способом, независимо от других государств, то есть она должна дружить как с западными странами, так и с восточными, все должно быть скомпоновано и хорошо выполнено” (А.К., н. у 1993 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Пытанне геапалітычнай арыентацыі, аднак, не з’яўляецца ў разважаннях інфармантаў, толькі адна з іх выказвае няяснае адчуванне Беларусі як краіны на ростанях:

„– А в Беларуси вас раздражает больше всего что?
– *Что-то незакончено как-то” (Т.Т., н. у 1992 г. у Мінску, беларуска, правасл.).*

Гэтая ж інфармантка выказваецца за іншую опцыю ў геапалітычнай арыентацыі, чым традыцыйная, моцна ідэалагізаваная апазіцыя „Еўропа – Расія”:

„– А вы хотели бы, чтобы Беларусь больше сотрудничала с Россией или более тесные связи поддерживала с европейскими странами или мы ни на кого не должны оглядываться?
– *Мне кажется, мы должны вот с этими типа Китай, Япония – вот с этими странами больше сотрудничать или Арабскими Эмиратами.*
– А почему?
– *Потому что Россия – это Россия. Ну, в России все похоже на нас, ну то есть или Европа или вот эти – Япония и Китай. Европа просто более развитая, а Китай, мне кажется, более перспективный” (Т.Т., н. у 1992 г. у Мінску, беларуска, правасл.).*

Некаторыя інфарманты ўказваюць на **адсутнасць такіх важных прыродных рэсурсаў, як газ і нафта**. Гэта, аднак, не разглядаецца як сур’ёзная праблема і перашкода ў эканамічным развіцці, хутчэй, наадварот, разглядаецца як пазітыўны фактар:

„Вот у нас, например, нет ресурсов там... нашему народу, в частности, государству надо как-то изворачиваться как-то, изворачиваться, что-то там делать, как-то вот стараться экономику развивать, где-то вот деньги, ресурсы добывать. А вот России, например... у нас даже таких-то крупных олигархов нет, которые там ни на чем заработали деньги, а вот у русских... у них нефть, газ, деньги есть, может, у них даже промышленность-то толком не развивается, потому что там деньги есть, зачем развиваться. И вот куча этих олигархов, и, наверно,

очень большая разница между бедными и богатыми. [...] не знаю, может, там больше развито уже в плане денег какой-то корысти, на халяву, хотя у нас тоже халява преобладает, нам тоже хочется все на халяву. Ну не знаю, мне кажется, может, наш народ больше как-то привык трудиться, понимает, что ничего легко не дается, нужно это зарабатывать” (Ю.Ш., н. у 1989 г. у Баранавічах, беларуска, правасл.).

„Мы, белорусы, всегда привыкли к тому, что мы работаем сами на себя, на нас никто не работает. У нас нет нефти, газа, моря. У кого-то они есть, и они этим не умеют грамотно пользоваться, поэтому это их проблемы” (А.Х., н. 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Выказванні інфармантаў сведчаць пра слабую ініцыятыўнасць і грамадскую актыўнасць. У развіцці краіны галоўная роля надаецца дзяржаве. Беларускамоўны В.З. ахарактарызаваў гэтае стаўленне наступным чынам:

(адказ на пытанне пра беларускую ментальнасць): „Мабыць, чарка ды скварка – толькі такія словы, што то бок не тое, што паўсядзённая абыякавасць да таго... а калі вось толькі ўпрытык цябе, прымусяць нешта рабіць, тады толькі да, Беларусь толькі вось на гэта тады пойдзе. А так... ну такая не тое, што абыякавасць – талерантнасць, як гавораць нашыя суседзі” (В.З., н. у 1989 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Дэмакратыя ў Беларусі

Дадзены канцэпт не з’яўляўся важным для маіх інфармантаў, узгадваўся імі рэдка, пры чым думкі наконт таго, з’яўляецца Беларусь дэмакратычнай дзяржавай ці не, выказваліся розныя:

„Я бы сказаў, што Беларусь – это государство в центре Европы, это демократическое государство в центре Европы” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

(адказ на пытанне пра Беларусь, яго мары): „Чтобы Беларусь была демократической страной, чего про нее сейчас не скажешь” (А.А., н. у 1990 г. у Слуцку, беларус, правасл.).

(адказ на пытанне пра Беларусь, яго мары): „Вольная, независимая і... як гэта сказаць... самасвядомая” (В.З. н. у 1989 г. у Мінску, беларус, правасл.).

Нацыянальная сімволіка

Супярэчлівае ўяўленне пра беларускую гісторыю з’яўляецца прычынай супярэчлівага стаўлення да нацыянальнай сімволікі. Большасць інфармантаў прымае існуючую сімволіку, праўда, не адчувае ў адносінах да яе ніякіх эмоцый. Для некалькіх з іх беларуская нацыянальная сімволіка – гэта Пагоня і бел-чырвона-белы сцяг, пра якія ім расказвалі яшчэ ў дзіцячым садку і пачатковай школе. Для двух стаўленне да нацыянальнай сімволікі даволі своеасаблівае. Напрыклад, А.Х. падабаецца гістарычная сімволіка і савецкі гімн (Пра гімн *Магутны Божа* і *Мы выйдзем шчыльнымі радамі* не ведае):

„– Мне вельмі падабалася прошлая сімволіка... ну проста гэтай сімволіке ну сколька... тут ужо дваццаць... ну амаль дваццаць год ужо цяпер,

а той сімволіке, якую прынялі раней... но яна вельмі даўня... гэта гісторыя... я лічу, што павінна застаецца ну як бы... гэта мой погляд... я лічу, што павінна застацца прошлая сімволіка – герб «Пагоня» і сцяг белая-чырвоная-белы.

– А гімн?

– Гімн не знаю чаму, мне падабаецца СССР гімн, цяпер рускі” (А.Х., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларуска, правасл.).

Яшчэ больш амбівалентнае стаўленне ў А.П.:

„– Ну довольно много людей у нас в Беларуси, которые очень почему-то хотят вернуть нашу символику украденную. Ну, я не знаю, кто бы еще хотел. В России такого нету, у них, получается, история не прерывалась никак, они шли, шли... Советский Союз... ну в общем-то все одно государство было, а мы то в ВКЛ, то в Речи Посполитой, то в СССР, то сейчас опять самостоятельное государство, и вот у нас есть какое-то... есть такое... кусками история какая-то, нет целостности, то есть пытаемся мы зацепиться за какое-то наше... там белорусизацию там ну в начале XX века, нету какой-то единности, не знаю ну, на мой взгляд, в том, чего мы хотим... ну как... в чем наши истоки.

– А для вас наши истоки в чем?

– Ну вот я получается ровесник самостоятельной Беларуси, и я не вижу особого смысла возвращать ту же самую символику: поменяли флаг, поменяли герб – хорошо... как бы это на самом деле не самое главное, что есть у государства.

– А самое главное что?

– Самое главное... ну белорусы себя считают белорусами, то есть они не считают себя частью там Советского Союза, например, они самостоятельный народ” (А.П., н. у 1989 г. у Мозыры, беларус, праваслаўны).

Базавымі ва ўяўленнях пра беларускую культуру і ментальнасць з’яўляюцца такія характарыстыкі як **спакой, прастата, непрэтанцыёзнасць:**

„В принципе можно сказать, что мы отличаемся простотой, то есть мы... вся культура не какая-то там помпезная, ни какая-то вычурная, а она, наоборот, спокойная, приближенная к людям и доступная всем, и в то же время она красивая и величественная” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

(адказ на пытанне пра тое, як можна ахарактарызаваць атмасферу Мінска): „Чысціня. Чысціня ва ўсім... Атмасфера... нейкі такой... спакойстве і умиротворение” (В.З., н. у 1989 г. у Мінску, бел., правасл.).

„Это самая лучшая нация, я бы сказал, самая толерантная, самая спокойная, самая рассудительная [...] У нас нет высокомерия по отношению там к другим народам” (А.Х., н. у 1988 г. у в. Турын Пухавіцкага р-на, беларус, правасл.).

Важнай характарыстыкай беларускіх гарадоў з’яўляецца **чысціня:**

(адказ на пытанне, як можна апісаць Беларусь замежніку): „Ну, апісваў бы толькі такія дасягненні... ну есць... такія больш важныя [?] ну такія чыстыя гарады, там ветлівы народ, дружалюбны...” (А.Б., н. у 1993 г. у Лідзе, беларус, каталік).

Рэлігійнасць як важная характарыстыка Беларусі ўзгадваецца толькі інфармантам В.Б.:

„Конечно, соборы, костелы, церкви разные – это те сооружения, которые характеризуют отношение людей к вере. Если посмотреть период, в который они построены и сопоставлять это, то можно понять, что, вообще, всегда люди верили во что-то, что поможет им, и это им помогало, потому что люди верили. [...] Если посмотреть, Беларусь никогда не вела войну, начиная первой, обычно всегда нападали на нас, всегда нам приходилось обороняться, что это тоже может свидетельствовать показателем, что белорусское население очень доброе, что они мирные и отзывчивые” (В.Б., н. у 1993 г. у Фаніпалі, беларус, каталік).

Праблемы і заганы, якія існуюць у Беларусі, узгадваюцца рэдка. Некалькі інфармантаў гавораць пра дэмаграфічныя праблемы, адзін – пра праблему п’янства. Адна з інфармантак гаворыць пра тое, што ў Беларусі павінен быць больш высокі ўзровень культуры.

Апісаны матэрыял дазваляе зрабіць выснову пра тое, што ў цэлым інфарманты маюць вельмі пазітыўны вобраз Беларусі, не выказваюць занепакоенасці, што не змогуць рэалізаваць тут свае мары і амбіцыі, не выказваюць жадання з’ехаць за мяжу. Дасягаецца гэта частковым успрыняццём афіцыйнай ідэалогіі і прапаганды, а ў такой сферы як гістарычная памяць, нацыянальная сімволіка – канвергенцыяй дзвюх ідэалагем.

Olga Gouchtcheva

Belarus as viewed by Belarusian students

A b s t r a c t

The article is an analysis of fifteen interviews with students of the Belarusian National Technical University, recorded in December, 2010. The main focus of the interviews was the students’ attitude to the Belarusian and Russian languages, as well as the transmission of historical memory in the Belarusian family, but it was revealed that the interviews contain interesting information about the informants’ perception of the current political, economic, social and cultural situation in Belarus, how they see the country’s past and its future.

The article deals with such aspects as the basic elements of the concept of „Belarus” and the perceptions of Belarusian history, understanding of today’s economic and political situation, future predictions, the idea of a European Belarus, and the attitude to national symbols.

Anton Saifullayeu
Warszawa

Mityczne konstruowanie przeszłości historycznej. Przypadek Białorusi na przełomie XIX i XX wieku

Obraz przeszłości jest dla społeczności ludzkich skomplikowaną konstrukcją, na który zawsze ma wpływ mnóstwo czynników zewnętrznych istniejących w teraźniejszości: politycznych, ideologicznych, społecznych, naukowych etc. Zawsze istnieje trwała więź między dwoma wymiarami czasu. Właśnie z przeszłości wyłania się tradycja, zwłaszcza historyczna, oddziałująca na ciąg teraźniejszości.

W związku z tym na uwagę zasługuje opinia wybitnego francuskiego historyka Jacques'a Le Goffa o relacji przeszłość/teraźniejszość:

„Dokonanie tego rozróżnienia jest więc fundamentalne dla świadomości historycznej i dla historii jako nauki. Ponieważ teraźniejszości nie da się ograniczyć do chwili, do punktu, zdefiniowanie jej zakresu stanowi najważniejszy problem, uświadomiony bądź nie, w uprawianiu historii”¹.

Ukształtowanie się tego typu opozycji czasowej, według Le Goffa, odgrywa zasadniczą rolę w procesie uświadamiania czasu. Jednak dokonanie tego rozróżnienia nie jest w dniu dzisiejszym rzeczą prostą. W wielu społeczeństwach przeszłość jest modelem teraźniejszości, próbą uniknięcia dnia dzisiejszego.

Dzieje przełomu XVIII i XIX wieku wpłynęły na przekształcenie historii od narracji literackiej ku profesjonalizacji i wyodrębnieniu się historii jako odrębnej nauki. Jak zaznacza Jerzy Topolski,

„Kryteria naukowości wypracowane były pod wpływem pozytywizmu w wieku dziewiętnastym, a także w wieku dwudziestym [...] W końcu stwierdzono, iż idealna nauka (dyscyplina) powinna stanowić aksjomatyczny system twierdzeń, który mógłby zostać uchwycony dzięki [kategoriom, instrumentom] matematycznym i logicznym. W ten sposób tylko fizyka mogła stać się odpowiednim kandydatem na naukę-model. Inne dyscypliny były coraz częściej porównywane do nauki-ideału czy do dyscypliny, będącej na drodze do osiągnięcia takiego ideału”².

¹ J. L e G o f f, *Historia i pamięć*, tł. A. Gronowska, J. Strzyjczyk, Warszawa 2007, s. 41.

² J. T o p o l s k i, *Historia jako nauka po postmodernizmie*, przeł. E. Domańska [w:] *Pamięć, etyka i historia*, red. E. D o m a ń s k a, Poznań 2006, s. 32.

Właściwie w wieku XIX zaczął się proces przekształcania historii i historiografii, jak dalej pisze Topolski, w naukę na gruncie myślenia pozytywistycznego, który pozwolił historii sprostać wyzwaniom postmodernizmu w wieku XX³.

O cechach, które pozwalają postrzegać historię jako szczególną naukową formę pamięci o przeszłości, pisze Barbara Szacka. Są to:

1. instytucjonalizacja i profesjonalizacja;
2. własna tradycja wyodrębniania się i profesjonalizacji, w toku których zostały wykształcone zasady postępowania badawczego i warsztatu profesjonalnego historyka;
3. dążenie do realizacji wzoru obiektywnej, wolnej od wartości, nauki. Dążenie to w znacznej mierze określa normy i zasady zawodu historyka. Jak pisze J. Le Goff, historia musi „starać się być obiektywną i opierać na wierze w historyczną «prawdę»”⁴.

Najbardziej skomplikowaną kwestią jest właśnie ostatni punkt wymieniony przez Szacką. Problem obiektywizmu w historii prześladowe również współczesnych badaczy. O zagadnieniach historyzmu w historii jeszcze w XIX wieku pisał wybitny niemiecki historyk Leopold von Ranke. Celem historyka – twierdził Ranke – jest tylko ustalenie, „jak właściwie było”⁵.

Zjawisko selekcji wydarzeń historycznych w procesie tworzenia tradycji, tworzenia mitów historycznych, spotyka się w historiografii XIX i XX wieku dość często. Historiografia XIX i XX wieku – jak pisze Jerzy Krasucki – stawiała sobie za cel przede wszystkim podkreślanie wartości i zasług własnego narodu w przeciwieństwie do innych, gloryfikowanie własnej przeszłości – z reguły uważanej za „wspaniałą” – lub rozważanie domniemanych straconych okazji zdobycia jeszcze większej chwały, a uniknięcia załamań i niepowodzeń⁶.

W takim przypadku historia staje się przejawem terażniejszości, narzędziem ideologicznym oddziałującym na pamięć zbiorową społeczeństwa. Zjawisko takie obserwujemy w różnym stopniu w zależności od kraju. Historia w takim sensie traci swoje funkcje wydobywania z przeszłości „prawdy” i staje się wyłącznie zjawiskiem współczesnym. Benedetto Croce twierdził, że „każda historia jest historią współczesną”, i że w rzeczywistości odnosi się do bieżących potrzeb i do terażniejszej sytuacji niezależnie od tego, jak bardzo oddalone w czasie wydają się nam omawiane wydarzenia⁷. W przypadku, gdy terażniejszość oddziałuje na przeszłość za pomocą historii, to według francuskiego badacza Luciena Febvre’a czy Erica Hobsbawma, staje się ona społeczną funkcją historii albo przeszłości. Lucien Febvre scharakteryzował tę funkcję porządkowania przeszłości ze względu na terażniejszość w ten sposób, że historia zbiera, porządkuje i klasyfikuje fakty z przeszłości pod kątem potrzeb bieżących.

W dużej mierze realizacja danej funkcji zależy przede wszystkim od nadawcy. Właśnie nadawca przeprowadza odpowiednią selekcję faktów z przeszłości, które później mają być wykorzystywane w sposób wygodny dla niego.

³ *Ibidem*, s. 32

⁴ B. S z a c k a, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Warszawa 2006, s. 24–25.

⁵ J. K r a s u c k i, *Wyznaczniki biegu historii*, Wrocław–Warszawa–Kraków 2008, s. 22.

⁶ *Ibidem*, s. 10

⁷ Б. К р о ч е, *Теория и история историографии*, Москва 1998, s. 192.

Do manipulowania przeszłością nadawca musi wykorzystywać kilka podstawowych narzędzi, wśród których głównym jest mit, czyli traktowanie wydarzeń z przeszłości w sposób wygodny i nadający się dla pojmowania i uzasadnienia historii kraju, narodu, grupy, władzy przez odbiorców, którymi zwykle są obywatele. Jedną z głównych potrzeb tworzenia mitu historycznego czy „mitycznej” historii jest również legitymizacja historyczna w oczach sąsiadów. Wydaje się, że zjawisko to szczególnie wyraźnie można zaobserwować w wieku XIX, kiedy szereg spośród europejskich narodów – znajdujących się pod panowaniem odmiennych etnicznie imperiów – właśnie w historii i narracji o przeszłości szukało argumentu przemawiającego za ich prawem do samodzielnego istnienia. Dobrym przykładem jest tu chorwacka koncepcja trializmu austro-węgiersko-słowiańskiego, która miała uzasadnić równe prawa Słowian w imperium habsburskim.

Mamy tu więc do czynienia z pierwszą cechą mitu historycznego, która polega na konstruowaniu własnej przeszłości, przez co rozumiemy własną (odrębną) tradycję historyczną – w celu ustalenia ciągłości własnej historii i przedstawienia legitymizacji historycznej w teraźniejszej rzeczywistości politycznej. W takich warunkach może powstawać – jak to określił Jerzy Szacki – opozycja przeszłości przeżywanej i przeszłości rekonstruowanej przez historyków⁸. Zaznaczyć trzeba, że Szacki mówił nie o opozycji mitu i historii, lecz o przeciwstawieniu tradycji i historii. Można tu zacytować Erica Hobsbawma, który pisze o tradycji jako o zjawisku wymyślonym:

„«Tradycja wymyślona» oznacza zatem zespół działań o charakterze rytualnym lub symbolicznym, rządzący zazwyczaj przez jawnie bądź milcząco przyjęte reguły; działania te mają wpajać ludziom pewne wartości i normy zachowania przez ciągłe repetycje – co siłą rzeczy sugeruje kontynuowanie przeszłości [...] Jednak osobliwość «wymyślonych» tradycji – o ile odwołują się one do historii – polega na tym, że ich związek z przeszłością jest w dużej mierze sztucznie wytwarzany”⁹.

Należy pamiętać, iż pojęcie tradycji jest skomplikowane i wieloznaczne. Tradycję można rozumieć w różny sposób: jako pewien kompleks wartości oddziaływujący na teraźniejszość, a więc to, co jest przekazywane w pamięci z pokolenia na pokolenie. Może być ona pojmowana jako tradycja kultury i dziedzictwa społecznego, jako forma przekazywania informacji (ustna i pisemna). Dla naszych rozważań najistotniejsze jest rozumienie tradycji przez jej wymyślanie, przez jej sztuczność w stosunku do przeszłości. W takim stanie rzeczy możemy zaobserwować bezpośrednią więź tradycji z mitem, ponieważ mit nie może istnieć bez wszelkiego przejawu tradycji w grupie społecznej. Mit w takim przypadku nie może powstać na gruncie tylko wymyślonym, opiera się on na złożonej opowieści przeszłości, nawet wtedy, gdy po treść i interpretacje trzeba sięgnąć do historii sąsiadów.

⁸ J. S z a c k i, *Tradycja*, Warszawa 2011, s. 223.

⁹ E. H o b s b a w m, *Tradycja wynaleziona*, Kraków 2008, s. 10.

Problem poszukiwania bądź konstruowania własnej przeszłości możemy odnaleźć w *Krótkiej historii Białorusi* Wacława Łastouskiego¹⁰, w której został odzwierciedlony model selekcji historycznej i tworzenia przeszłości w rozumieniu konstruowania narracji o niej. Białoruski historyk potrafił zlepić historię kraju (która w gruncie rzeczy jest historią terenu językowo-etnograficznego) z fragmentów już napisanych historii sąsiadów: Polski, Litwy, Rosji. Pisanie tego rodzaju sztucznych historii można tłumaczyć brakiem własnej tradycji piśmiennictwa historycznego. Nieznacznie modyfikując pojęciowe obciążenie koncepcji Le Goffa o przejściowych fazach pamięci społecznej, możemy z dość dużym prawdopodobieństwem mówić o znajdowaniu się białoruskiej pamięci etnicznej w XIX wieku w tzw. fazie społeczeństwa „dzikiego”, to znaczy na oralnym etapie przekazywania informacji o przeszłości, czyli przekazywania pamięci¹¹.

Porównując język i pamięć oraz odwołując się do poglądów francuskiego filozofa i biologa Henri Atlana, Jacques Le Goff zaznacza, że posługiwanie się językiem mówionym, a następnie pisaniem, jest zjawiskiem znacznie zwiększającym możliwości magazynowania pamięci¹². Twierdzenie to można z łatwością przełożyć na procesy kształtowania się narodów w Europie Środkowo-Wschodniej, gdzie właśnie język stał się podstawą odnalezienia informacji z przeszłości i zbudowania modelu selekcji historycznej – na przykład dla Słowenów, Czechów czy Rumunów. Proces przejścia od średniowiecznej odmiany języka etnicznego do tworzenia nowych form językowych i natychmiastowe gromadzenie ich w formie pisanej kontynuowało gromadzenie pamięci etnicznej prawie bez przerywania procesu narodotwórczego. Jednak przypadek Białorusinów jest zupełnie inny.

Pod koniec XVII wieku język ruski (traktowany przez historiografię białoruską i polską jako starobiałoruski), którym od XIV wieku posługiwała się kancelaria Wielkiego Księstwa Litewskiego, stracił dotychczasowy status języka urzędowego i został zastąpiony polszczyzną; zniknął zatem z oficjalnej dokumentacji na terenach Wielkiego Księstwa, co oznaczało, że podobnie jak większość średniowiecznych odmian języków słowiańskich, język białoruski musiał przejść przez etap przekształcania się w język współczesny. Znajdując się pod presją polskiego, a od czasu rozbiorów Polski także rosyjskiego obszaru językowego i kulturowego, w XVIII i XIX wieku język białoruski był używany przeważnie na wsi i nie miał możliwości rozwoju w formie pisanej. Przekazywany ustnie, stał się językiem codziennego użytku wiejskich mieszkańców. Dopiero od drugiego ćwierćwiecza XIX wieku można mówić, że współczesna już wersja języka białoruskiego zaczyna rozwijać formę pisemną i stosować ją do zapisywania utworów w tym języku (Jan Barszczeuski, Wincent Dunin-Marcinkiewicz), nadal jednak tylko na elitarnym poziomie literackim. W powszechnym użyciu język białoruski pozostawał jeszcze przez długi okres w postaci mówionej, a utrwał się jedynie poprzez codzienne użycie na wsi. Jedną z konsekwencji tego zjawiska było to, że pamięć etniczna Białorusinów wciąż nie potrafiła przekształcić się w pamięć historyczną i ustalić

¹⁰ В. Л а с т о ў с к і, *Кароткая гісторыя Беларусі*, Мінск 1993.

¹¹ J. L e G o f f, *op. cit.*, s. 105.

¹² *Ibidem*, s. 103.

ciągłości dziejów własnej przeszłości. Główną cechą kultury białoruskiej stało się gromadzenie w pamięci etnicznej folkloru i tradycji życia codziennego, co jest kluczem do wyjaśnienia odwoływania się przez dziewiętnastowieczną i dwudziestowieczną białoruską literaturę do tradycji chłopskiej.

Stąd właśnie wynika potrzeba „wynalezienia” własnej historii w białoruskiej literaturze historycznej na podstawie historii sąsiednich narodów i państw, co w konsekwencji skutkowało przypisywaniem różnych narodowości temu samemu bohaterowi.

Proces powstawania mitu ze swej natury jest zjawiskiem sztucznym, a zatem charakteryzuje go pewien ustalony schemat konstrukcyjny, według którego tworzone są wizerunki przeszłości wspólnoty historycznej. Mit historyczny – aby stał się skutecznym instrumentem kształtowania pamięci wspólnotowej – musi opierać się na powszechnie akceptowanej przez członków społeczności tradycji, na rzeczywistym przekazie faktów historycznych (często selektywnym, o czym już była mowa), na uporządkowanej narracji przeszłości. Oznacza to, że musi on posiadać źródłową bazę faktograficzną, co odróżnia go od fałszowania lub konfabulowania historii. Podobny schemat powinien zawierać nie tylko pewien paradigmat tworzenia mitycznych konstrukcji w historii. Trzeba również pamiętać o specyfice terytorium, na którym znajduje się grupa społeczna.

Jednym z głównych założeń mitu jest jego funkcja legitymizowania terażniejszości. Właściwie legitymizacja i delegitymizacja w odniesieniu przeszłości do terażniejszości jest podstawowym czynnikiem, któremu ma służyć mit w historiografii, ale trzeba pamiętać, że funkcja mitu jako „przyzwolenia historycznego”, może działać tylko wówczas, gdy istnieją, ważne dla będącej adresatem mitu wspólnoty, wątki społeczno-historyczne obszaru, na którym ma powstać mit.

Trafne jest twierdzenie Marcina Kuli o legitymizacji poprzez mit:

„Legitymizacja miejsca zajmowanego pod Słońcem też jest często oparta na argumentach czerpanych z historii – i to niezależnie od tego, czy dotyczy miejsc polowań jakichś «prymitywnych plemion», czy np. polskości Ziemi Zachodnich, czy prawa Żydów do stworzenia państwa w Palestynie, czy powoływanie argumentu kto był pierwszy na Bałkanach, czy w końcu uzasadniania prawa powrotu przez wypędzonych [...]”¹³.

Legitymizacja ma na celu jednak nie tylko wynalezienie usprawiedliwienia istnienia w terażniejszości. Oprócz tego mit legitymizujący ma dostarczyć paletę praw zdobytych w walce z „obcymi” na potrzeby przyszłości: na wypadek rewolucji, wprowadzenia reform lub radykalnych zmian politycznych czy społecznych.

Obok legitymizacji wspólnoty, która jest zarazem jego zbiorowym twórcą i odbiorcą, mit ma również funkcję odwrotną – delegitymizację „obcych”: uzasadnienie historycznego prawa własności do dziedzictwa władzy, ziemi, języka, przeszłości i tradycji wobec obcych. Delegitymizacja obcego żywiołu w „swoim” środowisku jest podstawą do konstruowania własnej przeszłości, własnego mitu i musi

¹³ M. K u l a, *Krótki raport o użytkowaniu historii*, Warszawa 2004, s. 365.

przede wszystkim być oparta na wiedzy wynikającej ze wspólnego doświadczenia historycznego, stwarzając historyczną fikcję; innymi słowy jest to narzucenie spojrzenia na przeszłość kształtowanego przez własny światopogląd twórcy mitu.

Warto także zastanowić się jeszcze nad jednym ważnym zagadnieniem, bez którego właściwie nie da się zrozumieć skuteczności oddziaływania mitu na odbiorcę. Dlaczego mit, pospolicie rozumiany jako fałsz i zmyślenie¹⁴, potrafi wytworzyć wzór, według którego funkcjonuje pamięć i społeczeństwo (narodowe)? W odpowiedzi na to pytanie przytoczmy słowa Keith Jenkins, która, pisząc o roli narracji historycznej w postrzeganiu obrazu przeszłościowego i powołując się na Jacques'a Derridę, zauważa:

„Jakkolwiek nieredukowalna, uparta, bolesna, komiczna czy tragiczna byłaby przeszłość, dociera ona do nas tylko za pośrednictwem mechanizmów fikcji [literackich], narzucających jej wiele wysoce selektywnych i hierarchicznych odczytań, «zawsze służebnych wobec jakichś sił i interesów». W rezultacie przeszłość jako historia zawsze była i będzie nieuchronnie skonfigurowana, zmetaforyzowana, sfabularyzowana, zinterpretowana, zmitologizowana i zideologizowana tak, aby nam odpowiadała”¹⁵.

Przyjmując założenie Jenkins, uzupełnijmy je tezą Henryka Samsonowicza i Barbary Szackiej, że pamięć zbiorowa jest ściśle związana ze sferą uczuć, a z kolei mit, który ma w niej funkcjonować, jest oparty na wierze i nie podlega weryfikacji¹⁶. Kluczowe miejsce zajmuje tu pamięć zbiorowa grupy, na podstawie której mit tworzy jednolity obraz przeszłości dla ustalenia ogólnego systemu wartości, który łączy grupę społeczną.

Deformacja w postrzeganiu przeszłych wydarzeń staje się zjawiskiem normalnym w tym sensie, że przyjmuje się model historii, który jest pojmowany jako taki, jako „prawda”. I właściwie, kiedy mit zaczyna funkcjonować w pewnej grupie społecznej i kształtować jej pamięć, nie sposób dłużej utrzymywać, jakoby kształtowana w ten sposób pamięć historyczna była wolna od fałszu. W charakterze przykładu można tu przytoczyć fakt włączania do społecznej świadomości historycznej tzw. bohaterów narodowych, co szczególnie często można zaobserwować na terenach środkowoeuropejskich. W takim wypadku jest ustalany pewien zbiór faktów, według których buduje się przyszłe życiorysy bohaterów (miejsce pochodzenia, wydarzenia z życia, wydarzenie, które miało wpływ na dalszą działalność, „bohaterska” działalność, śmierć, ocena). Wymienione cechy nie są obligatoryjnymi składnikami, aby życie bohatera miało coś wspólnego z historyczną rzeczywistością. Przykładem może być tu Juraj Jánošík, słowacki bohater narodowy, którego „biografia” jest idealizowana przez słowacką potrzebę legitymizacji swej obecności wśród narodów Europy i wydobywania własnej historii.

¹⁴ J. S z a c k i, *op. cit.*, s. 240.

¹⁵ K. J e n k i n s, *Życ w czasie, lecz poza historią; żyć w moralności, lecz poza etyką*, przeł. M. Zapędowska [w:] *Pamięć, etyka...*, s. 238.

¹⁶ B. S z a c k a, *op. cit.*, s. 89, 94.

Jeśli przyjąć za prawdziwe twierdzenie Barbary Szackiej o tym, że mit w historii oddziałuje przede wszystkim na tzw. sferę uczuć grupy społecznej¹⁷, to przy takiej interpretacji problemu można wnioskować, że mit, tworzący (de)legitymizujący wizerunek przeszłości, dość łatwo przenika do organizmu społecznego i przy skutecznym ruchu narodowym zostaje włączony do pamięci zbiorowej na zawsze.

Tworzenie łączącego światopoglądu, zwłaszcza poprzez wygodne wynajdowanie własnej przeszłości i tradycji, polega głównie na kilku podstawowych czynnikach, które w konsekwencji mają przyczynić się do powstania terminu „wiecznej wartości”. Termin ten, użyty przez Jerzego Szackiego, odnosi się do pojęcia dziedzictwa narodowego w wyszukiwaniu tradycji. Szacki zwrócił uwagę, że ustalenie tzw. „wiecznych wartości” ma przeważnie uwydatnić: po pierwsze, współczesną rolę pewnych elementów dziedzictwa; po drugie, nieobojętny do nich stosunek członków wspólnoty – który, jak można wnioskować – ma ją łączyć i jednoczyć¹⁸. Ogólnie rzecz biorąc, pojęcie wiecznej wartości można ewentualnie poszerzyć także o ujęcie mitu w historiografii narodowej. W konsekwencji tak samo mogą być ustalone tzw. „kanoniczne” normy przeszłości grupy. Takimi „kanonicznymi”, czyli wiecznymi normami są, potraktowane w specyficzny sposób, wyselekcjonowane fakty z przeszłości przeniesione do obecnej rzeczywistości w celu ustalenia więzi między członkami grupy (jednoczące na początku inteligencję, szlachtę lub mieszczaństwo, a w końcu całą społeczność narodową jako główną grupę odbiorców). Sposób kształtowania się owych norm przebiega według pewnego ogólnego schematu i odznacza się charakterystyczną konstrukcją, wspólną dla większości poszczególnych przypadków zwłaszcza wtedy, gdy mówimy o tym na płaszczyźnie Hrochowskich „małych narodów”. Można wskazać pięć kolejno po sobie następujących kroków w ustaleniu kanonu wiedzy o przeszłości, kroków, które zresztą także mają walor legitymizujący grupę.

1. Wyznaczenie przestrzeni terytorialnej wspólnoty i ustalenie jej granic.

Funkcjonowanie tzw. „mitu terytorialnego”, z grubsza mówiąc, jest związane z ustaleniem „prawa własności” do zamieszkiwanej ziemi. Dobrym przykładem jest powstanie w XX wieku państwa żydowskiego na Bliskim Wschodzie. Mit historycznej legitymizacji terytorium zadziałał w tym przypadku doskonale.

„Całe swe prawo istnienia Izrael legitymizuje historią – czy to powołując argument dawnego zasiedlenia Palestyny przez Żydów, czy też tym, iż ów teren miał zasadnicze znaczenie dla ukształtowania tożsamości grupy przed jej rozproszeniem”¹⁹.

Już w XIX–XX wieku dla uzasadnienia obecności narodów na pewnych terenach zaczęto używać nowych metod w historiografii, wśród których warto wyróżnić lingwistyczną i etnograficzną analizę terytorium.

¹⁷ B. S z a c k a, *Mit a rzeczywistość społeczeństw nowoczesnych* [w:] *O społeczeństwie i teorii społecznej. Księga poświęcona pamięci Stanisława Ossowskiego*, Warszawa 1985, s. 475–496, 483.

¹⁸ J. S z a c k i, *op. cit.*, s. 149.

¹⁹ M. K u l a, *op. cit.*, s. 363.

2. **Ustalenie starożytnych korzeni wspólnoty** jest jednym z najbardziej znaczących wątków w procesie stanowienia mitycznego kształtu obrazu przeszłości. Każdy naród, każda grupa społeczna, już od czasów starożytnych próbuje sięgnąć jak najgłębiej w starożytność po swoje korzenie, aby nadać wagi swojej roli wśród innych jednostek społecznych. Odwoływanie się do Trojan czy do Rzymian było bardzo rozpowszechnionym zjawiskiem wśród narodów germańskich wczesnego średniowiecza; podobnie na przełomie późnego średniowiecza i nowożytności rodzi się etnogenetyczny wywód Litwy od znanych rodów rzymskich na czele z Polemonem. Ale tak samo jak w pierwszym wypadku, wraz z rozwojem nowoczesnej historiografii w XVIII–XIX w. owe średniowieczne narracje zostały pozbawione podstaw, zaczęto więc używać nowych sposobów na udowodnienie starożytności narodu. Posługiwano się przy tym nowożytnym aparatem naukowym analizy źródeł historycznych i zręcznego wykorzystywania zaczerpniętych z nich faktów.
3. **Wywodzenie dawnych tradycji państwowych i rozwój państwowości średniowiecznej** łączy w sobie kilka ważnych wątków, a wśród nich: źródłowe wykazanie powstania starożytnej formy państwa, rozszerzenie granic (walka o terytorium), obrona przed wrogami²⁰, gloryfikacja kiedyś istniejącego ładu (dynastia, formy ustrojowe: monarchia lub atrybuty republikańskie [sejm, wiece]), kultura i oświata; w końcu decydująca walka czy bitwa o niepodległość, zwykle przegrana (charakterystyczne dla Europy Środkowo-Wschodniej i Bałkanów), która generuje dalszy obraz wroga i jest nawoływaniem do walki o wznowienie państwowości (Polska – powstanie Kościuszkowskie – 1794, Czechy – bitwa pod Białą Górą – 1620, Serbia – Bitwa na Kosowym Polu – 1389, Litwa i Białoruś – wojny inflanckie 1558–1583 i rozbiory Rzeczypospolitej – 1772, 1793, 1795)²¹.
4. **Stworzenie panteonu bohaterów** jest ściśle związane z poprzednio wymienionymi punktami. Są nimi zwłaszcza legendarni „praojcowie”, bohaterowie bitew, wybitni wodzowie, działacze nauki i kultury. Funkcja ustanowienia w teraźniejszości bohatera z przeszłości jest zarazem czynnikiem łączącym grupy wspólnoty i dowodem jej historycznego istnienia²².
5. **Ustalenie systemu wartości dziedzictwa wspólnoty** poprzez literaturę, architekturę, kulturę i naukę. Można tu także posłużyć się kryterium językowym. Dziedzictwo jest w gruncie rzeczy sumą wszystkich czynników wymienionych wyżej w punktach, tzn. jest ono rozumiane jako przekazana tradycja doświadczenia narodowego, ma silny związek z wyobrażeniem i emocjami. Jak pisze Jerzy Szacki:

²⁰ Właśnie w procesie poszukiwania średniowiecznej państwowości zaczyna się kształtować historyczny obraz wroga: u Polaków są to zwłaszcza Niemcy, u Czechów w gruncie rzeczy również żywioł niemiecki, u Słowaków – Węgrzy, na Bałkanach generalnie Turcy.

²¹ W litewskiej i białoruskiej historiografii wojny inflanckie (biał. *Ліво́нская ва́йна*, lit. *Livonijos karas*) traktowane są jako główny czynnik zawarcia przez Wielkie Księstwo Litewskie unii lubelskiej (1569) z Koroną Polską, co *de facto* oznaczało utratę odrębnego państwa.

²² B. S z a c k a, *Czas przeszły...*, s. 93.

„Pewne elementy dziedzictwa społecznego nabierają niekiedy dla grupy szczególnego znaczenia: pokolenie współczesne nie tylko faktycznie ma coś wspólnego z poprzednimi pokoleniami, ale również poddaje tę kulturę ocenie wartościującej. Pewne elementy kultury dziedziczymy niejako machinalnie, podczas gdy inne przyjmujemy poprzez akt *emocjonalnej identyfikacji* (aut.) ze swymi poprzednikami”²³.

Także odnalezienie w przeszłości dziedzictwa i postaci z nim związanych, ustalenie dawnych korzeni języka poprzez źródła historyczne może zastępować w niektórych przypadkach trzeci punkt, to znaczy własną państwowość średniowieczną w kwestii pochodzenia tradycji narodowej i udowodnienia archaiczności wspólnoty (Słowacy, Słoweńcy). Dziedzictwo (narodowe), czyli system wartości duchowych, jak również tradycji państwowych, nie jest zjawiskiem zindywidualizowanym lub prywatnym, zwłaszcza dziedzictwo wspólne. Współcześnie zauważyć można rywalizację o wyłączne prawo do wspólnego dziedzictwa u Rosjan i Ukraińców (Ruś); u Białorusinów i Litwinów (Wielkie Księstwo Litewskie); u Macedończyków, Bułgarów i Greków (warto tu podkreślić, że współczesne państwo greckie i bułgarskie odmawiają uznania Macedończyków za odrębny naród), jak też wśród spadkobierców I Rzeczypospolitej – Białorusinów, Ukraińców i Polaków. Przykłady można by mnożyć.

Przypadek białoruski

Jeżeli spojrzeć na białoruski ruch narodowy w XIX i XX wieku, to można od razu stwierdzić, że wszystkie te pięć cech są dla niego charakterystyczne. Już w przededniu pierwszej wojny światowej zostały określone i zdefiniowane przez białoruskie elity podstawowe postulaty Białorusinów jako odrębnej jednostki narodowej. Postulaty te nie doczekały się akceptacji przez sąsiadów; nie znalazły także szerszego zrozumienia i poparcia wśród społeczeństwa zamieszkującego etnicznie terytoria białoruskie.

Proces legitymizacji całej grupy etnicznej i jej transformacja w naród nie jest łatwa; tym bardziej w przypadku Białorusi, gdzie na początku proces „odkrywania odrębności kulturowej Białorusinów” nie miał charakteru narodowego. Pierwsze badania etnograficzne ziem białoruskich pojawiły się na polskim obszarze językowym w granicach etnicznych terenów białoruskich. Co zaś dotyczy pierwszego etapu zarysowanego powyżej schematu procesu narodotwórczego, to znaczy określenia przestrzeni i granic etnicznych Białorusi, to należy odnotować, że pierwsze badania prowadzone były w połowie XIX wieku nie przez profesjonalnych etnografów posługujących się warsztatem naukowym, lecz przez krajoznawców-amatorów zainteresowanych tym tematem. Celem dziewiętnastowiecznych etnografów i krajoznawców nie było badanie jakiegoś ściśle określonego białoruskiego terenu językowego czy kulturowego, o którym wtedy jeszcze nawet nie mogło być mowy. Generalnie były to badania poświęcone pewnemu

²³ J. S z a c k i, *op. cit.*, s. 141.

regionowi: Wileńszczyźnie (Adam Honory Kirkor, Teodor Narbutt, Eustachy i Konstanty Tyszkiewiczowie), Polesiu, w tym także Słuczczyźnie (Aleksander Sierzputowski), Witebszczyźnie, Homelszczyźnie (Jewdokim Romanow). Pierwsze i pełne w swoim rodzaju badanie etnograficzne, które określiło kształt terytorium zamieszkiwanego przez Białorusinów powstało dopiero na samym początku XX wieku i przeprowadzone było przez wybitnego białoruskiego językoznawcę i etnografa Jefima Karskiego, rektora Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1905–1910. Jego opracowanie w siedmiu częściach *Białorusini* (biał. *Беларусы*)²⁴ odegrało decydującą rolę w sprawie postrzegania Białorusinów jako odrębnego żywiołu etnicznego. Dzięki prowadzonym we współpracy ze Ściapanem Niekraszewiczem i Jazepem Wouk-Lewanowiczem badaniom obszaru języka białoruskiego Karski stał się twórcą współczesnego języka białoruskiego. W swoim fundamentalnym opracowaniu *Białorusini* Karski potrafił nie tylko za pomocą cech lingwistycznych określić granice etniczne Białorusinów, lecz także uzasadnić odrębność językową Białorusinów, podczas gdy język białoruski uważano jeszcze za narzecze języka rosyjskiego. Z grubsza rzecz ujmując, praca Karskiego pt. *Białorusini* stała się fundamentem skrajnie nacjonalistycznego poglądu na terytorium Białorusi, poglądu funkcjonującego po dziś dzień. Uzasadnieniem tej koncepcji była udowodniona dominacja językowa Białorusinów na Smoleńszczyźnie, Wileńszczyźnie i na Podlasiu. Właśnie te regiony były rozpatrywane przez Karskiego jako białoruskie.

Drugi punkt, tj. szukanie własnych korzeni historycznych, jest związany w białoruskiej myśli narodowej początku XX wieku przede wszystkim z kilkoma teoriami, wśród których kluczową okaże się tzw. „koncepcja krywicka” ogłoszona przez Wacława Łastouskiego w *Karotkaj historyi*. Po raz pierwszy „koncepcja krywicka” została sformułowana w *Opowiadaniach w narzeczu białoruskim* (ros. *Рассказы на белорусском наречии*)²⁵, autorstwa prawdopodobnie Ignacego Kułakowskiego. Tak zwaną koncepcję „plemienia” kontynuował Osip Turczynowicz, który wspomina o Krywiczach, Dregowiczach i Radymiczach jako o wschodniosłowiańskich plemionach na terenach białoruskich²⁶. Ideę tę w XIX wieku szerzyli również historycy rosyjscy Nikołaj Kostomarow i Michaił Pogodin. Największą popularność „koncepcja krywicka” uzyskała jednak dzięki *Karotkaj historyi* Łastouskiego, który – choć nie jako pierwszy, ale pierwszy spośród historyków białoruskich i w języku białoruskim, wprowadził koncepcję krywicką do myśli białoruskiej. W dalszym ciągu koncepcja ta ewoluowała w „koncepcję plemienną”, mówiącą o trzech plemionach słowiańskich zamieszkujących we wczesnym średniowieczu obecne tereny białoruskie. Jej zwolennikami byli Jefim Karski, historycy białoruscy Uładzimir Piczeta, Mitrafan Dounar-Zapolski, Jan Stankiewicz i inni. „Koncepcja krywicka”, czyli teoria, według której Białorusini wywodzą się z zachodniego odłamu plemion wschodniosłowiańskich, przyjęła się w białoruskiej tradycji historiograficznej i dopiero po wojnie została usunięta z oficjalnej historiografii jako zdominowana przez koncepcje, które łączyły etnogenezę Białorusi z wpływami bałtyckimi i staroruskimi.

²⁴ Е. К а р с к и й, *Белорусы*, в 3 томах, Минск 2006.

²⁵ *Рассказы на белорусском наречии*, Вильно 1863.

²⁶ И. Т у р ч и н о в и ч, *Обозрение истории Белоруссии с древнейших времён*, Москва 2011.

Na początku XX wieku teoria krywicka była ogólnie akceptowana przez inteligencję białoruską. Głównym jej przesłaniem było twierdzenie, że Białorusini mają podobne historyczne korzenie co Rosjanie czy Ukraińcy, którym historycznej legitymizacji dostarczała koncepcja pochodzenia od plemion wschodniosłowiańskich, tworzących średniowieczną Ruś. Zwolennicy krywickiego początku Białorusinów mieli bardzo ważny atut, który wykorzystali dla uzasadnienia następnego punktu – poszukiwania tradycji państwowości u grupy etnicznej.

Koncepcja krywicka dobrze pasowała do teorii rozwoju państwowości Białorusinów. Ostrożne podejście do kwestii autonomii Połocka w Rusi Kijowskiej w literaturze *zapadnoruskiej* w czasie romantyzmu białoruskiego zastąpione zostało koncepcją całkowitej odrębności i trwałej walki z Kijowem, gdzie centralne miejsce należało do dynastii książąt połockich Rogwołodowiczów. Posiadanie własnej tradycji państwowej dla historyków białoruskich miało dowodzić w przyszłości potrzebę walki o niepodległość, walki o odrodzenie. Warto powiedzieć, że rozwój państwowości, wedle prawie wszystkich historyków białoruskich, nie zatrzymał się, a dalej się transformował w państwowość Wielkiego Księstwa Litewskiego. Pierwszym historykiem, który o tym napisał był Osip Turczynowicz²⁷. Znajdując się w stanie „walki” z historiami sąsiednich narodów, historycy białoruscy, aby przystąpić do „bitwy o przeszłość”, skupili uwagę na nazewnictwie etnicznym, próbując tym samym pokazać bezpośrednią więź z dzisiejszymi Białorusinami. W pracach Mitrafana Dounara-Zapolskiego, Usiewałada Ignatouskiego, Waclawa Łastouskiego dominują określenia „ruski”, „Rusin”, „kultura ruska”, utożsamiane we współczesnym znaczeniu z Białorusinami. Historycy białoruscy wyróżniali termin „ruski”, który był związany w dużej mierze z mieszkańcami południowej i wschodniej części Białorusi jak również z terenami Ukrainy i miał odróżniać Białorusinów od mieszkańców tzw. Rusi Moskiewskiej, których historycznie nazywano „moskałami”, „moskowitami”. Obok terminu „Rusin” uaktywniało się także określanie członków narodu białoruskiego terminem „Litwin”, który był używany, na przykład w pracach Jana Stankiewicza, jako wyłączny etnonim Białorusinów za czasów istnienia Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stankiewicz nie raz krytykował Litwinów w swoich artykułach za używanie tego terminu wobec siebie, i z kolei określał ich jako Żmudzinów lub Letuwisów (biał. лятувісы).

Tutaj również pojawiają się w historiografii kluczowe wydarzenia białoruskiej historii, które są generalnie związane z historią wojskowości i są kojarzone z walką o niepodległość: bitwa nad Niemigą (1067 r.), bitwa nad Sinymi Wodami (1362 lub 1363 r.), Grunwald (1410 r.), Orsza (1514 r.), wojna o Smoleńsk (lata 1632–1634), gdzie w następstwie miał powstać również obraz „nieprzyjaciela” Białorusi. Wrogowie byli odnajdywani w romantycznej literaturze białoruskiej przeważnie w obrazie Polaków, jako głównych winowajców utraty białoruskiej państwowości (samodzielność Wielkiego Księstwa Litewskiego). Rosja też miała być postrzegana jako wróg, ale ten wątek wszedł do historii białoruskiej dopiero po rozpadzie Imperium Rosyjskiego i powszechnie na emigracji.

²⁷ K. B ł a c h o w s k a, *Wiele historii jednego państwa*, Warszawa 2009, s. 224–227.

Wraz z powstaniem radzieckiej Republiki Białoruskiej w 1919 roku miał powstać nowy wizerunek przeszłości narodowej. Warto jednak odnotować, że nie zrezygnowano z czerpania materiału historycznego z czasów Księstwa Połockiego i WKL, zatem stopniowo odbywał się proces *deradykalizacji* postrzegania tego etapu w historii białoruskiej, przez co zaczęto go badać na zasadach naukowych (jako przykład może posłużyć działalność naukowa Piczety i późniejsza działalność Dounara-Zapolskiego). Zupełnie inaczej potoczyła się sytuacja na emigracji (Praga, Wilno, Kowno, tzw. Białoruś Zachodnia w granicach II Rzeczypospolitej, po II wojnie światowej w Ameryce Północnej i RFN), gdzie kontynuowano kultywowanie mitu samodzielnej państwowości białoruskiej.

Od czasu, gdy w pierwszej połowie XX wieku historiografia białoruska stworzyła własną tradycję państwową, zaczęły się w niej masowo pojawiać równoległe panteony białoruskich bohaterów narodowych. Proces tworzenia bohaterów w historii narodu zawsze polega na ich selekcji i klasyfikacji. W białoruskiej literaturze historycznej końca XIX – pierwszej połowy XX wieku istniały dwa główne równorzędne kryteria tworzenia owych panteonów: Rogwołod, Usiasław Bracyszławawicz, Witaut (Witold), Kastuś Astroski, Leu Sapieha czy Kastuś Kalinouski tworzą szereg polityków, mężów stanu i działaczy społecznych; Eufrasynia Połackaja, Kiryła Turauski, Franciszak Skaryna, Franciszak Bahuszewicz zawdzięczają miejsce w białoruskim panteonie narodowym ich znaczeniu dla kultury duchowej Białorusinów.

Warto zaznaczyć, że prawie każdy z elementów tworzących białoruskie dziedzictwo narodowe jest ściśle związany z jakąś postacią historyczną, czyli z bohaterem narodowym, co w konsekwencji pozwoliło tym osobom wejść do panteonu. Na przykład, głównym atrybutem Eufrosyny Połockiej jest wykonany przez Łazara Bohszę, na jej zamówienie, krzyż. Franciszek Skaryna wydał pierwszą drukowaną księgę na ziemiach Europy Wschodniej, Lwa Sapiehę uważa się za twórcę III Statutu WKL. Trzeba także zauważyć, że w literaturze białoruskiej została słabo określona więź z dziedzictwem architektonicznym (średniowieczne zamki, kościoły, cerkwie, miasta), czyli więź z konkretnymi zabytkami historycznymi. Tłumaczy się to przede wszystkim brakiem spuścizny architektonicznej na terytorium Białorusi z powodu jej zniszczenia w czasie wojen w XVII–XVIII wieku. Pojęcie kulturowego dziedzictwa Białorusi bazowało zatem na pojęciach abstrakcyjnych, które mogły być powiązane z jakąś miejscowością, lecz nie z konkretnym budynkiem.

Abstrakcyjny charakter białoruskiego dziedzictwa narodowego jest potwierdzony się w aspekcie językowym. Już w pierwszym ćwierćwieczu XX wieku w historiografii białoruskojęzycznej przyjęła się wcześniejsza koncepcja funkcjonowania starobiałoruskiego jako języka państwowego na terenach WKL. Termin „język starobiałoruski”²⁸ rozpatrywany był jako język urzędowy i język stosunków międzypaństwowych, w tym języku przecież zostały napisane statuty litewskie.

²⁸ W białoruskiej literaturze historycznej pierwszej połowy XX wieku (a od lat 20. na emigracji) też aktywnie używano terminów *język krywicki* czy *język litewski* w stosunku do języka starobiałoruskiego.

Podsumowując, można wnioskować, że historycy białoruscy potrafili w bardzo krótkim czasie wytworzyć mityczny obraz przeszłości Białorusi ze wszystkimi właściwymi cechami niezbędnymi do jej legitymizacji nie tylko przez Białorusinów, jako głównych odbiorców mitu, lecz także do jej akceptacji wśród intelektualnych i politycznych elit sąsiadów. Ale tego mitu udowadniającego nie udało się ostatecznie wprowadzić do myśli politycznej i intelektualnej regionu narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Przyczyną tego stanu rzeczy były czynniki zewnętrzne, takie jak I światowa wojna, rewolucja bolszewicka, rywalizacja polsko-rosyjska, wojna domowa na obszarze byłego Imperium Rosyjskiego.

Białoruski ruch narodowy zatrzymał się na Hrochowskiej fazie naukowej, która bazowała zwłaszcza na spuściźnie *zapadnoruskiej* i nie potrafił przejść do agitacji, tj. przekazania masom całego wypracowanego bagażu intelektualnego. Nie mniej jednak główne zadanie historii zostało spełnione – powstało nowe wyobrażenie przeszłości poprzez kolejną historyczną interpretację²⁹.

Anton Saifullayeu

Constructing the historical past – mythical background. The case of Belarus at the turn of the 20th century

Abstract

The past is a complex structure determined repeatedly by different sets of factors that come from the present. These two dimensions of time are in a relation of constant dependence and influence. On one side stands the past as the source of historical tradition that influences the course of the present and on the other side it is the present that (re)shapes and restructures the past for contemporary needs and purposes. This article studies the myth as one of the main aspects that forms the contemporary image of the historical past. In the wider historiographical context, this phenomenon has been regularly investigated in the last few decades. The novum which this article brings to historical science would be the detection and description of the (mythological) roots of the contemporary visions of Belarusian past.

²⁹ J. W. S c o t t, *Po historii?*, przeł. P. Ambroży [w:] *Pamięć, etyka...*, s. 216.

Галіна Сарока-Скіба
Ваўкавыск

Пеўчыя жанры беларускага *Ірмалоя* квадратна-лінейнай натацыі канца XVII – пачатку XVIII ст.

У шэрагу самых важных і дакладных матэрыялаў мінулага на ганаровым месцы знаходзяцца рукапісныя помнікі. Старажытныя музычныя рукапісы з’яўляюцца крыніцай, якая распавядае аб культурнай карціне свету нашых продкаў. Даследаваннем дадзеных рукапісаў займаецца музычная медыявістыка – галіна музыказнаўства. Актуальнасць і перспектыўнасць вывучэння помнікаў мінулага відавочная, бо, згодна з думкай беларускага прафесара Л.П. Касцюкавец, „усякі рукапіс як з’ява ўнікальная абавязкова павінны быць апісаны”¹. Кожны даследчык-медыявіст пры звароце да рукапісных помнікаў ставіць пэўныя задачы, якія вырашаюцца рознымі спосабамі. Праблемай апісання рукапісаў займаліся замежныя (І. Гарднер), расійскія (Н. Герасімава-Пярсідская, З. Гусейнава, Л. Дубровіна, Г. Пажыдаева, А. Кручынiна і інш.), украiнскія (Ю. Ясіноўскі, А. Канатоп) і айчыныя (Л. Касцюкавец) даследчыкі. Ларыса Касцюкавец прапануе аўтарскі метадапiсання старажытных манускрыптаў і аналізу спеваў², якога мы прытрымліваемся. Праца над музычнымі рукапісамі мае мноства задач: гістарычны аспект, агульнапалеаграфічнае апісанне, мастацкае афармленне, змест і структура, жанравы склад, кароткая характарыстыка спеваў, лёс і своеасаблівасці рукапісу.

Ірмалой канца XVII – пачатку XVIII ст. – унікальны зборнік, які знаходзіцца ў калекцыі аддзела рукапіснай і рэдкай друкаванай кнігі Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі пад шыфрам 11Рк922к. Да сёння гэты рукапіс, які характарызуецца шырокім спектрам духоўных песнапенняў, не быў уведзены ў навуковую практыку ў поўным аб’ёме, аднак менавіта яго можна аднесці да самастойнай групы пеўчых кніг – гімнаграфічнай музычнай энцыклапедыі.

Музычна-палеаграфічнае апісанне прадугледжвае абавязковае вылучэнне песенных жанраў музычных рукапісаў. Гэта надзвычай важны аспект у даследаванні беларускага ноталінейнага *Ірмалоя* 11Рк922к. Вызначальнымі прыкметамі жанру ў гімнаграфіі з’яўляюцца: змест³, форма (паэтычная і музычная), чынапаслядоўнасць (дыктавалася царкоўным Статутам) і спосаб

¹ Л. К а с ц ю к а в е ц, *Рукапісны беларускі Ірмалой на квадратных лінейных нотах 091/283к і яго спеў НАСТАЎНІК ЦАРЭВІЧА ЯРАСЛАВА*, Мінск 2011, с. 8.

² *Ibidem*, с. 1–95.

³ Д. Л и х а ч е в, *Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили*, Ленинград 1973, с. 50.

выканання⁴. Галоўнае прызначэнне гімнаграфічных тэкстаў заключалася ў прапагандзе царкоўна-дагматычных уяўленняў аб свеце, месцы Бога і чалавека⁵. Не толькі змест спеваў мае значэнне, але і іх эмацыйнае ўздзеянне на вернікаў⁶, спосабы выканання розных богаслужбовых спеваў. Так, акафісты выконваюцца стоячы, пры ўдзеле ўсіх прысутных на набажэнстве, антыфоны – папераменна на абодвух клірасах, а для заключнай часткі канону, так званай катавасіі, півучыя могуць выйсці з кліраса на сярэдзіну царквы⁷.

Сярод самых старажытных песенных жанраў у дадзеным рукапісе прадстаўлены **псалмы**⁸ і **трапары**⁹. Псалмамі пачыналася кожная, нават самая невялікая служба. Іх спявалі цалкам або часткамі (вершамі); групы вершаў утваралі своеасаблівыя цыклы – кафізмы. Найбольш яркія і выразныя вершы з псалмоў вылучыліся ў самастойныя спевы і служылі асновай пракімнаў, якія маюць дачыненне да прычасных вершаў, запеваў перад сціхірамі, кананаршых воклічаў. Розныя віды старажытнарускіх псалмаў былі перанесены ў спеўны зборнік *Ірмалой 11Рк922к*, на нашу думку, з *Абіходу*, які складае асноўную і нязменную частку ўсякага святочнага, нядзельнага або будзённага набажэнстваў. Аналізуючы розныя песенныя жанры рукапісу, звяртаем увагу на цікавую нумарацыю яго аркушаў, а не старонак – літарную з цітламі над імі, але мы ў сваім даследаванні будзем прытрымлівацца лічбавай. У *Абіходзе* псалмы размяшчаліся паводле парадку Усяночнага Дбання і Літургіі, у нашым зборніку¹⁰ гэты парадак іншы: першае ўказанне абвяшчае „Прокимен. Псалом поемый в начале святых Литургии” [арк. 10 адв.]. Далей ідзе яго назва *Благослови душе моя Господа*. Такім чынам, адзначаем фіксацыю гэтага пеўчага жанру ў літургійным чынапаследаванні, прадпісаным богаслужбовым Статутам, дзе ён займае значнае месца. У каментары *Тыпікона* да 103 Псалма *Благослови душе моя Господа* гаворыцца, што яго выконвалі „лёгка і сладкагалосна”¹¹. Пасля гэтага спеву ў рукапісе знаходзім псалом *Блажен муж* [арк. 21]. У сціхірным раздзеле [аб спецыфіцы гэтага жанру гаворка пойдзе ніжэй] пеўчага зборніка гэты жанр прадстаўлены восьмым псалмам са сціхірамі. Выбар аўтарам гэтага песеннага матэрыялу – адухоўленага, велічнага, падзячнага – не выпадковы, бо ён надзелены выключна ўзнёслым характарам. У дадзеным рукапісе вельмі часта сустракаюцца літары, якія ўказваюць на „гласы”. Адзначым, што ў мінулыя часы існавала восем гласаў як восем мадэляў рознага меладычнага, ладавага, рытмічнага зместу. Прывядзём толькі некаторыя прыклады:

- „па і [восьмым] псалме сціхіра *Кресте Христов христиан упование*” [арк. 434 адв.]. [У псалме глас не ўказаны, але мяркуючы па далейшым размяшчэнні песнапенняў падобнага роду, гэта глас *а* – першы];

⁴ Д. Л и х а ч е в, *Поэтика древнерусской литературы*, Москва 1979, с. 55.

⁵ С. А в е р и н ц е в, *Поэтика ранневизантийской литературы*, Москва 1977, с. 103.

⁶ В. М е т а л л о в, *Очерк истории православного церковного пения в России*, Москва 1995, с. 28.

⁷ С. А в е р и н ц е в, *op. cit.*, с. 103–104.

⁸ *О церковном пении*, сост. О. Л а д а, Москва 2001, с. 74.

⁹ В. М а р т ы н о в, *История богослужебных пений*, Москва 1994, с. 84.

¹⁰ Рукапісны адзел НББ, шыфр 11Рк922к. Далей спасылкі на гэты рукапіс даюцца ў тэксце.

¹¹ В. М е т а л л о в, *op. cit.*, с. 82.

- „Па і [восьмым] псалме” сціхіра „глас s” [шосты] *Излияся благодать во устах твоих преподобне отче* [арк. 447 адв.];
- *Наследниче Божий сопричастниче Христов* [арк. 456-456 адв.].

Усе вышэйназваныя спевы прысвечаны святым Саве і Мікалаю Цудатворцу. У гэтым жа сціхірным раздзеле з удакладненнем „болгарскаго пенія по и-м [восьмым] псалме” [арк. 456] сустракаем малое слаvasлоўе *Слава Отцу и Сыну и Святому Духу* [арк. 528] і песнапенне *Днес Христосъ входит во град Вифанию на жребяти седяй* [арк. 528].

Адным з найбольш распаўсюджаных як ва ўсходніх, так і заходніх службах з’яўляецца жанр **трапара**. Змест трапароў цалкам звязаны з новазапаветнай дагматыкай, праслаўленнем святочных падзей, усхваленнем подзвігаў пакутнікаў і святых, таксама ўспамінаюцца падзеі свята альбо святаў. Ён адносіцца да найбольш дробных жанравых адзінак гімнаграфічнага мастацтва¹². Характэрная асаблівасць тэкстаў трапароў – частае выкарыстанне параўнанняў, алегорый, часам яны проста апавядальныя, напрыклад, нядзельныя трапары¹³, якія маюцца і ў дадзеным *Ірмалой*. У кожным гласе трапары маюць свой напеў і нярэдка на палях рукапісу можна сустрэць наступныя ўказанні:

- „*Бог Господь на восемь гласов*” [арк. 67];
- „[...] и с тропари воскресными (болгарского напеву)” [арк. 43];
- „[...] тропар гласъ д [чацвёрты] *Бог Господ иявися нам*” [арк. 43];
- „[...] тропарь глас и [восьмы]” [арк. 461] [у паслядоўнасці гадзін Божага Нараджэння на першую гадзіну].

На шостае гадзіне гучыць трапар першага гласу, на дзвятай – сёмага. Завяршаецца гэты раздзел *Ірмалоя* трапаром *Божага Нараджэння* [арк. 475]. У раздзеле *Последование царских часов святаго Богоявления* таксама маюцца трапары на першай, трэцяй, шостае гадзінах восьмага гласу. Аўтар зборніка запісвае многія іншыя трапары: па асвячэнні вады (святочны), на ліціі, „Тропарі страстных недели (в понедельник, во вторник и в среду)” [арк. 497], „тропарь во святой великий четверток” [арк. 500].

Усе царкоўныя спевы, зафіксаваныя ў нашым манускрыпце, могуць быць размеркаваны па наступных родах альбо разрадах:

- **уваскрэсны, багародзічны, дагматыкі, свяцільны, траічны** – спевы, якія займелі сваю назву ад сэнсу;
- **сціхіра, кандак, ікас** – спевы, назвы якіх указваюць на размер (аб’ём);
- **канон, антыфоны, падобны, самападобны, самагласны** бяруць свае назвы ад складу і ладу speваў;
- **акафіст, сядальны, іпакаі** – спевы, якія паказваюць на становішча і стан людзей, што моляцца падчас speваў;
- **пракімен, алілуарый, прычасны** – спевы, названыя ад часу выканання і парадку царкоўнай службы;
- **дабрашчасныя, хвалітны, паліелей** – спевы, чые назвы ідуць ад тых ці іншых месцаў Святога Пісання, з якімі лучыцца іх выкананне.

¹² Г. Дь я ч е н к о, *Полный церковно-славянский словарь*, т. 2, Москва 1900, с. 734.

¹³ В. Д а л ь, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. 4, Москва 1882, с. 182.

Родавая разнастайнасць *Ірмалоя* з'яўляецца сведчаннем багацця матэрыялу, зафіксаванага таленавітым складальнікам. Спынімся больш падрабязна на некаторых прыкладах. Упершыню **багародзічан**¹⁴ – спеў, прысвечаны праслаўленню Найсвяцейшай Панны, з'яўляецца ў *Ірмалой* ў раздзеле святочнай суботняй службы: *Марія честное владыки приятелище* [глас першы] [арк. 63]. У другім гласе ўказання на багародзічан няма, аднак па месцазнаходжанні і змесце пасля сядальна і падзякі натоўпу, на нашу думку, менавіта багародзічан *Преблагословенна еси Бце* [арк. 110] мае рацыю быць змешчаны тут. У трэцім гласе, максімальна напоўненым спевамі азначанага вышэй жанру, знаходзім два песнапенні: На стих. *Богородичен Слава и ныне*, а таксама *Без семени от Божественного духа волею же отчею* [арк. 158 адв. – 159]. Далей ідзе слаvasлоўе, за якім сустракаюцца багародзічны *Красоте девства твоего и пресветлой чистоте твоей* і *Непостижимаго и неопи саннаго единосущнаго отца и духови* [арк. 159–159 адв.]. У сціхірным раздзеле, сярод сціхір святому Мікалаю Цудатворцу, выяўлены багародзічны *Вострубим трубою песней прикиши* і *Богородичны дневные осми гласовъ* [арк. 457–458 адв.].

У пачатковым раздзеле зборніка ўпершыню сустракаем **дагматы** – спевы, якія перакладаюцца з грэцкага як „думаць, верыць”, але так называецца і багародзічан, бо з хвалою Найсвяцейшай Панны мае дагматычнае вучэнне аб двух ліках Ісуса Хрыста:

- першага гласу суботняй вячэрняй службы *Всемирную славу от человек прозяб* і другога гласу *Прейде сень законная благодати* [арк. 106–106 адв.];
- трэцяга гласу „Начало г-го [трэцяга] гласа, на велицей вечерни слава и ныне догмат” *Како не дивимся Богомужному рождеству твоему пречестная* [арк. 156];
- чацвёртага гласу *Иже тебе ради Богоотец пророк Давид песенно о тебе провозгласи* [арк. 134] [непасрэднага ўказання на слова „дагмат” ў даным выпадку не сустракаем у зборніку];
- дагматы пятага-восьмага гласаў размешчаны на арк. 252, 282, 326, 350.

Двойчы ў нашым *Ірмалой* з'яўляюцца **свяцільны**, якія спявалі з надыходам раніцы, калі святлела неба [арк. 457, 555]:

- „Светилен страстныя недели” [прачытанне наша] *Посетил ны ест свыше спас наш*, які размешчаны паміж кандаком і ікасам [г. зн. акафістам] і хвалітнай сціхірай чацвёртага гласу *Посетил ны ест свыше спас наш*;
- „Страстныя недели светилень” *Чертог твой спасе мой видя*, які выконваўся „в понеделок”, „во вторник”, „в среду”, „в четверток” [арк. 535]. Працягам вышэйазначанага спева з'яўляецца *Господи воззвах* з малым слаvasлоўем восьмага гласу *Вторую Евуу египтянниную обрет змий*.

Яшчэ адзін пеўчы жанр, прадстаўлены ў *Ірмалой*, – **траічан**. Гэты спеў, звернуты да Найсвяцейшай Сёмухі, таксама мае дачыненне да службы дня¹⁵.

¹⁴ Г. Дьяченко, *op. cit.*, т. 2, с. 953.

¹⁵ *Ibidem*, с. 734.

На арк. 554 запісаны дзевяць песняў з ірмасамі, так званымі спевамі канона *Во святую великую неделю пасхи „грэцкага напеву”* згодна з удакладненнем пісца. Пасля восьмай песні канону *Сей нареченный и святой* запісаны траічан *Отче вседержителю и слове и душе* [арк. 561]. Канон траічны васьмі гласаў завяршаецца „Припевами преподобного Григория Синаита, на глас недели” [арк. 566] і сёмым па ліку знаходзім паэтычны матэрыял рукапіснага траічна *Отче Вседержитель, Слово Божие, Дух всеятой* [арк. 568].

Спевы другога разраду прадстаўлены максімальна поўна і вельмі разнапланавана, з-за чаго адзін з раздзелаў *Ірмалоя* мы ўмоўна назвалі сціхірным. Пералічым некаторыя спевы сціхірнага раздзелу: нядзельныя, евангельскія, на каноне, святочныя [на панскай, багародзічнай службах і святым значымым праз увесь год], на „Господи, воззвах”, самагласныя, хвалітныя альбо на хваліцах, на ліціі, на Гадзінах, па праслаўленьнем [арк. 568] [пасля вялікага альбо малага слаvasлоўя], самападобныя [на дванадзятых святых] і іншыя [арк. 480–563].

Важнымі жанрамі візантыйскай гімнаграфіі, якія знайшлі шырокае прымяненне ў старажытнарускай гімнаграфічнай творчасці і зафіксаваныя ў беларускім *Ірмалой 11Рк922к*, з’яўляюцца **кандак** і **канон**. У нашым рукапісе прадстаўлены наступныя **кандакі**:

- кандак *Предстательство христиан непостыдно* [арк. 540];
- кандак трэцяга гласу *Дева днесъ пресущественнаго раждает* [арк. 557] [мяркуем, што гэта **кукулій**, так званы зачын, і **ікас** – першая страфа працяжнай песні канона] *Едема Вифлеем отверзе* [арк. 558].

У велікодным каноне пасля шостага песні ідуць адзін за адным кандакі:

- *Аще и во гроб снишел еси* [арк. 568–568 адв.] і ікас *Яже прежде солнца зашедшее* сёмай і восьмай песняў [арк. 558 адв. – 559];
- кандак другога гласу *В молитвах неусыпающую Богородицу* [выконваўся падчас святкавання Успення Прачыстай Багародзіцы], пасля якога спяваўся ікас *Апостоли от конец совокуплшеся zde в геспиманстей веси* [арк. 593 адв. – 594].

Два пеўчыя жанры – кандак і ікас – звязаны адзін з адным¹⁶, але калі кандак можа быць самастойным, то другі неаддзельны ад яго. Ікасы разам з кандакамі складаюць **акафіст**¹⁷. У дазеным спеўным зборніку кандак чацвёртага гласу і ікас двойчы ідуць адзін за адным перад восьмай песняй **іпакаі**, утвараючы акафіст *Аще и во гроб снишел еси* і *Прежде солнца зашедшее* [арк. 558–558 адв.], *Дева днесъ пресущественнаго раждает* і *Едема Вифлеем отверзе придите видим пищу* [арк. 577 адв. – 578].

Спевы трэцяга разраду прадстаўлены **канонамі**, якія вызначаліся статыкай і маруднасцю падчас выканання:

- *Пресвятей Бце* [арк. 43, 54], у тыдзень Вайя чацвёртага гласу з ірмасамі ўсіх дзевяці песняў: *Явишася источницы* (песнь а [першая]) [арк. 534], *Точащи* (песнь г [трэцяя]) [арк. 534], *Христос грядый* (песнь д [чацвёртая]) [арк. 534] і г. д.;

¹⁶ *Ibidem*, с. 220.

¹⁷ *Ibidem*, с. 222.

- канон „греческаго напеву” *Во святую Великую Неделю Пасхи* [арк. 534];
- каноны-малібны Прачыстай Багародзіцы [арк. 640].

У нашай крыніцы сустракаем наступнае ўдакладненне: „Поемый в наведеньи печали почину канона многими содержимъ напевами, глас и [восьмы]” з уключэннем васьмі песняў [без другой] з хвалою.

У заключнай частцы рукапіса запісана „**Катавасія** на восемь гласов” *Избави от бед рабы своя* [арк. 630 адв.]. Слова „катавасія” вызначае „сошествие, сходжение”, калі хоры пры заключным выкананні ірмаса сыходзіліся ў цэнтры храма.

У *Ірмалой* запісаны **антыфоны степенныя**¹⁸, якія напоўнены гарачым пачуццём да Бога і маюць дачыненне да ўсіх тых, хто прызнае сябе вандроўнікамі і часовымі жыхарамі на зямлі і імкнецца да ўзыходжання як бы па прыступках ад зямлі на неба, ад месца вандравання на бацькаўшчыну, ад смутку да радасці і ад бедстваў да шчаснага спакою¹⁹. Складальнік *Ірмалю* запісаў іх перад пачаткам ўсіх васьмі песняў [ірмасоў], адзін першы антыфон чацвёртага гласу „греческаго напева” гучыць „на утрени в неделю” [арк. 47, 63, 107, 110].

Падобны, самападобны і самагласны таксама фіксуюцца ў зборніку. У *Ірмалой* сустракаюцца наступныя **падобны**:

- „Подобны повседневные на осмь [восем] гласов” [арк. 37] у завяршэнні Літургіі Васіля Вялікага;
- падобны да сціхір на „Господи, воззвах” шостага гласу *Приидите вси языцы благословенному древу поклониться* [арк. 62], якія запісаны у сціхірным раздзеле;
- сядальны падобны на „Камени запечатани” *Жены ко гробу приидоша* [арк. 62];

Самападобны, якія маюць дачыненне да сціхір, могуць разглядацца і як самастойны жанр. Усе іх з’яўленні ў зборніку выдзелены кінавар’ю, што сведчыць аб мастацкім гусце складальніка *Ірмалоя*:

- „На хвалитехъ Стихиры **Самоподобны** гласъ д [чацвёрты]”: *Преславная днес видеша вси языцы* [арк. 579–579 адв.], *Дух святыи бе оубо присно* [арк. 579 адв.], *Дух святыи свет и живот живый источник оумный* [арк. 577 адв. – 578];
- у раздзеле „Мца Іунія въ кф [29] день святыхъ славныхъ и всехвальныхъ верховныхъ апостоль Петра и Павла [...] стихиры гласъ в [другі] самоподобны”: *Кто ми похвалными венцы оувязем Петра и Павла* [арк. 530 адв. – 531], *Кіими песненными добротами воспоем Петра и Павла* [арк. 531], *Кіими духовными песнми похвалим Петра и Павла* [арк. 531 адв.], *Трикратным вопрошением еже Петре любииши ли мя* [арк. 531 адв. – 532 адв.];
- „Мца Августа в еі [15] день Оупение Пресвятыя владычицы нашея Бцы [...] гласъ а [першы] самоподобны”: *В дивное чудо* [арк. 539],

¹⁸ Г. Дьяченко, *op. cit.*, т. 1, с. 19.

¹⁹ М. С. Кабаланович, *Талковы тыпикон*, Москва 1995, с. 524.

Богоначальным мановеніем отвсюду [арк. 539], Превышнія же небесныя силы [арк. 539 адв.], Богоприятное и пречистое тело [арк. 539 адв.], Прекрасно же предидяху и невидимо волия [арк. 590-590 адв.], Тоя бо ради Пречистыя Бце присно с живоносным царем [арк. 590-590 адв.].

Адзначым, што колер ініцыялаў [першых літар] ўсіх сціхір чорны, тады як усе астатнія, непрысвечаныя Божай Маці, кінаварныя. Такім чынам укладальнік выказаў сваё асабістае стаўленне да свята Успення Прасвятой Багародзіцы.

Самагласны як песнапенні, незалежныя і самастойныя па сэнсу, складу, тону, таксама часта з'яўляюцца ў *Ірмалоі* [згодна з *Мінеяй*, дзе вызначаны святы і службы кожнага месяца года], што дазваляе ўказваць на раздзелы – снежаньскі, студзеньскі і г. д.:

- „Мца декемвриа въ ке [25] день стихиры в навечерие Рождества Христова глас в [другі]”: *Приидите возрадуемся господеве настоящую тайну сказующе [арк. 469–470], Господу Иисусу рождшуся от святыя девы [арк. 469–470], Царство твое Христе Боже царство всех веков [арк. 469–470], Что тебе принесем Христе яко явился еси [арк. 469–470].*

Пасля снежаньскага раздзела ў рукапісе знаходзім студзеньскі, дзе вяззю запісана наступнае:

- „Месяца иануариа въ с [шосты] день стихиры и в навечерии Богоявления Гдня, Самогласны. Глас в [другі]”: *Просветителя нашего просвещающего всякого человека [арк. 494 адв. – 495], Избавителю нашему от раба крещенну [арк. 494 адв. – 495], Иорданския струи тебе источник прияша [арк. 494 адв. – 495], Спаси хотя заблудшаго человека не сподобился еси [арк. 494 адв. – 495].*

Наступны раздзел пачынаецца са слоў, якія таксама сведчаць аб наяўнасці самагласных:

- „В четверток с [шостаі] или [нядзелі] по Пасце Вознесение Гда нашего Иса Христа [...] глас с [шосты] самогласны стихиры”: *Господ вознесся на небеса [арк. 566 адв. – 567], На горах святых зрящее [арк. 567–567 адв.], Господи Апостоли яко видеша тя [арк. 567 адв. – 568], Господи смотрения совершив таинство [арк. 568 адв.]*;
- „Неделя святыя Пентикостіи [...] [першага гласу]” [арк. 573] змяшчае „стихиры самогласны”: *Пятидесятницу празднуим и духа пришествие [арк. 573], Языками инородных обновил еси [арк. 573–573 адв.], Вся подает дух святыи точит пророчества [арк. 573 адв.]*.

Заклучны раздзел, дзе сустракаюцца самагласны, жнівеньскі:

- „Мца августа в с [шосты] день Преображение Гда нашего Иисуса Христа [...] глас д [чацвёрты] самогласны”: *Прежде креста твоего Господи гора небеси [арк. 534], Прежде креста твоего Господи поят оученики [арк. 535–535 адв.], Гора еже иногда мрачна и дымна [арк. 535–535 адв.], На горе висоцей преобразся спас [арк. 535 адв. – 536].*

Усе тры жанры чацвёртага разраду знаходзім ў зборніку: **акафіст** змешчаны у раздзеле ліцыйных певаў; **сядальны** ўпершыню запісаны пасля канону Найсвяцейшай Багародзіцы; **іпакаі** змешчаны ў заключным раздзеле зборніка.

Спевы пятага разраду прадстаўлены досыць шырока. Неаднаразова зафіксаваны **пракімен**, які перакладаецца з грэцкай мовы як „предлагаемый вперёд”: *Гди воцарися в лепоту облечеса* [арк. 10] [першы верш 92 псалма], з наступным пракімам сустракаемся пасля спева *Свете тихий* [арк. 10]. У раздзеле сціхір „В неделю мясопустную на велицей вечерни на Гди возвах Слава Гласъ S [шосты]” змешчаны *Прокимен тоя ж нлю вечера* [арк. 515], *Не отерати лица твоего от отрока твоего* [арк. 515]. У першы тыдзень Вялікага паста спяваўся пракімен *Дал еси достояние боящимся* [арк. 515 адв.].

Алілуарый згадваецца ўпершыню на пачатку зборніка. Алілуя паўтараецца шмат разоў у „Последовании Всенощного бдения” – гэта прыклад „аллилуйи дня” [арк. 2 адв.], якая адкрывае і вячае службу.

Кінонік у рукапісе заўважаны толькі аднойчы: у „Последовании святыя Литургии преждеосвященных” пасля спева *Ныне силы небесныя находятим кінонік Вкусите и изидите* [арк. 22 адв.].

Таксама ў манускрыпце прысутнічае **запрычасцен**, аб якім у *Талковым тыпиконе* Міхаіла Скалабановіча гаворыцца, што яго напеў павольны, спакойны, выконваецца з замілаваннем і ў ім гучаць малітвы Пакутнага тыдня²⁰. Аўтар зборніка вылучае кожны жанр яркімі кінаварнымі загаловамі і запрычасцен не выключэнне: „На Литургии вместо Херувимской и запричастен”, а далей чытаем яго назву *Вечери твоей тайней днесь сыне божий*. Складальнік *Ірмалоя* ўдакладняе час і службу выканання спева, што пацвярджае поўнае валоданне і веданне ім *Статута* набажэнства. Фіксацыя ў зборніку разнастайных песенных жанраў з’яўляецца сведчаннем майстэрскага валодання аўтарам як асноўным, так і дадатковым гімнаграфічным матэрыялам.

Сярод спеваў шостага разраду разгледзім **блажэнны** альбо **дабрашчасныя** і **паліелей**. „Блаженны осми гласов” [арк. 33-35 адв.] змешчаны ў літургійным раздзеле пасля спева *Бог Господь* на восем гласаў з нядзельнымі трапарамі. Следам за блажэннымі зафіксавана *Херувимская песнь* [арк. 35 адв.]. Паліелей пісцом фіксуецца як:

- „Полиелек напев смоленский” *Хвалите имя Господне* [арк. 475 адв.];
- „По полиелей седален гласъ д [чацвёрты]” *Придите видим верни где родися Христос* [арк. 511 адв.];
- „На оутрени Полиелей поем в нлю [нядзелю] Блуднаго и мясопустную и сыропустную” *На реках Вавилонских Аллилуйя [...]* [арк. 524];
- „на Благовещение Пресвятой Богородицы на велицей вечерни в месяц март в ке [25] день” выконваўся „Полиелеосъ” *Архангелский глас вопиет ти чистая* [арк. 524].

Аб дасведчанасці ўкладальніка разгледанага *Ірмалоя* сведчыць той факт, што пры кожным упамінанні паліелея ён разнастаіць напісанне гэтага слова канчаткамі „ёй”, „ек”, „еос”.

Такім чынам, беларускі *Ірмалой 11Рк922к* настолькі багаты жанравым складам спеваў, вялікай разнастайнасцю прадстаўленых кампазіцый, што

²⁰ *Ibidem*, с. 515.

заслугоўвае на вылучэнне з агульнага шэрагу царкоўных спеўных зборнікаў. У рукапісе праходзіць цэлая галерэя паслядоўнасцяў: Усяночнага Дбання, вячэрні, святой Літургіі, „Преждеосвященных” дароў, святой Літургіі Васіля Вялікага, гадзін Божага Нараджэння, царскіх гадзін святога Вадохрышча. Асаблівае месца ў спеўным тэксце *Ірмалоя* належыць спевам, звязаным з марудлівым рытуалам, які суправаджае Літургію. Буйныя музычныя раздзелы злучаюцца адзін з адным кароткімі вершамі, так званымі „ектиньями” [вокліч дыякана і рэчытатыўны адказ хору, часцей за ўсё на словах „Госпадзі, памілуй”]. У зборніку запісаны спевы Літургіі розных відаў: абвешчаных [псалмы], вернікаў [спевы, звязаныя з эўхарыстычным канонам], гімны хвалы, падзякі, алілуарыі, спевы падчас вынасу Евангелля, кінонікі, асабліва экцінья кіеўскага спеву, спеў *Достойно* балгарскага і іншых распеваў, *Херувимская песнь* [выконвалася падчас урачыстай працэсі Вялікага ўваходу на Літургіі]. Дарэчы, старажытная *Херувимская песнь* адрозніваецца вялікай выразнасцю і вытанчанасцю, яе павольная, пывучая мелодыя то нібы лунае, то пераліваецца бесперапыннай гукавой плыню. У рукапісе знаходзім *Иже херувимы „киевского пения”* [арк. 13]. Акрамя спеваў звычайнай Літургіі, аўтар запісвае іншыя, спяваемыя на святой „Литургии преждеосвященных даров” [арк. 21]: *Ныне силы небесные* і кінонік *Вкусите и изидите*. На Літургіі Васіля Вялікага выконваліся *Достойно* і *Бог Господь* на восем гласаў балгарскага, кіеўскага і дзённага напеваў, *Блаженны „осми гласов”, Песнь Херувимская* (розных распеваў), „Подобны повседневные на восемь гласов” і паліелей *Хвалите имя Господне* напеву смаленскага. Побач з балгарскім, грэцкім, кіеўскім распевамі аўтар пеўчага *Ірмалоя* фіксуе нацыянальныя „напевы”: смаленскі, мясцовы. Гэты асаблівы факт быў зафіксаваны аўтарытэтным украінскім медыявістам Ю.П. Ясіноўскім у агульным каталозе ўкраінскіх і беларускіх ірмалоеў²¹.

Да найбольш урачыстых спеваў адносяцца **славаслоўі**, якія займаюць кульмінацыйныя месцы ў пачатку і канцы вячэрні і ютрані: песня *Слава Отцу и Сыну и Святому Духу* [арк. 12] – малое славаслоўе, змешчанае ў самым пачатку зборніка, з’яўляецца затым у *Последовании Всенощного пения*, святой Літургіі, па заканчэнні канону Найсвяцейшай Багародзіцы. Складальнікам прапісаны ўсе спевы васьмі гласаў службы *В субботу на велицей вечерни на Гди [Госпадзі] возвах*: у кожным з васьмі гласаў згадана малое славаслоўе перад дагматам, пасля сціхіры і перад багародзічным. У „сціхірным” раздзеле зборніка адзначаецца наступная заканамернасць месцазнаходжання славаслоўя: пасля сціхір на малой вячэрні выконваецца *Слава и ныне* аднаго гласу; сціхіры на „велицей вечерни” падзяляюць *Славу* і *ныне*, якія могуць выконвацца не цалкам, але ў адным гласе. Хвалітныя сціхіры ў гэтым раздзеле *Славу* спяваюць у адным гласе, а *ныне* – у іншым. „Стиховные” ўяўляюць сабой славаслоўе аднаго гласу. Малое славаслоўе змяшчаецца ў ліцыйным раздзеле, але ў няпоўным выглядзе: толькі *Слава* без *ныне*. Славаслоўе

²¹ Ю. Я с і н о в с ь к і й, *Українські тая білоруські нотолінійні ірмалоеі XVI–XVIII століть. Каталог і кодэкалогічна-палеаграфічнае дасліджэння*, Львів 1996, с. 266.

вялікае аднойчы прапісваецца ў рукапісе: перад сціхірай балгарскага спеву *Испытайте писания яко же рече во евангелии Христос*.

Акрамя пахвалаў ў *Ірмолоі* зафіксаваны два **велічанні**, падзеленыя на тры „статии” [арк. 504]: на ліціі першая *Величаем тя святителю Христовъ Василие*, другая *Достойно есть величати тя Григорие Богослове*, трэцяя *Роди вси песни покаяния проповедника Златоустаго*. Сустракаем у тэксце надмагільных велічанні „во святую Великую субботу на утрени”: *Величаем тя живодавче Христе, Достойно есть величати тя животдавче, Роди вси песнь погребению твоему приносим щедре*. Акрамя *Величания надгробного*, прысвечанага вобразу Хрыста, у рукапісе маюцца надмагільныя спевы на святкаванні Успення Найсвяцейшай Багародзіцы [арк. 592]: *Блажим тя вси роди Богородице Дево, Достойно есть величати тя, Роди вси песнми Богородицу оублажили*.

Адзначаецца ў зборніку і іншая назва велічання, г. зв. **прыпевы**. Яны з’яўляюцца завяршэннем велікоднага канону *Припевы на ф [дзевятай] песни* [арк. 554-562]: *Величит душа моя воскресшаго / Величит душа моя волею страдавши / Христос новая пасха жертва живая*, якія ўключаюць слава-слоўе, алілюю, спевы на Узвіжанне годнага крыжа, Яну Багаслову *Придите вси сына громава восхвалим* і г. д. На жаль, працяг спіса прыпеваў невядомы па прычыне адсутнасці лістоў, яны вырваны.

У асобную групу можна вылучыць **ліційныя** спевы, бо яны не аднолькавыя ў зборніку: *На литии стихира гласъ д [чацвёрты]* [арк. 507] *Идеваяйся светом яко ризою, На литии слава глас е [пяты] болгарскаго напеву Испытайте писания яко же рече во евангелии Христос*. Гэта матэрыял з „сціхірнага” раздзела з указаннем „Месяца февруаріа въ в [другі] день стихиры Стретенію Гдню на Гди [Госпадзі] воззвах гласъ а [першы]”. Далей складальнікам адзначаны наступны падраздзел: „Мца марта в ке [дваццаць пяты] день Благовещение Пресвятыя Бцы на велицей вечерни на Гди возвах слава и ныне. Гласъ, S [шосты]”, далей ідзе ліційны спеў з малым слава-слоўем восьмага гласу *Да веселятся небеса и радуется земля* [арк. 522 адв. – 523]. З „Мца августа в s [пяты] день Преображение Гдне нашего Иисуса Христа на велицей вечерни на Гди возвах гласъ д [чацвёрты] самогласны” пачынаецца наступны мінейны раздзел, дзе запісаны спеў „На литии слава гласъ е [пяты]” *Придите взыдем на гору господню и в дом Бога нашего* [арк. 534–534 адв.]. Месяц жнівень мае яшчэ адно двунадзесятае свята – Успенне Прасвятой Багародзіцы, якое адзначана сціхірай сярод самоподобных сціхір першага гласу „На литии и ныне глас е [пяты]” *Воспойте людие матери Бога* [арк. 530 адв. – 531].

Наша даследаванне не будзе поўным, калі не згадаць замены адных песнапенняў іншымі, што гаворыць аб індывідуальных асаблівасцях айчыннага рукапісу: замест *Благословенъ грядый* знаходзім *Благословлю Гда* [арк. 25]; замест *Достойно – О тебе радуется благодатная всякая тварь* [арк. 26 адв.]; замест *Святыи Бже - Агиос осфеос агиос / Кирие элейсон* [арк. 42]. Гэты спіс можна прадоўжыць: у „По и [восьмым] псалме” замест *Молитвами Бцы* сустракаем *Днес храм одушевленный* [арк. 476]; у „По и-м [восьмым] псалме” замест *Молитвами Бцы Слава гласъ в [другі]* ідзе *Всяческая днесь радости*

исполняется [арк. 476]; „На оутрени по и [восьмым] псалме” замест *Молитвами Бцы Слава глас и* [восьмы] сустракаем *Покаяния отверзи ми двери жизнодавче* [арк. 508] з указаннем „Сие поем в неделю и чрез всю четыредесятницу”; „На литургі въместо *Херувимской* и запричастен” выконвалася *Вечери твоєї тайной днесь сын Божий* [арк. 508]; „По Апостоле виесто *Аллилуія*” знаходзім *Воскресни Боже* [арк. 509] з кінаварным подпісам „В субботу великую на литургии”; „вместо *Херувимской*” – *Да молчит всяка плот человека* [арк. 509].

Даследаванне пеўчых жанраў рукапіснага ноталінейнага *Ірмалоя* канца XVII – пачатку XVIII ст. дазваляе прадставіць гэты зборнік ўзорна-паказальным, вылучыць яго ў асобную групу манускрыптаў. Нават пералік жанраў спеваў, прадстаўленых у рукапісе, зойме не адну старонку, даказваючы разнастайны характар беларускіх ірмалояў, насычанасць музычнага матэрыялу, яркасць яго афармлення і прадстаўлення, самабытнасць і таленавітасць аўтараў альбо складальнікаў. Кожны з вышэйапісаных пеўчых жанраў можа стаць прадметам навуковага вывучэння і сістэмнага гісторыка-тэарэтычнага даследавання, у чым бачым актуальнасць для далейшых пошукаў.

Halina Saroka-Skiba

Singing genres of the Belarusian Irmaloy of the square-linear notation of the late 17th and early 18th century

Abstract

The article is devoted to the classification of genres in the hand-written singing collection Irmaloy11Rk922k. The author has analysed the entire song material of the manuscript and on this basis distinguished a variety of singing types and categories. This study of the singing genres of the hand-written note-linear Irmaloy of the late 17th and early 18th century indicates that this collection should be classified as an encyclopedia. All claims made in the article are based on a scientific rationale.

Іна Швед
Брэст

Фалькларыстычныя нататкі пра беларускі рай і яго польскія паралелі

Беларускія і польскія ўяўленні пра рай складаюць даволі шырокі ды разнародны (як у змястоўных і структурных, так і генетычных адносінах) комплекс, які цесна звязаны з паняццямі пра душу, грэх, лёс, смерць, зямное і вечнае (ці пасмяротнае) існаванне, замагільныя суд і адплату, вечныя шчасце і пакуты і які ўзгоднены з міфалагічнай сістэмай камунікацыі паміж двума светамі. Рай і пекла, паводле народных уяўленняў беларусаў¹ і палякаў, з'яўляюцца часткамі далёкага іншасвету і займаюць крайнія ступені светаўладкавання – на лясвіцы раскошы (Боскай ласкі) і граху, маючы палярную аксіялагізацыю. У пераважнай большасці аповедаў з абедзвюх разгледаных традыцый рай атаясамліваецца з небам і выразна кантрастуе з негатыўна ацэненым пеклам (зямлэй ці падзямеллем):

„У Бога ўсе нашыя грахі і добрыя ўчынкі запісаны, і хоць на гэтым свеце хто не ўмее чытаць і пісаць, то Бог так дасць, што на страшным судзе кожны ўмецьме і мусіцьме на голас усё перачытаць перад усімі, і тады Бог скажа, што ён за гэта заслужыў: ці пекла, ці неба”².

Рай звычайна апісваецца адносна прысутнасці ў ім чалавека (яго душы), уключаецца ў адмысловую геаграфічную прастору, адаптуецца да міфа-фальклорнай прасторы і яе вызначальных каардынат, такіх як верх–ніз, усход–заход, правы–левы і інш. Можна меркаваць, што ўяўленні пра рай як апазіт пекла звязаныя, па-першае, з універсальнай класіфікацыяй, зададзенай архетыпавай мадэллю свету, дзе кожны чалавек паводле пэўных характарыстык займае сваё месца, і, па-другое, – з ідэяй адпаведнасці лакальнага становішча чалавека яго маральнаму статусу, узроўню духоўнай дасканаласці: „І ужэ туда піде душа, где ана заробіла” [ПА³; Сімонічы Лельчыцкага р-на Гомельскай вобл.]; „Хто дзе, як зарабіў [будзе на тым свеце]” [зап. аўтарам у в. Зялёнкі Мядзельскага р-на Мінскай вобл. ад Папок В.А. (1926 г.н., бел., правасл.)].

¹ Падрабязней пра гэта гл.: И.А. Ш в е д, *Рай и ад в фольклорных „библейских” нарративах (на белорусском материале)* [в:] *Sacrum et Profanum: языковые, литературные и этнические связи христианской культуры*, отв. ред. М.М. В а л е н ц о в а, Е.С. У з е н е в а, Москва 2012, с. 236–259.

² *Зямля стаіць пасярод свету... Беларускія народныя прыкметы і павер'і*, уклад. У. В а с і л е в і ч, Мінск 1996, с. 35.

³ ПА – тут і далей Палескі архіў Інстытута славяназнаўства РАН (г. Масква).

Рай як чыннік светабудовы

У пераважнай большасці фальклорных кантэкстаў беларускай і польскай традыцый рай атаясамлены ці лакатыўна звязаны з абагоўленым небам, бачныя якасці якога –

„абсалютная аддаленасць і недасяжнасць, нязменнасць, велічнасць – знітаняныя ў міфатворчай свядомасці з каштоўнасцямі характарыстыкамі – трансцэндэнтнасцю і неспасціжнасцю, веліччу і перавагай неба над усім зямным”⁴.

Калі нябожчыка „бачаць” на небе, робіцца выснова пра яго знаходжанне ў раі:

„А сястру я яшчэ відзела ў ва сне. Кажыцца, што выхаджу я на вуліцу, у веранду ўвайшла. А неба такое чыстае-чыстае, галубое. А яна ў нейкай рамцы сядзіць, у гэтым небе. А я кажу: «Шура, а як ты туды залезла?» І вродзе як неба апушчана. Я кажу: «Злазь, а то звалісься!» А яна мне кажыць: «Як здзелалі мне аперацыю, мне так харашо стала». І з такой улыбкай. А я крычу: «Лезь, звалісься, як ты туды забралася?» А яна: «Мне тут дужа харашо!» А яна ж памершы была ўжо. Кажуць, што можа яна ў рай папала. Думаю, што папала ў рай. Сільна ў Бога верыла”⁵.

Пры гэтым вобраз раю-неба можа ўпісвацца ў архаічныя касмалагічныя ўяўленні, прыкладам:

„[На чым свет стаіць?] – На чэрэпасе. [На чэрэпасе, казалі, зэмля? А як гэта? Чарапаха трымае?] – Чэрэпаха дзержыт. Вона круціцца, зямля, круціцца, старыя бабы казалі... [А неба як дзержыцца?] – А небо вжэ як дзержыцца... Кажут, як будзе кончына сьвету, то воно вжэ ўпадзе. І всех ужэ... [А хто яго трымае, тое неба? Чаго яно не падае?] – Кажэ, воно в воздуху, воздух дзяржыт. Кажут, там янгулы летаюць, тамака душы людзей, бабы расказувалі... О, душы пошлі – это як чоловік умэр – на нэбэса. На небе вжэ душа. Туловішчэ будзе гніці, душа будзе на небі летаць. Душа летае. [Так пасля смерці на небе? В раю?] – В раю. Хто заслухыў, хто добрэ моліцца, то будзе в раю. А хто в пэкло...”⁶.

Звязаны з небам рай, як правіла (з якога маюцца выключэнні, пра якія скажам ніжэй), супрацьпастаўлены зямлі:

„[Дзе знаходзіцца рай?] – Не на зямле ж, а ў небесе. А грэшнікі гаряць жа ў пекле. [А пекла дзе?] – На зямле. [Дзе на зямлі?] – Там становіцца таке места” [зап. аўтарам у в. Ніканавічы Быхаўскага р-на Магілёўскай вобл. ад Ярашковай К.А. (1936 г.н. бел., правасл.)]; „Рай на небе, то ж не

⁴ Н.В. Брагинская, *Небо* [в:] *Мифы народов мира в 2 томах*, т. 2, гл. ред. С.А. Токрев, Москва 1991, с. 206.

⁵ *Полацкі этнаграфічны зборнік*, вып. 2, *Народная проза беларусаў Падзвіння ў 2 частках*, ч. 1, уклад. У.А. Лобач, Наваполацк 2011, с.157.

⁶ *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў у 6 тамах*, т. 4, *Брэсцкае Палессе ў 2 кнігах*, кн. 2, А.М. Боганева [і інш.], Мінск 2009, с. 373.

на земле. На земле мы не заслужілі. [А пекла дзе?] – О тут пэкло. Мы всі чэрти. Бо мы не выдержанные люди” [зап. аўтарам у в. Ляплёўка Брэсцкага р-на ад Галалюк Г.В. (1925 г.н., бел., правасл.)].

Калі праваслаўная традыцыя супрацьпастаўляе рай і пекла (у прыватнасці, згодна этычнай дуальнай сістэме), то каталіцкая з XII ст. вылучае на тым свеце яшчэ і чысцец. Паводле шэрагу польскіх народных уяўленняў, іншасвет ўключае неба, пекла, чысцец і рай. У польскай жартоўнай песні спяваецца, што там знаходзяцца адпаведна: паненкі, бабкі, удовы і замужнія жанчыны⁷. У касмаганічнай легендзе, запісанай ад інфарманта-беларуса каталіцкага веравызнання, апавядаецца, што пасля таго, як Бог скінуў з неба ў пекла „Інцыпара і яго войска, Ён адгарадзіў пекла ракой агністай. І тэраз... ніхто адтуль праз раку не перойдзе”⁸. Але найбольш старажытнымі, як вядома, з’яўляюцца вераванні, што рай і пекла тэрытарыяльна не адасобленыя – гл. сучасны запіс з Беларусі: „Дзе рай, там і пекла” [ПА; Грабаўка Гомельскага р-на]. Прычым пекла разам з раем можа лакалізавацца на небе: „[А дзе знаходзіцца рай?] – Рай, па-маяму, вышэй, на небе. Там усё есць: і рай, і пекла” [зап. аўтарам у в. Зялёнкі Мядзельскага р-на Мінскай вобл. ад Папок В.А.]. У беларускіх пахавальных галашэннях іншасвет прадстаўлены як непадзельная прастора (часта лес), аддаленая ад свету жывых. Узгадаем таксама, што словы „рай”, „вырай” могуць абазначаць увогуле іншасвет, свет памерлых.

Калі рай і пекла размешчаны ў адной плоскасці (пры гэтым народная традыцыя можа не выкарыстоўваць названыя тэрміны), грэшныя і праведныя „насельнікі” таго свету – суседзі, толькі адны заслужана прабываюць у вечным шчасці, а другія – у пакутах, прыкладам:

„На адной старане харошыя людзі, а на другой – як змеі. Тут у харошым, чыстым, у беленькім надзеты, вяжуць ці што. А што заслужылі плахоя, – гразныя, чорныя”⁹.

Калі пабачаны ў сне памерлы прыгожа апрануты і/ці сведчыць, што яму добра на тым свеце, то жывыя робяць выснову, што ён у раі, у „Царстве Нябесным”. Многія народныя ўяўленні пра тапаграфію і ўладкаванне таго свету, мукі грэшнікаў і шчасце праведных і да т.п. вядомыя з аповедаў прасны, заміранні накшталт запісанага К. Машыньскім: жанчына, якую вялі на той свет, на парозе хаты загарэлася, як папера, і ўзнялася разам з полымем, а потым яшчэ доўга ўзбіралася на высокую гару¹⁰. У медыятыўнай рэальнасці заміранняў, сноў адчыняюцца чалавеку недасяжныя ў паўсядзённым жыцці карціны таго свету: прыемны пах, чысціня, анельскія спевы, цеплыня,

⁷ *Słownik stereotypów i symboli ludowych w 7 tomach*, t. 1, Kosmos, cz. 1, red. J. B a r t m i ń s k i, Lublin 1996, s. 87.

⁸ *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў у 6 тамах*, т. 3, *Гродзенскае Панямонне ў 2 кнігах*, кн. 2, А.М. Б о г а н е в а [і інш.], Мінск 2006, с. 349.

⁹ *Полацкі этнаграфічны зборнік...*, с. 148.

¹⁰ Цыт. па: С.М. Т о л с т а я, *Обмирание* [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах*, т. 3, К – П, под общ. ред. Н.И. Т о л с т о г о, Москва 2004, с. 463.

невыноснае для чалавечых вачэй зьянне раю („самае неба такое яснае, што каб яго ўбычыў просты чалавек, то б аслёп”¹¹; гл. таксама прысяганне: „Каб я нарэсьце аглядаў яснасьць боску, коль гэта няпраўда”¹²) і – цемра, бруд, балота, смала, дрэнны пах, гніенне, агонь, вада ці лёд, страшныя стогны і крык грэшнікаў у пекле. Такая супрацьпастаўленасць верхняга (створанага Богам) і ніжняга (чортавага) ярусаў светабудовы, паводле запісаў А.К. Сержпутоўскага, назіралася з часоў першастварэння:

„Перш Бог зрабіў сабе небо, дзе было заўжды ясно да так гожа, што не можна й сказаць. Там жыў Бог. А на доле пад небам было цёмна да хладно, бы ў льдоўні. Там хаваўся шатан”¹³.

Адпаведна Бог – гэта „stwórcą nieba”, „pan nieba”¹⁴.

Тапаграфія таго свету, паводле слушнай заўвагі С.М. Талстой, у аповедах пра заміранні нярэдка ўключае вялікія лугі, палі і сады, рэкі і дарогі¹⁵. Іншасвет можа ўяўляцца адмысловай далінай (гл. выслоўе: „Угледзімся на Язапатавай даліне” – на тым свеце¹⁶). На Берасцейшчыне і ў іншых мясцовасцях Беларусі апавядаюць пра нару, пячору ці высокую гару, дзе размешчаны іншасвет, прыкладам:

„Я сама відзела той свет. Я была на Украіне. Сплю і віджу такую гару. Высокую-высокую. І дым такі высокі з яе. І загароджана ўся кругом. А мне ж хочацца ўзнаць, што там... Дралася я, дралася на эту гару, дралася, дралася, а тут вароты...”¹⁷.

Шляхам у іншасвет часта ўяўляецца вада, прыкладам:

„Яна сасьніла, што пашла на той свет, яе выправілі да вачоў на той свет. Яна знала, што ідзець на той свет. Ручаёк бяжыць вады, яна ішла, ішла гэтым ручайком і зайшла на той свет. А там быў такі дзяцька Сымон памёршы...”¹⁸.

Адпаведна, вяртанне чалавека з тагасветнага падарожжа (што звычайна адпавядае яго выхаду са станаў сну, клінічнай смерці) апісваецца як выхад-выплыванне з вады, спусканне з гары і пад.:

„І я як села на жопі з гэтай гарушкі – так шух! Раз і праснулася і думаю: «О, якая кіно! Із кіна кіно!»”; „Тады яна на дзесяты, ці адзінаццаты

¹¹ А.К. Сержпутоўскі, *Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў*, Мінск 1998, с. 28.

¹² *Выслоўі*, склад. М.Я. Грынблат, Мінск 1979, с. 197.

¹³ А.К. Сержпутоўскі, *Прымхі і забабоны...*, с. 28.

¹⁴ Е. Бартминьскі, С. Небжеговская, *Языковая картина польского рая и ада* [в:] *Славянские этюды. Сборник к юбилею С.М. Толстой*, отв. ред. Е.Е. Левкиевская, Москва 1999, с. 64.

¹⁵ С.М. Толстая, *op. cit.*, с. 463.

¹⁶ *Выслоўі...*, с. 116.

¹⁷ *Полацкі этнаграфічны зборнік...*, с. 144.

¹⁸ *Ibidem*, с. 145.

дзень праснулася тая баба. І кажа, што як села на каня, на каня села, і тады ехала, ехала, і конь у рацэ тоне, тоне, і я з ім. І тады рукамі ўзмахнула, як змахнула рукамі – тады і праснулася”¹⁹.

Той свет можа звужацца да вобраза закрытага памяшкання (у прыватнасці, высокай агароджанай хаты), падзеленага на пакоі, каморкі, у якіх у пэўным стане знаходзяцца памерлыя розных „катэгорый”. Прывядзем характэрны прыклад:

„Сястра спала, доўга спала, і была там, на тым свеце, усё абхадзіла, абгледзела. Дзеўка была. Дзеўка вадзіла, такая красівая дзеўка была, усё паказала. Вот яна запраціла ёй хадзіць, еслі поле засеяна, то нельзя праз яго хадзіць. Гэта грэх. Павяла яе, вадзіла бальшое, як дом такі, на абедзьве стараны дзверы. Каля аднэй дзверы стаяць жаншчыны, усе стаяць, стаяць у радочак. І яна гавора: «Гэта жаншчыны стаяць, што дзеці нехрышчоныя памёрлі, нехрышчоныя дзеці памёрлі, дык гэта іх мацеры ўжо ахраняюць». А там яшчэ дзверы былі. І там нешта ў вадзе плёхаецца, у вадзе боўтаецца там. А гэта, гавора, тут каторыя аборт дзелаюць. Гэта комната цёмная, такое гэта. А тады дзверы адкрыла, а там дзеці красівыя гуляюць, убраныя. Гэта дзеці, якія паўміралі”²⁰.

Малюнкі райскай прыгажосці, як і пякельных пакутаў грэшнікаў, „у тэкстах гэтага тыпу ўзнаўляюць адпаведныя вобразы кніжнай апакрыфічнай традыцыі, іканаграфіі, духоўных вершаў і інш.”²¹.

Важна адзначыць, што паводле некаторых традыцыйных аповедаў беларусаў, рай (вырай) можа лакалізавацца не на небе, а на зямлі, на поўдні, за марамі, за гарамі, але ў любым выпадку падкрэсліваецца яго аддаленасць ад свету жывых людзей („Вырай дзесь вельмі далеко на зямлі за гарамі да за марамі”²²). Цэнтрам святасці, адмысловым светлым раем на зямлі і яе „лупам”, дзе нават час цячэ па-іншаму, уяўляўся палешукам Іерусалім:

„Гэта ў нас сонейка ходзіць кругом зямлі: та ўсходзіць, та заходзіць, а ноч атдыхае, а ў Ерусаліме яно заўжды свеціць, бо там жыў сам Хрыстос, Божы сын”²³.

Зліццё зямнога і нябеснага раю знаходзім у наступным меркаванні: „Рай угары там каля яснага сонейка, дзесь на паўдні, куды й птушкі ляцяць у вырай”²⁴.

Што да ўласна выраю, то гэта агульнае абазначэнне замагільнага свету, дзе, акрамя душ памерлых, паводле вераванняў беларусаў (і рускіх), знаходзяцца на зімоўцы гады і птушкі (прычым ластаўкі, удоды, перапёлкі зімоўць

¹⁹ *Ibidem*, с. 144.

²⁰ *Полацкі этнаграфічны зборнік...*, с. 148–149.

²¹ С.М. Т о л с т а я, *op. cit.*, с. 463.

²² А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 49.

²³ *Ibidem*, с. 29.

²⁴ *Ibidem*, с. 67.

пад вадой). („На Звіжанне гадзюкі збіраюцца ў адно мейсцэ, каб паўсці на зіму ў вырай”²⁵; параўнаем тэрыяморфнае ўяўленне вобласці смерці). Вырай можа трактавацца як птушыны рай, які размяшчаецца і на „паўдні за марамі”, і „ў раі, дзе перш былі людзі, покуль не саграшылі Богу”²⁶. (Гл. вясельную песню: „Воран крача, воран крача, // Да на коліку ж сядзе, // У вырай вылятае”²⁷). Звяртае на сябе ўвагу той факт, што паводле галашэнняў, вырай адзіны і для птушак, і для бязгрэшных людзей: „Усе пташачкі з выраю выляталі, // А ты, маё дзіцяточка, у вырай заляцела!”²⁸. У вясельнай сірочай песні спяваецца, што нявеста адпраўляе птушку на той свет па бацьку-нябожчыка:

„Як пашлю, пашлю сылавеічку
На тый свет па бацюшку...
Сылавей ляціць, ён далітаіць,
Бацюшка атвічаіць:
– Рад ба я ўстаці к свайму дзіцяці
Ды пырядычык даці”²⁹.

Паводле занатаванага А.К. Сержпутоўскім аповеду, „як ліхія людзі ніколі не трапяць у рай, так і ліхія птушкі сланяюцца па зямлі, забіваюць другіх”³⁰.

Рай-неба-сад-горад

Паводле польскіх народных уяўленняў, неба – гэта **райскі сад** („ogród spokoju i zorzy”, „niebieskie ogrody”, „niebiański ogrójec”), дзе растуць дрэвы, духмяныя сады, садавіна, кветкі, ліліі, пахучыя зёлкі. Або райскі сад размяшчаецца ўздоўж нябеснага палаца, каб анёлы, якім цесна ў гэтым палацы, маглі „mieć dla siebie przujemną wycieczkę”³¹. Атаясненне раю з садам знаходзім і ў беларускіх матэрыялах:

„Рай – гэта такі сад, у каторум заўжды шмат усяго, што толькі душа прымае”³²; „[А як сабе рай уяўлялі?] – Райскі сад” [зап. аўтарам у в. Ляплёўка Брэсцкага р-на ад Галалюк Г.В.]; „О, гаворілі, што там очень хорошо. Сад цветёт там... будеш у раю ходіць. Всье там, фрукты разные, всье там бюджет. Да, там тэпленько, хорошо. Да, всье. Очень хорошо представляется. А ад ужэ плохо” [зап. аўтарам у Белаазёрску Бярозаўскага р-на ад Галоўчык З.Р. (1940 г.н., бел., пісьм., правасл., пераехала з в. Вялікая Гаць Івацэвіцкага р-на)].

²⁵ *Ibidem*, с. 278.

²⁶ *Ibidem*, с. 51.

²⁷ *Вяселле. Песні ў б кнігах*, кн. 5, склад. Л.А. М а л а ш, З.Я. М а ж э й к а, Мінск 1986, с. 425.

²⁸ *Пахаванні. Памінкі. Галашэнні*, уклад. У.А. В а с і л е в і ч а, Т.Б. В а р ф а л а м е е в а й, Мінск 1986, с. 316.

²⁹ З.Я. М а ж э й к а, Т.Б. В а р ф а л а м е е в а, *Песні Беларускага Падняпроўя*, Мінск 1999, с. 272.

³⁰ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 49.

³¹ *Słownik stereotypów...*, s. 89.

³² А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 62.

У аповедах пра тагасветнае падарожжа ў сне таксама часта згадваюцца сады, прыкладам:

„Што я сёння за сон сніў інцэрэсны. Што я быў на тым свеце. Там так красіва, так красіва! Сады цвітуць, а зямля такая, як цэмент, алі розавая чуць-чуць. І людзі, гавораць, ходзюць, ходзюць, у руках нічога ў іх нет. А ходзюць у том, у чом пахароненыя. Красіва адзетыя”³³.

Нярэдка носьбіты традыцыі сведчаць, што сад быў створаны Богам спецыяльна для людзей:

„Бог стварыў свет і людзей. Людзям Бог зрабіў вельмі гожа рай”³⁴; „Зразу як Бог зрабіў Адама і Эву, і з гэтай, з жабры зрабіў Эву, пасадзіў іх у рай”³⁵.

Паводле некаторых уяўленняў, Адам з Евай даглядалі райскі сад:

„Бог даў Зямлю. Быў жа ж рай, на небе рай. Усе жылі па ўказанню Божым – святыя. А ў раі сядзіць толькі сад, і дрэва харошыя. Там залатыя яблыка растуць. Ну і быў гэты Адам. І яны абслужвалі гэты сад”³⁶.

Але шэраг іншых аповедаў, якія апелююць да сітуацыі міфалагічнага першапачатку, звяртаюць увагу на тое, што неба ўзнікае воляю Бога і адпачаткова прызначанае для Яго самога, для людзей жа ствараецца зямля:

„Бог у нашых людзей здаецца ў постаці вельмі гожаго сівана дзеда, каторы зрабіў сабе небо, а людзям зямлю і ўсё, што на ёй [...]. Праведныя людзі, а часамі й святыя ўсходзяць на небо й там жывуць разам з Богам”³⁷.

Спецыяльна можа падкрэслівацца, што ў райскім садзе растуць толькі плодныя дрэвы:

„Рай – там украшэнне такое райское должно буты. Дэрэвцы плодоносныя, толькі плодоносныя, яблоні, грушы і вішні, і сліва. Толькі плодоносныя” [зап. аўтарам у в. Ляплёўка Брэсцкага р-на ад Галалюк Г.В.].

Асабліва сярод райскіх дрэваў вылучаецца яблыня, плод якой быў забаронены для людзей:

„[А што ў раі ёсць?] – В саде, кажут, е дэрэво райское, яблыня гэто була. Его [яблык] нельзя було йісты. В ёму е шось такое. І потому согрэшыла Ева” [зап. аўтарам у в. Гарэлкі Жабінкаўскага р-на ад Сарокі М.Г. (1934 г.н., бел., правасл.)].

³³ Полацкі этнаграфічны зборнік..., с. 147.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Традыцыйная мастацкая культура беларусаў..., кн. 2, с. 349.

³⁶ *Ibidem*, с. 351.

³⁷ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 236.

З яблыняй ідэнтыфікуецца Дрэва пазнання добра і зла, як у апаведзе пра грэхападзенне: „І яны [Адам з Евай] хадзілі па раю, там і яблыкі расьлі. І адна яблына была – пазнання добра і зла. Ну вот, а знаеце, зьмей гэты сядзеў і скусіў яе”³⁸. У беларускіх калядках з рэлігійнымі матывамі рай атаясамліваецца з сакральна вылучанымі дрэвамі; пры гэтым рай могуць садзіць і ссякаць для будоўлі царквы:

„В місты Віфліемы
Тры дэрывы росло,
Рай розыввса,
Господь взвысылывса,
Сын Божый народывса.
Тры дэрывы росло,
Тры браты садылы рай,
Тры браты садылы.
Тры браты рубалы рай,
Тры браты рубалы,
Цэркву збудовалы
З трыма куполамы,
З трыма прыстоламы.
На пэршым прыстоламы
Рождество Хрыстова,
На другым прыстоламы
Свято Васілля,
На трэтім прыстоламы
Свято Водохрысте”
[ФЭАБ³⁹; Жоўкіна Пінскага р-на].

Паводле іншай песні, сады і райскія кветкі расцвітаюць на рызе Хрыста:

„Ой дзіўнае нараджэнне Божага Сына,
Нарадзіла Ісуса Хрыста Дзева Марыя.
Радзіўшы і спавіўшы легла спачываць,
Саслаў Господ тры анёлы Хрыста даглядаць.
Ой спявалі тры анёлы з неба летучы,
Ясну гору іспавіўшы, Хрыста несучы:
– Не пужайся, Божа Маці, то анельскі глос,
Прымай дзіце нараджона на рукі ад нас.
А анёлы Божым Духам рэкі разлілі,
Што і ў рызе Хрыстоваму сады расцвілі.
Ой расцвіла ўсяка дрэва, яшчэ і райскі кветкі,
Яшчэ здзівілісь стары людзі і малы дзеткі”
[ФЭАБ; Вічын Лунінецкага р-на].

³⁸ *Ibidem*, с. 350.

³⁹ ФЭАБ – тут і далей Фальклорна-этнографічны архіў вучэбнай фальклорна-краязнаўчай лабараторыі БрДУ імя А.С. Пушкіна (кіраўнік – І.А. Швед).

Падкрэслім, што матыў „Калі Хрыстос нарадзіўся, рай развіўся (сад расквітнеў)” з’яўляецца частотным у рэлігійных калядках з архаічным вобразам „космасу-храма” (у квітненні дрэў сімвалічна ўвасабляецца не толькі паўната райскага саду, але і квінтэсэнцыя самога жыцця), гл. характэрны прыклад:

„Збудовалі цэркаў на чотыры брамы
 З чотырма окнамі
 Рай развіў, Рай развіўса,
 Господ звеселіўса,
 Сын Божы народзіўса!
 А ў першэ окенцэ
 Свеціць яснэ сонцэ,
 А ў друге окенцэ
 Свеціць ясны месяц.
 А ў трэце окенцэ
 Ангелы ўлецелі,
 Ангелы ўлецелі
 За прыстолы селі, песеньку запелі”
 [ФЭАБ; Цераблічы Столінскага р-на].

На ўзаемазвязаных вобразы раю-неба, раю-саду (якія амаль не сустракаюцца ў „чыстым” выглядзе) можа накладвацца вобраз адмысловага **раю-горада** (сад і горад – агароджаныя прасторы). Так, палешукі рай уяўлялі як велізарны сад у небе, які агароджаны высокай, на дзесяць вёрстаў, шкляннай сцяной, прыкрытай шкляным купалам. Там ніколі не бывае зімы і сцюжы, заўсёды свеціць сонца, якое не пячэ, а грэе; там не б’е пярун; паўсюль свежая зеляніна, вельмі высокія дрэвы, многа рознакаляровых пахучых кветак, а таксама свойскіх і дзікіх жывёл, якія мірна суіснуюць⁴⁰. Паводле польскіх сведчанняў, „niebo światliste” ўяўлялася як збудаванне (палац), у казках – як сялянская хата, падворак і інш.⁴¹; параўн. беларускі праклён: „Штоб табе на том свеце хатку пастроілі”⁴². „Niebieski dwór”, як сведчаць запісы з-пад Кракава, займае найвышэйшы паверх неба, ён збудаваны з каштоўных камянёў, там на троне сядзяць Bóg Ojciec, Matka Boska, ля іх ног – святыя і анёлы (гл. фразеалагізм „niebieski tron”). Праведнік у раі ўладкоўваецца „na tronie”, „na Abrahamowym łonie”. У небе-збудаванні поўна вокнаў „na sały świat”⁴³.

Вобразу раю як „горада” ці „памяшкання” адпавядаюць уяўленні пра тое, што рай-неба мае браму, вароты, дзверы (гл. фразеалагізм „wrota niebieskie”). Праз каменную браму ці моцныя залатыя дзверы, як верылі палякі, ідуць у рай душы з чысца. У вечнасць душа можа ўваходзіць і праз мост ці агністую кладку⁴⁴ (параўн. трактоўку смерці ў катэгорыях прасторы як пераход з аднаго локуса ў другі). У літаратуры часта ўказваецца на тое, што

⁴⁰ О.В. Б е л о в а, С.М. Т о л с т а я, *Рай* [в:] *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах*, т. 4, П – С, под общ. ред. Н.И. Т о л с т о г о, Москва 2009, с. 398.

⁴¹ *Słownik stereotypów...*, s. 88.

⁴² *Выслоўі...*, с. 238.

⁴³ *Słownik stereotypów...*, s. 88–89.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 89, 92.

ў міфалагічнай традыцыі славян пашыраны матыў пераходу душы на той свет па шырокім ці вузкім, як волас, мосце, і небяспечным, як слізкае бярвяно ці тонкая дошчачка. Звычайна мост перакінуты праз хуткую ці агнявую раку або бездань, і душы праведных па ім пераходзяць на той свет, а пры пераходзе няправеднай, грэшнай душы мост звужаецца, і душа трапляе ў бездань. Дарэчы, паводле старажытнаперсідскага рэлігійнага вучэння, памерлыя таксама павінны пераходзіць праз мост (Чынват), які пры пераправе злых душаў звужаецца да вастрэні нажа, што вымушае іх падаць на дно прорвы⁴⁵. С. Цамбелам ва Усходняй Славакіі (в. Маргецаны) быў зафіксаваны наратыў пра падарожжа чалавека ў іншасвет, у час якога герою давалося пераходзіць праз мост:

„Прышоў да аднаго вялікага моста. Там не было нічога, акрамя брытваў і нажаў. І калі ён пайшоў праз мост, брытвы і нажа падняліся. Пад мостам ён убачыў сваю маці, яна стаяла па калені ў зямлі. Па гэтым мосце ён пайшоў проста на неба”⁴⁶.

Рай (як і пекла), згодна з беларускімі ўяўленнямі, мае з сярэдняга, чалавечага свету „ўваходы” (вокны, вароты, латкі). Паводле запісаў А.К. Сержпутоўскага, „тыя цёмныя латкі, што паказваюцца на сонцы, ета чарз вогнішча прасвечваецца рай, чы бок то нябесныя варота, за каторымі жыве Бог і святыя”⁴⁷. Паводле матэрыялаў абедзвюх разгледаных традыцый, „уваход” у рай сцеражэ ключнік нябесны, прыкладам:

„А сьвенты Пётр с ключом стаіць, і брама, такі там у комнаці. І ключ велькі мае ў жмені, у правай руцэ. І так браму аткрывае: хто [ат] Бога – сьвенты Пётр крые браму і пусціць. Адразу направа ідуць душы [праведныя], а катора грэшна – налева”⁴⁸.

У палякаў гэта звычайна архангел Гаўрыіл ці св. Пётр (Pieterpaweł, Paweł Pieter), які мае залатыя ключы і ўпускае ці не ўпускае ў неба (рай) душы, адмыкае неба, браму, замыкае неба пасля буры⁴⁹. Пры гэтым межы – дзверы і вароты – амаль пазбаўленыя пачуццёвай канкрэтнасці, іх вобразы звычайна не апісваюцца падрабязна, з выкарыстаннем эпітэтаў. Паводле казкі, запісанай А.К. Сержпутоўскім на Случчыне, конь з залатымі крыламі падняў чалавека над зямлёй,

⁴⁵ К. Ж е н ю х о в а, *Традиционные и нетрадиционные виды народной веры в повествовательной традиции* [в:] *Sacrum et Profanum: языковые, литературные и этнические связи христианской культуры*, отв. ред. М.М. В а л е н ц о в а, Е.С. У з е н е в а, Москва 2012, с. 152.

⁴⁶ Цыт. па: К. Ж е н ю х о в а, *op. cit.*, с. 152.

⁴⁷ *Зямля стаіць пасярод свету...*, с. 53.

⁴⁸ *Беларуская „народная Біблія” ў сучасных запісах*, уклад. А.М. Б о г а н е в а й, Мінск 2010, с. 143.

⁴⁹ *Słownik stereotypów...*, s. 89.

„скоро ўбачыў ён усю землю са ўсімі марамі, гарамі да палямі, убачыў усе царства, гарады й вёскі. Але скоро й земля зрабілася маленькаю, як блінец, а потым і саўсім знікла. Падняў яго конь пад самае сонейка да й заўез на небо”.

На небе стаяла вялізная хата, у якой сядзеў чалавек і крычаў, што яму цесна, распасціраліся паплавы, дзе пасліся худыя і тлустыя авечкі, гай, у якім чалавек лавіў птушачку-душу. Далей лакалізаваліся вароты, што вялі ў рай, дзе „цвітуць розныя кветкі, летаюць да паюць птушкі, стаяць гожаы палацы, што аж зяхацяць ат золата”, і знаходзіцца Бог⁵⁰. Зрэдку могуць быць указанні на якасць, колер брамы, што падзяляе два светы, прыкладам:

„Сныця: ідэм мы з Володей [нябожчыкам] за рукы побравшыся, а мы з ім заўжды дружна жылі. І він кажэ: «Хучій, хучій, бо мні трэба до дванаццаці часов трэба вэрнутысь». Я тый сон і зараз помню. Подходымо, а красны ворота высокі-высокі стаяць, красны ворота! Кажэ: «Стій тут, а мні трэба за гэты ворота іты». Я кажу, шо і я с тобой, побачу, шо там. А вун мэнэ нэ пустыў туду. Сказав: «Тобі шэ рано». На гэтом я прачынаюсь, думаю: «А, Господі мылінькі, а шо ж гэто? Чы мні прыдалося гэто?» Я і зараз помню, як я з ім іду. І тый ворота прэдставляю, высокі-высокі, красны ворота такыі. І вун пушов за тый ворота, а я осталася. Ёго ныма. Зайду і я туды... Всі зайдэм” [ФЭАБ; Перасудавічы Бярозаўскага р-на].

Вобразы нябеснай брамы і ключніка абыгрываюцца ў фальклоры іншых славян. Да прыкладу, у славацкай песні з небіблейскім сюжэтам „Марыя захоўвае грэшную душу” спяваецца пра тое, як у нябесных дзверы стукаюцца дзве душы, а за імі трэцяя, грэшная. Святы Пётр бярэ ключы, загадвае адчыніць браму і ўпусціць у рай дзве душы, а трэцяй – паказаць дарогу ў пекла. Душу, якая знаходзіцца ў распачы з-за сваіх грахоў, сустракае Божая Маці і, шкадууючы яе, вяртае назад на неба. Там просіць Хрыста адпусціць грахі няшчаснай душы. На пытанне Хрыста, што добрага зрабіла яна пры жыцці, душа прызнаецца, што жыла грэшна і толькі раз падала малы грош жабраку. Гэтая мізэрная міласціна захавала грэшную душу ад пякельных пакутаў⁵¹.

Беларусы, як і іншыя славяне, верылі, што ў некаторыя святы, у прыватнасці ў перыяд ад Вялікадня да Ушэсця, райскія вароты адчыненыя, і душа чалавека, памерлага ў гэты час, трапляе адразу ў рай. (Тут, верагодна, актуалізуецца ідэя выбранасці, боскай адзначанасці чалавека, памерлага на вялікае свята ці забітага перуном).

„[Кто попадае в рай?] Праведный, гаворать, светый, як гром убье. І хто до Ушэсця умре, тоже светый, ў рай пападе” [ПА; Барбараў Мазырскага

⁵⁰ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Казкі і апавяданні беларусаў Слуцкага павета*, Мінск 2000, с. 222–223.

⁵¹ S. B u r l a s o v á, *Katalóg slovenských naratívnych piesní v 3 tomah*, t. 1, edit. E. Krekovičová, Bratislava 1998, s. 104.

р-на Гомельскай вобл.]. „Кажуць, што як памрэ чалавек ад Вялікадня да Ушэсця, то пападае ў рай, у Царства Нябеснае, таму што там вароты адкрыты. І не судзіць Бог іх”⁵².

Дарэчы, верылі, што ў пэўныя пікавыя кропкі календара адчыняецца і пекла. Так, у в. Олтуш Маларыцкага р-на лічаць, што на Купалле ведзьмы вылятаюць з адчыненага пекла і шкодзяць людзям [ПА]. У сувязі са сказаным цікава ўзгадаць старажытныя ўяўленні пра замыканне і адмыканне зямлі і неба (у прыватнасці, у Юр’еў дзень), а таксама „малітвы на адпушчэнне грахоў” тыпу:

„В пэкло двері зачінены,
В рай двері отчынены:
В пятніцу с русцвітанья,
В суботу со спывання,
В нйділю со службы божіі...
Амін”

[ФЭАБ; Спорава Бярозаўскага р-на].

Што да **дарогі на неба** (у рай, вырай), то яна „stroma” і „ciernista”. Гэта „mała ścieżka”, „dróżeczka”, „gościniec nad morzami”, „prosta dróżeczka”, у адрозненне ад „gładkiej” і „aksamitem wymoszczonej” дарогі да пекла. Паводле кракаўскіх вераванняў, „Najświętsza Paniienka zstępuje z nieba gościńcem przez raj idąc w każdą sobotę i środę do czyśćca”⁵³. У беларускіх замовах сам шлях сакральнага персанажа (памочніка) у рай мае магічны сэнс, як у замове „ад урокаў”:

„Прысвятая Богородіца шла з Рыму до Раю, то я ей, святэі, до уроку благаю. Вроке-урочыцэ, наложэный камень, на камені камень, на камені змей сыдыть, то я тыі урокы скидаю” [ФЭАБ; Барысаўка Кобрынскага р-на].

На Палессі апавядалі, што выгнаўшы людзей з раю, Бог аддаў яго птушкам і праклаў на небе з зорак птушыную дарогу.

„З тых часаў і пачалі птушкі са ўсяе зямлі ляцець на зіму ў вырай. А каб яны не блудзілі да не гіблі, от Бог зрабіў ім на небе ясную дарогу, што просто вядзе ў вырай”⁵⁴; „Дарога паказывае пціцам, куда лететь ў вырай, ў тёплые края. Летяць пціцы ў вырай па етай дароге. Дарога ў вырай” [ПА; Малыя Аўцюкі Калінкавіцкага р-на Гомельскай вобл.].

У гэтым кантэксце характэрныя назвы Млечнага шляху – „буськова дарога” (Піншчына), „пташечья дарога” [ПА; Крыўск Буда-Кашалёўскага р-на Гомельскай вобл.], гусіная дарога („Як «гусінаю дарогаю» сплыве ўсё малако, то яна так пабялее, што кожна пціца чужастаронная знае, кудую ёй ляцець у цёплыя краі”)⁵⁵. Як сведчаць сучасныя інфарманты,

⁵² Беларуская „народная Біблія”..., с. 144.

⁵³ Słownik stereotypów..., s. 92–93.

⁵⁴ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 51, 49.

⁵⁵ *Зямля стаіць пасярод свету...*, с. 57.

„Млечный путь – это тожэ дорогу выстеліл Бог. Она ведет в рай. Кто-то заслужил такое. Есть, может быть, какіе людзі, і вот он показал дорогу” [зап. аўтарам у в. Ляплёўка Брэсцкага р-на ад Галалюк Г.В.].

Гл. таксама назву Млечнага шляху – „дорога святых” [ПА; Крыўск Буда-Кашалёўскага р-на Гомельскай вобл.].

„Лад жыцця”, атмасфера ў раі

У небе, у адрозненне ад пекла, паводле польскіх парэмій, пануюць радасць, веселасць, асалода, раскоша, шчасце, каханне, забавы, музыка, спевы, танцы, вясна, парадак⁵⁶. Польскі параўнальны выраз „jak w niebie” абазначае ‘прыемна’. З раем/небам звязаны і такія ўстойлівыя выразы, як „niebo się otwierało, otwiera, otworzyło” ‘шчасце было блізкім, дасягальным’; „być w siódmym niebie” ‘камусьці вельмі добра, ён адчувае сябе шчаслівым’; „niebo w gębie” ‘пра вельмі прыемны смак чагосьці’. Параўнаем таксама: „niebiański” ‘чароўны, цудоўны’, „niebianin”, „niebianka” ‘хто-небудзь чысты і вабны’⁵⁷. У падобных значэннях слова „рай” фігуруе ў беларускіх парэміях тыпу: „Душа нарасавалася, як у раю пажыла”; „Дома край як рай”; „Жывець як Адам у раю”⁵⁸. У беларускай традыцыі слова „рай” нярэдка выкарыстоўваецца ў значэннях ‘прыдатнае для вядзення гаспадаркі месца’, ‘прыволле’, ‘выгода’, ‘месца з вельмі прыгожым краявідам і ўрадлівай зямлёй’⁵⁹, ‘прыемная заспакоенасць’, ‘задавальненне’, напрыклад:

„Удэн пастух пас 15 куров. В 10–12 літ тэпэр учатся, а туді – послэ. Тэпэр пастуховство – рай, вэжэнэш на клетку і пасэш, а ранчій у лісэ, трубыш скутэнку ны раз. Я сама пасла. Як згубэш, то прэдэш ду хатэ, плачэш, посварать, а пасля скутэна вэчурум сама йдэ. Вуна разумнійша за пастуха [смяецца]” [ФЭАБ; Дзівін Кобрынскага р-на].

Існуюць розныя ўяўленні наконт таго, ці забываюцца душы памерлых на сваё зямное жыццё, ці адмыслова працягваюць яго ў іншасвеце. У сучасных аповедах можа падкрэслівацца, што душы праведнікаў, якія знаходзяцца ў раі, не памятаюць пра сваё зямное існаванне:

„Як умрет человек, він сорок дён ходыть по зымлі, душа ёго ходыть по зымлі, а чы вжэ сорокового дня опрыдэляють вжэ ёго куда. Бог ёго опрыдэляе, куды ёго послать: ілі в рай, ілі в пэкло. О, кажутъ, дэ кого і на зымлі оставляють, хто ны заслужыв, на зымлі ходытымэ. Ныхто ны знае, куды чоловік попадэ: як у пэкло, то будэ смолу возыты, горіты в огні, а як у рай, то будэ добрэ. [А як там у раі?] – Ныхто нэ знае, як там. Кажуть, шо колы попадають в рай, то ныць ны памятають, ны своїх блызьких, ныкого” [ФЭАБ; Старое Сяло Жабінкаўскага р-на].

⁵⁶ *Słownik stereotypów...*, s. 89–90.

⁵⁷ Е. Б а р т м и н ь с к и й, С. Н е б ж е г о в с к а я, *op. cit.*, с. 65.

⁵⁸ *Выслоўі...*, с. 317, 314, 320.

⁵⁹ І. Я. Я ш к і н, *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск 2005, с. 548, 572.

Забыванне ў такім кантэксце абазначае знікненне быцця, яго раства-рэнне ў вечнасці, адыход прысутнага ў адсутнае, адмысловую перамогу існасці над існаваннем.

Паводле адных уяўленняў, праведныя душы не абцяжараныя ў раі ніякімі справамі, іх існаванне нагадвае адпачынак, сон. Яны знаходзяцца ў суладдзі між сабой і з акаляючымі жывёламі, ляжаць на пуховых падушках, ні пра што не турбуюцца – імі апякуецца Бог⁶⁰. (Згадаем тут каранічныя апісанні, паводле якіх праведнікі, апранутыя ў зялёную вопратку, ляжаць у раі на вышываных ложках і дыванах). Чыстая пасцель, падрыхтаваная для чалавека на тым свеце, успрымаецца як знак таго, што яго чакае добрае жыццё на нябёсах. Так, згодна запісу з Полаччыны, сястра-нябожчыца ў сне гаворыць жанчыне: „Не ўсе чарнеюць і паражнеюць. У аснаўном ідуць... – і падняла руку кверху. – А табе прыгатоўлена чыстая пасцель”. Жанчына гэты сон патлумачыла як добрую вестку пра тое, што яе абмінуць пякельныя пакуты: „І я шчытаю, што я ўжо не пападу ў пекла”⁶¹. Райская асалода можа трактавацца як далучанасць насельнікаў „Царства Нябеснага” да мастацтва. Прычым яны могуць не толькі захапляцца творамі мастацтва, але і ствараць іх самі для жывых людзей. З іншасвету на зямлю адмыслова транслююцца і навуковыя адкрыцці. Так, паміж жанчынай, якая знаходзілася ў стане клінічнай смерці, і яе сястрой-нябожчыцай адбыўся дыялог: „Я кажу: «А што, на тым свеце гарэлку п’юць?» Яна кажаць: «Не. На тым свеці песні і вершы складаюць, і пасылаюць на зямлю»”. Лагічным працягам кантакту з нябожчыцай выглядае разважанне інфарманта:

„У мяне тада мыслі такія паявіліся, што ўсе гэтыя дары чалавечыя – вот гэты мацемацік, гэты пеец, там такі – ўсё дар зверху. Песні і вершы складаюць і пасылаюць на зямлю. А як пасылаюць? Чэраз чалавека. Проста сверху такая прыходзіць, так панімаю, прыходзіць гэтаму чалавеку ілі мелодыя прыйшла, ілі вот як табліца Мендзелеева, ён жа ва сне сасніў элемент гэты, які адкрыў. Адтуль яму гэты элемент казалі”⁶².

Паводле іншых аповедаў, чалавек на тым свеце працягвае рабіць усё тое, што рабіў пры жыцці:

„А тот свет есць. Еслі б, я вот представляю сама сабе, мне ніхто нічога не гаварыў, еслі б таго свету не было, чалавек бы не сніўся. Памерла мая мама... Ну памерла мая мама. Бачу ва сне: ідзець па хаце, ішла, тады села на стульчык. Я кажу: «Мама, а што, – кажу, – ты там делаеш?» Ана на мяне глядзіць, а я на яе. «А, – кажэ, – детачка, усё чысценечка делаю, усё чысценечка делаю». Ну я десь чэрез мінут пять прачнулася. Як яна гэто ўсё жывая делала, так і там ўсё это” [зап. аўтарам у в. Ніканавічы Быхаўскага р-на Магілёўскай вобл. ад Ярашковай К.А.]

Жыхарка в. Гута Брэсцкага р-на ў сне пабачыла сваю маці-нябожчыцу:

⁶⁰ О.В. Б е л о в а, С.М. Т о л с т а я, *op. cit.*, с. 398.

⁶¹ *Полацкі этнаграфічны зборнік...*, с. 150.

⁶² *Ibidem.*

„Я кажу: «Матэ, чого Вэ прыйшла?» «– Я прыйшла за мэтрам». «– А на шо вуна Вам?» «– Ябнычаку пашыты кафтана». «– А хіба Вітэ там шыетэ?» «– Там робяць усё, шо тут». Вот так” [ФЭАБ].

На тым свеце бяруць шлюб (хто не ўзяў яго на зямлі), гадуюць дзяцей, ходзяць да царквы, моляцца і нават паміраюць і хаваюць адзін аднаго, ставячы крыжы. Прывядзем характэрныя сведчанні:

„Там у нас бабка, проті магазіна жывэ, Стэпа, вжэ нэма еі, то так казала [пра памерлага сына апавядальніцы]: «Знаеш, Гандзечка, він там жэнітсья. Бо мне снілось, шо він ішов с дэвчыною. І гарна дэвчына. Ішов оттуда сюды в тому кастюмовы, так як його нарэділі, так він і шов». Я пытаю: «Откуда ты ідэш?» (Вона жэншчына цэрковна). «– Баба Стэпца, іду от дэвчат. Найшов собі дэвчыну» [зап. аўтарам у в. Лышчыцы Брэсцкага р-на ад Курылюк Г.Р. (1930 г.н. бел., правасл.)]; „А девочка наша, шо тых із Москвы, вуна тоже клінічэскую смерць перенесла і помніт, шо бабу бачыла Дуню [памерлую]. Так сказала (хотя на похоронах не была), а сказала, в каком платье, в каком костюме, в каких тапочках, Дуня (так сказала) сідела на лавочке... Так шо в чём наряділі, в том ужэ і будэ. І хоронят, і кресты [на тым свеце]. Всё как у нас” [ФЭАБ; Гута Брэсцкага р-на]; „Там [на тым свеце] все молодые і здоровы, кажэ, в цэрквы стоят” [ФЭАБ; Гута Брэсцкага р-на]; „Вот я закопвала [памерлай] матэры [у магілу] носкі. Дві пары. Вуна всё время ходыла в носочках. І одін раз выхожу, то ідэ маты, то як до цэрквы (прэснэлося после похорон). А я ей вділа колготкі, а носкі так і нэ положэла, нэ наложэла. І кажу: «А чо вітэ (а вуна як бы до цэрквы ішла), а чого вітэ, мамо, вэрнулсь?» А вуна кажэ: «Холодно в ногі, носкі забулася». Я взяла дві пары носков і закопала. Но большэ нэ прыснэлося” [ФЭАБ; Гута Брэсцкага р-на]; „А то эті зубы зараз много у людей вставнэі... Тоже свікор [нябожчык] прыйшоў до дому і кажэ: «Шо тут такое, і поісты нэ могу». Вуна [нявестка] в той суматохе забула [пакласці ў труну пратэзы], і то тоже возэла. І закопала, і всё, большэ нэ снэвся. Пошов йсты, відно, там” [ФЭАБ; Гута Брэсцкага р-на].

На тым свеце, як і ў свеце жывых, працоўныя дні чаргуюцца са святамі, найважнейшае з якіх – Вялікдзень

(„Говорать, што ёсть яблкі на том свеці, на том жа свеці, старые люді говорать, дають. Як Пасха, адна, кажэ, насіла на кладбішча, на магілку, а там свае і сад, і Пасха е, дають ім усё ета” [зап. аўтарам у в. Ніканавічы Быхаўскага р-на Магілёўскай вобл. ад Ярашковай К.А.]).

Паводле польскіх народных уяўленняў, па волі Бога ўсё, што праз Яго намеснікаў было „związane na ziemi będzie związane i w niebie”⁶³. Не толькі жывыя даведваюцца (звычайна праз сны, заміранні), у якім стане і ў якім месцы іншасвету знаходзяцца іх памерлыя сваякі, але і апошнія цікавяцца жыццём пакінутых на зямлі людзей:

⁶³ *Słownik stereotypów...*, s. 87.

„Я вам раскажу вот этот сон. Я его скоко жэты, столько помнэты буду. У мэнэ молодою умэрла сэстра. Шэ ёй нэ було два місяца до 35 лет. Это в 87 году. Шэ в то время молодёжь умэрала рыдко, шоб молодымі такімі. Вот ну і всё, вжэ та трагедія пережिताя. А где-то нэ задолго за время сільнейшее землетрясеніе в Кітае. Помніте? Шо там міліоны людей пропало. Дэ туда, там, где граніца Арменія, Азербайжан. Я почту шэ в то время носіла. А то я зайду к нім, то посэжу. То ж матэ, сестра, батько вжэ пінсіонеры. Вуна [сястра] боліла долгое время перед тем, як уйті. Мне снітся, шо я вхожу в хату, а вуна мене обшкрёбывае. «Шо такое?» «– Я шукаю твоі болячкі». Я кажу: «Шо ты за болячкі можешь знаты, шо тэ там можэшь прэдставляты?!» Я ж знаю, шо вуна умэрла. А вуна мэнэ, словом, мынутное дело: «Мы всё знаем тута, знаем шо у вас в Арменіі землетрясеніе». Вот всё, і весь мой сон” [ФЭАБ; Гута Брэсцкага р-на].

Вялікая частка зафіксаваных намі на Берасцейшчыне аповедаў сведчыць пра тое, што знаходжанне нябожчыкаў на тым свеце, забяспечанасць іх ежай у значнай ступені залежаць ад жывых, якія павінны своечасова здзяйсняць гадавья і каляндарныя памінкі, выконваць прадпісанні і забароны, прыкладам не есці яблыкі і іншую садавіну і гародніну (гуркі) да Спаса (калі яны будуць асвечаны).

„Страчаны” рай

У шматлікіх легендах і забабонах прысутнічае тэма выгнання з раю першых людзей, „страчанага” раю, які адчыніцца пасля Страшнага Суда:

„Першыя людзі жылі там вальготна да радасно, бы тыя птушкі. Там было цёпло, бо заўжды стаяло лето... Як людзі саграшылі да пашлі скітацца па свету, дак яны вельмі ўбіваліся да плакалі, жалкавалі, што загубілі сваю долю, загубілі райскую жытку... Бог обяцаў ім, што калі яны не будуць грашыць, то па смерці пойдучь у рай і будуць там жыць з ім разам”⁶⁴; „Ну воны ж ходзілі голые, Одам і Ева, бо воны булі в рае. Воны не одетые булі в гэту одежду. Да в іх була одежда, бы ногці, да. А воны согрэшылі, то Господзь іх выгнаў з раю і сказаў, што ідзеце і добівайцеца вы своім трудом, своею сілою ўжэ пітацца”⁶⁵; „Бач, як уродылыся найпэршы людэ Адам і Ева булэ, онэ ж булэ в раю, а як воны согрэшылы, дый Бог іх ізогнав з рая, оны вжэ сталы... І сказав: «Ідіта добывайтэ хліб своім трудом. Будэ з вас так этот падатэ град, як каплі крові із вас, будэ... потом будэтэ добыватыся». Я ж нэ відаю, як далі. А шо вжэ як у раю, кажуть, нэхто там нэ був, нэхто там нэ бачэв, і нэхто нэ скажа вам. Шо говоратъ, шо е рай, напысано у гэтым, у Бібліі, она напысана по Божьему образу і по подобію ему” [зап. аўтарам у в. Нівы Бярозаўскага р-на ад Казлюк В.А. (1927 г.н., бел., пісьм., правасл.)].

Цікава, што сярод тэкстаў з вядомым сюжэтам пра з’яўленне ў мужчын кадыка („адамавага яблыка”), маюцца такія, паводле якіх рай быў „страчаны”

⁶⁴ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 62.

⁶⁵ *Традыцыйная мастацкая культура беларусаў у 6 тамах*, т. 4, *Брэсцкае Палессе...*, кн. 2, с. 378.

па віне не Евы, а Адама, які спакусіўся на забаронены плод. Ева ж, наадварот, хацела аберагчы яго ад граху. У легендзе „Чаму паненкі (air) на Тройцу ў хатах сцеляць” апавядаецца:

„Сотворыв Бог чоловіка. Ну, сам чоловік – это ж нэ чоловік. Трэба до ёго даты жэншчыну. Сотворыв жэншчыну, сотворыв нэбо, і зэмню, і воду – всё. Ну і посэлыв іх у раю. І воны в раю булы много-много літ. Ну і потом нашласа подкуса – это называецца сатана. І прынэсла ім яблыко. А яблык шэ до Спаса ныхто нэ йів. Ну, Ева кажэ: «Ны йіж гэтого яблыка!» А він всё равно кажэ: «А шо ж тут! Прынэслы да вжэ ны йісты!» І укусыв того яблыка, і... він ёго нэ проклькнув. І получылося в ёго в горлы яблычко. Ну от, согрэшылы воны, і іх Бог выгнав з раю”⁶⁶.

Хто не трапіць у рай?

Паводле польскіх народных уяўленняў (у тым ліку зафіксаваных у парэміях), на неба не можа патрапіць цэлая кагорта людзей, сярод якіх тыя, што мелі шмат грахоў, злых думак, а таксама засмучоныя і адукаваныя – гл.: „Kto się zna na piśmie, najprzód się do piekła wciśnię”⁶⁷; параўн. руск.: „Без ума жите – рай”. У польскіх прыпеўках канстатуецца, што на неба не ідуць п’яніцы і уланы, бо там няма гарэлкі⁶⁸. Гэта ж датычыць герояў казачнага тыпу, якім не падабаецца „сумнае” неба:

„Кажуць, што толькі адзін салдат быў раз аж на краю зямлі, ён там убіў у неба гвозд і павесіў свой клунак. Ці праўда, ці не, ён нават хадзіў на неба, але яму там не спадабаласо, бо на небе не знайшоў ні тутуну, ні гарэлкі”⁶⁹.

У беларускіх казках сцвярджаецца, што салдатам і багацеям няма месца ў раі. Апавядаюць, як памерлы багацей, каб „зарабіць рай”, просіцца ў Бога назад на зямлю, там бярэ воз хлеба, але, вярнуўшыся ў іншасвет, знаходзіць толькі акрайчык, які па дарозе ўпаў з воза і быў пакінуты жабраку. Шырока вядомы таксама матыў беларускіх казак „Салдата не пускаюць ні ў рай, ні ў пекла”⁷⁰. Паводле народных уяўленняў беларусаў, у рай не трапяць грэшнікі розных катэгорый, у тым ліку тыя, хто „Богом ругался, Матерью Божьей. [Ён] будэ мучацца. Там наказаніе пріме...” [зап. аўтарам у в. Ляплёўка Брэсцкага р-на ад Галалюк Г.В.]. У сувязі са сказаным характэрны шэраг беларускіх парэмій: „Беднаму рай на небе, а багатаму на зямлі”; „Рада б душа ў рай, ды грахі ні пускаюць”; „Бог гордых з неба скідае”; „Гордую пыху Бог з неба спіха”.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Słownik stereotypów...*, s. 91.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 48.

⁷⁰ *Казкі ў сучасных запісах*, уклад. К.П. К а б а ш н і к а в а, Г.А. Б а р т а ш э в і ч, Мінск 1989, с. 51, 610.

Хто і як трапіць у рай?

Паводле ўяўленняў беларусаў і палякаў, у светлым і цёплым раі – „Царстве Нябесным” – месцяцца Божая Маці, анёлы і святыя, напрыклад Пятро, Міхал, Мікола, Лазар. У раі знаходзіцца і сам Бог (Ісус, св. Тройца). Так, у вясельнай песні ў Бога просяць пасвяціць з раю і дапамагчы падзяліць каравай:

„Свэты, Божэ, з раю
Нашому короваю,
Шоб было выднэнько,
Кроіты рувнэнько,
Бо в нас родына вэлыка
На всіх трэба подэлыты”
[ФЭАБ; Высокае Маларыцкага р-на].

У раі, як адзначалася вышэй, жывуць розныя жывёлы і птушкі. Вядома, туды ж імкнуцца патрапіць душы людзей. Апавядаюць, што на трэці дзень, калі душа нябожчыка разлучаецца з целам, яна ідзе па „лесніцы на небо на поклоненіе к Господу. І там растаўлены поўкі, яго согрешэння” [ПА; Сімонічы Лельчыцкага р-на Гомельскай вобл.]. Бог пасля адпаведнага суда ўзнагароджвае людзей за добрыя ўчынкі, праведнае жыццё раем/небам („Niebem płaci/nagradza Bóg za dobre, piekłem za złe”⁷¹; „W niebie nagroda, na ziemi zapłata”; „Najbardziej potrzeba dosłużyć się nieba”⁷²).

„Як чалавек памірае, та яго анял асцерагае душу ат чарцей, каторыя лезуць, каб яе хутчэй ухапіць да валакці ў пекло. Тут анял бярэ праўдзівую душу да й нясе яе да Бога на суд. Там ён стаіць светкаю, што чалавек заслужыў рай”; „[душа] лятае датуль, покуль Бог не асудзіць, куды ёй іці, у рай ці да пекла на мукі, бо на том свеце праведныя людзі будуць у раю, а грэшныя ў пеклі”⁷³).

Цікава, што такі суд можа адбывацца і ў самім раі, куды з’яўляецца чорт:

„Многа запісак на цябе ўжо. Чорт сабе піша, а Бог сабе піша. Еслі ты нагршыла, то ў чорта будзя большы. А тады, як прідзеш у рай, то чорт свае бумажкі сюды, а Бог свае і шчытаюць, у каго большы. Чорт радуецца... А каторыя сьвятыя, ім жа харашо, Богу молюцца, ходзюць. Асобенна дзіцям, як уміраець дзіця, эта шчытаецца ангел. Яны там у саду гуляюць”⁷⁴.

Увага апавядальнікаў як з Беларусі, так і Польшчы звычайна акцэнтуюцца на тым, што ў рай ідуць „заслужаныя перад Богам” людзі, у польскім фальклоры – сірата, маці, салдат (Касцюшка)⁷⁵. Часта падкрэсліваецца, што на нябёсы ідзе той, хто пакутаваў пры жыцці, прычым зямныя пакуты могуць

⁷¹ *Słownik stereotypów...*, s. 91.

⁷² Е. Б а р т м и н ь с к и й, С. Н е б ж е г о в с к а я, *op. cit.*, с. 64.

⁷³ А. К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 243, 76.

⁷⁴ *Беларуская „народная Біблія”...*, с. 142.

⁷⁵ *Słownik stereotypów...*, s. 90.

у прамым сэнсе адпавядаць пякельным. Так, Г.Р. Курылюк апавядае, што яе сын-ліквідатар, вярнуўшыся з пекла-Чарнобыля, ведаў пра набліжэнне смерці:

„Конешо, шо знал. В такому *аде* пробыты. Ён гаворыць: «Заедэм, ужэ грузяць, а жара. І того сухога квасу дадуть, маску наложать. Зарвэш на ходу, бо нэма чым дыхаты». І то ж повгода був. Шэсть месяцав вон був. Прійіхав у военному усёму, худой. Ой Божэ, мій Божэ! А собі думаю: «Ну, шо ты скажэш на тое? Ну, нэма, ушёл хлопэц, ушёл»”.

Згодна прарочаму сну, які пабачыла маці перад смерцю сына, пакутнік з прыжыццёвага пекла трапіў „на небеса”:

„Сон снілся. Бегіт лошадь молодая, срэднего такая, чёрная, у повозочку запражана. У повозочка драбінкі плыткі, нэ глыбокі, такіе плытковаты. Бэжыць. А я думаю: «Куды вона побэжыць?» Але вдруг пэрэд тэю лошадкою стало чорнэ-чорнэ озеро. А я добэгаю і крычу: «Ой, конэчку! Він ідэ в озеро тое, втопыцьця. Людковэ, ратуйтэ!» Як я тыко промовыла – той конык выпрагся і... в тое озеро, упал в тое озеро. І гора стала высока-высока. А он пływёт, а он пływёт, переднімі лапкамі грэбётся. Добрався до тэе горы, хватаеця за гору. І пойшов высока-высока... І я і не увідела. [Гэта Ваш сын пайшоў па гары?] – Да, да, я так і говору прэдсэдателю сельсовета. А він кажэ: «Грыгоровна, пошёл на небеса он, мучілся і пошёл на небеса»” [зап. аўтарам у в. Лышчыцы Брэсцкага р-на].

На неба (у рай), паводле польскіх парэмій, ідзе той, хто: „cierpi, żyje snotliwie, daje ubogiemu jałmużnę, dochowuje starego, opiekuje się sierotami, ginie na wojnie, zmówi modlitwę”⁷⁶.

Між тым, паводле жартоўных выслоўяў, у раі можа знаходзіцца той, хто: „rije, tańcuje, na muzyczki daje”, параўн. таксама: „Łusy do nieba, ciełe do obory”; „Lezie jak Żyd do nieba”⁷⁷. На неба пасля смерці можа ўзлезці чалавек, што любіў „падгуляць”. Паэтычнае праламленне гэтая думка знайшла ў беларускіх прыпеўках тыпу

„Як кум куму не п...е,
То не будзе ў небе.
Трэба ўсяляк старацца,
Каб да неба дастацца”
(запіс М. Федароўскага)⁷⁸.

Касмічнага ахопу, паводле Т. Валодзінай і А. Фядосіка, дасягае амбівалентнасць „верху” і „нізу” ў беларускай парадыйнай прытчы:

„Як трапіш пасля смерці на той свет, то можна і самому па сусветнаму дрэву ўзлезці на неба. Трэба толькі добра на гэтым свеце падгуляць.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 91.

⁷⁸ *Белорусский эротический фольклор*, изд. под. Т.В. В о л о д и н а, А.С. Ф е д о с и к, Москва 2006, с. 153.

Мужыку столькі баб мець, каб хапіла іх пячаткаў – і шэрых, і чорных, і рыжых, і аблезлых..., начапляць на веткі аж да самага неба. Ну, а баба, мусіць, мужчынскія прылады, што назбірае за ўсё жыццё, заганяць у дрэва як кручкі, ды й караскацца па іх даверху. Я спадзяюся, што далезутакі да неба, бо сем, а то мо і дванаццаць хвартухоў накладу мужчынскіх крукоў” (зап. ад. Марыі Чайкоўскай з в. Букча, Тураўшчына)⁷⁹.

Але „жаночыя пячаткі” як пропуск у прытчы да „самага верху”, паводле заўвагі названых аўтарытэтных беларускіх даследчыкаў, у прыпеўках могуць нізводзіцца да самага „нізу”:

„Як на Тураўскім масту
Мыла дзеўчына п...у.
Мыла, мыла, яшчэ і церла,
Паднялась – а яна ўсё чэрна.
Падзівіўся Гарасім –
Які пекла неўгасім!”⁸⁰.

Зрэдку сустракаюцца ўяўленні пра тое, што каму на гэтым свеце добра жылося, таму не абавязкова імкнуцца на неба, у рай, яму і ў пекле будзе нядрэнна: „у пекле пекне, бо ў пекле чэрці весело жывуць самі да й грэшным душам пазваляюць весяліцца”⁸¹. Такія ўяўленні выбіваюцца са звыклай для хрысціянскай этыкі шкалы ацэнак: па-першае, адсутнічае ідэя пакарання ў адпаведнасці з учыненымі грахамі, па-другое, весялосць уваходзіць са станоўчым знакам, прычым з ёю звязана не праведнасць, а грахоўнасць, хоць антытэза зямнога і замагільнага жыцця, як вядома, прадугледжвала праведніку скруху на зямлі і радасць пасля смерці; пры гэтым радасць звязвалася са знаходжаннем у раі. Прыкладам інверсіраванай хрысціянскай ацэнкі можа быць наступнае меркаванне: „Мабыць, каму на гэтым свеце добра, таму й на том свеце не ліхо, а каму тут ліхо, таго й на том свеце чэрці ў смале смажаць”⁸². У сувязі са сказаным паказальная казка *Як бабка свячок накупіла*, паводле якой гераіня ставіць у царкве свечкі і святому Мікіту, і чорту з думкай:

„Ніхто тога не ведае,
Дзе па смерці будзе:
Ці ў небе, ці ў пекле
Скажуць бытаваці”⁸³.

Паводле шматлікіх аповедаў, заснаваных на ідэі, што ўмовай вырашчвання ці пагібелі душы з’яўляецца асабісты выбар чалавека, душа, перад тым, як трапіць у „заробленае” (перад Богам, людзьмі) месца, праходзіць пэўныя выпрабаванні, ачышчаецца (тут характэрныя польскія ўяўленні пра

⁷⁹ *Ibidem*, с. 112.

⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ А.К. С е р ж п у т о ў с к і, *Прымхі і забабоны...*, с. 67.

⁸² *Ibidem*.

⁸³ *Казкі ў сучасных запісах...*, с. 373.

чысцец). Сродкам такога ачышчэння звычайна выступае агонь. Права-слаўная жыхарка в. Галавенчыцы Чавускага раёна разважае пра лёс душаў, якія трапілі на той свет (у тым ліку „святых“):

„І ніг’дэ яна не пайдзе, будзе пакутваць, пакутваць... [Дык усе душы ў пекла ідуць?] – Не ўсе, не ўсе. Яны ідуць у вагонь, дзеткі, праз агонь трэба часовы перайсці. Вог’нь такі ест. [Душы трэба праз агонь часовы прайсці?] – А пэўне, дочачка, пэўне. А дзе ж яна табе адразу пайдзе да неба! [А калі святы, таксама?] – А няўжэ ж, толькі можа трошку пайдзе. Можа немнаго будзе. А каторы можа пакутуваць будзе і доўга вогне”⁸⁴.

Палешукі лічаць, што калі чалавек зрабіў пры жыцці хоць нешта добрае, у яго маецца шанец трапіць у рай:

„[Жыла адна жанчына, скупая, нядобрая і] толькі падаріла старцам цыбулінку. [На тым свеце трапіла яна ў пекла і далі ёй тую цыбулінку, каб выцягнуць з пекла:] «На, еслі твая цыбулінка выдэрыт, то ты попадеш в рай – іді!» Та цыбулінка перервалася – она в пекло. Чім нішчэго одоравала – с тем ў рай пойдеш” [ПА; Сімонічы Лельчыцкага р-на Гомельскай вобл.]

Пойдзе ў рай, „будзе Божый” і той грэшнік, які пакаяўся перад смерцю:

„[А за якія грахі трапляюць у пекла?] – Як гэта? Мы все людзі грэшныя. А хто пакаіцца пэрэд смерцю, той вжэ будзе Божый. А хто не пакаіцца, ну, той, той вжэ... Як тобе сказаць, допусцім, ты зробіла шчось, маме зробіла, і ты не ізвінілася пэрэд мамою, значыць, той грэх гэтак і остався на тобе. Трэба каіцца” [ФЭАБ; Чырвоная Воля Лунінецкага р-на].

Калі чалавек лічыць сябе святым, гэта не значыць, што яго абмінуць пякельныя пакуты:

„Був такы чоловік, і пойшов він в цэркву і станэ в двэрох і вжэ молыцца, а рядом з ім той вжэ, шо він сэбэ шчытав такым вжэ святым, ны грэшным. А той вжэ грэшнік такый був, і молыцца. А він: «Шо ты молішся, ты жэ грэшнік, ты грэшнік», – на ёго. От і Бог сказав на того, шо він Бога просыв, каявся всё, ходыв ужэ в цэркву, молився ёму, то ёму Бог простыв, а той остався грэшнікум, шо шчытав сэбэ ны грэшнікум. І попав в пэкло, а той – у рай” [ФЭАБ; Старое Сяло Жабінкаўскага р-на].

На неба, як лічылі палякі, маюць мажлівасць патрапіць душы пакутнікаў, ачышчаных агнём, душы католікаў і салдат, „wybielałe i wybawione z piekła”. Душы дзяцей, памерлых без хросту, ляцяць на неба пасля сямі год пакутаў і хрышчэння⁸⁵. Паводле вераванняў беларусаў, такія душы адразу могуць трапіць у рай:

„[А калі дзеці паміралі да хрышчэння, то як гаварылі, куды трапяць?] – У рай! І абязацельно, што еслі нехрешчэный, то еслі мальчїк, называлї

⁸⁴ Беларуская „народная Біблія”..., с. 143.

⁸⁵ Słownik stereotypów..., s. 92.

Адам. А кода дзевочка, ну бывалі мёртвыя радзілісь ілі ішчэ не крісцілі, то – Ева” [зап. аўтарам у Белаазёрску Бярозаўскага р-на ад Галоўчык З.Р.].

Бабуля аўтара артыкула, С.С. Вілейка (1927 г.н., бел., пісьм., правасл., жыхарка г. Брэста), казалася, што душы ненароджаных дзяцей трапяць у рай і ў выглядзе дарослых людзей, апранутых у белае, будуць сустракаць маці, калі яна памрэ, на дарозе ў іншасвет. Ім споўніцца столькі гадоў, колькі прайшло з часу іх смерці (аборту) да моманту сустрэчы з маці. Між тым можна рэканструяваць і іншыя ўяўленні пра пасмяротны лёс няжыўшых на зямлі дзяцей, ахвяр абортаў – у змененым, дэманічным, выглядзе яны будуць у тым месцы іншасвету, дзе і іх маці-грэшніцы.

У шматлікіх беларускіх і польскіх аповедах акцэнт робіцца на тым, што трапіць у рай, пераадолець грахоўныя спакусы можна з дапамогай Бога; увогуле ў міфалагізаваным мінулым грэшныя людзі сваім выратаваннем ад пякельных пакутаў былі абавязаныя Богу. Патрапіць душам на неба дапамагаюць Хрыстос сваімі пакутамі і ўваскрэсеннем ды Божая Маці, якая ёсць „kluczem do nieba”⁸⁶. Паводле беларускіх духоўных вершаў, калядак з рэлігійнымі матывамі, якія вызначаюцца хрысціянскай каштоўнасцю арыентацыяй, Бог-збавіцель прыйшоў на зямлю, каб „на век даць Света благодать”, „крыжам увесці людзей у вечны рай”, дзе праведнікі будуць „мёд духоўны піць”. Паводле польскіх запісаў, „Pan Bóg czasem zabiera kogoś żywcem do nieba”; на неба забіраюць людзей (іх душы) анёл, смерць, св. Адрэй. Св. Барбара паказвае „ścieżkę do nieba”. Яна ёсць „furtą do nieba”. Божая Маці праводзіць да неба св. Яцка, падарожніка, у песні – Марыя „z nieba do was zstąpiła, by grzeszonym niebo tam otworzyła”⁸⁷.

У заключэнне хацелася б адзначыць, што ў беларусаў і палякаў кніжныя (царкоўныя) уяўленні пра рай і пекла могуць змешвацца ці суіснаваць з народнымі, а калі-нікалі і супрацьстаяць ім. Аднак пры сінхронна-структурным разглядзе можна казаць пра адносную цэласнасць рэлігійна-міфалагічных народных уяўленняў пра рай. Звычайна дыскурсіўныя разважанні пра райскае жыццё адбываюцца ў межах Святога Пісьма праваслаўных і католікаў пра бессмяротнасць душы і яе „заслугі” перад Богам і людзьмі. Пры гэтым рай у пэўным сэнсе ўтварае цэлае са сваім семантычным (і часта прасторава) дыяметральным, „сваім іншым”, паводле Гегеля, – пеклам. Яны выступаюць супрацьлеглымі пунктамі, аддаленымі адносна свету жывых людзей (але не абавязкова размешчанымі ў розных плоскасцях прасторы), і надзяляюцца не ўласцівым для сучасных геаграфічных паняццяў рэлігійна-маральным значэннем. Трапіць у рай (як і ў пекла) можна толькі шляхам прасторава-геаграфічнага перамяшчэння. Як вынікае з прыведзеных польскіх і беларускіх матэрыялаў, рай (як у больш ранніх, так і сучасных фальклорных „біблейскіх” наратывах) – найвышэйшая рэлігійная каштоўнасць, краіна шчасця, асалоды, раскошы, куды могуць трапіць душы праведных, ачышчаных ад грахоў ці непаспешных нагнашчы людзей. Рай (як і пекла)

⁸⁶ *Ibidem*.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 91–92.

характарызуецца не чыста ідэйным існаваннем, „мысленасцю”, а матэрыяльнасцю; раскоша раю (як і пакуты пекла) таксама носіць матэрыяльны характар. Прычым у адрозненне ад тленнай зямной матэрыяльнасці, тагасветная матэрыяльнасць раю (згадаем вобраз „дрэва нятленнага”) вечная. Толькі калі знаходжанне ў раі – гэта вечнае жыццё, то знаходжанне ў пекле – гэта пакуты вечнай смерці. Матэрыяльнасць раю строга ўпарадкаваная; сам рай і ўсё, што ў ім адбываецца, – вынік волі Бога, рай асвечаны і асветлены прысутнасцю Яго, анёлаў і святых. Рай эксплікуецца як светлы (гл.: „niebieskie jasności/światłości”⁸⁸), насычаны рознымі колерамі пейзаж, прычым інтэнсіўнасць райскага святла не натуральная для нашага свету, значна мацнейшая. У раі нябесны агонь („ogień niebieski”) асвятляе і сагравае, але не абпальвае („cierpło jak w niebie”⁸⁹). Рай і пекла супрацьстаяць адно другому паводле прыкмет весыласці/гаравання, прыдатнасці/непрыдатнасці для жыцця (у зямным значэнні); яны адметна ўладкаваныя, адрозніваюцца ландшафтам, насельнікамі, кліматам (рай – ідэалізаваны вобраз прыроды; у раі клімат аптымальны для жыцця чалавека ў зямным сэнсе, у пекле – немагчымы для жыцця людзей; у раі маюцца ўсе ўмовы для буйнога росту і плоданашэння раслін – як тут не ўзгадаць М. Твэна: „У раі прырода, затое ў пекле – грамадства...”), пекла (з агнём, лёдам, прадуктамі распаду-гниення, артэфактамі – прыладамі катавання) стварае раю ў гэтым сэнсе супрацьлегласць). Складаная, шматварыянтная мадэль раю як значнай часткі іншасвету, шырока прадстаўленая ў абедзвюх разгляданых традыцыях, не толькі інфармуе пра яго архітэктурна-ландшафтныя, кліматычныя адметнасці, „насельнікаў” і ўзаемаадносіны між імі, эмацыянальную атмасферу, „лад жыцця”, але і сведчыць на карысць яго існавання. Нездарма ў зафіксаваным матэрыяле так шмат звязаных з наратыўнай штодзённасцю аўтэнтчных выпадкаў, асабістых перажыванняў ці вопыту кантакту родных і знаёмых апавядальніка людзей з іншасветам.

Ina Shved

Folklore notes about Belarusian paradise and its Polish parallels

Abstract

The article discusses the Belarusian and Polish folk images of paradise, reflected in both „non-poetic” and „poetic” genres of folklore. It takes into account the fact that popular ideas of paradise can be mixed or co-exist with, or be contradictory to literary imagery. In both traditions, paradise in a sense forms a whole with its semantically (and often spatially) diametric opposite, the Hegelian „other”, i.e. hell. The complex, multivariate model of paradise as part of the world conveys information not only about its architecture, landscape and climatic features, „population”, an emotional sphere or „life style”, but also furnishes evidence for its existence.

⁸⁸ Е. Б а р т м и н ь с к и й, С. Н е б ж е г о в с к а я, *op. cit.*, с. 64.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 65.

POGLĄDY i POLEMIKI

Katarzyna Bortnowska
Warszawa

Narodowa rekonstrukcja procesu historycznoliterackiego na Białorusi

Dla literatury cała przeszłość jest terażniejszością lub może się nią stać [...] „Bezczasowa terażniejszość”, właściwa w sposób istotny literaturze, znaczy, że literatura przeszłości zawsze może współtworzyć współczesną terażniejszość.

Ernst Robert Curtius

Proces historycznoliteracki i konstytuujące go prądy, epoki, tendencje to terminy kluczowe zarówno dla ogólnego rozumienia rozwoju kultury piśmiennej, jak i dla szczegółowego pojmowania indywidualnego charakteru literatur narodowych. Sposób definiowania tych podstawowych kategorii literaturoznawczych jest od lat przedmiotem dyskusji zachodnich badaczy. Dyskusja ta jednak nie została przeniesiona na grunt białoruski, gdzie wciąż w dużym stopniu dominuje delimitacja zaproponowana w 1920 roku na kartach pierwszej *Гісторыі беларускае літаратуры* przez Maksima Hareckiego¹ i sformułowana w dużej mierze w oparciu o przesłanki ideologiczne.

M. Harecki, jako inicjator szeroko rozumianych badań historycznoliterackich na Białorusi², wyróżnił trzy podstawowe etapy formowania się literatury

¹ Por. М. Г а р э ц к і, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Вільня 1920. M. Harecki kilkakrotnie poprawiał i wznawiał swoje wydanie. Rozważania zawarte w niniejszym artykule oparte są na IV wydaniu *Гісторыі беларускае літаратуры* z 1926 roku, bowiem ich celem jest ukazanie mechanizmów rekonstrukcyjnych, nie zaś rzetelna analiza dokonań M. Hareckiego w tym obrębie. *Гісторыя беларускае літаратуры* stanowi jedynie egzemplifikację pewnych tendencji zarysowujących się w białoruskim literaturoznawstwie w pierwszej połowie XX wieku.

² Niektórzy badacze białoruscy stoją na stanowisku, że „źródeł literaturoznawstwa narodów wschodniosłowiańskich należy szukać w ich wspólnej skarbnicy literatury starożytnorudzkiej” (Por. Г. К і с я л ё ў, *Літаратуразнаўства і літаратурная крытыка Беларусі: ад вытокаў да пачатку XX стст.* [w:] *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў*, т. 2, *Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзе*, Мінск 2010, с. 463). Pierwsze opracowania mające na celu systematyzację dorobku piśmiennictwa białoruskiego powstawały jednak dopiero w XIX wieku (Por. np. P.J. Š a f á r i k, *Slovanský národopis*, Praga 1842; А. П ы п и н, *История русской этнографии*, т. 4, Санкт-Петербург 1892; А. П ы п и н, В. С п а с о в и ч, *История славянских литературъ*, 2-е изд., Санкт-Петербург 1879–1881; Е. К а р с к и й, *Белорусы*, т. 3, Москва-Петроград 1916–1922).

białoruskiej: 1. ludowa poezja ustna; 2. stara literatura (od X do XVIII wieku) i 3. nowa literatura (od XIX wieku). Etap pierwszy był w chwili wydania *Гісторыі беларускае літаратуры* już dosyć dobrze opracowany, głównie za sprawą XIX-wiecznych etnologów i folklorystów, którzy na fali romantycznej ludomanii zbierali pieśni i bajki ludowe (często tłumacząc je na język literacki – w tym przypadku głównie polski)³. Etap drugi zaś i początek trzeciego nie podlegały wcześniej szczegółowym badaniom literaturoznawczym. Tworząc więc *Historię literatury białoruskiej* M. Harecki w pewien sposób konstituował białoruski proces historycznoliteracki, dokonując samodzielnego wyboru postaci i utworów wchodzących w jego skład.

Rekonstruuąc drugi etap rozwoju literatury białoruskiej M. Harecki uwzględnił w nim takie postaci jak Cyryl Turowski, Eufrozyna Połocka, Franciszek Skaryna czy w końcu ks. Kajetan Maraszeuski. Dzięki zastosowanemu doborowi M. Harecki uzyskał niebagatelny efekt ciągłości białoruskiego procesu literackiego – zdołał udowodnić, iż piśmiennictwo rozwijało się na Białorusi nieprzerwanie od czasów twórczości ludowej, lecz dokonał tego w pewnym sensie kosztem jakościowym. Podstawowym kryterium, którym kierował się przy doborze postaci reprezentujących drugi etap rozwoju literatury białoruskiej, nie była bowiem wartość ich twórczości czy nawet twórczość w ogóle, a związek danej postaci z etnicznym terytorium Białorusi. Znakomitą ilustracją tej tezy jest fakt, iż w dziale *Pierwsi pisarze (XII wiek)*⁴ czołowe miejsce zajęła święta mniszka prawosławna – Eufrozyna Połocka, która sama nigdy nie zajmowała się twórczością literacką (choć pod koniec XII wieku weszła do kanonu literackiego jako główna bohaterka *Żywotu świętej Eufrozyny*).

Kryterium więzi z etnicznym terytorium Białorusi nie było stosowane przez M. Hareckiego konsekwentnie. W opisie trzeciego etapu rozwoju literatury białoruskiej bowiem uwzględnił Jana Barszczewskiego czy Jana Czeczota, jednak pominął Adama Mickiewicza, którego twórczość ewidentnie i na wielu płaszczyznach odnosiła się do etnicznej Białorusi⁵. Oznacza to, że kryterium konstytuującym trzeci etap rozwoju literatury białoruskiej był według M. Hareckiego język, w którym stworzone zostały utwory. Dowodzi tego chociażby fakt, że przy opisie dokonania Jana Barszczewskiego skupia się przede wszystkim na wierszach *Рабункі мужыкоў* i *Гарэліца*, o największym jego dziele – *Szlachcicu Zawalni czyli Białorusi w fantastycznych opowiadaniach*, jedynie wspominając⁶.

Większość z nich nie dorównywała zakresem omawianych zagadnień publikacji M. Hareckiego, która była pierwszą białoruskojęzyczną książkową publikacją historycznoliteracką, napisaną z perspektywy narodowej.

³ Wśród badaczy tych byli między innymi Zorian Dołęga-Chodakowski, Iwan Berman czy Jefim Karski. Sam M. Harecki powołuje się na zbiory Jana Czeczota, Pawła Szejna, Jeudakima Ramanowa, Iwana Nosowicza, Michała Federowskiego, Aleksandra Sierżputowskiego i in. Por. М. Г а р э ц к і, *Гісторыя беларускае літаратуры*, wyd. 4, Мінск 1926, с. 5.

⁴ Por. *ibidem*, s. 47.

⁵ Szersze rozważania na ten temat, również w pewien sposób ujmujące problem rekonstrukcji białoruskiego procesu historycznoliterackiego, zaprezentowane zostały w artykule *Перемени в историко-литературном дискурсе и их влияние на восприятие личности и достижений Адама Мицкевича* przyjętym do druku w: „Przegląd Humanistyczny”.

⁶ Por. М. Г а р э ц к і, *Гісторыя беларускае літаратуры*, wyd. 4, Мінск 1926, с. 105–107.

Brak konsekwencji, pozamerytoryczna i pozajakościowa selekcja materiału spowodowała, że z metodologicznego punktu widzenia dokonana przez M. Hareckiego rekonstrukcja białoruskiego procesu historycznoliterackiego nie była doskonała. Nie zmienia to jednak faktu, że świadczyła ona o ciągłości i żywotności białoruskiej tradycji piśmienniczej. Warto zatem zadać sobie pytanie: dlaczego owa ciągłość była tak istotna, że dla jej dowiedzenia M. Harecki poświęcił rzetelność i czystość przekazu?

Odpowiedź na to pytanie związana jest bez wątpienia z uwarunkowaniami społeczno-politycznymi towarzyszącymi tworzeniu *Гісторыі беларускае літаратуры*. Powstawała ona bowiem w czasach walki o niezależność i w okresie początków państwowości białoruskiej, przez co zrozumiałym podstawowym imperatywem dla zaangażowanych ideologicznie twórców ówczesnej kultury – w tym M. Hareckiego – było kreowanie świadomego społeczeństwa białoruskiego. Na kartach literatury odbywało się to dwutorowo. Po pierwsze – aby podkreślić konieczność integracji i jej wspólnotowe podstawy – twórcy uwypuklali etniczną jedność Białorusinów, opisując zarówno piękno języka czy kultury ludowej, jak i ciężkie życie współczesnych chłopów białoruskich⁷. Po drugie – aby przekonać, iż wspólnota ta nie jest przypadkowa, ani sztucznie hiperbolizowana przez grupę działaczy – podkreślali ciągłość historyczną, dzieje etnosu białoruskiego, rozpatrując je w kategoriach współcześnie rozumianego państwa i narodu⁸.

Historia odgrywała więc ważną rolę w literackim procesie kształtowania tożsamości narodu białoruskiego. Twórcy podkreślali szczególnie dzieje Księstwa Połockiego, które z przyczyn terytorialnych traktowali jako pierwszą białoruską strukturę państwową oraz dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego, które interpretowali jako Wielkie Księstwo Litewsko-Białoruskie ze względu, między innymi, na bliskość kulturową⁹. Stąd też nic dziwnego, iż w ówczesnym sposobie pojmowania

⁷ Stąd też dominującą tendencją wśród ówczesnych utworów literackich stał się realizm. Najwyraźniej zarysował się on chociażby w twórczości prozatorskiej Zmitraka Biaduli i Jadhina Sz. oraz w poezji Jakuba Kołasa. Por. na przykład: З. Бядуля, *Выбранае. Аповесці і апавяданні*, Мінск 1973, Ядвігінш., *Выбраныя творы*, Мінск 2006, Якуб Колас, *Новая зямля*, Monachium 1952.

⁸ Polski socjolog, badacz problematyki tożsamościowej narodu białoruskiego – Ryszard Radzik w następujący sposób komentował poruszane przez ówczesnych publicystów tematy narodowe: „publicyści [...] postrzegali naród białoruski przez pryzmat bliskiego im systemu wartości narodowych i opisywali go takimi kategoriami, których nie rozumiał sam naród, to znaczy postrzegali go w taki sposób, w jaki on sam nie był w stanie siebie postrześć”. R. Radzik, *Tożsamość Białorusinów w publicystyce „Naszej Niwy” 1906–1915*, Wystąpienie na V Międzynarodowym Kongresie Białorutenistów, Mińsk 20–21.05.2010; tekst przyjęty do druku przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Białorutenistów. Pisarze początków XX wieku wypracowali także trzeci zespół motywów – rewolucyjny. Był on jednak naturalną konsekwencją dwóch pozostałych: konieczność samodzielnej walki o niepodległość / godność / lepsze warunki życia pisarze ci argumentowali albo jednością etniczną, albo powinnością historyczną.

⁹ Takie postrzeganie Wielkiego Księstwa Litewskiego jest obecne także i we współczesnej historiografii białoruskiej (por. na przykład: М. Ермаловіч, *Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае*, Мінск 2000). Argumentami przemawiającymi na korzyść białoruskiego charakteru Księstwa jest między innymi fakt, iż *Statuty* WKL spisane zostały w języku starobiałoruskim, terytorialny zasięg Księstwa, symbolika (zbliżona do narodowej symboliki

historii literatury białoruskiej, reprezentowanym przez M. Hareckiego, dominującym czynnikiem była właśnie ciągłość historyczna. Jej nadrzędne znaczenie ideologiczne powodowało, że poszczególne etapy rozwoju literatury ilustrowane były często jednym utworem, bądź dorobkiem jednego działacza (nieraz w większej mierze społecznego niż kulturowego – jak miało to miejsce w przypadku św. Eufrozyny, której obecność w *Гісторыі беларускае літаратуры* miała podkreślić średniowieczne korzenie piśmiennictwa).

Wskazuje nam to na jeszcze jeden ważki element wpływający na podejście badaczy do badań literaturoznawczych: przekonanie o misyjności literatury, nadawanie jej roli służebnej wobec potrzeb narodu. Nie jest to zjawisko stricte białoruskie: było chociażby jedną z cech wyróżniających polski romantyzm, a wiele lat później Milan Kundera ujmował je w kategoriach stałej zależności między kulturą a tożsamością narodową¹⁰. Chociaż w dziejach większości europejskich literatur narodowych jest ono elementem historycznym, to na Białorusi trwa właściwie nieprzerwanie do dziś (choć zmienia się zakres jego występowania), czego dowodem może być między innymi to, że zaproponowany przez M. Hareckiego schemat rozumienia białoruskiego procesu historycznoliterackiego „od folkloru, poprzez wieki, aż do współczesności” powtarzają za nim niemal wszyscy badacze historii literatury białoruskiej¹¹, utrwalając w świadomości narodu chronologiczne ujęcie procesu historycznoliterackiego od czasów starożytnych.

Nie oznacza to jednak, że wizja M. Hareckiego dotycząca rekonstrukcji białoruskiego procesu historycznoliterackiego trwa niezmienną od początków XX wieku. Stałym elementem pozostaje jedynie jej podporządkowanie ideom narodowym, zaś sama rekonstrukcja ulega licznym przemianom. Najdotkliwsze z nich sięgają swymi korzeniami okresu powojennego, szczególnie lat 60. i 70. Ówczesna ewolucja białoruskiego literaturoznawstwa miała oczywiście bezpośredni związek z komunistyczną indoktrynacją nauki. Jako pierwsza owej indoktrynacji podlegała historiografia, czego efektem było stworzenie „radzieckiej historii Białorusi”. Zgodnie z jej założeniami, jak stwierdza Alaksandar Smalanczuk:

białoruskiej) oraz rezydowanie księcia Mendoga w Nowogródku. Więcej na ten temat patrz: H. S a h a n o w i c z, *Współczesna historiografia białoruska o kształtowaniu się narodu i państwa pomiędzy Rzeczpospolitą, Wielkim Księstwem Litewskim a Rosją*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2008, nr 2, s. 19–30.

¹⁰ W opublikowanym w latach 80. znanym eseju *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej* pisał: „Tożsamość narodu czy cywilizacji odbija się i streszcza w całości wytworów duchowych, którą zwykło się nazywać kulturą. Jeśli ta tożsamość jest śmiertelnie zagrożona, życie kulturalne nasila się i rozwija, a kultura staje się wartością, wokół której skupia się cały naród”. Por. M. K u n d e r a, *Zachód porwany albo tragedia Europy Środkowej*, „Zeszyty Literackie” 1984, nr 5.

¹¹ Por. na przykład: *История белорусской дооктябрьской литературы*, под ред. В. Б о р и с е н к о, Мінск 1977, *Гісторыя беларускай літаратуры. Старажытны перыяд*, пад рэд. М. Л а з а р у к а, А. С е м я н о в і ч а, Мінск 1997; *Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў у двух тамах*, т. 1, *Даўняя літаратура XI – першая палова XVIII стагоддзя*, пад рэд. В. Ч а м я р ы ц к а г а, Мінск 2006.

„Dzieje Białorusi były w istocie podmieniane na historię Rosji z zachowaniem pewnych lokalnych przykładów. Te ostatnie wzmacniały jedynie koncepcję «białoruskiego regionalizmu» w odniesieniu do rosyjskiego Centrum. Wszystko, co miało miejsce przed październikiem 1917 r., było przedstawiane jako przygotowania do «Wielkiej Rewolucji Październikowej». Właśnie to wydarzenie kończyło okres «prahistorii» i rozpoczynało właściwą historię Rosji oraz jej części składowej – narodu białoruskiego”¹².

Taka interpretacja dziejów Białorusi uniemożliwiała badaczom literatury sięganie do „czasów starożytnych”. Wobec powyższego w ówczesnych badaniach literaturoznawczych utrwała się koncepcja głosząca, iż początki literatury białoruskiej sięgają XIX wieku i wiążą się z działalnością ówczesnych folklorystów (Jana Barszczewskiego, Jana Czeczota¹³). Dla białoruskiego literaturoznawstwa główną konsekwencją zmiany podejścia do dziejów piśmiennictwa było więc znaczne zawężenie materiału badawczego. W związku z powyższym ówcześni naukowcy zaczęli przywiązywać większe znaczenie do analizy poszczególnych zjawisk występujących w obrębie procesu historycznoliterackiego¹⁴.

O ile zatem interpretacja historii literatury białoruskiej na początku XX wieku miała charakter diachroniczny i rozciągała się od XI wieku do współczesności, o tyle interpretacja powojenna skupiła się jedynie na dwóch stuleciach i rozwijała się w sposób synchroniczny: włączając w zakres swoich badań nowe konteksty, nowe postaci i nowe utwory. To właśnie wtedy w obrębie białoruskich dociekań literaturoznawczych pojawiła się postać Adama Mickiewicza, nazwanego przez Aleha Łojkę „założycielem białoruskiej szkoły w literaturze polskiej”¹⁵. Koncepcja istnienia tej szkoły¹⁶, choć dość kontrowersyjna z punktu widzenia współczesnych badaczy niebiałoruskich, pozwoliła Alehowi Łojce i jego licznym kontynuatorom na pełne włączenie do białoruskiego procesu historycznoliterackiego takich postaci XIX-wiecznych jak wspomniani J. Czeczot, W. Dunin-Marcinkiewicz czy J. Barszczewski, co miało ogromne znaczenie dla spójności owego procesu. Według wizji historycznoliterackiej tworzonej od czasów M. Hareckiego to właśnie ci twórcy inaugurowali proces rozwoju *ś w i a d o m e j*, dojrzałej i narodowej literatury białoruskiej. Jednocześnie jednak nie podlega dyskusji fakt, że Jan Czeczot i Jan Barszczewski tworzyli głównie w języku polskim, a te (nieliczne) utwory, które napisali w języku białoruskim, miały w większości charakter etnograficzny (język

¹² A. S m a l a n c z u k, *Problemy rozwoju białoruskiej historiografii postsowieckiej albo nauka pod jarzmem „sowieckości”*, przeł. K. Bortnowska, „Studia Białorutenistyczne” 2011, nr 5, s. 89.

¹³ Por. na przykład: *Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*, уклад. Г. К і с я л ь, Мінск 1977.

¹⁴ Wyjątek na tym tle stanowić mogą teorie Ściapana Majchrowicza, który już pod koniec lat 50. w duchu socjalistycznym udowadniał, że historia literatury białoruskiej sięga swymi korzeniami końca XVIII wieku i jest związana z pojednaniem Białorusi z Rosją. Por. C. M а й х р о - в і ч, *Нарысы беларускай літаратуры XIX стагоддзя*, Мінск 1957, s. 3.

¹⁵ A. Л о й к а, *Адам Міцкевіч і беларуская літаратура*, Мінск 1959, s. 89.

¹⁶ Warto podkreślić, że koncepcja ta nie była oryginalnym pomysłem A. Łojki. Na istnienie „szkoły białoruskiej w literaturze polskiej” zwracał uwagę już pod koniec XIX wieku R. Podbereski. Por. E. M i r o n o w i c z, O. Ł a t y s z o n e k, *Historia Białorusi*, Białystok 2002.

pełnił tu więc funkcję urealnijającą przedstawione tematy), żartobliwy (język był jednym z elementów dowcipu), albo parenetyczny (utwory skierowane do chłopów, więc język był elementem umożliwiającym osiągnięcie celów dydaktycznych)¹⁷. Choć zatem tworzyli oni w języku białoruskim, to był on przez nich traktowany w pewien sposób przedmiotowo – jako jeden z elementów stylistyki. Aleh Łojka obwieszczając istnienie *szkoły białoruskiej* w literaturze polskiej z jednej strony pozbywał się konieczności dyskusowania o poglądach należących do niej pisarzy (wszak byli oni przedstawicielami literatury polskiej), z drugiej zaś implikował ich świadomy wybór językowy, co pozwalało mu na równoczesne włączenie ich do literatury białoruskiej i tym samym spojenie białoruskiego procesu literackiego¹⁸.

Choć, jak już wspomniano, koncepcja ta pozwoliła na uporządkowanie wizji białoruskiego procesu historycznoliterackiego, to jednocześnie silnie wiązała ów proces z literaturą polską. Co więcej, sytuowała piśmiennictwo białoruskie w pozycji swoistego odłamu czy odgałęzienia literatury polskiej. Dla białoruskiego środowiska literaturoznawczego, które po odwilży zdynamizowało swoje działania w kierunku krzewienia nacjonalistycznej wizji nauki, koncepcja ta była nie do przyjęcia. Dlatego też w 1977 roku A. Łojka wydał *Гісторыю беларускай літаратуры*, w której zaprezentował jej wyewoluowaną wersję. W publikacji stwierdzał bowiem, iż równoległe ze *szkołą białoruską* w literaturze polskiej kształtował się także *nurt literatury dwujęzycznej* w literaturze białoruskiej¹⁹. W związku z tym twórców takich jak J. Czeczot, J. Barszczewski czy W. Dunin Marcinkiewicz zaliczał już do tego drugiego nurtu²⁰. Podkreślał także, że literatura białoruska rozwijała

¹⁷ Zarówno Jan Czeczot, jak i Jan Barszczewski zajmowali się głównie zbieraniem białoruskiego folkloru. Zapisane pieśni czy bajki wydawali w języku polskim [Por. J. C z e c z o t, *Pieśni wieśniacze znad Niemna i Dźwiny*, Wilno 1839; J a n B a r s z c z e w s k i, *Szlachcic Zawalnia albo Białoruś w fantastycznych opowiadaniach*, Petersburg 1844–1846]. W języku białoruskim pisali jedynie krótkie wiersze. Do dziś zachowały się po trzy „białoruskie” utwory każdego z nich: wiersze *Яжовыя, Да пакінце горла драць* i *Едзеш, міленькі Адам* Jana Czeczota oraz *Дзеванька, Гарэліца* i *Бунт хлопаў (Рабункі мужыкоў)* Jana Barszczewskiego. Jan Czeczot uważał nawet, że nie istnieje coś, co można by nazwać językiem białoruskim, a wykorzystywany przez siebie nazywał *mową sławiano-krewicką*. [Por. J.M. R y m k i e w i c z [i in.], *Mickiewicz. Encyklopedia*, Warszawa 2001].

¹⁸ Warto jednak podkreślić, że prezentowany przez A. Łojkę sposób pojmowania *szkoły białoruskiej* w literaturze polskiej nie był wolny od uproszczeń, z których najbardziej rażąca była charakterystyka procesu „przechodzenia z literatury polskiej do literatury białoruskiej” poszczególnych pisarzy. Trudno dziś osądzić, co miał na myśli badacz, sugerując owo „przechodzenie”, tym bardziej, że zmiana wyboru językowego (z polskiego na białoruski) w twórczości żadnego z omawianych pisarzy nie odbywała się ewolucyjnie – utwory w obu językach tworzyli oni równoległe.

¹⁹ Por. A. Л о й к а, *Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд*, ч. 1, Мінск 1977, с. 27.

²⁰ W ogóle w *Гісторыі беларускай літаратуры* A. Łojka prezentował znacznie bardziej nacjonalistyczną interpretację procesu historycznoliterackiego na Białorusi i próbował ją uzasadnić z punktu widzenia historyczno-politycznego. Stwierdzał on między innymi, iż późne pojawienie się literatury białoruskiej uwarunkowane było układem sił politycznych. Pisał: „Literatura białoruska powinna była zaznaczyć swoje istnienie na styku dwóch wysoko-rozwiniętych literatur – ruskiej i polskiej [...] w warunkach, gdy pojawienie się utworów

się niezależnie od polskiej i że traktowanie jej w kategoriach „odgałęzienia” literatury polskiej jest błędne.

Badacz wyraźnie zatem zaznacza zmianę ideologicznego nastawienia – literatura białoruska i polska przedstawiane są jako odrębne zjawiska kulturowe. Co więcej, stwierdza on, iż:

„Literatura polska w pierwszej połowie XIX wieku dość szeroko wykorzystywała materiały z historii narodu białoruskiego, białoruski folklor, pokazywała życie i warunki białoruskiej wsi, białoruskiego chłopca”²¹.

Przykładami tego wykorzystania są według A. Łojki *Ballady i romanse* oraz *Pan Tadeusz* Adama Mickiewicza. W takim ujęciu to już nie literatura białoruska czerpie inspiracje z polskiej, tylko odwrotnie. Nie ma już tu także miejsca na dyskusje o pojmowaniu przynależności narodowej – dzieje narodu białoruskiego są po prostu faktem. Wizja ta w znacznym stopniu nobilitowała znaczenie kultury i literatury białoruskiej i była zgodna z nacjonalistycznymi założeniami postrzegania białoruskiego procesu historycznoliterackiego.

Kolejnym przemianom białoruskie literaturoznawstwo ulegać zaczęło po rozpadzie Związku Radzieckiego. Okres nazywany przez niektórych badaczy *nową sytuacją literacką*²² stworzył nowe możliwości badawcze. Wolna od komunistycznej indoktrynacji nauka mogła się wreszcie rozwijać we wszelkich możliwych kierunkach. W dziedzinie literaturoznawstwa zaowocowała ona włączeniem do rozważań białoruskiego piśmiennictwa okresu przedpaństwowego, analizą pisarzy wykluczonych z dyskursu przez cenzurę czy też badaniami białoruskiej literatury emigracyjnej.

Choć okres ten nie trwał długo²³, to zdołał całkowicie zmienić ukierunkowanie dalszego rozwoju białoruskiego literaturoznawstwa. O ile wcześniej nadrzędnym celem ideologicznym badaczy literatury białoruskiej była walka o tożsamość, o tyle teraz – w warunkach państwowości i niezależności, w pełni tę tożsamość sankcjonujących – nadrzędna stała się idea europeizacji – udowodnienia, że literatura białoruska nie jest młodą, rozwijającą się literaturą, tylko literaturą o długiej tradycji, od wieków włączającą się w ogólnoeuropejskie nurty. Takie podejście jest bez wątpienia odpowiedzią chociażby na wywodzącą się z początków XX wieku

w języku białoruskim traktowane było jako element „polskiej intrygi” – dążeń polskiego ruchu narodowowyzwoleńczego do oderwania Białorusi od „praojczyzny”. Por. *Ibidem*, s. 49.

²¹ *Ibidem*, s. 27.

²² Por. В. Акудовіч, *Уводзіны ў Новую літаратурную сітуацыю*, Мінск 2004 oraz Г. Кісліцына, *Новая літаратурная сітуацыя: змена культурнай парадыгмы*, Мінск 2006.

²³ Po zdobyciu władzy przez Aleksandra Łukaszenkę w nauce zaczęły być stopniowo przywracane normy komunistyczne. Najdobitniej odbiło się to w historiografii, o czym pisał Alaksander Smalanczuk [Por. A. Smalanczuk, *op. cit.*]. W zakresie literaturoznawstwa jednak nadal istnieją pewne tematy „niewłaściwe”, na czele których znajduje się twórczość białoruskich emigrantów.

koncepcję *zachodniorusizmu*²⁴, która mimo licznych przemian społeczno-politycznych na stałe zakorzeniła się w świadomości wielu wschodnich badaczy²⁵. Jest też w pewnym sensie kolejnym etapem walki o tożsamość – tym razem jednak uznanie tej tożsamości przez przestrzeń europejską. Młodzi twórcy i badacze literatury białoruskiej w europeizacji swej kultury dostrzegają także szansę na jej ostateczną dekomunizację – zmianę sposobu postrzegania jej przez Europejczyków w taki sposób, by nie była już uważana za część składową byłego „bloku wschodniego”, a postrzegana w kategoriach jednostkowych²⁶.

W związku z tymi przemianami w białoruskim dyskursie historycznoliterackim pojawiać się zaczęły nowe ujęcia metodologiczne, nowe tematy i nowe postaci. O ile jeszcze w latach 70. typowym kontekstem do rozpatrywania dorobku pisarzy białoruskich była literatura rosyjska²⁷, o tyle na początku nowego stulecia badacze mówili już o białoruskim renesansie, białoruskim realizmie czy białoruskim postmodernizmie²⁸. Coraz większa liczba współczesnych publikacji naukowych dotyczy postaci (bądź utworów), które zgodnie z dotychczasowym rozumieniem przyporządkowywane były do kultur państw sąsiednich. Adamowi Mickiewiczowi towarzyszą więc Franciszka Urszula Radziwiłłowa czy Ignacy Chodźko²⁹. We wszystkich przypadkach kluczem decydującym o przynależności danego twórcy do kultury białoruskiej jest czynnik kulturowy, czyli obecność w jego utworach tematyki związanej z etnicznym terytorium i folklorem Białorusinów.

Pod względem metodologicznym rekonstrukcja białoruskiego procesu historycznoliterackiego przeszła więc swoistą ewolucję: od ukierunkowania wyłącznie diachronicznego (w imię wykazania ciągłości procesu), poprzez ukierunkowanie synchroniczne (częściowo wymuszone przez panujący ówczesnie ustrój komuni-

²⁴ Koncepcję *zachodniorusizmu* na terytorium współczesnej Białorusi propagowało głównie czasopismo „Вестник Западной России”. Zgodnie z jej założeniami, Białoruś i Ukraina były jedynie regionami Rosji charakteryzującymi się specyficznymi cechami etnograficznymi. Żarliwsi wyznawcy tej teorii nawoływali do delegalizacji języków białoruskiego i ukraińskiego, co miało wspomóc proces jednoczenia państwa. Por. *Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, Мінск 1999.

²⁵ Por. na przykład sposób traktowania twórczości Wasila Bykawa [w:] *Historia literatury rosyjskiej XX wieku*, pod red. A. D r a w i c z a, Warszawa 2007.

²⁶ Koncepcja europeizacji może być także rozpatrywana w innym kontekście jako kontrpropozycja dla głoszonych przez Aleksandra Łukaszenkę idei ponownego zjednoczenia ZSRR. Renesans komunistycznych reguł życia państwowego, realizowany przez prezydenta Białorusi przez ostatnie 20 lat, w ocenie wielu białoruskich badaczy grozi unicestwieniem białoruskiego dorobku kulturowego. W takim ujęciu zatem walka o europeizację kultury białoruskiej jest tożsama z walką o tożsamość z początków XX wieku.

²⁷ Stąd też typowe dla literaturoznawstwa białoruskiego określenia „białoruski Jesienin” (o Jazepie Puszczy) czy „białoruski Dostojewski” (o Kuźmie Czornym). Por. na przykład A. A д а - м о в і ч, *Маштабнасць прозы. Урокі творчасці Кузьмы Чорнага*, Мінск 1972, s. 34–58.

²⁸ Por. na przykład: Л. Б а р ш ч э ў с к і, П. В а с ю ч э н к а, М. Т ы ч ы н а, *Беларуская літаратура і свет. Ад эпохі рамантызму да нашых дзён. Папулярныя нарысы*, Мінск 2006.

²⁹ Por. na przykład: Н. Р у с е ц к а я, *Невядомыя вершы Ф.У. Радзівіл, „Acta Albaruthenica” 2007, t. 6, s. 284–293.*, Н. Р у с е ц к а я, *Фунеральная пэзія Ф.У. Радзівіл, „Acta Albaruthenica” 2005, t. 5, s. 104–110.*, З. Т ы ч ы н а, *Сон як мастацкі прыём ва УСПАМІНАХ КВЕСТАРА Ігната Ходзькі, „Acta Albaruthenica” 2005, t. 5, s. 116–120.*

styczny), po swoiste ukierunkowanie hybrydalne, łączące uwarunkowaną podejściem diachronicznym ciągłość procesu rozwojowego z wywodzącym się z badań synchronicznych wykorzystywaniem kryterium związków kulturowych z etnicznym terytorium Białorusi. Na wszystkich etapach rekonstrukcji jednak wyraźnie zarysowywał się czynnik ideologiczny, który warunkował przemiany i w pewnym sensie kształtował sposób myślenia o literaturze białoruskiej. Dlatego rekonstrukcja procesu historycznoliterackiego miała i ma na Białorusi charakter narodowy – nie da się oceniać jej w oderwaniu od przesłanek ideologicznych. Według znanego historyka i teoretyka literatury, Jerzego Ziomka, jest to zjawisko naturalnie towarzyszące czynnościom porządkującym proces historycznoliteracki. Badacz ów stwierdzał, iż

„Periodyzacja historycznoliteracka ma oczywiście cele praktyczne, ale daleko poza nie wykracza. Periodyzowanie jest pewnym sposobem rozumienia historii literatury, ponieważ wszelkie dzielenie i łączenie tworząc konfigurację orzeka zarówno o wartościach, jak i o siłach napędowych procesu historycznoliterackiego”³⁰.

Bez ewaluacji słuszności białoruskiej rekonstrukcji procesu historycznoliterackiego można stwierdzić ponad wszelką wątpliwość, iż orzeka ona przede wszystkim o wartościach narodowych, kondycji białoruskiej tożsamości narodowej i jej nieprzerwanej więzi z formowaniem się kultury narodowej. Obraz literatury białoruskiej, który wyłania się w efekcie takiego pojmowania procesu historycznoliterackiego, jest jednak niepełny i nie zawsze rzetelny. Trwanie przy podkreślaniu ciągłości owego procesu, skutkujące stosowaniem uproszczeń kryterialnych, niweluje wysiłek pokoleń, które dynamizowały proces rozwoju literatury białoruskiej i „nadrabiały” kilka etapów odnotowanych w rozwoju literatur zachodnioeuropejskich w obrębie swojej własnej twórczości. Stosowanie hybrydalnej metodologii wbrew pozorom nie służy europeizacji literatury białoruskiej: skutkuje przede wszystkim podważeniem wiarygodności stosowanych kryteriów i w efekcie marginalizacją literatury białoruskiej w dyskursie zachodnioeuropejskim. Z pewnej perspektywy zatem narodowa rekonstrukcja białoruskiego procesu historycznoliterackiego eliminuje podmiotowe rozważania o piśmiennictwie Białorusi w kontekście europejskim. Uzupełnienie jej refleksją teoretyczną, uporządkowanie kryteriów i podkreślenie ciągłości na tych etapach, na których ona faktycznie występowała, mogłoby uczynić z białoruskiego procesu historycznoliterackiego niezwykle interesujący przedmiot badań orzekający w mniejszym stopniu o indywidualnym charakterze literatury białoruskiej, a w większym – o mechanizmach kierujących kształtowaniem się literatur narodowych w ogóle.

³⁰ W dalszym ciągu swoich rozważań Jerzy Ziomek konstatował: „Nie ma jednej periodyzacji, tej najślusniejszej, ponieważ jest ona pojmowaniem. Spór o dzielenie i łączenie materiału historycznego jest zawsze sporem o wartości”. J. Ziomek, *Epoki i formacje w dziejach literatury polskiej*, „Pamiętnik literacki” 1986, z. 4. s. 23.

Katarzyna Bortnowska

National reconstruction of historical development of Belarusian literature

Abstract

The article presents the mechanisms responsible for the reconstruction of the historical development of Belarusian literature from the beginning of the twentieth century. It indicates the most interesting trends in Belarusian literary studies, which have had a direct impact on the perception and interpretation of the history of Belarusian literature. An attempt is also made to assess their determinants. The purpose of the article was to demonstrate that the process of reconstruction of the historical development of Belarusian literature has been, from the beginning, strongly linked to the developing ideology of national liberation.

Людміла Сінькова
Мінск

Карэляцыя як метад у параўнальным вывучэнні літаратур

Сучасная кампаратывістыка абавязвае беларускіх даследчыкаў усё больш актыўна суадносіць плён айчыннага прыгожага пісьменства з сусветнымі літаратурнымі здабыткамі. Гэтая задача заўсёды была няпростай. Яна ўскладнялася найперш тым фактам, што параўноўвацца павінны літаратуры з рознай ступенню старажытнасці і сталасці нацыянальных традыцый, з рознымі алгарытмамі развіцця. Гэтая розніца і абумоўлівае яскравую нацыянальную спецыфіку, якая супраціўляецца спробам непасрэднай, спрошчанай тыпалагізацыі.

У літаратурах постсавецкіх краін, постсацыялістычных еўрапейскіх краін цень сацыялістычнага рэалізму – эмацыянальна – яшчэ кампраметуе самую метадалогію тыпалагічных супастаўленняў, якая – ізноў жа на падсвядомым узроўні – можа адназначна звязвацца з савецкай традыцыяй вымяраць развіццё самых розных літаратур у залежнасці ад глабальных уніфікацыйных актаў палітыкі і ідэалогіі СССР. Між тым культурная тыпалогія на матэрыяле беларускай і замежных літаратур стваралася і ў падцэнзурныя часы, а патрыятычнае імкненне абавязкова прывязваць нацыянальныя здабыткі да новых аўтарытэтных узораў і сёння часта вядзе да міфалагізацыі і вульгарызацыі ў літаратуразнаўстве.

Таксама энергічна ўплывае на даследчыкаў надзённая патрэба размяшчэння ў Сеціве саліднага інфармацыйнага рэсурсу, які б адэкватна прэзентаваў беларускую літаратуру і даваў магчымасць па гіпертэкставых адсылках лёгка, ці не аўтаматычна звязваць беларускія ўзоры з іншакультурнымі.

Таму натуральна, што ўжо даволі распаўсюджанай сярод айчынных навукоўцаў зрабілася такая манера даследавання, у аснове якой ляжыць імкненне весці развагі пра беларускую літаратуру адразу ва ўсім неабдымным полі сусветнай літаратуры – з устаноўкай на максімальную свабоду параўнанняў, на максімум абстрагавання і суб'ектыўнасці. Аўтарамі падобных даследаванняў з'яўляюцца не толькі пачаткоўцы, але і вельмі вядомыя, аўтарытэты ў краіне вучоныя, напрыклад, Іван Штэйнер, Галіна Адамовіч, Тамара Тарасава¹.

¹ І. Штэйнер, *Deja vi, або Успамін пра будучыню. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 2003; Г.Я. Адамовіч, *Асновы кампаратывістыкі: беларускі кантэкст. Манаграфія*, Мінск 2009; Т.М. Тарасава, *Беларуская проза XX стагоддзя ў еўрапейскім літаратурным кантэксце: экзістэнцыялізацыя духоўнага свету героя: аўтарэф. ... дыс. докт. філал. навук*, Мінск 2013; інш.

У падобных працах вельмі паслядоўна вытрымана пэўная стратэгія. Яна заснаваная менавіта на рэгулярным „бязмежным” суаднясенні рознавялікіх і рознаўзроўневых мастацкіх з’яў з беларускай і замежных літаратур XX ст. Тут якраз і можна знайсці прыклады супастаўленняў, што робяцца па прынцыпу, які можна назваць прынцыпам карэляцыі. Карэляцыя – гэта дастаткова адносная, нястрогая сувязь паміж двума аб’ектамі, вылучанымі для параўнання з вялікай доляй абстрагавання ад іх цэласнасці, з акцэнтам толькі на выбраных, элімінаваных падставах для суаднясення. Карэляцыя як метада даследавання шырока выкарыстоўваецца ў розных галінах ведаў: у матэматычнай статыстыцы, эканоміцы, псіхалогіі. Карэлятыўнае супастаўленне мастацкіх феноменаў таксама магчымае. Яно дазваляе падкрэсліць перазовы паміж тымі творамі і творцамі, якія могуць быць і звязанымі, і абсалютна не звязанымі ні генетычна, ні кантактна, ні тыпалагічна; звязанымі і не звязанымі ні сінхронна, ні дыяхронна. Таму карэляцыя мастацкіх аб’ектаў патрабуе пільнай увагі да іх спецыфікі.

Напрыклад, мне давлялося рэцэнзаваць адзін вельмі змястоўны, аб’ёмны рукапіс з мноствам арыгінальных думак на тэму *Беларуская проза XX стагоддзя ў еўрапейскім літаратурным кантэксце. Экзістэнцыялізацыя духоўнага свету героя*. Тэма надзвычай важная, бо экзістэнцыялізм у нас, як ні дзіўна, у спецыяльных працах яшчэ вельмі мала даследаваны.

Між тым экзістэнцыялізм і як светаадчуванне, і як філасофія, і як зусім пэўны літаратурны напрамак – гэта надзвычай актуальныя для беларускай культуры з’явы. Беларусы закінутыя ў абсурдны свет не толькі грамадскага аўтаматызму і выдаткаў глабалізацыі, як іншыя еўрапейцы-сучаснікі. Найперш беларусы ўжо даўно закінутыя ў абсурд ментальнага ўціску. Задужа доўга і агрэсіўна свет не прымае беларуса з яго мовай і традыцыяй, змушае з’іначыцца, асімілявацца. Проста гаварыць па-беларуску – ужо экзістэнцыйны выбар. Вось выток экзістэнцыйнага светаадчування ў беларускай ментальнасці, экзістэнцыялізму ў беларускай літаратуры.

Буйнейшым і першым з пісьменнікаў XX ст., хто не толькі ўсвядоміў, але адрэфлексаваў і зафіксаваў у мастацкіх тэкстах **светаадчуванне беларуса як экзістэнцыйнае**, быў вялікі Максім Гарэцкі. Роўнавялікі такім фігурам, як, скажам, Дж. Джойс ці Ф. Кафка – бо ён з адкрывальнікаў, а не з тых, хто працягвае ўжо адкрытыя традыцыі. Ад слаўтых *Антон* (1914, публ. – 1918), *Меланхоліі* (1916–1921, 1928, – гэтага „Евангелля беларускай экзістэнцыі”), *Ціхай плыні* (1918, 1926, 1930), дзе экзістэнцыйнае светаадчуванне намалюванае як праблема беларускага інтэлігента (Лявона Задумы) і чалавека з масы, з народа (Хомкі Шпака) – да дзённікаў *Задумекуса* (1931–1932), *Скарбаў жыцця* (1932–1935, магчыма – 1937; усе даты – паводле М. Мушынскага²) – твораў з універсальнымі гратэскавымі метафарамі ўзроўню экзістэнцыялістаў-экспрэсіяністаў (найперш Кафкі). Менавіта ў прозе М. Гарэцкага з’явіўся вобраз беларуса раздвоена-рэфлексуючага, не тоеснага сабе – героя экзістэнцыйнага. У спасціжэнні свайго быцця ён увесь час балансуе на

² М.І. М у ш ы н с к і, *Максім Гарэцкі [у:] Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя*, т. 1, Мінск 1999, с. 381–426.

мяжы выратавання і самаразбурэння. Урэшце ён мусіць змірыцца з тым, што не можа змяніць: са сваёй несвабодай, з уладай над сабой кону, са сваёй маласцю, слабасцю і смерцю. Мусіць трываць жыццё, трываць абсурд свету – або бунтаваць, але ўсё роўна памерці. І хрысціянства яго выратаўвае ў тым сэнсе, што дапамагае схіліцца да пакоры. Нездарма ў *Скарбах жыцця* гэты герой, вечны Задума-Задумекус, Абдзіраловіч, Жартаўлівы Пісарэвіч, імкнецца да выспы Патмас, дзе святы апостал Іаан Багаслоў дыктаваў свайму вучню казанне Духа Божага пра Апакаліпсіс.

На экзістэнцыйную праблематыку творчасці М. Гарэцкага ў канцэптуальным плане ў свой час (услед за А. Адамовічам³) найвыразна звярнуў увагу В. Каваленка: у працы *Трагическая мечта о буйном колошении... Философия национальной жизни в творчестве М. Горецкого* (1995⁴; тут, дарэчы, ёсць цікавая праўка-ўдакладненне вобразнага выслоўя С. Дубаўца пра тое, што „па аналогіі Гарэцкага трэба шукаць дзесьці паміж Акутагавам і Камю”⁵, праўда, у кантэксце не ўласна экзістэнцыялізму, а мадэрнізму, пра што напісана значна больш⁶).

Першым жа беларускім аўтарам, каго айчынныя і замежныя даследчыкі запісалі ў шэрагі кананічных прадстаўнікоў еўрапейскага **экзістэнцыялізму як літаратурнага напрамку, дыскурсу** (што аформіўся, як вядома, у сярэдзіне ХХ ст. у творчасці П.Ж. Сартра і А. Камю – хоць многія вучоныя ўсё яшчэ не вылучаюць экзістэнцыйнага пісьменства як асобнага напрамку ў літаратуры), з’яўляецца Васіль Быкаў. Безагаворачна статус Быкава-экзістэнцыяліста сцвердзіў Міхась Тычына ў калектыўным падручніку *Беларуская літаратура і свет...* (2006)⁷, грунтуючы свой аналіз на ўсёй творчасці пісьменніка, з плёнам 2000-х гг. уключна. Аднак пачыналі актыўна пісаць пра быкаўскую прозу як парабалічную і менавіта экзістэнцыйную яшчэ беларускія „шасцідзсятнікі” ў савецкія часы (на чале з А. Адамовічам) і іх замежныя калегі (напр., М. Анастасьеў разглядаў творы В.Быкава ў адным кантэксце з прозай У. Голдзінга і А. Камю⁸), маючы на ўвазе быкаўскія аповесці

³ А. А д а м о в і ч, *Браму скарбаў сваіх адчыняю... Даследаванне жыцця і творчасці М. Гарэцкага*, Мінск 1980.

⁴ В. К о в а л е н к о, *Трагическая мечта о буйном колошении... Философия национальной жизни в творчестве М. Горецкого*, „Неман” 1995, № 3, с. 115–129.

⁵ С. Д у б а в е ц, *Максим Горецкий. Неюбилейное слово*, „Неман” 1993, № 2, с. 92.

⁶ М.М. К а з л о ў с к а я, *Рэцэнцыя „новай драмы” ў беларускай драматургіі першай чвэрці ХХ стагоддзя: аўтарэф. ... дыс. канд. філал. навук*, Мінск 2008 (з аналізам твораў якраз М. Гарэцкага – з экзістэнцыйным светаадчуваннем); з найбольш аўтарытэтных у тэме – працы М. Тычыны, Е. Лявонавай, напрыклад: М. Т ы ч ы н а, *На фоне „агульнаеўрапейскага прагрэсу”* [у:] М. Т ы ч ы н а, *Час прозы. Літаратурна-крытычныя артыкулы*, Мінск 1998, с. 25–37; Е.А. Л я в о н а в а, *Агульнае і адметнае. Творы беларускіх пісьменнікаў ХХ ст. у кантэксце сусветнай літаратуры*, Мінск 2003; інш.

⁷ М.А. Т ы ч ы н а, *Васіль Быкаў* [у:] Л.П. Б а р ш ч э ў с к і, П.В. В а с ю ч э н к а, М.А. Т ы ч ы н а, *Беларуская літаратура і свет. Ад эпохі рамантызму да нашых дзён. Папулярныя нарысы*, Мінск 2006.

⁸ Н. А н а с т а с ь е в, *Содержательность формы* [у:] Н. А н а с т а с ь е в, *Содержательность диалога. Советская литература и художественные искания ХХ века*, Москва 1987, с. 254–295.

Дажыць да світаньня (1972) і *Сотнікаў* (1970), а таксама фільм паводле *Сотнікава*, знятага Л. Шапіцька, *Узыходжанне* (1976). Падкрэслена беларускую спецыфіку быкаўскага экзістэнцыялізму свет убачыў у творах В. Быкава часоў станаўлення нашай сённяшняй дзяржаўнасці: у аповесці *У тумане* (1988); яна таксама, як вядома, трыумфальна экранізаваная С. Лазніцам (2012); у прыпавесцях са зборніка *Сцяна* (1997), шматлікіх іншых творах.

Аднак ніводная з названых тут мною навуковых публікацый, ні нават сам тэрмін „экзістэнцыялізм” не трапілі ў памянёны вышэй рукапіс – роўна як і творы *Меланхолія* або *Ціхая плынь*, *У тумане* або *Сцяна*. Як такое магло стацца? Вельмі проста: у выніку стаўкі на метады карэляцыі, які не мае на ўвазе прэзентацыйнай цэласнасці ў суаднесеннях. У згодзе з метадамі карэляцыі творы, якія даследчык супастаўляе ў названым вышэй рукапісе, ён нават не маркіруе храналагічна: у прапанаваным дыскурсе гэта не запатрабавана.

Не менш лагічна і тое, што даследчык (якому я ў цэлым сімпатызую і чый творчы пошук падтрымліваю) палічыў патрэбным, напрыклад, у раздзеле *Катэгорыя сну ў вобразнай сістэме Максіма Гарэцкага і Франца Кафкі* супаставіць творы М. Гарэцкага *Амерыканец*, *Роднае карэнне* з Кафкавымі *Сельскі вярчальнік*, *Превращение*. І, хіба, не меў права, калі героі бачаць сны ва ўсіх чатырох узорах? Паколькі больш змястоўных сыходжанняў там практычна няма, то і працаваць з гэтымі тэкстамі ды іх кантэкстамі больш не трэба: супадзенне адзначана, прадмет гаворкі вычарпаны, аналіз лаканічны, можна супастаўляць далей, браць іншыя пары па іншых фармальных прыкметах – „маляваць панараму”. А тое, што найбольш красамоўнымі ў плане беларускага экзістэнцыявання ў спадчыне М. Гарэцкага з’яўляюцца зусім іншыя творы (тая ж *Ціхая плынь* з цэлай сюжэтнай лініяй сненняў; або аптымальныя для параўнання з Кафкам „ператварэнні” ў запісках *Задумекуса*, *Скарбах жыцця*, якія ў раздзеле проста згадваюцца), то гэта ва ўсякім выпадку не адмяняе фармальнага параўнання, зробленага даследчыкам, скажам так, „па ключавых словах”. Хочаце пра іншае – самі і напішыце. Гэтаксама ў раздзеле *Трактоўка свабоды і несвабоды ў творах Максіма Гарэцкага і Альбера Камю* даследчык выбраў на ролю прэцэдэнтных тэкстаў *Чырвоныя ружы* і *Прысяга* М. Гарэцкага, а не, напрыклад, *Антон* і *Ідуць усе – іду я*, *Габрыелевы прысады*. Чаму? А хоць бы таму, што на больш разгалінаваныя параўнанні часу ды фармату не хапіла, і хіба ж у класіцы не варта ўвагі кожная кропка ды коска? У выніку ўсё нібы карэктна. Адно замест прэзентацыі М. Гарэцкага як пісьменніка з экзістэнцыйным светаадчуваннем атрымалася відавочная прафанацыя.

Рэч у тым, што пазіцыяй, якая вызначае і арганізуе тут карэляцыю, з’яўляецца прысутнасць *любых* слядоў экзістэнцыйнай свядомасці ў літаратурным полі. Такім чынам сапраўды можна параўнаць хоць аповесць *Выратуй і памілуй нас, чорны бусел* В. Казько з раманам *Элементарныя часціцы* М. Уэльбека! Каментуючы тэкставыя і біяграфічныя дэталі, трэба адно толькі засяродзіцца на тым, што абодвум пісьменнікам і іх персанажам баліць, што боль гэты – неад’емны ад жыцця як экзістэнцыі ў абсурдным грамадстве, і назваць раздзел хоць бы так: *Дыялектыка „Я”-чалавека ў творах Віктара*

Казько і Мішэля Уэльбека. І ў такім ракурсе сапраўды абясцэніцца той факт, што В. Казько мае на ўвазе наступствы таталітарызму сталінскага кшталту і жыццё на землях Чарнобыля, а М. Уэльбек, якога французы завуць „Карлам Марксам сексу“, – наступствы сексуальнай рэвалюцыі і жыццё пасярод апафеозу спажывання. Якраз гэтыя дамінанты ў абраным аналітычным алгарытме не важныя, бо перашкаджаюць адсочванню супадзенняў, не „кладуцца“ ў канцэпцыю спекулятыўных (разумовых) збліжэнняў, тыпу: „Казько – гэта наш Уэльбек“.

Такім чынам, што атрымліваецца? Пакуль карэляцыя арыентаваная толькі на фармальныя крытэрыі, яна працуе дастаткова адэкватна. Напрыклад, калі мы карэлятыўна будзем суадносіць аб’екты па прыкмеце наяўнасці ў іх хваста, то лагічна будзе параўноўваць хоць бабра і пеўня, у адну рубрыку змясціць хоць слана, моську, зубра, кобру, чорта, марскога канька і русалку з драконам. Такая рубрыкацыя будзе мець той сэнс, што ва ўсякім разе дазволіць на адной палічцы ў Сеціве прэзентаваць размаітасць нашага свету, а ўжо карыстальнік зможа выбраць з прапанаванага шэрагу той хвост, які ён шукае. Аднак калі нашай мэтай будзе не самадастатковая фіксацыя інварыянтнага, а разуменне змястоўнага плану канцэптаў, іх семантыкі, то тут карэляцыя як метад адразу выявіць сваю недастатковасць, абавязковую патрэбу ў дадатковай верыфікацыі. Бо камусьці спецыяльна трэба растлумачваць, што наш бабёр – гэта не іх певень, хоць абодва і пры хвастах.

Застаецца толькі ўсвядоміць, колькі і наколькі карысных супадзенняў па ключавых словах, па фармальных прыкметах нясе ў інфармацыйную прастору наша карэлятыўнае літаратуразнаўства, але таксама ж – у якіх маштабах яно прафануе рэальны змест літаратуры і культуры.

Актуальнасць праблемы зробіцца яшчэ больш відавочнаю, калі звярнуць увагу на працы некаторых маладзейшых даследчыкаў з тых, што працуюць у беларускай Акадэміі навук (дакладней – у Дзяржаўнай навуковай установе „Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры“). У 2012 г. выдавецтва „Беларуская навука“ выпусціла зборнік акадэмічных прац пад назваю *Літаратурная карта Еўропы: кантакты, тыпалогія, інтэртэкстуальнасць*⁹, з адпаведным акадэмічным грыфам. У ім ёсць выдатныя ўзоры айчынных кампаратыўных даследаванняў: і старэйшых вучоных (артыкул прафесара Е.А. Лявонавай¹⁰), і маладзейшых даследчыкаў (артыкул кандыдата філалагічных навук С. Мінскевіча¹¹) і інш. Ёсць, аднак, і публікацыі са спробамі адысці ад традыцыйнай метадалогіі параўнальнага вывучэння літаратуры.

Звернем увагу, напрыклад, на першы артыкул з названага выдання: *Рэцэпцыя рамана М. дэ Сервантэса ДОН КІХОТ у беларускай літаратуры*,

⁹ *Літаратурная карта Еўропы. Кантакты, тыпалогія, інтэртэкстуальнасць*, навук. рэд. М.У. Мікуліч, Мінск 2012.

¹⁰ Е.А. Лявонава, *Алесь Разанаў і нямецкая літаратура* [у:] *Літаратурная карта...*, с. 447–495.

¹¹ С.Л. Мінскевіч, *Айчына і абавязак у гістарычнай прозе Уладзіміра Караткевіча і Яраслава Івашкевіча* [у:] *Літаратурная карта...*, с. 329–386.

падрыхтаваны А.В. Вальчук¹². Падкрэслім, што тэма – надзвычай важная; уступная частка артыкула спадарыні Вальчук, у якой разглядаецца кароткая гісторыя публікацый, перакладаў і ацэнак рамана Сервантэса ў культурным свеце, напісаная і аргументавана, і кваліфікавана, гэтаксама як і заключны фрагмент, прысвечаны перакладам рамана на беларускую мову. Такім чынам, метадалагічныя падыходы ў гісторыка-літаратурнай частцы артыкула вытрыманыя адэкватна. Але на кампаратыўным полі арыентацыя маладой даследчыцы на тое, што можна назваць метадам карэляцыі, аўтарку падводзіць.

Імкнучыся абавязкова ўбачыць і зафіксаваць любыя сляды прысутнасці М. Сервантэса і *Дон Кіхота* ва ўсёй гісторыі беларускай літаратуры, А.В. Вальчук напачатку, у падраздзеле *Мастацка-вобразныя элементы*¹³ рамана М. дэ Сервантэса *Дон Кіхот у паэме А. Міцкевіча Пан Тадэвуш*, даволі слушна звязала рыцарскі статус *Дон Кіхота* з комплексам ідэй шляхецкай культуры ў адлюстраванні А. Міцкевічам (*Пан Тадэвуш*) і, ніжэй, В.К. Савіч-Заблоцкім (*Арлалёты і Падканвойны, або Полацкая шляхта*). Аднак жа адзіным пэўным доказам рэцэпцыі *Дон-Кіхота* А. Міцкевічам з'яўляецца ў артыкуле спасылка на прыватны ліст З. Красінскага, сучасніка А. Міцкевіча, у якім той піша свайму бацьку пра *Пана Тадэвуша*:

„[...] рэч [...] камічная, поўная польскага народнага жыцця, твор цалкам польскі, народны, вясковы, шляхецкі – *Дон Кіхот* польскі – сведчанне вялікага генія. Усё там знойдзеш: недахопы і добрыя якасці Польшчы, натуру польскую, нашы ўзнёслыя пачуцці і безліч камізму – нашы рэвалюцыі, сеймікі, старая шляхта і новае пакаленне, якабінцы і дактрынеры – усё, усё з такой праўдай перададзена, з такой простасцю, што аж страх бярэ”¹⁴.

Лішне казаць, што рэцэпцыя рамана М. Сервантэса беларускай літаратурай адно праз цытаванне ўражанняў З. Красінскага ад *Пана Тадэвуша* не ўспрымаецца дастаткова доказнай, „прапісанай” даследчыцай у належнай ступені. Затым, А.В. Вальчук не разважае пра тое, ці меў, ці мог мець на ўвазе М. Сервантэса, пішучы паэму, сам А. Міцкевіч, ці яго пафас быў выразна іншым, а можа, не ўласна тэрмін „рэцэпцыя” тут прыйшоўся б больш да месца? Больш пераканаўчай, хоць таксама недастатковай, выглядае аргументацыя даследчыцы ў выпадку з творами В.К. Савіч-Заблоцкага¹⁵, які згадваецца ў падраздзеле пад назваю *Тып „кніжнай свядомасці” ў апавяданні У. Галубка Сын Вёскі і ў Дон Кіхоце М. дэ Сервантэса*¹⁶. Гэтаксама залішне лаканічна сказана і пра вобраз *Дона Пуза* ў творы У. Дубоўкі (як вядома, паэт быў выпускніком літаратурнага семінара В. Брусава) у падраздзеле *Паэма У. Дубоўкі*

¹² А.В. В а л ь ч у к, *Рэцэпцыя рамана М. дэ Сервантэса Дон Кіхот у беларускай літаратуры* [у:] *Літаратурная карта...*, с. 12–72.

¹³ Няўдалая фармулёўка-словазлучэнне, і яе няўдаласць вынікае з нявысветленасці прадмета даследавання.

¹⁴ В. Z a k r z e w s k i, „*Natus est*” *PAN TADEUSZ*, Wrocław 2001, s. 52.

¹⁵ А.В. В а л ь ч у к, *Рэцэпцыя...*, с. 44–46.

¹⁶ *Ibidem*, с. 42–46.

Штурмуйце будучыні аванпосты! і раман М. дэ Сервантэса *Дон Кіхот: мастацка-вобразныя і кампазіцыйныя паралелі*.

Трэба сказаць, што якраз назвы падраздзелаў артыкула А.В. Вальчук найлепш ілюструюць яе даследчыцкую стратэгію: знайсці хоць што-небудзь і хоць дзе-небудзь дзеля таго, каб можна было беларускае звязаць з Сервантэсам, напрыклад: *Жанрава-кампазіцыйныя асаблівасці аповесці Я. Баршчэўскага Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях і раман М. дэ Сервантэса Дон Кіхот, Ідэалістычны вобраз кахання ў меладраме В. Дуніна-Марцінкевіча Апантаны і рамане М. дэ Сервантэса Дон Кіхот, Вобраз Дон Кіхота ў п'есе М. Матукоўскага Мужчына, будзь мужчынам, або Ўваскрэсенне Дон Кіхота, Сервантэсаўскія матывы ў апавяданні Л. Гаўрылкіна Дон Кіхот і Санча Панса, Дон Кіхот М. дэ Сервантэса і постмадэрнізм: элементы раманаў пазьмыкі ў творчасці беларускіх пісьменнікаў XX–XXI стст.* Зразумела, што ні ў адным з названых падраздзелаў гаворка не ідзе пра рэцэпцыю (відавочнае ўспрыняцце і засваенне, пераўтварэнне) якіх-небудзь сутнасных адкрыццяў М. Сервантэса, праз якія ён і лічыцца найвялікшым класікам. Ні пра глыбіні псіхалагічнага аналізу чалавечай прыроды, у якой мусяць спалучацца ідэалізм з прагматызмам; ні пра кіхатызм як выток экзистэнцыялізму; ні пра ўласна-эстэтычныя праблемы змены або кантамінацый розных літаратурных эпох і мастацкіх форм, ні пра філасофска-літаратурныя парафразы *Дон Кіхота* на ўзор створаных М. дэ Унамуна і Х.Л. Борхесам, – ні пра што з таго, аб чым пісалі тыя сервантэсазнаўцы, якіх хараша цытуе А.В. Вальчук ва ўступным падраздзеле свайго артыкула. Чаму?

Бо ў тых творах, якія разглядае даследчыца, сутнаснай рэцэпцыі *Дон Кіхота* няма. Там ёсць зварот толькі да стэрэатыпа, маркёра (знака) *Дон Кіхот*, які пазначае канцэпт (паняцце) „высакародны, але наіўны, смешны, безабаронны, архаічны... рыцар-ідэаліст” (або, у выпадку з Дубоўкавым *Донам Пуза* – алегорыю прагматызму, звязаную са стэрэатыпам „Санча Панса”). Аднак даследчыца нічога кшталту падобнай апазіцыі (знак – значэнне) не мае на ўвазе; яна піша менавіта пра рэцэпцыю (паўнаўтварэнную) рамана М. Сервантэса і менавіта ў вылучаных ёю тэкстах беларускай літаратуры – па самых маргінальных, адносна рамана *Дон Кіхот*, прыкметах „падабенства”: наяўнасць у творах XIX стагоддзя вобразаў рэчпаспалітаўскай шляхты; члянненне празаічнага тэксту на навелы; вадэвільны сюжэт з даеннем кароў хлопцамі-„донкіхотамі” замест дзяўчат і г. д. Самае красамоўнае пацверджанне неадэкватнасці такіх суаднясенняў знаходзім у падраздзеле пра беларускі постмадэрнізм, дзе даследчыца рэцэпцыю М. Сервантэса знаходзіць у наступных радках А. Хадановіча: „Глядзіць у кнігу – бачыць Дульсынэю, / зірне ў другую – бачыць Фігаро. / А я, бядак, з натугі пасінею, / Ім носячы пяснярскае дабро!”¹⁷. Даследчыца, не заўважаючы (або нібы не заўважаючы?) хадановічаўскія „дулі” і „фігі”, палічыла вычарпальным такі аналіз-каментарый гэтай цытаты:

¹⁷ *Ibidem*, с. 65.

„Дон Кіхот Сервантэса становіцца асновай для постмадэрнісцкіх эксперыменту і для А. Хадановіча. Так, у вершы *Востраў Рым* Дульсінея абрана паэтам у якасці рэпрэзэнтанткі *Дон Кіхота*”; „Зварот да класікі ў дадзеным выпадку абумоўлены неабходнасцю падкрэсліць, наколькі на яе фоне новым пакаленням аўтараў часам бывае даволі няпроста самасцвердзіцца”¹⁸.

Карэляцыя выключна па фармальных прыкметах, „па хвастах” заканамерна прыводзіць чытача артыкула А.В. Вальчук да высновы: у беларусаў ёсць свой М. Сервантэс, і гэта – Л. Гаўрылкін. Паколькі ён прадэманстраваў найбольшую колькасць адсылак да сакраментальных стэрэатыпаў, то яго апавяданне пад назвай *Дон Кіхот і Санча Панса* (пра двух абывацеляў-антыподаў з савецкіх брэжнеўскіх часоў) – гэта „айчынны варыянт”¹⁹ рамана М. Сервантэса. Не менш!

Пры ўсім гэтым артыкул А.В. Вальчук выглядае проста вяршыняй акадэмізму ў параўнанні з публікацыяй у тым жа зборніку працы Т.П. Барысюк пад назвай *Пошукі бессмяротнасці ў сучаснай беларускай і рускай паэзіі*²⁰, дзе на глебе „імарталагічнай тэматыкі” як творы аналагічныя праз коску пералічваюцца „шумерскі *Эпас пра Гільгамеша*, *Фаўст* І.-В. Гётэ, *Брама неўміручасці* К. Крапівы, *Memento mori* Я. Брыля”²¹, і далей плывуць бясконцыя параўнанні: радкоў з Л. Рублеўскай пра Барбару Радзівіл і з Я. Еўтушэнкі пра маму і нейтронную бомбу (бо ў абодвух аўтараў ёсць словы пра важнасць прадаўжэння роду і пра дзяцей як працяг жыцця, а значыць – пра бессмяротнасць)²²; з В. Зуёнка і А. Аўруціна, бо абодва пішуць пра магчымую бессмяротнасць паэта²³; Н. Маеўскай, А. Кушнера, П. Барысюка і Б. Кенжэева, бо ўсе яны пішуць пра „важкі сэнс быцця і набытае шчасце”, якія „спрыяюць даўгалеццю”²⁴... Дадам толькі, што спіс выкарыстанай у артыкуле Т.П. Барысюк літаратуры – 131 пазіцыя і ясна, што лагічная кропка ў гэтай плыні прынцыпова адсутнічае.

З другога боку, ёсць падставы зразумець імпэт маладых даследчыц: калі прафесар І.Ф. Штэйнер можа рабіць навуковыя супастаўленні творчасці Васіля Быкава і „караля жахаў” Сцівена Кінга, а прафесіяналы гэта ўхвальна цытуюць, называючы сведчаннем „інтэлектуальнага кругагляду” і „парадаксальнага мыслення”²⁵, то чаму не могуць рабіць падобнага А.В. Вальчук і Т.П. Барысюк?

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ „Выносячы ў назву свайго апавядання імёны герояў класічнага твора іспанскай літаратуры, Л. Гаўрылкін тым самым падкрэслівае яго сувязь з *Дон Кіхотам* Сервантэса, адкрыта заяўляе, што менавіта яму аўтар наследваў пры напісанні айчыннага варыянта *Дон Кіхота і Санча Пансы*”, *Ibidem*, с. 55.

²⁰ Т.П. Барысюк, *Пошукі бессмяротнасці ў сучаснай беларускай і рускай паэзіі* [у:] *Літаратурная карта...*, с. 387–446.

²¹ *Ibidem*, с. 389.

²² *Ibidem*, с. 406–407.

²³ *Ibidem*, с. 404.

²⁴ *Ibidem*, с. 410–411.

²⁵ А. М е л ь н і к а в а, *60-годдзе Івана Штэйнера*, „Acta Albaruthenica” 2013, t. 13, с. 358.

Як вядома, карыстаючыся фармальнай логікай, можна даказаць, што Ахілес ніколі не дагоніць чарапаху (парадокс Зянона). Аналагічна – што „Сіксцінская мадонна Рафаэля і Песня пра зубра Гусоўскага тыпалагічна падобныя, бо абодва аўтары апелююць да вобраза Божай Маці”²⁶; што беларуская казка *Тры ксяндзы* [і іншыя „беларускія казкі сацыяльна-бытавога характару, у якіх адлюстраваны вобразы царкоўных служкаў”] мае „тыпалагічнае падабенства” з „паэзіяй вагантаў, шванкам, народнай кнігай, навелай”²⁷. Дадам: на той падставе, што ўсё матэрыяльнае ў сусвеце ўзаемазвязана, бо ўсякая матэрыя складаецца з атамаў, можна звязаць быка і індыка (ды яшчэ ж у абодвух найменнях ёсць літара „ы”). Але дзеля чаго, навошта нам такое звязанне, калі яно гіпатэтычна магчымае толькі да таго часу, пакуль мы не паставім на адну бегавую дарожку чалавека і чарапаху; пакуль не пачнём паслядоўна параўноўваць вобразнасць узораў жывапісу італьянскага Рэнесансу і лацінамоўных паэм, напісаных па канонах класіцызму; пакуль не прачытаем запар беларускую казку з фальклорных збораў І. Насовіча, Е. Раманава, П. Шэйна і песню ваганта хоць бы са зборніка *Carmina Burana*; пакуль на свае вочы не пабачым быка і індыка і не ўпэўнімся ў тым, што ўсе названыя аб’екты – гэта адрозныя сістэмы; што, напрыклад, жывёла бык – з класу млекакормячых, а жывёла індык – з класу птушак. Пакуль не прыгадаем, у чым сутнасць тэрміна „тыпалогія” і не адчуем адказнасці за свае гіпотэзы ды патрэбу іх верыфікаваць. Важна зразумець: пакліканне навукі не разбураць сістэмнасць як аснову абстрактнага мыслення (бо без яго немагчымае адэкватнае спасціжэнне свету), а гэтую сістэмнасць умацоўваць, паглыбляць. Некалі кожны савецкі аспірант мусіў ведаць *Анты-Дзюрынг*, дзе гаварылася: ад таго, што мы залічым у клас млекакормячых шчотку для ваксавання ботаў на падставе таго, што ў яе, як і ў тых, ёсць шчацінне, ад гэтага ў шчоткі яшчэ не вырастуць малочныя залозы...

Такім чынам, адмаўленне ад традыцыйнай метадалогіі ў кампаратыўных даследаваннях на карысць карэляцыі разнажанравых, рознавідавых, рознастылёвых, розначасавых і рознакультурных з’яў шляхам спекулятыўнага (разумовага) збліжэння фармальных, маргінальных, вонкавых прыкмет вядзе да дэвальвацыі літаратуразнаўства як навукі.

Разам з тым карэлятыўнае літаратуразнаўства – натуральная выява дыскрэтнасці ў развіцці постсавецкага літаратурнага працэсу, у якім пасля дзесяцігоддзяў істотных абмежаванняў для бесцэнзурнага развіцця кампаратывістыкі раптам у 1990-я гады рэзка абвастрылася патрэба ў грунтоўных, глыбокіх працах у гэтай навуковай галіне, а таксама пашырыліся магчымасці публікаваць працы па гэтай праблематыцы. Таму прадказальна, што ўсё пачалося не адразу з адных ідэальных вяршыняў рафінаванага і фундаментальнага досведу, а з кавалерыйскіх наскокаў – спроб хаця б „галопам па Еўропах” пазначыць свае пазіцыі ў новым, перспектыўным даследчыцкім полі. Асістэмныя культуралагічныя развагі ў слабанавуковым дыскурсе

²⁶ Г.Я. А д а м о в і ч, *Літаратурная класіка ў параўнальным вывучэнні*, Мінск 2008, с. 27–28.

²⁷ *Ibidem*, с. 38.

часцей натхнёныя вельмі актуальным пафасам радаснага знаходжання сябе ў размаітым свеце, патрыятычнымі памкненнямі. Важна і тое, што любы шчыры досвед – гэта плён у нейкім сэнсе пазітыўны, гэта выпрабаванне крэатыўнага патэнцыялу, школа спроб, памылак і адкрыццяў, якія праз пераадоленне нясталасці павінны весці наперад.

Liudmila Sinkova

Correlation as a method in comparative studies of literatures

Abstract

The replacement of traditional methodology in comparative studies with the correlation of multi-genre, multi-kind, multi-style, multi-cultural and multi-temporal phenomena with the help of speculative (mental / rational) convergence of formal, marginal, superficial signs / symptoms of the object of analysis in literary criticism leads to a devaluation of literary criticism as a science.

VARIA

Sprawozdanie

Фальклорна-дыялекталагічныя даследаванні ў гмінах Бельск-Падляшскі, Гайнаўка і Саколка Падляшскага ваяводства

Кафедра беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта ў ліпені, верасні і кастрычніку 2013 года праводзіла фальклорна-дыялекталагічныя даследаванні ў гмінах Бельск-Падляшскі, Гайнаўка і Саколка Падляшскага ваяводства. У даследаваннях прынялі ўдзел навуковыя супрацоўнікі і студэнты Кафедры беларусістыкі.

Галоўнай мэтай палявых работ быў збор матэрыялу, у якім адлюстроўваецца духоўная культура і мова карэнных жыхароў Падляшша. Гаворкі гэтага абшару ўяўляюць сабой перыферычны тып гаворак, якім уласцівая прысутнасць элементаў беларускай і ўкраінскай моў. Прычыны разнамоўнага характару даследаванай тэрыторыі трэба шукаць, па-першае, у пасяленчых працэсах, якія адбываліся на гэтай тэрыторыі. Па-другое, гістарычныя, палітычныя і адміністрацыйныя змены ў мінулым абумовілі шматкультурныя, шматмоўныя і рознаканфесійныя склад насельніцтва. На тэрыторыі Бельшчыны, Гайнаўшчыны і Сакольшчыны жывуць прадстаўнікі розных нацыянальнасцей: беларусы, украінцы, літоўцы, палякі, рускія, і этнічных груп: татары і цыгане. У даваенны перыяд пераважную колькасць насельніцтва мястэчак складалі габрэі.

Асноўная праблематыка палявых работ датычыла: гістарычнай памяці, нацыянальнай прыналежнасці жыхароў памежжа, традыцыйных народных вераванняў, фальклору і прафесій, якія знікаюць, закраналіся тэмы сучаснага развіцця рэгіёну ў рамках праграмы „Усходняга партнёрства”, а таксама праблемы Белавежскай пушчы і праекта „Шляхам адчыненых акаяніц”, дафінансаванага са сродкаў Еўрапейскага саюза.

Размовы з рэспандэнтамі вяліся пераважна на беларускай мове (на мясцовай гаворцы), што давала пазітыўны эфект, выклікала добразычлівасць суразмоўцаў, якія звычайна ахвотна ішлі на кантакт.

Даследаванні праводзіліся спосабам паглыбленых індывідуальных інтэрв'ю. Для збору дыялекталагічнага матэрыялу зрэдку выкарыстоўваліся анкеты на акрэсленую тэматыку.

Пошук і падбор інфарматараў адбываўся толькі і выключна на аснове моўнага крытэрыя – важным было, каб асоба падчас інтэрв'ю карысталася роднай мясцовай гаворкай. Узрост рэспандэнтаў не адыгрываў вялікага значэння. Найстарэйшым інфарматарам быў мужчына з гміны Гайнаўка (97 гадоў), а самай маладой рэспандэнткай – жанчына з гміны Саколка (38 гадоў). Падчас пошуку патэнцыяльных суразмоўцаў звярталася ўвага на дасведчанасць асобы ў гісторыі мясцовасці, выкананне ёю рэдкага роду заняткаў, веданне мясцовых звычаяў і фальклору.

Агулам, за тры дыялекталагічныя экспедыцыі было запісана больш за 80 інтэрв'ю, збор праводзіўся ў 36 мясцовасцях Падляшкага ваяводства.

Памяць інфарматараў пра мінулае даследаванага рэгіёна не сягае вельмі далёкіх часоў. Найдаўнейшыя ўспаміны рэспандэнты звязвалі з даваенным перыядам і з часамі Другой сусветнай вайны. Менавіта найстарэйшыя людзі, якім ужо за дзевяноста, найчасцей распавядалі пра жахі вайны. Найбольш драматычным аповедам была гісторыя вёскі Райск у гміне Бельск-Падляшкі, якая была спалена фашыстамі ў 1942 годзе разам з жыхарамі.

З даваеннага перыяду жыхары мястэчак згадваюць габрэяў, якія складалі значную колькасць насельніцтва таго часу. Рэспандэнты апавядаюць, чым яны займаліся, у якіх хатах жылі, як выглядалі. Напрыклад, у мястэчку Орля, дзякуючы габрэям, добра развіваўся гандаль, медыцынская дапамога (стаматалогія) і іншага тыпу паслугі. Успамінаючы Другую сусветную вайну, многія інфарматары распавядалі пра фашысцкі генацыд і масавыя пахаванні паблізу іх мясцовасцяў.

Пытанне нацыянальнай прыналежнасці на польска-беларускім памежжы, зрэшты, як і на кожным іншым памежжы, вырашаецца рэспандэнтамі вельмі складана. Асабліва старэйшае пакаленне надзвычай цяжка акрэслівае сваю нацыянальнасць, часам не разумее, што такое „нацыянальнасць”. Найстарэйшыя інфарматары, з кім давалося працаваць, гэта найчасцей людзі малаадукаваныя або ўвогуле без адукацыі. Для іх паняцце „тутэйшыя” – значыць народжаныя на гэтай тэрыторыі, дзе пражылі ўсё сваё жыццё – больш зразумелае за нацыянальнасць. Яны тутэйшасць адносяць да тэрытарыяльнай прыналежнасці, звязанай з канкрэтнай мясцовасцю, з людзьмі і суседзямі, якія, так як і яны, нарадзіліся і жывуць тут, ходзяць у царкву, а некаторыя ў касцёл, размаўляюць „па-свойму”. Варта адзначыць, што жыхары ўсходняй часткі Падляшша, да якой адносяцца даследаваныя гміны, дакладна ўсведамляюць, што мова, якою яны карыстаюцца, значна адрозніваецца ад мовы, на якой размаўляе пераважная большасць насельніцтва Польшчы. Для старэйшых жыхароў Падляшша вышэйшым фактарам пры ідэнтыфікацыі сябе з той ці іншай групай з'яўляецца не нацыянальнасць і мова, а веравызнанне. Адсюль выводзяцца і этнонімы, якімі ў сваім асяроддзі карыстаюцца жыхары: рускі/беларус – прыналежны да Праваслаўнай царквы, паляк – да Рыма-каталіцкага касцёла.

Нацыянальна свядомымі з'яўляюцца прадстаўнікі маладзейшых пакаленняў: 40–50-гадовыя, адукаваныя, якія цікавяцца сваім паходжаннем, традыцыямі і мовай. Яны свядома атаясамліваюць сябе з той ці іншай нацыянальнай групай, культывуюць традыцыйныя звычаі, размаўляюць на сваіх нацыянальных мовах. У часе нашых даследаванняў удалося запісаць размовы не толькі з беларусамі, але і з палякамі, украінцамі, татарамі.

Значная колькасць сабранага матэрыялу – фальклорныя тэксты, апісанне абрадаў і традыцый. Прадстаўнікі старэйшага пакалення распавядалі пра сялянскую працу ў даўнейшыя часы, пра традыцыі, звязаныя з пасевам і зборам ураджаю, пра апрацоўку льну, пра ткацтва, а таксама пра святочныя традыцыі (пасты, стравы). Многія даўнія традыцыі сёння адраджаюцца, дзя-

куючы праграмам Еўрапейскага саюза, скіраваным на захаванне традыцыйнай нацыянальнай спадчыны. Адбываюцца шматлікія майстар-класы па прадзенні, ткацтву, ганчарству і іншых рамёствах. У часе даследаванняў былі праведзены інтэрв'ю з асобамі, якія займаюцца ткацтвам дываноў на традыцыйных старадаўніх кроснах, пляценнем кошыкаў і вырабамі з саломкі, а таксама аздобных прадметаў з галінак бярозы, вышыўкай.

Сабраны багаты фальклорны матэрыял: вершы мясцовых паэтаў, абрадавыя песні з вёскі Арэшкава і вёскі Чаромха, пахавальныя песні з-пад Гайнаўкі.

Цікавы лексічны матэрыял запісаны ў часе размоваў з асобамі, якія займаюцца прафесіямі, што знікаюць, – скрыпічным майстрам і майстрам раменнай вупражы.

Тэма сучаснага развіцця рэгіёну ў рамках праграмы „Усходняга партнёрства” закраналася ў размовах з прадстаўнікамі гмінных уладаў: з войтам гміны Гайнаўка Вольгай Рыгаровіч і войтам гміны Нараўка Мікалаем Паўлічам. Праекты, звязаныя з Белавежскай пушчай, былі асветлены дырэктарам Белавежскага нацыянальнага парку Міраславам Стэпанюком, які з'яўляецца ініцыятарам праекта „Шляхам адчыненых акяніц”, дафінансванага са сродкаў Еўрапейскага саюза.

Сабраны матэрыял пасля публікацыі будзе дадатковай крыніцай ведаў прадстаўнікам розных гуманітарных дысцыплін: дыялектолагам, фалькларыстам, этнографам, гісторыкам, сацыёлагам і сацыялінгвістам.

Вольга Трацяк
Варшава

Recenzje

Г.У. Аўчыннікава, Словаўтваральная семантыка і структура агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах. Аўтарэферат дысертацыі на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук па спецыяльнасці 10.02.20 – параўнальна-гістарычнае, тыпалагічнае і супастаўляльнае мовазнаўства, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск 2014, 28 с.

Назвы з'яўляюцца істотным складнікам культурнай спадчыны, адным з элементаў фарміравання тоеснасці: нацыянальнай, рэгіянальнай, гістарычнай, а таксама асабовай. Параўнанне лексічных і граматычных рэсурсаў некалькіх моў вельмі важнае для вызначэння падабенстваў і адрозненняў у іх структуры. Слоўнікавы склад паасобных моў не толькі не з'яўляецца стабільным, бо падпадае пад непасрэдны ўплыў зменнай рэчаіснасці, але ён таксама адкрыты з-за немагчымасці палічыць усе яго элементы, і пры гэтым мае вялікія магчымасці безупыннага пашырэння.

У гэтым плане найменні асоб, з увагі на багацце фармантаў і словаўтваральных тыпаў, перавышаюць іншыя лексічныя групы. У галіне агентыўных найменняў як у польскай мове, так і ва ўсходнеславянскіх прадстаўлены ўсе словаўтваральныя спосабы намінацыі. Паміж гэтымі мовамі на працягу стагоддзяў адбываліся і надалей адбываюцца складаныя працэсы ўзаемадзеяння, і таму варта даследаваць усе чатыры мовы ў супастаўляльным аспекце. Менавіта гэтай складанай праблематыкай занялася Ганна Аўчыннікава, якая паставіла сабе за мэту выявіць агульнае і нацыянальна-спецыфічнае ў намінацыі асобы ў гэтых мовах. Аўтарка звяртае ўвагу на тое, што

„даследаванне асабовых агентываў павінна быць шматаспектным, выяўляць уласцівыя розным мовам сістэмныя адносіны, характэрныя для гэтай групы назоўнікаў: неабходна спалучаць даследаванне розных аспектаў агентываў – іх словаўтваральнай структуры і семантыкі, улічваць анамасіялагічныя характарыстыкі найменняў, сумяшчаць метады якаснага і колькаснага аналізу” (с. 1).

Дысертацыя *Словаўтваральная семантыка і структура агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах* мае вялікае навуковае значэнне. Аўтарка паставіла перад сабою вельмі актуальную задачу, выбіраючы аб'ектам даследавання агентыўныя найменні асобы мужчынскага і агульнага роду ўсходнеславянскіх і польскай літаратурных моў, якія адносяцца да агульнаўжывальнай лексікі. Прадметам даследавання сталі семантычныя і словаўтваральныя адметнасці назоўнікаў названай падгрупы ў чатырох мовах

у супастаўляльным аспекце. Выбар аб'екта і прадмета абумоўлены адсутнасцю комплексных супастаўляльных даследаванняў гэтага класу слоў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах і значнасцю названага пласта лексікі ў сістэме мовы (с. 2).

Г. Аўчыннікава ўмела і адказна падышла да пастаўленай задачы і прааналізавала вельмі багаты лексічны матэрыял, які самастойна выбрала з перакладных і тлумачальных слоўнікаў. Усяго даследавана 7153 лексічныя адзінкі: 1840 у беларускай мове, 1850 – у рускай, 1938 – ва ўкраінскай, 1525 – у польскай.

Аўтарка ўпершыню ахарактарызавала выпадкі міжмоўнай эквівалентнасці агентыўных найменняў і зрабіла высновы адносна ступені тоеснасці словаўтваральных мадэляў у розных падгрупах. Улічваючы падабенства гістарычных шляхоў аналізаваных славянскіх моў, Г. Аўчыннікава выявіла супольныя рысы ў мовах з кніжнай традыцыяй – польскай і расійскай, а з іншага боку – ва ўтвораных на народна-дыялектнай аснове ўкраінскай і беларускай. Аўтарка ўпершыню вызначыла тыпалагічныя і нацыянальна-спецыфічныя асаблівасці фарміравання груп асабовых агентываў ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах (с. 4–5).

Г. Аўчыннікава разгледзела гісторыю даследавання асабовых найменняў і некаторыя спрэчныя пытанні, што датычаць зместу паняцця „агентыўныя назоўнікі” і класіфікацыі гэтых лексем на анамасіялагічныя падгрупы, прааналізавала праблемы класіфікацыі назоўнікаў са значэннем дзеяча на падгрупы, якія адрозніваюцца як семантыкай, так і словаўтваральнымі асаблівасцямі, а таксама апісала словаўтваральную семантыку і структуру прафесійных асабовых найменняў ды найменняў асобы паводле непрацоўнай дзейнасці, падаючы пры гэтым працэнтныя дадзеныя адносна выкарыстання найбольш і найменш прадуктыўных фармантаў ва ўтварэнні асобных агентыўных груп у аналізаваных мовах.

Актуальнасць вынесеныя на абарону навуковых палажэнняў, багаты эмпірычны матэрыял, адпаведна распрацаваная метадалогія навуковай працы – усё гэта дазваляе Аўтарцы добра абгрунтаваць і сфармуляваць канчатковыя высновы. Г. Аўчыннікава падкрэслівае, што

„семантычная арганізацыя даследаванага пласта лексікі – асабовых агентываў – у цэлым тоесная ў беларускай, рускай, украінскай і польскай мовах: у чатырох мовах прадстаўлены намінацыі ўсіх анамасіялагічных падгруп. Адрозненні ў колькасці лексем у асноўным звязаны з традыцыямі лексікаграфіі (найменні асобы прафесійнай сферы радзей падаюцца ў польскіх слоўніках) і ў некаторых выпадках – з адсутнасцю іншамоўных адпаведнікаў. Апошняя часцей назіраецца пры супастаўленні ўсходнеславянскіх моў і польскай, у якой нярэдка адсутнічаюць аднаслоўныя эквіваленты да беларускіх, рускіх, украінскіх назоўнікаў” (с. 17).

Аўтарка адзначае, што самы прадуктыўны спосаб утварэння агентыўных найменняў асобы ў даследаваных мовах – суфіксальны. Г. Аўчыннікава

заўважае значныя фармальныя адрозненні ў структуры агентываў, нягледзячы на роднаскасць даследаваных моў. Высокая ступень супольнасці слоўваўтваральных мадэляў назіраецца толькі ў дэрывацыі найменняў, утвораных пры дапамозе фармантаў неславянскага паходжання.

„Хоць асноўны рэстр фармантаў, што ўдзельнічаюць ва ўтварэнні асабовых агентываў, з’яўляецца агульным для чатырох даследаваных моў, гэтыя суфіксы маюць розную рэгуляранасць і прадуктыўнасць, а часам і характарызуюцца іншай спалучальнасцю з асновамі пэўнага тыпу. Так, у беларускай, рускай і польскай мовах фармант *-нік//*-*ник* валодае найбольшай валентнасцю у спалучэнні з субстантыўнымі асновамі, а ва ўкраінскай – таксама і з асновамі дзясловаў” (с. 20).

Дасягнутыя вынікі маюць істотнае навуковае ды практычнае значэнне.

„Вынікі даследавання будуць выкарыстоўвацца пры далейшым вывучэнні сістэмы асабовых назоўнікаў, пры распрацоўцы лінгвістычных курсаў і спецкурсаў па параўнальнай дэрывацыі ўсходнеславянскіх і польскай моў у вышэйшых і сярэдніх навучальных установах, пры напісанні падручнікаў і навучальных дапаможнікаў. Даследаванне з’яўляецца базай для складання больш адэкватных перакладных слоўнікаў. Яго вынікі будуць спрыяць удасканаленню беларускай тэрмінасістэмы, у якую ўваходзяць і асабовыя найменні” (с. 21).

Навізна падыходу Аўтаркі да лексічнага матэрыялу заключаецца ва ўсебаковым, комплексным і супастаўляльным разглядзе агентыўных найменняў, з улікам іх значэння ў культуры чатырох народаў. У працы ўпершыню даследуецца ў супастаўляльным аспекце група агентыўных найменняў асобы ўсходнеславянскіх і польскай моў. На высокую якасць дысертацыі ўплывае багаты ілюстрацыйны матэрыял, а таксама тэматычная структура і ясны спосаб прэзентацыі вывадаў. Трэба заўважыць і багаты спіс публікацый Г. Аўчыннікавай ды ўдзел у шматлікіх канферэнцыях, на якіх яна прадстаўляла вынікі сваіх даследаванняў. Варта было б, каб у далейшай сваёй навуковай працы Аўтарка працягвала вывучэнне сістэмы агентыўных намінацый, якое – як сама піша –

„варта арыентаваць на раскрыццё семантычных адметнасцей асабовых найменняў, у прыватнасці, на праблему мнагазначнасці і поўнай ці няпоўнай міжмоўнай семантычнай эквівалентнасці” (с. 21).

Ніна Баршчэўская
Варшава

Н. Гардзіенка, Л. Юрэвіч, Рада БНР (1947–1970). Падзеі. Дакументы. Асобы, Кнігазбор, Мінск 2013, 648 с.

W roku 2013 nakładem oficyny wydawniczej Knihazbor w serii *Biblijateka Baćkaŭszczyzny*, wydawanej przez Zrzeszenie Białorusinów Świata „Baćkaŭszczyzna” wspólnie z Białoruskim Instytutem Nauki i Sztuki w Nowym Jorku, ukazała się monografia naukowa autorstwa Natalli Hardzijenka i Lawona Jurewicza pt. *Рада БНР (1947–1970). Падзеі. Дакументы. Асобы*. Jest to dwudziesta druga pozycja, która ujrzała światło dzienne w tej renomowanej i poważanej w środowiskach naukowych serii wydawniczej.

Autorami monografii są Natallia Hardzijenka i Lawon Jurewicz, badacze zajmujący się dziejami wychodźstwa białoruskiego w XX wieku. Autorzy legitymują się solidnym dorobkiem naukowym w zakresie problematyki emigracyjnej. Oboje są znani z licznych prac dotyczących emigracji białoruskiej w poszczególnych krajach świata. Przykładowo N. Hardzijenka ma na koncie bardzo wartościowe monografie poświęcone diasporze w Australii¹ i Wielkiej Brytanii². W swoich dotychczasowych pracach autorzy w dużej mierze skupiali się na problemach społecznych, kulturalno-oświatowych i religijnych. Tym razem w polu widzenia badaczy znalazły się kwestie stricte polityczne. Recenzowana pozycja stanowi studium Rady Białoruskiej Republiki Ludowej (BRL) na uchodźstwie w latach 1947–1970. Recenzowaną pracę poniekąd należy potraktować jako dzieło pionierskie. Z pewnością temat ten należy do najmniej zbadanych w historiografii. Poszczególne aspekty tego problemu wcześniej stanowiły przedmiot dociekań historyków. Niektórzy autorzy na marginesie swych badań poruszali zagadnienia dotyczące powojennej białoruskiej emigracji politycznej na Zachodzie. Wciąż jednak brakowało całościowego i wszechstronnego ujęcia danego problemu. Reaktywowana zaraz po zakończeniu II wojny światowej Rada BRL pełniła rolę władz na uchodźstwie stanowiąc podstawowy nurt w białoruskim obozie niepodległościowym w Wolnym Świecie. Działacze skupieni wokół tej organizacji kontynuowali na obczyźnie ideę białoruskiego demokratycznego bytu niezależnego, podczas gdy w kraju panował totalitarny ustój radziecki. Autorzy nieprzypadkowo przyjęli lata 1947–1970 za cezurę swego badania. O ile dolna cezura nie budzi żadnych wątpliwości (restytucja organizacji na terenie Niemiec Zachodnich), o tyle górna wymaga pewnego wyjaśnienia. Praktycznie rzecz biorąc wzmiankowane lata obejmują okres przypadający na kadencję prezesa Rady i prezydenta BRL Mikołaja Abramczyka. Wraz z jego śmiercią w 1970 r. dobiegł kresu pierwszy etap w powojennych dziejach BRL.

¹ Н. Гардзіенка, *Беларусы ў Аўстраліі. Да гісторыі дыяспары*, Мінск 2004.

² Н. Гардзіенка, *Беларусы ў Вялікабрытаніі*, Мінск 2010.

Zasadnicza część pracy składa się ze wstępu i siedmiu obszernych rozdziałów. Rozprawa zawiera wkładkę zdjęciową przedstawiającą fotografie i dokumenty, z których dużą część wprowadzono do obiegu naukowego po raz pierwszy. Po bliższym przyjrzeniu się okazuje się jednak, że tak naprawdę pracę można podzielić na dwie części. Rozdział pierwszy zatytułowany *Rada BRL Mikołaja Abramczyka* ma charakter zarysu historycznego Rady BRL w owym okresie. Autorzy przybliżają czytelnikowi rozmaite aspekty działalności organizacji ze szczególnym uwzględnieniem życia wewnętrznego i aktywności na arenie międzynarodowej. Nie ominęli również takiego mało dotąd znanego wątku, za jaki uchodzi udział białoruskich środowisk emigracyjnych w działalności rozgłośni radiowej „Wyzwolenie” czy też zaangażowanie w pracę Instytutu Badań nad ZSRR w Monachium. Nie uszła uwadze badaczy także współpraca działaczy białoruskich z przedstawicielami reprezentacji politycznych innych narodów. W książce szczegółowo omawiany jest również proces kształtowania struktur Rady BRL. Interesujący wydaje się wywód autorów o istnieniu „podziemnego” rządu BRL (gabinet ministrów M. Abramczyka) w latach 1943–1947. W dotychczasowej literaturze przedmiotu panowało przekonanie, że śmierć Wasyla Zacharki w 1943 r. spowodowała „przerwę” w działalności organów BRL aż do momentu reaktywacji Rady w grudniu 1947 r. w miejscowości Osterhofen (amerykańska strefa okupacji Niemiec), kiedy przyjęto stosowną deklarację i powołano rząd. Autorzy w sposób przekonujący dowodzą istnienia ciągłości struktur BRL i traktują zjazd w Osterhofen jedynie jako początek zakrojonej na szerszą skalę akcji politycznej, mającej na celu wcielenie w życie planu „wyjścia z podziemia” organów BRL³.

Kolejne sześć rozdziałów stanowią część źródłową pracy. Za szczególnie istotny należy uznać rozdział drugi stanowiący wybór protokołów posiedzeń prezydium Rady BRL w omawianym okresie. Za bardzo interesujący uważam również rozdział trzeci, na który składają się dokumenty wytworzone głównie przez działaczy białoruskich, aczkolwiek zdarzają się też dokumenty, które wyszły spod pióra emigrantów polskich i rosyjskich. Są to: deklaracje polityczne w związku z restytucją Rady; statut organizacji; instrukcje wydawane przez rząd BRL, w które zaopatrywano delegatów i emisariuszy w poszczególnych krajach; dokumenty stanowiące świadectwo aktywności na arenie międzynarodowej. Rozdział czwarty zawiera rzadką korespondencję prezydenta M. Abramczyka i trzech innych członków Rady (Aŭhiena Kachanoŭskiego, Janki Limanoŭskiego, Alaksandra Machnoŭskiego, Janki Surwiły). Rozdział piąty stanowi wybór bibliografii na temat Rady BRL na łamach prasy białoruskiej oraz wykaz wydawnictw organizacji. Rozdział szósty (*Osoby*) traktuje o wybranych sylwetkach wybitnych działaczy białoruskich na emigracji. Pracę zamyka rozdział siódmy przedstawiający kronikę najważniejszych wydarzeń w działalności Rady BRL w latach 1946–1970. Z powyższego przeglądu widać, że trzon pracy stanowi wybór dokumentów i materiałów, nie zaś tekst autorów. Czytelnikowi może się nawet wydawać, że ma do czynienia ze zbiorem dokumentów i materiałów, a nie z ich opracowaniem.

³ Н. Г а р д з і е н к а, Л. Ю р э в і ч, *Рада БНР (1947–1970). Падзеі. Дакументы. Асобы*, Мінск 2013, с. 19–20.

Praca powstała w wyniku żmudnej kwerendy. Na osobne omówienie zasługuje kwestia źródeł, które zostały wykorzystane do napisania książki. Należy przyznać, że autorom przyszło się zmierzyć z bardzo trudnym zadaniem wynikającym z braku wystarczających źródeł. Rzecz polega na tym, że lwia ich część nie była wcześniej publikowana. Taki stan rzeczy wynika z faktu, że archiwum Rady BRL na uchodźstwie dotychczas nie jest opracowane. Ponadto źródła, dotyczące danego tematu, są porozrzucane w różnych miejscach. Należy domniemywać, że te zasoby archiwalne nie są w pełni zewidencjonowane i zinwentaryzowane. Należy podkreślić, że autorzy z nawiązką podołali zadaniu, co nie może nie budzić respektu i uznania. Zdecydowana większość zamieszczonych w pracy dokumentów po raz pierwszy została włączona do obiegu naukowego. Zwłaszcza dotyczy to protokołów posiedzeń, które zostały przekazane Białoruskiemu Instytutowi Nauki i Sztuki w Nowym Jorku przez byłego premiera BRL Aŭhiena Kachanoŭskiego. Odrębną kategorię materiałów tworzą zbiory prywatne emigrantów (m.in. Janki Zaprudnika). Pozostałe dokumenty są efektem kwerendy w Bibliotece Białoruskiej im. Franciszka Skaryny w Londynie oraz w archiwach i bibliotekach w Ottawie (Kanada)⁴. Nie ulega wątpliwości, że autorzy musieli zadać sobie wiele trudu i wykonać zaiste benedyktyńską pracę, by pozbierać i uporządkować rozproszone po całym świecie świadectwa działalności Rady BRL. Ogromna wartość naukowa i poznawcza czynią te dokumenty wręcz unikatowymi i trudnymi do przecenienia. Rzucają one zupełnie nowe światło na mało dotąd zbadane zagadnienia związane z działalnością polityków niepodległościowych na uchodźstwie. Moim zdaniem, właśnie publikacja tych cennych źródeł jest największym walorem i niepodważalnym atutem tej książki. Jest godne podkreślenia, że najlicniejszą grupę źródeł sporządzonych przez Radę BRL stanowią dokumenty z lat czterdziestych i pięćdziesiątych. Potwierdza to tezę, że wówczas emigranci wykazywali najwięcej energii, podczas gdy po roku 1956 w obliczu zmieniającej się sytuacji międzynarodowej aktywność antykomunistów uległa znacznemu skurczeniu.

Liczne protokoły, instrukcje, notatki i korespondencja ukazują nam dość pełny obraz powojennego białoruskiego obozu niepodległościowego na Zachodzie. Po uważnej lekturze czytelnik bez trudu wyrobi sobie zdanie na temat najważniejszych spraw i trosk działaczy BRL, problemów, z którymi oni się uporali i rzeczywistości, która ich otaczała. Można podziwiać ludzi, którzy w wyjątkowo ciężkich warunkach bytowych i materialnych z taką determinacją i poświęceniem usiłowali krzewić na obczyźnie ideę niezależnego państwa białoruskiego. Posiedzenia prezydium Rady i komunikaty władz na uchodźstwie pokazują, że jednym z największych problemów, z którymi borykała się emigracja polityczna BRL, był ciągły i stały brak środków materialnych. Niekiedy nie lada wyzwaniem było nawet wydawanie prasy i biuletynów. Dodatkowym czynnikiem utrudniającym skuteczną działalność był rozłam polityczny w białoruskim obozie niepodległościowym na Zachodzie na zwolenników Rady BRL i Białoruskiej Rady Centralnej

⁴ W Archiwum Kanadyjskim w Ottawie są przechowywane zbiory niektórych działaczy białoruskich, którzy po wojnie zamieszkali w tym kraju.

(BCR), do którego doszło u schyłku lat czterdziestych i który towarzyszył emigrantom przez cały czas. Ponadto obóz prezydenta M. Abramczyka był stale nękany wewnętrznymi waśniami i nieporozumieniami. Antagonizmy i tarcia wewnętrzne potrafiły pochłonąć wiele sił i energii niezbędnych do walki z wrogiem zewnętrznym. Na podstawie wnikliwej analizy dokumentów (protokoły prezydium Rady BRL, komunikaty, instrukcje, korespondencja) można wysnuć wnioski, że działacze BRL przywiązywali dużą wagę do działalności międzynarodowej. Nie ustawano w wysiłkach, by zjednać sobie sympatie mocarstw światowych. Zabiegano o poparcie dla sprawy białoruskiej m.in. w Londynie, Paryżu, Waszyngtonie i Watykanie. Politycy Rady BRL wykonali ogromną pracę w postawieniu kwestii państwowości białoruskiej na porządku obrad polityki międzynarodowej. Prezydent M. Abramczyk posiadał rozległe kontakty międzynarodowe zarówno w Europie, jak i za oceanem. Nawiązaniu stosunków międzynarodowych służyły częste wyjazdy prezydenta do poszczególnych krajów będących skupiskami diaspory białoruskiej (Wielka Brytania, Belgia, Niemcy, Szwecja, Kanada, Stany Zjednoczone). Istnieją przesłanki do przypuszczeń, że aktywność działaczy emigracyjnych na tym odcinku odniosła skutek. Wypada w pełni zgodzić się ze stwierdzeniem autorów, że za sprawą aktywności Rady BRL kwestia białoruska na arenie międzynarodowej przestała być traktowana lekceważąco jak to miało miejsce w okresie międzywojennym. Priorytetowo traktowano również sprawę ułożenia stosunków z sąsiadami. W świetle przytoczonych w książce dokumentów zdaje się być zasadnym stwierdzenie, iż pomyślnie stosunki układały się przede wszystkim z Łotyszami. Nie zawsze były natomiast wolne od uprzedzeń stosunki z antykomunistami ukraińskimi. Ze względu na spór o Wilno na poważne trudności napotykały rokowania z Litwinami. Wzajemne roszczenia terytorialne niekiedy zakłócały również kontakty z Polakami. Zdecydowanie nie należały do łatwych relacje z emigracją rosyjską. Nie sposób pozbyć się wrażenia, że władze BRL dużo uwagi poświęcały sprawom religijnym emigrantów. Liczne dokumenty świadczą także o tym, że władze BRL usiłowały zapobiec rozproszeniu emigrantów i zerwaniu przez nich relacji z organizacjami białoruskimi. Obawy te potęgowało opuszczenie Niemiec przez większość dipisów białoruskich na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych i osiedlenie się w innych państwach, w tym zamorskich. Ciężar „scalenia” emigrantów wokół ogniw życia białoruskiego spoczywał na barkach delegatów i przedstawicieli Rady BRL.

Pewnym mankamentem pracy jest niewykorzystanie szeregu materiałów polskojęzycznych⁵, które niewątpliwie wzbogaciłyby jej wartość naukową. Chce

⁵ J. G r z y b o w s k i, *Stosunki polsko-białoruskie na emigracji w latach 1946–1950*, „Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej” 2007, t. 1, s. 35–47; *Próby wypracowania zasad białoruskiej polityki zagranicznej na emigracji w latach 1945–1956*, „Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2010, t. 45, s. 175–219; K. T a r k a, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie, 1945–1990*, Warszawa 2003; P. G o t o w i e c k i, *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziem Północno-Wschodnich RP (1942–1955)*, Warszawa 2012.

jednak nadmienić, że powyższa uwaga w żadnym przypadku nie deprecjonuje pracy, a ewentualnie może być uwzględniona podczas kolejnych edycji książki.

Konkludując, należy podkreślić, że praca N. Hardziejki i L. Jurewicza stanowi interesującą lekturę. Wnosi ona wiele nowych faktów do dotychczasowego stanu badań nad problematyką emigracyjną. Pojawienie się pozycji poświęconej Radzie BRL obnaża faktyczny stan badań nad emigracją białoruską. Mimo tego, że w ciągu ostatnich lat owa problematyka cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem, to jednak wciąż stanowi niezagospodarowane pole badawcze. Ze względów oczywistych książka nie daje odpowiedzi na wszystkie pytania związane z działalnością Rady BRL na emigracji. Wiele wątków poruszonych w pracy wymaga szerszego omówienia. W dalszym ciągu „białą plamą” pozostaje m.in. związek środowisk emigracyjnych z kwestią antykomunistycznego podziemia zbrojnego w BSRR. Zachodzi także konieczność powstania podobnego opracowania na temat „konkurencyjnego” wobec Rady BRL odłamu w białoruskim obozie emigracyjnym – BCR. Nie zmienia to faktu, że praca bez wątpienia stanowi bardzo ważny wkład do poznania historii powojennej emigracji białoruskiej. Nie ulega też wątpliwości, że książka przyczyni się do wypełnienia istotnej luki w historiografii. Zawarte w niej fakty i oceny są bardzo przemyślane i uzasadnione. Należy też w pełni docenić ogrom pracy i wysiłek autorów w umożliwieniu szerszemu gronu badaczy korzystania z dotąd niedostępnych źródeł. Pozostaje więc żywić nadzieję, że wkrótce należy się spodziewać kolejnych prac autorów poświęconych tej problematyce.

Jerzy Grzybowski
Warszawa

Анна Грэсь, *Беларусая мова. Дапаможнік па беларускай мове для студэнтаў рускай філалогіі*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Беласток 2012, 210 s.

Recenzowana książka to kolejna pozycja dotycząca języka białoruskiego jako obcego, mająca – w założeniu autorki – stanowić pomoc dla studentów filologii rosyjskiej. Recenzentem publikacji była kierownik Katedry Filologii Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku – dr hab. Halina Twaranowicz, prof. UwB.

Omawiane wydanie zostało podzielone na kilka części: *Лексіка, Тэксты для аналізу, Фанетыка, Арфаграфія, Марфалогія, Слоўнік, Бібліяграфія*. Pierwszy dział podejmuje następujące tematy: *Прывітанні, знаёмства, пачатак размовы; Маўленчы этыкет, асноўныя пытанні; Нацыянальнасць, дзяржава; Мова, маўленне; Навука, адукацыя; Лічбы; Час; Дні тыдня; Месяцы, поры года, даты; Найважнейшыя рысы і ўласцівасці, колеры; Сям'я; Дом, кватэра; Горад; Харчаванне: Рэстаран, кавярня, сталовая, бар; Магазіны: Пакупкі*. Każdy z tematów zawiera na początku słownik najpopularniejszych białoruskich wyrażzeń i zwrotów. Następnie podawane są czasowniki, ale nie tylko w bezokoliczniku, lecz także w pełnej koniugacji. W dalszej kolejności znajdują się różnorodne ćwiczenia dotyczące: sytuacji komunikacyjnych, gramatyki, poprawnego używania danych konstrukcji oraz dialogów. Na zakończenie modułu zwykle podawany jest tekst skonstruowany na podstawie fragmentów pochodzących z różnych podręczników białoruskich (np. *Беларуская мова, вучэбны дапаможнік для 7-га класа*) lub innych źródeł (np. *Беларускі народны каляндар*). Ujęcie każdego tematu obejmuje zatem różne aspekty i pokazuje wiele kontekstów. Dobór tematów jest bardzo trafny i dotyczy najważniejszych kwestii na początkowym etapie nauki języka. Książka została napisana w całości w języku białoruskim (łącznie w poleceniach do ćwiczeń), co ma zapewne motywować do nauki języka. Z jednej strony, takie rozwiązanie pomaga użytkownikowi w zagłębieniu się w języku białoruskim, z drugiej strony zaś, pozostawia pewną wątpliwość. Szkoda bowiem, że w słownikach, umieszczonych we wstępie do każdego tematu, widnieją same białoruskie zwroty bez tłumaczenia na język polski (lub rosyjski – skoro jest to pomoc dla studentów filologii rosyjskiej). Być może, jest to wynik założenia, że student znający język polski i język rosyjski domyśli się poprawnego znaczenia wyrażzeń białoruskich, tak podobnych do wspomnianych języków słowiańskich. Często jednak podobieństwa między językami blisko spokrewnionymi są pozorne, a nawet niebezpieczne nie tylko dla niewprawnych studentów, o czym świadczy choćby znane zjawisko tzw. *falszywych przyjaciół tłumacza*. Abstrahując jednak od tego złożonego zagadnienia, warto podkreślić, że już proste przykłady mogą nie być wcale oczywiste. Na przykład popularny zwrot *Што чуваць?* bez znajomości znaczenia czasownika *чуваць* jest nie do rozszyfrowania bez słownika nawet w porównaniu

z odpowiednikami w języku polskim czy rosyjskim. Warto więc mimo wszystko podawać odpowiedniki, chyba że chcemy zmotywować użytkownika języka do pracy z osobnym słownikiem dwujęzycznym.

Co ważne, już w pierwszym dziale dotyczącym leksyki zaprezentowano ciekawe i aktualne zwroty białoruskie oraz krótkie interesujące teksty, do których dołączone są pytania, stymulujące studenta do ustnej reakcji na przeczytany fragment i użycia w praktyce nowo poznanych struktur.

Niezwykle cenna jest i druga część omawianej publikacji pt. *Тэксты для аналізу*. Zaprezentowano tu 17 tekstów dotyczących historii, geografii, kultury i zwyczajów Białorusi. Czytelnik może przeczytać tu m.in.: o jeziorze Świteż, zwyczajach związanych z Wielkanocą, Bożym Narodzeniem, Dziadami, Nocą Kupały, a także z zaręczynami. Opisane zostały również znane postacie białoruskie (np. Franciszek Skaryna, Jan Kupała, Jakub Kołas, Konstanty Kalinowski) oraz *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Po każdym tekście zamieszczone są zarówno pytania sprawdzające zrozumienie przeczytanego fragmentu, jak i inne ćwiczenia, polegające np. na przekazaniu treści własnymi słowami. Zaproponowane teksty mają już inną skalę trudności w porównaniu z krótkimi fragmentami umieszczonymi w pierwszej części leksykalnej. Także użytkownik średnio zaawansowany znajdzie tu dla siebie wyzwania.

Kolejna część książki podaje usystematyzowane informacje na temat białoruskiej fonetyki. Na początku podane są reguły wymowy, a potem zaproponowane ćwiczenia fonetyczne, m.in. polegające na przeczytaniu białoruskich łamańców językowych (zaprezentowano ich aż 14). Tego typu ćwiczenie zwykle jest interesujące dla studentów, którzy chcą wiedzieć, jakie jest znaczenie poszczególnych zdań, tak dla nich trudnych do wymówienia.

Następnie zaprezentowano reguły ortograficzne dotyczące m.in.: spółgłosek wzdłużonych, twardych i stwardniałych, pisowni samogłosek, zasad pisowni typowo białoruskiej litery *ŷ*, apostrofu i miękkiego znaku. Wszystkie zasady można potem wypróbować w zaproponowanych ciekawych i licznych ćwiczeniach.

Na zakończenie czytelnik może się zapoznać z morfologią. W tym rozdziale zaprezentowano m.in.: deklinację rzeczownika, zaimki osobowe i dzierżawcze, liczebniki główne i porządkowe, deklinacje oraz stopniowanie przymiotnika, a także wybrane kwestie związane z czasownikiem. Do każdego tematu dołączono zestaw ćwiczeń, w którym można wypróbować nowo poznaną teorię. Zarówno w przypadku zasad gramatycznych, jak i wcześniej zaprezentowanych reguł ortograficznych znów powraca pytanie języka, w którym objaśniane są obowiązujące normy języka białoruskiego. Chociaż teorie na ten temat w glottodydaktyce są różne, to jednak warto by się zastanowić, czy na poziomie podstawowym takie często niełatwe zasady powinny być wyjaśniane w języku obcym. Z jednej strony, pozwala to zapoznać się z białoruską terminologią lingwistyczną, co przecież dla studentów filologii jest kwestią niezwykle cenną i potrzebną, z drugiej jednak strony, utrudnia czy opóźnia zrozumienie powyższych reguł, a więc także ich opanowanie. Kompromisem w tej sytuacji wydaje się skorzystanie z zawierającego ponad sto haseł białorusko-polskiego słownika terminów lingwistycznych, umieszczonego pod koniec książki (po części gramatycznej).

Na końcu podręcznika znajduje się bibliografia zawierająca ponad 60 pozycji, co dowodzi, że materiały ujęte w omawianym opracowaniu są bardzo różnorodne. Zostały one dobrane w sposób bardzo dokładny i przemyślany.

Podsumowując, trzeba podkreślić, że książka jest cennym kompendium wiedzy z zakresu języka białoruskiego. Nie stanowi jednak podręcznika do samodzielnej nauki. Brak klucza do ćwiczeń oraz stopień trudności tekstów do analizy świadczą o tym, że pomoc nauczyciela jest nieodzowna i zapewne mogłaby być udzielana bezpośrednio na lektoratach języka białoruskiego, na których omawiana publikacja miałaby być używana. Mimo to książkę tę warto polecić nie tylko studentom filologii rosyjskiej, lecz także wszystkim tym, którzy interesują się językiem białoruskim i chcieliby pogłębić jego znajomość. I chociaż jest to podręcznik uniwersytecki, co często może kojarzyć się trudnym wywodem akademickim, to jednak czyta się go z prawdziwą przyjemnością!

Radosław Kaleta

Warszawa

Галіна Тварановіч, *Пры брамах Радзімы. Літаратурнае аб'яднанне „Белавежа”: станаўленне, праблемы, асобы, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Беласток 2012, 444 с.*

Больш за паўстагоддзя на Беласточчыне існуе беларускі літаратурны рух: у штотыднёвіку „Ніва” з'яўляліся „Літаратурныя старонкі” (у 460 выпусках надрукавана каля 3,5 тысяч тэкстаў: вершы, апавяданні, рэцэнзіі, артыкулы і інш.), выдаюцца альманахі, календары, часопісы „Тэрмапілы” і „Annus Albaruthenicus”, зборнікі вершаў, кнігі прозы і інш. Пакаленне, народжанае ў 20–30-я гг. XX стагоддзя, у сярэдзіне 50-х гг. актыўна ўключылася ў літаратурны працэс і, нягледзячы на абмежаваныя магчымасці ў 60–80-я гг., змагло стварыць выдатны – карыстаючыся вайсковымі тэрмінамі – плацдарм для сваіх наступнікаў.

Сімвалічна, што пачынальнікі беларускага руху ў Польшчы назваліся „белавежцамі”: яны тут, на Беласточчыне, спрадвечныя, яны – нібы тыя зубры з пушчы, нібы пра іх пісала Ларыса Геніюш:

Сваёй пушчаю крочаць, стройныя,
цёмна-бурыя, як дымы,
неабласканыя, неасвоенныя,
першабытныя так, як мы.

Творчасць „белавежцаў” прыцягвала ўвагу літаратуразнаўцаў, яна вывучалася польскімі, беларускімі і замежнымі даследчыкамі: Шырын Акінэр (*Сучасныя беларускія пісьменнікі ў Польшчы*, 1982), Тэрэса Занеўская (*Podróż daremna: szkice o poezji białoruskojęzycznej w Polsce*, 1992; *Strażnicy pamięci: poezja białoruska w Polsce po roku 1956*, 1997), Анатоль Раманчук (*Гарыць мая свяча: Творчая індывідуальнасць Яна Чыквіна*, 2000), Бэата Сівэк (*Ojczyzna duża i mała. Poeci Białoruskiego Stowarzyszenia „Białowieża” wobec problematyki ojczyźnianej*, 2004), Анна Саковіч (*Беларуская літаратура Польшчы. Стылістычна-жанравыя асаблівасці прозы „белавежцаў”*, 2012), Олена Дуць-Файфэр (*Pomiędzy bukwą a literą. Współczesna literatura mniejszości białoruskiej, ukraińskiej i łemkowskiej w Polsce*, 2012). Самі „белавежцы” – паэты-прафесары – таксама актыўна ўдзельнічалі ў працэсе даследавання і папулярызацыі ўласнай творчасці: Ян Чыквін (*Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа*, 1997; *Беларуская літаратура Польшчы: бібліяграфічны даведнік 1957–1998*, 1998), Аляксандар Баршчэўскі (*Творцы беларускага літаратурнага руху ў Польшчы 1958–1998*, 2001).

Значнаю падзеяю беларускага літаратурнага руху ў Польшчы стала выданне Янам Чыквіным анталогіі-хрэстаматыі (*Беларускія пісьменнікі Польшчы. Другая палова XX стагоддзя*, 2000).

Ну і, вядома, сотні публікацый – артыкулаў, рэцэнзій і г. д. – у навуковых, навукова-папулярных і літаратурных выданнях.

Годна далучылася да характарыстыкі-аналізу беларускага літаратурнага працэсу на Беласточчыне Галіна Тварановіч, сама пры гэтым актыўна ўдзельнічаючы ў ім: выдаючы ўласныя кнігі паэзіі, рэдагуючы кнігі калегаў-“белавежцаў” і, фактычна, разам з Янам Чыквіным кіруючы і арганізуючы гэты рух.

Яе першыя даследаванні пра „белавежцаў” з’явіліся напрыканцы 90-х гадоў. Спакваля ўзяўшыся за гэтую тэматыку, напачатку Н. Тварановіч працягвала свае ранейшыя даследаванні: публікавала артыкулы пра беларуска-паўднёvasлавянскія дачыненні, выдала ў Беластоку (разам з Я. Чыквіным) у перакладзе на беларускую мову *Запіскі янычара* Канстанціна Міхайловіча (аргументавана даводзячы ў прадмове, што яны маглі быць напісаны ў Бельску), падрыхтавала і выдала для студэнтаў-беларусістаў у Польшчы хрэстаматыю *Старабеларуская літаратура* (2004), характарызавала беларускую эміграцыйную літаратуру (перадусім, творчасць Масея Сяднёва).

Але ўжо ў кнізе *Пад небам Айчыны* (2005) Г. Тварановіч значнае месца аддае ўласна літаратуры „белавежцаў”. Яна аналізуе паэзію Яна Чыквіна, Уладзіміра Гайдуга, Юркі Баены, мемуарную прозу Янкі Жамойціна і інш.

Манаграфія ж *Пры брамах Радзімы* (2012) ледзь не цалкам прысвечана даследаванню беларускага літаратурнага працэсу ў Польшчы. Асноўнае месца тут займае раздзел *Дынаміка развіцця „белавежскай” крытычнай думкі (1958–1998)*. Гэта спроба – удалая, заўважым – ахарактарызаваць і прааналізаваць літаратурна-крытычную, скажам так, прадукцыю саміх „белавежцаў”. Даследчыца правяла аграмадную падрыхтоўчую працу, перагледзела-перачытала „Літаратурныя старонкі” „Нівы”, календары, альманахі, а таксама публікацыі, датычныя тэмы, у іншых выданнях – польскіх і беларускіх. Яна паставіла задачу прасачыць беларускі літаратурны рух на Беласточчыне, пачынаючы ад выхаду „Нівы”; паказаць, як ацэньвалі сваю творчасць самі „белавежцы”, як характарызавалі яны сябе, сваю творчасць і творчасць калегаў. Заўважым адразу, што дадзеная праца будзе надзвычай карыснай для пазнейшых даследчыкаў: аграмадны фактаграфічны матэрыял бяспрэчна паспрыяе лепшаму разуменню не толькі ўласна „крытычнай думкі”, але і асноўных тэндэнцый развіцця паэзіі і прозы, а таксама беларускага руху ў Польшчы ўвогуле.

Цікава адзначыць, што Г. Тварановіч імкнецца захоўваць аб’ектыўнасць, здаецца, аніколі не становіцца на адзін з бакоў у палеміцы, якую вялі „белавежцы”. Часам нават складваецца ўражанне, што Аўтарка аніяк не выяўляе сваіх адносінаў да тае дыскусіі беларускіх паэтаў і пісьменнікаў. І гэта якраз дае магчымасць зразумець, што карыснае і што станоўчае было ў дзейнасці Беларускага літаратурнага аб’яднання – літаратурнай, а таксама і грамадска-палітычнай. Бо дзейнасць літаратурнага таварыства, яго існаванне наўпрост залежала ад рэцэпцыі беларускіх літаратурных тэкстаў беларускай меншасці ў Польшчы. Гэта было істотна, надзвычай важна. Дыскусіі ў „Ніве” якраз і паказваюць, што „белавежцы” нязменна задумваліся:

хто іх будзе чытаць? Яны не замыкаліся ў вежу са слановай косці: арганізацыя публічных выступленняў, сустрэчаў з чытачамі была для іх справаю першаступеннай важнасці. Беластоцкія паэты не тварылі літаратуры для саміх сябе. Іх дзейнасць шмат у чым была палітычна заангажаваная, накіраваная на развіццё нацыянальнай свядомасці тае групы насельніцтва, таго асяроддзя, выхадцамі з якога яны і былі. Ужо сёння бачна тое лепшае, тое карыснае, станоўчае, што было зроблена „белавежцамі”. Праўда, не іх віна, што тая дзейнасць не дала вялікага плёну: кантынгент беларушчыны на Беластоцчыне спакваля звужаўся, а гэта прывяло ўрэшце да таго, што літаратураў пакалення 70–80-х гг. сёння фактычна няма: нават больш-менш значных паэтаў, не кажучы ўжо пра прэзаікаў.

Будучы даследчык беларускага руху на Беластоцчыне на падставе, хіба, партыйных архіўных матэрыялаў (а іх сляды цяжка знайсці на старонках газет), пэўна, дасць вычарпальную характарыстыку беларускага феномену ў ПНР і, магчыма, адкажа на пытанне: чаму беларушчына пашыралася на тэрыторыі Бельшчыны і Гайнаўшчыны, дзе фактычна мовай насельніцтва былі пераходныя беларуска-ўкраінскія гаворкі (іх адно можна назваць дыялектамі беларускай мовы), і чаму беларушчына не развівалася на Сакольшчыне, на той уласна тэрыторыі, дзе нават сёння мова старэйшых жыхароў – правільная беларуская літаратурная мова.

Вядома, Г. Тварановіч не ставіла перад сабою задач высветліць прычыны заняпаду беларушчыны на Беластоцчыне. Але ейнае даследаванне так ці інакш падсвятляе гэтую праблему. І трэба думаць, аналізуючы „белавежскую крытычную думку” пасля 1998 г. Аўтарка абавязкова больш шырока закранула б гэтае пытанне. На жаль, даследчыца спынілася на 1998 г., калі надзвычай актыўным было „пакаленне першага прызыву”, а г. зн., што экзістэнцыяльныя праблемы беларускага літаратурнага руху ў тым часе не выявіліся з такой вастрынёй як сёння.

Верагодна, у манаграфіі можна адшукаць шэраг недахопаў. Напрыклад, тое, што Аўтарка не пажадала сістэматызаваць фактаграфічны матэрыял, правесці перыядызацыю „крытычнае думкі”; а нават падзел тэксту на часткі, падраздзелы спрыяў бы лепшаму ўспрыманню ейнага тэксту. Аднак галоўнае, што даследаванне Г. Тварановіч з’яўляецца надзвычай цікаваю крыніцаю інфармацыі пра гісторыю беларускае літаратуры польскіх беларусаў, пра разнастайныя спробы вырашэння пытанняў, якія паўставалі перад творцамі беларускага літаратурнага руху на Беластоцчыне. Гэта праца, якая ўносіць істотны ўклад у дыскусію пра шляхі развіцця беларушчыны і дае ўяўленне пра перспектывы літаратуры „белавежцаў”.

Мікола Хаўстовіч
Варшава

**Генадзь Кісялёў, Смак беларушчыны, Лімарыус, Мінск
2013, 498 с.**

Генадзь Кісялёў – гэта, сёння можна так сказаць, своеасаблівы даследчы інстытут, які цягам паўстагоддзя (1958–2008) самааддана і сістэмна працаваў „з думай пра Беларусь”, напісаўшы новую і праўдзівую гісторыю беларускай літаратуры і культуры XIX стагоддзя, зрэдку толькі выкочваючы са свайго „палетку”, каб паказаць „пуцявіны” Янкі Купалы ці Якуба Коласа або вытлумачыць скарынаўскую сімволіку.

Паўтара дзясятка арыгінальных кніг, яшчэ амаль столькі ж падрыхтаваных-укладзеных зборнікаў крыніцазнаўчых матэрыялаў, тры-чатыры сотні артыкулаў – гэта не проста спадчына Г. Кісялёва, гэта наш агульнанацыянальны набытак. Напісанае і падрыхтаванае Г. Кісялёвым проста мусіць быць складзена ў шматтомнае навуковае выданне, бо ў такой форме будзе больш поўна адлюстроўваць, з аднаго боку, культурна-гістарычны кантэкст беларускага XIX стагоддзя, а з другога – стаць сапраўдным помнікам таленту і самаахварнасці навукоўца-даследчыка.

І такое выданне некалі будзе...

Не сёння, праўда. Бо сёння беларуская дзяржаўная ідэалогія робіць стаўку на сакралізацыю філасофіі суседняга, а не ўласнага народу. Г. Кісялёў жа, нягледзячы на тое, што па пашпарту пісаўся „рускі”, але пачуўшы „кліч продкаў” (продкі па матчынай лініі – Дзмітрычонкі – паходзілі з Віцебшчыны) цалкам пасвяціў сябе на пошукі „ісціны” беларускай. Так, менавіта пошукі ісціны кіраваўся навуковец у сваіх даследаваннях, а не дастасаваннем да кар’ерысцка-кан’юнктурных тэндэнцый эпохі. А каб гэтая ісціна не выглядала проста гіпотэзай (нібы высмактаная з пальца), ён абавязкова засноўваў свае публікацыі на дакументах, на архіўных матэрыялах. І выдаваў – у адпаведнасці з прынятымі ў навуцы нормамаі – гэтыя матэрыялы. Напрыклад, зборнік *Пачынальнікі*, дзе ўласнакісялёўскага тэксту няшмат (уступныя словы, каментар), але няхай хто паспрабуе сказаць, што гэта не кніга Г. Кісялёва! Больш правільна было б пазначыць на тытульным аркушы так: Г. Кісялёў, *Пачынальнікі. З гісторыка-літаратурных матэрыялаў XIX ст.*

Вядома, шматтомнае выданне даследаванняў навукоўца – рэч нязвыклая, рэдка сустраканая ў свеце. З гэтай прычыны такі праект, пэўна ж, не мае яшчэ нават ідэйна-помыславага ўвасаблення. Таму, відаць, з’яўляліся час ад часу проста перавыданні ранейшых кніг Г. Кісялёва: *Ад Чачота да Багушэвіча* (2002), *Пачынальнікі* (2003), *Жылі-былі класікі* (2003), *Кніга першая... кніга апошняя* (2009), а таксама выданне ў кніжным фармаце (вядома, не ўсіх) артыкулаў 1990-х гг., што ўкладальніца Лія Кісялёва, кандыдат філалагічных навук, даследчыца таго ж самага, „бацькавага” XIX стагоддзя, – назвала *Смак беларушчыны* (2013).

Кнігу надрукавала выдавецтва „Лімарыус“, пэўна ж, па ініцыятыве Аляксандра Фядуты, палітычнага дзеяча і даследчыка рускай літаратуры XIX ст. Менавіта тое выдавецтва, якое ў 2009 г. выдала „кнігу памяці“ Генадзя Кісялёва ...*Пачуць, як лёсу валяцца мury*.

Зрэшты, рэцэнзаванае выданне пад адной вокладкай змяшчае дзве кнігі: перш-наперш гэта *Радаводнае дрэва: Каліноўскі – эпоха – наступнікі*, што пабачыла свет у 1994 г., а другая частка зборніка – уласна *Смак беларушчыны*.

Правільным будзе назваць гэта выданне помнікам Кастусю Каліноўскаму і ягоным аднадумцам. Прыватным помнікам, узведзеным на памятку 150-й гадавіны Паўстання. (Што ж, беларусы сёння толькі прыватным чынам могуць адзначаць слаўныя падзеі сваёй мінуўшчыны.) Бо большасць матэрыялаў як першай, так і другой кніг непасрэдна датычаць гераічнага нацыянальна-вызваленчага чыну беларуска-ліцвінскіх патрыётаў сярэдзіны XIX ст.

У *Смаку беларушчыны „пачынаецца“ Паўстанне артыкулам Сыракомля ці Дунін-Марцінкевіч?: Беларуская паэма пра варшаўскія падзеі 1861 года* (упершыню: газета „ЛіМ“ ад 2 і 9 жніўня 1996 г.). Доўга Г. Кісялёў не выходзіў на свет Божы з гэтым творам беларускае музы з 1861 г. Немагчыма яго было апублікаваць у савецкія часы. Але, відаць, адчуўшы, што і ў новую эпоху дзяржаўныя выданні хутка будуць адмаўляцца ад такога падарунка, ускочыў, што называецца, ледзь не ў апошні вагон і пазнаёміў грамадскасць як ацэньвалі нашы продкі (можа, У. Сыракомля, але хутчэй В. Дунін-Марцінкевіч!) дзеі расійскай зброі, што – як любяць сцвярджаць некаторыя – „пакрыла сябе славаю на палях брані“. Гэтым разам на Замкавым пляцы ў Варшаве на мірнай маніфестацыі пабожнага люду.

Хочацца верыць, што нас чакае працяг гэтае гісторыі, што фрагмент паэмы *Плынуць вятры...*, які захаваўся ў паперах малазнанага сёння паўстанца Леапольда Кульчыцкага, будзе дапоўнены новымі архіўнымі знаходкамі.

У той ці іншай ступені датычаць В. Дуніна-Марцінкевіча ды Паўстання і наступныя артыкулы зборніка. Так, у нарысе *У Дабраўлянах, прыстанку муз, у 1863 годзе* (упершыню: газета „Голас Радзімы“ ад 30 студзеня, 6, 13, 20, 27 лютага і 6 сакавіка 1997 г.) асвятляецца перыяд жыцця В. Дуніна-Марцінкевіча ад красавіка 1863 г. (калі літаратар, хаваючыся ад арышту пакінуў Люцынку) да арышту ў кастрычніку 1864 г. Ведалі б нашы краязнаўцы гэтую публікацыю Г. Кісялёва, дык не пісалі б пра побыт В. Дуніна-Марцінкевіча на Піншчыне, уяўную працу ў школе ў вёсцы Альпень і напісанне „буйнага твора на тэму жыцця мясцовай шляхты“.

Артыкул *Чацвёрта са старога здымка* (упершыню: газета „Голас Радзімы“ ад 19, 26 лютага, 5 і 12 сакавіка 1998 г.) апавядае пра слауты здымак мінскай інтэлігенцыі ў чамарках з 1863 г., пра асоб, блізкіх да В. Дуніна-Марцінкевіча: Карла Бішафа, Канстанціна і Рамуальда Рагоўскіх, а таксама пра Габрыэля Есьмана. Прычым Г.Кісялёў не проста спыняецца на паўстанцкім лёсе сваіх герояў, а – па магчымасці – прасочвае і лёс іхніх нашчадкаў. Цікава, напрыклад, што сын Г. Есьмана Юзаф (1868–1955), нягледзячы на тое, што пакінуў Беларусь (Мінск) у маладым узросце, жывучы і працуючы ў Азербайджане, карыстаўся беларускаю моваю. Радавод Есьманаў навуковец даводзіць ледзь не да нашых дзён: унук Габрыэля Багдан выдаў кнігу ў Баку ў 1986 г.

Артыкул „*То Тадэвуш – лепшы сябра – аж з-над Магілёва...*” (упершыню: газета „Голас Радзімы” ад 27 лістапада і 4 снежня 1997 г.) знаёміць чытача з яшчэ адным блізкім прыяцелям В. Дуніна-Марцінкевіча – Тадэвушам Чудоўскім (1824–1863), адным з арганізатараў Паўстання на Магілёўшчыне. Яго забілі сяляне, якія – падахвочаныя ўладамі – ішлі за карнікамі з надзеяй пажывіцца. Менавіта ён, Т. Чудоўскі з’яўляецца крыніцаю надзвычай цікавай інфармацыі (у лісце да Адама Кіркора) пра паэта з Горы-Горак, які „з незвычайным талентам паэтычным піша па-беларуску”. Ці не ідзе тут гаворка пра аўтара *Тараса на Парнасе*?

Пра мінскага знаёмага В. Дуніна-Марцінкевіча апавядаецца і ў даследаванні *Дыярыуш Міхала Галубовіча* (упершыню: газета „Голас Радзімы” ад 24 кастрычніка і 5 лістапада 1998 г.). Цікава тое, што мінскі ўніяцкі, а пасля праваслаўны ўладчык згадвае ў сваіх нататках не толькі „беларускага дудар”, але і Паўла Багрыма, праўда, не як літаратара, а выдатнага майстра-каваля, да якога ў Крашын нават эліта губернскага горада Мінска пасылала па патрэбныя ёй рэчы.

Наступныя дзве працы – *Нацыянальная ідэя ў Каліноўскага* (упершыню: газета „Голас Радзімы” ад 11, 18, 25 студзеня 1996 г.) і *Здарэнне з Яськам-гаспадаром* (упершыню: часопіс „Полымя”, 1994, № 6) – закранаюць непасрэдна дзейнасць кіраўніка Паўстання 1863–1864 гг. Кастуся Каліноўскага. Напачатку 1990-х гг. Г. Кісялёў аргументавана заявіў, што „ў творчасці і дзейнасці К. Каліноўскага без цяжкасці знаходзім усе неабходныя элементы-чыннікі, з якіх гэтая ідэя [нацыянальная] складаецца” (с. 380) – „ідэя права і абавязку беларусаў імкнуцца да такіх сацыяльных і дзяржаўных формаў, якія найлепшым чынам маглі б забяспечыць захаванне і далейшае развіццё нацыі” (с. 379).

І менавіта аргументацыя Г. Кісялёва ўяўляецца нам больш пераканаўчай, чым бездапаможныя спробы сучасных „новых беларусов”, дакладней – „западнарусов”, якія пераказваюць у сваіх публікацыях высновы царскіх генералаў-мураўёўцаў, гісторыкаў „мятежа”. Але хто паверыць дылетантам з іх антыгістарычным падыходам ад асвятлення праблем Паўстання?

Кіруючыся правіламі, што Гісторыю народа робяць не безаблічныя масы, а асобы, Г. Кісялёў, на падставе шматгадовых карпатлівых даследаванняў змог стварыць партрэты шмат якіх удзельнікаў Паўстання: Станіслава Сангіна (1818–1863), Рамана Рагінскага (1840–1915) [артыкул *Апокрыфы змагання: Сангін – Сямяцічы – Рагінскі*. Упершыню: часопіс „Беларуская мінуўшчына” 1997, № 1–3], Фелікса Ключоўскага (1841–1863) [артыкул *Самая цудоўная і чыстая постаць Паўстання*. Упершыню: газета „Голас Радзімы” ад 26 кастрычніка і 2 лістапада 1995 г.], Вінцэнта Козела, Густава Чаховіча [артыкул *А што на Мядзельшчыне?* Асобна не публікаваўся (?)], Ігната і Васіля Катырлаў [артыкул *Шляхамі „Зямлі і волі”: браты Катырлы*. Упершыню: „Голас Радзімы” ад 12, 26 верасня, 3, 10, 17 кастрычніка 1996 г.], Станіслава Сен-Клера (1835–1887) [артыкул *Беларускія вёрсты шатландскага двараніна Сен-Клера*. Упершыню: газета „Голас Радзімы” ад 18 і 25 чэрвеня 1998 г.].

Падаючы „аўтэнтчныя факты-дакументы з эпохі Каліноўскага, Дуніна-Марцінкевіча, Багушэвіча”, Г. Кісялёў не мог не сказаць свайго слова і пра здраднікаў Паўстання, тых, хто купілі сабе жыццё, але прычыніліся да смерці і пакутаў іншых [артыкул *Фантомы тайных архіваў*. Упершыню: часопіс „Полымя” 1998, № 9]. Павінны мы ведаць і сваіх антыгерояў...

Апрача артыкулаў на тэму Паўстання ўкладальніца Лія Кісялёва змясціла ў зборніку яшчэ тры артыкулы. Па-першае, – *Пра вешчых песняроў, фартуну Радзівілаў і сакрэты старых радаводаў* (упершыню: газета „Голас Радзімы” ад 26 чэрвеня, 3 і 10 ліпеня 1997 г.), дзе – як заўсёды грунтоўна – выкладзена гісторыя роду Луцэвічаў, які даў Беларусі Янку Купалу. Дзякуючы гэтай публікацыі Г. Кісялёва, цяпер кожны школьны настаўнік зможа правільна падаць гісторыю напісання драмы *Раскіданае гняздо*: дзедка вялікага паэта выгнаны з арэнды засценка Пяскі вясной 1876 г. Вітгенштэйны (а не Радзівілы, як сцвярджалася раней нават у працах аўтарытэтных аўтараў). Па-другое, у артыкуле *Залатая падкова, або Радавод кампазітара* (упершыню: часопіс „Мастацтва” 1996, № 10) на падставе Радаслоўных кніг шляхты Віцебскай губерні даследчыку ўдалося ўдакладніць шмат якія даты і падзеі з жыцця сям’і Антона Абрамовіча, беларускага кампазітара, які жыў і працаваў у сярэдзіне XIX стагоддзя ў Пецярбурзе.

І, нарэшце, сваё месца ў зборніку знайшоў артыкул *Ян Баршчэўскі – спрэчкі біёграфу* (упершыню: часопіс „Полымя”, 1995, № 11), у якім Г. Кісялёў палемізаваў з нашай гіпотэзай адносна года нараджэння Яна Баршчэўскага: выяўленая ў архівах напачатку 1990-х гг. радаводная справа стала падставай для ўвядзення ва ўжытак 1799 г. як года нараджэння пісьменніка. Аднак навуковец запярэчыў: дадзены радавод не мае дачынення да нашага Яна Баршчэўскага. І меў рацыю, адстойваючы версію, што пісьменнік „не быў чалавекам філамацкага пакалення [...] Ён старэйшы. Па ўзросце ён нібы папярэднік філаматаў” (с. 295). Славуці гісторык літаратуры лепш за іншых ведаў, а часам інтуітыўна адчуваў „сваё” XIX стагоддзе. Адчуваў тое, што пазней, у 2010 г., нам удалося пацвердзіць дакументальна: выяўленыя спісы студэнтаў Полацкай езуіцкай акадэміі за 1813–1816 гг. паказваюць, што Ян Баршчэўскі ў верасні 1813 г. меў 21 год, у верасні 1814 г. – 22 гады, у верасні 1815 – 23 гады. А г. зн., што нарадзіўся ён хоць і не ў 1790 г. (дата, якую адстойваў Г. Кісялёў), аднак вельмі блізка да яго: напрыканцы 1791 ці ў першай палове 1792 г.

У сувязі з гэтым падумалася: а што калі і ў ва ўсіх іншых выпадках, дзе мы дазволілі сабе ўсумніцца ў правільнасці высноў і гіпотэз Г. Кісялёва (атрыбуцыя *Энеіды навыварат*, *Тараса на Парнасе* і інш.), меў рацыю менавіта ён – „кротус Генус”? І ці вартае чаго наша пакаленне, якое – як паказвае практыка – надзвычай мала змагло дадаць цаглінак у мур, пакладзены Вялікім Майстрам?

Мікола Хаўстовіч

Варшава

Agnieszka Goral, *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów czynności w języku białoruskim*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013, 199 s.

Nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w 2013 roku ukazała się książka autorstwa Agnieszki Goral *Derywacja sufiksalna osobowych nazw subiektów czynności w języku białoruskim*. We wstępie Autorka zaznacza, że publikacja jest skróconą wersją rozprawy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Michała Sajewicza i obronionej w 2011 r. w Instytucie Filologii Słowiańskiej UMCS w Lublinie.

Na strukturę prezentowanej pracy, oprócz wstępu, uwag końcowych, bibliografii oraz wykazu skrótów, składają się trzy rozdziały, z których rozdział drugi i trzeci jest poświęcony egzemplifikacji materiału faktograficznego, jego analizie i opisowi (jest to tak zwana część praktyczna), natomiast rozdział pierwszy stanowi część teoretyczną.

W części wstępnej (s. 9–30) został omówiony cel pracy, przedstawiona jej struktura, opisana baza materiałowa i przyjęta metodologia badań, ukazane słowotwórcze tendencje w rozwoju współczesnego języka białoruskiego. Recenzowana monografia jest wynikiem analizy i opisu 1097 białoruskich derywatów sufiksalnych z kategorii osobowych nomina agentis motywowanych podstawami werbalnymi (608) i rzeczownikowymi (489). Materiał faktograficzny, stanowiący przedmiot badań, został wyekscerpowany ze słowników, materiałów prasowych, opracowań naukowych oraz różnego rodzaju podręczników (w wykazie źródeł zostało wymienionych 45 pozycji (s. 171–173). W trakcie analizy słowotwórczej poszczególnych formacji wykorzystano opis synchroniczny. Jak zaznacza sama Autorka, „materiał analizowany jest metodą synchroniczną (opisową, porównawczą, dystrybucyjną, statystyczną), z elementami szkoły warszawskiej, przy uwzględnieniu reguł logiczno-syntaktycznych sformułowanych przez W. Doroszewskiego w pracach *Kategorie słowotwórcze* [...] oraz *Podstawy gramatyki polskiej* [...], w których budowa wyrazu motywowanego jest porównywana ze strukturą zdania (jako że między formantem a tematem występuje ten sam rodzaj relacji, jak między podmiotem i orzeczeniem)” (s. 13). Tego typu relacja zachodzi pomiędzy formantem a podstawą czasownikową w formacjach oznaczających wykonawcę czynności. Jeżeli chodzi o derywaty odrzeczownikowe, to w monografii jest rozwijana koncepcja zapoczątkowana w słowotwórstwie polskim przez A. Heinza w pracy *Funkcja egzocentryczna rzeczownika*, który formacje oznaczające subiektów czynności dzielił w zależności od funkcji składniowej podstawy derywacyjnej występującej w peryfrazie słowotwórczej i będącej nazwą wytworu, narzędzia, materiału, miejsca, skłonności (s. 20). W recenzowanej pracy w zakresie białoruskich desubstantywnych nomina agentis „zostały wyróżnione nazwy odobiektowe (por.

малочнік, мытнік, хімік), odrezultatywne (por. *лялькара*), odnarzędziowe (por. *дудар, катарынешчык*), odmateriałowe (por. *пазалотнік*), odmiejscowe (por. *банкiр, біблiятэкар, паштар*) i odspособowe (por. *слаламіст*)” (s. 12). W dalszej części Autorka szczegółowo omawia stan badań w zakresie osobowych nazw subiektów czynności przeprowadzonych przez badaczy polskich (m. in. prace: W. Pomianowskiej, M. Honowskiej, R. Grzegorzyczkowej, H. Satkiewicz, J. Puzyniny, R. Laskowskiego, K. Kleszczowej, M. Sajewicza) i białoruskich (jak np. prace: P. Szuby, P. Sciacko, L. Siamieszki, J. Marozawej, A. Maczaławej i in.). Uwzględnia również osiągnięcia uczonych rosyjskich (np. prace: W.W. Winogradowa, J.A. Ziemskiej, W.W. Łopatina i in.)

Rozdział pierwszy recenzowanej pracy jest poświęcony teoretycznym podstawom badań, omawiającym pojęcia stanowiące niezbędne instrumentarium do synchronicznego opisu formacji słowotwórczych w ogóle oraz osobowych nazw subiektów czynności w języku białoruskim w szczególności. W oparciu o obszerną literaturę Autorka przedstawia rozumienie terminu „słowotwórstwo” w polskiej, białoruskiej i rosyjskiej literaturze lingwistycznej (s. 31–33), a następnie prezentuje stan badań z zakresu słowotwórstwa synchronicznego na Białorusi. W dalszej kolejności przedstawia rozumienie wyrazu pochodnego (motywowanego, derywowanego) w ujęciu synchronicznym (m. in. według definicji G.O. Winokura, M. Dokulila, R. Grzegorzyczkowej, A. Nagórko, A.N. Tichonowa), omawia pojęcie słowotwórczej motywacji wyrazów, rolę peryfrazy słowotwórczej przy ustalaniu kierunku pochodności wyrazów, zasady ustalania motywacji słowotwórczej (m. in. w oparciu o reguły zawarte w akademickiej gramatyce języka rosyjskiego (АГ-70) i prace I.S. Ułuchanowa, W. Łopatina, J. Strutyńskiego, P. Sciacko), rozpatruje typy motywacji słowotwórczej (bezpośrednia i pośrednia, wyjściowa i niewyjściowa, główna i towarzysząca, pojedyncza i niepojedyncza, regularna i nieregularna). Szczegółowo analizuje również pojęcie podstawy słowotwórczej i tematu słowotwórczego opierając się na licznych pracach z zakresu słowotwórstwa badaczy polskich, rosyjskich i białoruskich (s. 48–50). Zwraca uwagę na różne typy podstaw słowotwórczych (pełną, uciętą = „dezintegrowaną” oraz rozszerzoną), uwytkła różnice między podstawą słowotwórczą a tematem słowotwórczym dostrzeżone w pracach różnych badaczy, sygnalizuje także synonimiczne użycie tych terminów przez innych autorów (s. 49). Ponieważ każdy wyraz słowotwórczo podzielny jest konstrukcją dwuczłonową, Autorka uznała za celowe przedstawienie, obok pojęcia tematu słowotwórczego, również pojęcie formantu i ewolucję treści tego pojęcia w miarę rozwoju słowotwórstwa jako dyscypliny językoznawczej. Na dzień dzisiejszy definicja formantu, jako segmentalnego morfemu afiksального różnicującego derywat od jego podstawy słowotwórczej, okazała się niewystarczająca. Liczne badania dowiodły konieczności uściślenia tego typu określeń. W związku z tym badacze znacznie rozszerzyli liczbę typów formantów słowotwórczych. W charakterze przykładu Autorka przytacza podział formantów zastosowany przy opisie derywatów polskich przez R. Grzegorzyczkową i J. Puzyninę, które wyróżniają 5 grup formantów: afiksalne (grupę tę tworzą 7 typów określonych przez afiksy i ich kombinacje), paradygmatyczne, alternacyjne, prozodyczne i złożone (s. 52–53), zmodyfikowaną klasyfikację M. Sajewicza, składającą się z sześciu

grup, z których najbardziej jest rozbudowana grupa formantów afiksalnych (mamy tu łącznie 9 typów formantów) oraz grupy formantów: paradygmatycznych, dezintegralnych, alternacyjnych, prozodycznych i mieszanych (s. 53). A. Goral podkreśla wagę prac J. Kuryłowicza, W. Doroszewskiego oraz M. Dokulila, które zapoczątkowały powszechne dziś rozróżnianie formantów o funkcji transpozycyjnej, modyfikacyjnej i mutacyjnej (s. 54–55). Rozdział pierwszy kończy się prezentacją poglądów badaczy polskich, białoruskich oraz rosyjskich na istotę wartości kategoryjnej, kategorii słowotwórczej i typu słowotwórczego.

Rozdział drugi omawianej pracy jest poświęcony prezentacji i opisowi dewerbalnych nazw subiektów czynności w języku białoruskim w ujęciu synchronicznym. Na wstępie Autorka podkreśla, że poszczególne derywaty tworzące tę kategorię mogą być motywowane zarówno podstawami czasowników imperfektywnych jak i perfektywnych przy tych samych formantach słowotwórczych, choć równie często zdarza się i tak, że określony formant konotuje przeważnie podstawę jednego członu pary aspektowej czasownika. W wypadku, gdy nazwa subiektu czynności może być semantycznie interpretowana jako pochodna od obu podstaw czasownikowych, to „w celu uporządkowania analizy” należy, w ślad za W.W. Łopatinem, „wybrać tę podstawę, która bliższa jest derywatowi ze względu na kryterium formalne” (s. 62–63). Wśród dewerbalnych nazw subiektów czynności w języku białoruskim Autorka wyróżniła szereg klas wyrazów, „utworzonych za pomocą 37 FS [formantów słowotwórczych – M.T.], charakteryzujących się różnym stopniem aktywności” (s. 63), i przedstawiła je w układzie od najbardziej do najmniej produktywnych. Niektóre klasy zostały zgrupowane w typy słowotwórcze według zasady, że tzw. rozszerzone postaci prymarnego formalnie sufiksu są wariantami jednego formantu (np. formacje z sufiksami *-чык, -шчык, -льшчык, -ельшчык, -альшчык, -ільшчык* włączono do jednego typu słowotwórczego, obejmującego 298 derywatów (s. 64); z drugiej jednakże strony, wyrazy motywowane na *-льшчык, -ельшчык, -альшчык, -ільшчык* mogą być traktowane jako formacje derywowane od podstaw werbalnych za pomocą formantu *-шчык* z jednoczesnym rozszerzeniem tematu słowotwórczego o odpowiednie elementy, o czym pisał A. Łukaszaniec, a co odnotowała również sama Autorka na s. 78). Egzemplifikacja materiału faktograficznego w procesie analizy przyjmuje u Autorki np. następującą postać: *аб'ездчык* ndk. ТСБМ-1: 46, [ТСБЛМ: 15, РУСАК 2003: 168, 2002: 20, ГБМ-62: 28] ≤ *аб'ездзіць* dk. 'objeździć', sem. 'той, хто аб'язджае (лес, участак чаго-небудзь)', gdzie są podane: nazwa osoby wykonującej czynność niedokonaną, źródła odnotowania nazwy, podstawa słowotwórcza o aspekcie niedokonanym z przytoczeniem jej znaczenia w języku polskim, peryfrazę słowotwórczą (s. 64). Warto zwrócić uwagę, że w peryfrazie słowotwórczej, obok składnika wskazującego na podstawę słowotwórczą, w nawiasie zwykłym zostały podane odpowiednie składniki pełniące funkcję dopełnieniową lub rzadziej okolicznikową, nie wyeksponowane explicite w strukturze formalnej derywatu. Podobnie zostały przedstawione odczasownikowe osobowe nazwy subiektów czynności z innymi formantami. Należy podkreślić, że Autorka dołożyła wszelkich starań, by obrany temat przedstawić w sposób pełny i wyczerpujący, by poszczególne typy słowotwórcze, reprezentujące białoruską kategorię nomina subiecta, opisać wszech-

stronnie i zaopatrzyć je w jednoznaczne i nie budzące wątpliwości komentarze. Stąd w pracy znajdujemy nie tylko prezentację i analizę derywatów z formantami produktywnymi (oprócz wymienionych należą tu także np. konstrukcje z sufiksem *-nik* i jego rozszerzonymi wariantami *-льнік, -ннік, -ельнік*, formacje z sufiksami *-ар /-агар* w funkcji formantów), lecz także przedstawienie typów nieproduktywnych z formalnymi wykładnikami *-энт, -біт, -ак -ла* i in., a także typów słowotwórczych obejmujących od jednego do kilku derywatów. Zauważmy, że Autorka nie zakładała opisu genetycznej pochodności wyrazu sekundarnego od prymarnego, a zajmuje się wyłącznie synchronicznym opisem formacji słowotwórczych i tej zasady przestrzega konsekwentnie, czego dowodem jest np. włączenie formacji w rodzaju *даяр* 'той, хто доіць (карову)', *ткач* 'той, хто тчэ (тканіну)' do derywatów odczasownikowych, mimo iż z diachronicznego punktu widzenia są to konstrukcje urobione od żeńskich nazw wykonawczyń czynności *даярка* i *ткачыха*, jako że dojeniem krów i tkactwem zajmowały się tradycyjnie kobiety, a odpowiednie nazwy męskie pojawiły się na terenie Białorusi dopiero w okresie kolektywizacji i industrializacji. Tak samo też są analizowane i opisywane całe typy słowotwórcze, niezależnie od tego, czy są to typy rodzime, czy też obce (jak np. derywaty z formantami *-чык, -цель, -ц(а), -іст, -энт*). Dodajmy, że Autorka nie unika komentarzy z zakresu słowotwórstwa historycznego, zdając sobie sprawę, że system słowotwórczy nie jest zamknięty i statyczny, a cały czas podlega zmianom ze względu na oddziaływanie czynników językowych i ekstralingwistycznych. Liczne komentarze i uwagi tego typu nie zakłócają toku wykładu, a wręcz odwrotnie – uzupełniają go i uściślają.

Opis przedstawionego materiału jest dokonywany po egzemplifikacji całego typu słowotwórczego. Tak na przykład, w opisie derywatów dewerbalnych z formantem *-nik* i jego rozszerzonymi wariantami, znajdujemy informacje o produktywności tego formantu, jego szczególnej aktywności w sferze neologizmów, o relacjach synonimicznych, w które wchodzi derywaty z tym formantem z formacjami o wykładniku *-чык* i jego wykładnikach rozszerzonych (por. np. na s. 89 dublety słowotwórcze typu *апальнік – апальшчык, нагляднік – наглядчык, свідравальнік – свідроўшчык*; por. także: *вынаходнік – вынаходца, выхавальнік – выхавачель, друкавальнік – друкар*). Znajdujemy tu także informacje o pełnych i skróconych podstawach słowotwórczych tych derywatów, o podstawach dokonanych i niedokonanych, o czynnikach decydujących o wyborze pełnej lub skróconej postaci podstawy słowotwórczej w zależności od wariantu formantu, od czynników fonetycznych, od działania prawa analogii itp. (s. 92–93). Podsumowujące omówienie kończy się wyliczeniem zjawisk morfonologicznych, które towarzyszą derywacji nazw subiektów czynności z formantem *-nik* oraz przytoczeniem odpowiednich przykładów. Do zjawisk tego rodzaju należą regularne ucięcia samogłosek tematycznych oraz morfu *-ава-* w podstawach słowotwórczych, a także alternacje samogłoskowe i spółgłoskowe w podstawie derywacyjnej i w derywacie (s. 93–94). W analogiczny sposób są prezentowane i opisywane wszystkie inne dewerbalne typy słowotwórcze białoruskich osobowych nazw subiektów czynności.

Podobny układ materiału i jego opis cechuje również rozdział trzeci, w którym zostały poddane analizie odrzeczownikowe nazwy subiektów czynności.

Przedmiotem analizy są tu derywaty odrzeczownikowe utworzone za pomocą różnych formantów. W peryfrazach słowotwórczych tych formacji formant pełni funkcję podmiotu, natomiast podstawa słowotwórcza występuje w funkcji dopełnienia lub okolicznika miejsca, sposobu, czasu. Z semantycznego punktu widzenia wyrazy motywujące mogą oznaczać obiekt, rezultat, narzędzie, sposób, materiał (s. 125). Derywaty desubstantywne w liczbie 489 zostały podzielone na 21 typów słowotwórczych (w zależności od postaci sufiksalnego formantu słowotwórczego), z których 2 cechuje wysoka produktywność, 5 – średnia i 14 – niska. W rozdziale trzecim, podobnie jak w rozdziale poprzednim, po materiale ilustrującym konkretne typy słowotwórcze, jest zamieszczana odpowiednia tabela podsumowująca wyniki analizy przedstawionego materiału faktograficznego. Tak np. tabela na s. 132 unaocznia, że konstrukcje z formantami *-ik* (ык) // *-nik* // *-oŭnik* // *-avik* to derywaty odobiektowe (np. *сакольнік*), odrezultatywne (np. *трыкатажнік*), odmiejscowe (np. *крамнік*), odobiektowe/odrezultatywne (np. *абутнік*), odnarzędziowe (np. *лучнік*), odsposobowe (np. *празаік*), odobiektowe/odmiejscowe (np. *садоўнік*), odmateriałowe (np. *залатнік*), temporalne (np. *сезоннік*). Tabela zawiera również dane liczbowe i procentowe poszczególnych typów derywatów (np. najliczniejszą grupę tworzą derywaty odobiektowe – 51, co stanowi 36,70% ogólnej liczby wszystkich formacji z sufiksem *-ik* (-ык) i jego rozszerzonymi wariantami, a najmniej liczną jest grupa odmateriałowych i temporalnych derywatów – po 1 przykładzie), wyróżnia także formacje szczególnie reprezentatywne dla konkretnych dziedzin działalności zawodowej. W trakcie opisu i interpretacji poszczególnych formacji słowotwórczych Autorka zwraca uwagę na możliwość ich dwumotywacyjności (por. np. przypisy na s.: 84–85, 94–95, 126–127, 129, 130, 137, 145, 154). Wydaje się jednak, że drugą motywację (a może nawet podstawową i bardziej przekonującą) można wskazać również w szeregu innych przypadków. Tak np. nie sposób wykluczyć pochodności synchronicznej derywatów *пажарнік*, *мытнік*, *таможнік*, *сезоннік*, *ляснік*, *пуцявік*, *скурнік* 'dermatolog', *туберкулёзнік*, *гарлавік* od podstaw deadiektywnych z formantem *-ik* w funkcji substantywizującej. Nie powinno się także wybierać w charakterze bazy derywacyjnej wyrazu pochodnego, motywowanego przez wyraz słowotwórczo niepodzielny o tym samym pierwiastku, jeżeli oba są semantycznie tożsame (por. np. dwumotywacyjność *гарманіст* ≤ *гармонік* (s. 141) i *гарманіст* ≤ *гармонь* (s. 136); podana podstawa *гармонія* jest tu zapewne zwykłym niedopatrzaniem). Podobny problem dotyczy formacji typu *варажбіт*, potraktowanych przez Autorkę jako derywaty odczasownikowe z „nowym” formantem *-біт*, mimo iż deverbativa z formantem *-б(a)* są w języku białoruskim w powszechnym użyciu (zauważmy jednak, że motywacja odrzeczownikowa została dostrzeżona u innych badaczy i skrzętnie odnotowana; s. 112). Do kwestii wielomotywacyjności odwołuje się Autorka również w *Uwagach końcowych* podkreślając, że „ustalając kierunek motywacji, należy brać pod uwagę nie tylko związek semantyczny i formalny między wyrazem motywującym i motywowanym, lecz także czynnik systemowy, zgodnie z którym w przypadku wątpliwości należy preferować taki sposób kwalifikacji, który pozwala zaszeregować derywat do większego zbioru jednostek” (s. 165).

Omawiana praca jest zbyt obszerna pod względem materiałowym i różnorodnych aspektów opisu tego materiału, by w krótkiej recenzji zaprezentować ją w całości. Uważam jednak, że Autorka w pełni osiągnęła cel nakreślony we *Wstępie*. Praca została oparta na materiale wyekscerpowanym z różnorodnych źródeł. Analiza materiału uwzględnia nie tylko leksykę zaczerpniętą ze słowników objaśniających współczesnego białoruskiego języka literackiego, lecz także leksykę specjalistyczną, pochodzącą z wielu słowników terminologicznych, opiera się również na słownictwie archaicznym i licznych neologizmach, wyrazach książkowych i potocznych, na leksyce powszechnie używanej i słownictwie rzadkim, okazjonalnym.

Analiza konstrukcji słowotwórczych i ich opis w rozdziałach drugim i trzecim są usystematyzowane, derywaty odpowiednio poklasyfikowane oraz wnikliwie zinterpretowane i skomentowane. Przedstawiają one różnorodność typów słowotwórczych stanowiących kategorię osobowych nazw wykonawców (subiektów) czynności, ich wzajemne oddziaływanie, różną produktywność w poszczególnych dziedzinach działalności ludzkiej. Bazę teoretyczną niezbędną do opisu wybranej kategorii słowotwórczej Autorka zaprezentowała w pierwszym rozdziale w oparciu o obszerną i ze znanstwem dobraną literaturę przedmiotu przedstawioną w *Bibliografii*, liczącej 461 pozycji. Rozdział ten może być z powodzeniem wykorzystany przez młodych badaczy specjalizujących się w zakresie słowotwórstwa, natomiast całość pracy stanowi istotny wkład do naszej wiedzy o słowotwórstwie białoruskim i tendencjach rozwojowych współczesnego słownictwa białoruskiego.

Mikołaj Timoszuk
Warszawa

Wspomnienia

20. rocznica śmierci Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej (1901–1994) – twórczyni i założycielki polskiej białorutenistyki

- *Wielu się wydaje, że aby zostać uczonym, trzeba się do tego specjalnie urodzić.*
- *Że ludziom uzdolnionym zgarnianie wawrzynów prawie samo przychodzi.*
- *Nic bardziej dalekiego od prawdy.*
- *Trzy są przynajmniej konieczne dla zdobycia wawrzynów naukowych warunki: prawdziwe, bezinteresowne zamiłowania, wytrwała praca, zdolność krytyki siebie samego¹.*

Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska

W roku 2014 przypada 20. rocznica śmierci Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej – „twórczyni polskiej białorutenistyki”². Warto zatem przybliżyć nieco – zwłaszcza młodemu pokoleniu badaczy, do którego piszący te słowa też się zalicza – postać i dorobek cenionej polonistki i sławistki, która była orędownikiem utworzenia na Uniwersytecie Warszawskim Zakładu Filologii Białoruskiej (1956) i wieloletnim jego kierownikiem (1956–1971)³.

W dniach 14–15 listopada 1997 roku na Uniwersytecie Warszawskim dzięki Katedrze Filologii Białoruskiej Wydziału Lingwistyki Stosowanej i Filologii Wschodniosłowiańskich oraz Katedrze Językoznawstwa Ogólnego i Bałtystyki Wydziału Polonistyki odbyła się konferencja poświęcona pamięci Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej pt. *Język i kultura białoruska wobec kultur sąsiednich*. Udział w niej wzięli uczniowie oraz współpracownicy Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej, Jej przyjaciele i członkowie rodziny, a także sławiści z Polski, Białorusi i Rosji. Konferencję rozpoczęto od złożenia kwiatów na grobie słynnej sławistki. Z powodów technicznych druk materiałów pokonferencyjnych pt. *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami*⁴ możliwy był dopiero w 2001 roku, czyli w stulecie urodzin Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej.

¹ Cytat przywołany w artykule A. E n g e l k i n g, *Siostra i brat – wspólne zainteresowania naukowe Antoniny i Józefa Obrębskich* [w:] *Język i kultura białoruska w kontakcie z sąsiadami. Studia poświęcone Antoninie Obrębskiej-Jabłońskiej w stulecie urodzin*, red. E. S m u ł k o w a, A. E n g e l k i n g, Warszawa 2001, s. 31.

² Określenia tego używa A. E n g e l k i n g, *ibidem*, s. 28.

³ Zob. [online], www.kb.uw.edu.pl/katedra.htm [dostęp: 01.04.2014]; por. też H. Б а р - ш ч э ў с к а я, *Дасягненні Кафедры беларусістыкі Варшаўскага ўніверсітэта*, „Бiałorutenistyka Białostocka” 2013, т. 5, с. 483.

⁴ Zob. *Język i kultura białoruska...*

W artykule pt. *Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska – człowiek pogranicza kultur* prof. Elżbieta Smułkowa przybliży osobowość Pani Profesor tym, którzy osobiście nie mieli szansy Jej poznać⁵. Odnotowano tam także ciekawe fakty biograficzne, których kilka warto tu przytoczyć⁶. Antonina Obrębska przysłała na świat 12 stycznia 1901 roku na Podolu, gdzie znajdował się majątek Potockich, administrowany przez Jej ojca Antoniego. Jako mała dziewczynka mieszkała potem także kilka lat w majątku pod Słonimem, gdzie mogła mieć pierwsze kontakty z językiem białoruskim. Znała także język ukraiński dzięki ukraińskojęzycznej piastunce brata. W 1908 roku Antonina Obrębska zaczęła swoją edukację w szkole polskiej w Kijowie, potem kontynuowała naukę w Warszawie, gdzie w 1919 roku rozpoczęła studia na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego. Co ciekawe, studiowała także na Uniwersytecie Jagiellońskim, gdzie w 1925 roku uzyskała stopień doktora, a w 1934 roku – stopień doktora habilitowanego (co w tamtych czasach wśród kobiet było rzadkością). W 1962 roku otrzymała tytuł i stanowisko profesora zwyczajnego. Przed habilitacją odbyła 2-letni staż naukowy w Jugosławii połączony z kursem letnim we Francji. W latach 1937–1938 studiowała w Anglii, Chinach i Ameryce. Jej życie osobiste było naznaczone także dwoma wojnami światowymi, jednak niewiele wiadomo o tym trudnym okresie. Nawet w swojej autobiografii Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska zawiera bardzo lakoniczne wspomnienia⁷. Po wojnie w 1946 roku Profesor wybrała się z mężem w podróż naukową do ZSRR i Chin. W 1947 roku została docentem w Katedrze Sławistyki UW. W latach 1953–1957 kierowała sekcją filologii białoruskiej i filologii ukraińskiej Instytutu Polsko-Radzieckiego, a potem została kierownikiem (do 1968 roku) Pracowni Filologii Białoruskiej Zakładu Słowianoznawstwa PAN, a także zajęła się organizacją i stworzeniem programu studiów białorutenistycznych na Uniwersytecie Warszawskim. Pod Jej opieką naukową kształciły się i broniły prace magisterskie kolejne roczniki białorutenistów, spośród których niektórzy sami zaczęli kariery dydaktyczne czy naukowe, np.: Jadwiga Głuszkowska, Teresa Jasińska czy Stanisław Szadyko.

Nie sposób tu scharakteryzować całego dorobku Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej. Można zaledwie wymienić kilka pozycji ze świadomością, że dokonany wybór jest niewystarczający. W latach 50. XX w. ważne są publikacje dotyczące *Słowa o wyprawie Igora* oraz kilkutomowa edycja *Ludu białoruskiego* M. Federowskiego. W 1962 roku ukazał się nakładem wydawnictwa Wiedza Powszechna *Podręczny słownik polsko-białoruski* pod red. A. Obrębskiej-Jabłońskiej

⁵ E. S m u ł k o w a, *Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska – człowiek pogranicza kultur* [w:] *Język i kultura białoruska...*, s. 13–21; zob. też E. S m u ł k o w a, *Antonina Obrębska-Jabłońska (1901–1994)*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1996, t. 33, s. 21–26.

⁶ Wszystkie przytoczone dane biograficzne pochodzą z artykułu poświęconego prof. A. Obrębskiej-Jabłońskiej, zob. E. S m u ł k o w a, *Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska...* W artykule przytoczono bardzo dużo ciekawych informacji; por. też *Абрэмбская-Яблонская Антаніна* [y:] *Беларуская мова. Энцыклапедыя*, пад рэд. А.Я. М і х н е в і ч а, Мінск 1994, s. 10.

⁷ Prof. E. Smułkowa opublikowała autobiografię (napisaną w 1976 roku) prof. A. Obrębskiej-Jabłońskiej w czasopiśmie „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 1996, t. 33, s. 21–26.

i M. Biryły, pozostający przez długie lata najobszerniejszym słownikiem tego typu. W latach 70. XX w. powstaje artykuł pt. *Do normalizacji białoruskiego języka literackiego* (1972) analizujący innowacje białoruskiego języka literackiego i ich eliminację w latach 30. XX w. Niezwykle cenne jest *Opracowanie krytyczne przekładu „Pana Tadeusza” A. Mickiewicza dokonanego przez Bronisława Taraszkiewicza* (Olsztyn 1984). Wydanie białoruskiego przekładu *Pana Tadeusza* zostało poprzedzone interesującym artykułem pt. *O podstawie tekstowej przekładu „Pana Tadeusza” na język białoruski przez Bronisława Taraszkiewicza*. Wiele istotnych prac dotyczy dialektologii polsko-białoruskiej (np. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* czy *Teksty gwarowe z Białostoczczyzny z komentarzem językowym*) oraz języka polskiego (np.: *Od archaizmu do nowej formy językowej; O żeńskich formach tytułów i nazw zawodów; Czy nieznane polskie nazwy miesięcy?; Miejsca siedzące i stojące; Proszę pani czy proszę panią?*). Profesor Antonina Obrębska-Jabłońska pozostawiła też spuściznę epistolograficzną polską i białoruską. Niektóre ze swych prac wybrała do publikacji w wyborze pism (pt. *Śladami żywego języka*), które zostały wydane w 1993 roku⁸. Zamieszczono tam prace polonistyczne i slawistyczne, a także bibliografię publikacji Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej (122 pozycje z lat 1925–1984).

Wielokrotnie były podkreślane skromność, ciepło i życzliwość Profesor Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej. W zbiorach dzisiejszej Katedry Białorutenistyki UW można odnaleźć tego małe dowody, np. w postaci książki (z odręcznie napisaną i podpisaną dedykacją) sprezentowanej przez Panią Profesor w ramach podziękowań za dobrze wykonaną pracę, np. udział w organizacji praktyki studentów Białoruskiego Uniwersytetu w Mińsku. To potwierdza opinie, że Pani Profesor każdego swego współpracownika otaczała uwagą i nigdy o nikim nie mówiła źle. Miejmy nadzieję, że zarówno starsze, jak i nowsze pokolenia badaczy słowiańszczyzny będą czerpać nie tylko z dorobku naukowego Pani Profesor, lecz także Jej kodeksu etycznego, doświadczenia oraz podejścia do nauki i życia w ogóle.

Radosław Kaleta
Warszawa

⁸ A. O b r ę b s k a - J a b ł o Ń s k a, *Śladami żywego języka. Wybór pism*, red. E. Smułkowa, Warszawa 1993.

Informacja o autorach

- Barszczewska Nina** (Баршчэўская Ніна), doktor habilitowana nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor nadzwyczajny UW).
- Bortnowska Katarzyna**, doktor nauk humanistycznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (adiunkt).
- Getka Joanna**, doktor habilitowana w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej (adiunkt).
- Głuszkowska-Babicka Jadwiga**, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki.
- Goral Agnieszka**, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Humanistyczny, Instytut Filologii Słowiańskiej, Zakład Białorutenistyki (adiunkt).
- Gouchtcheva Olga** (Гушчава Вольга), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego (docent).
- Grzybowski Jerzy**, doktor habilitowany nauk społecznych w zakresie nauk o polityce, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej (adiunkt).
- Kaleta Radosław**, doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (adiunkt).
- Khaustovich Mikalaj** (Хаўстовіч Мікола), profesor nauk humanistycznych, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor zwyczajny).
- Kliabanau Dzmitry** (Клябанаў Дзмітрый), doktor nauk filologicznych w zakresie literaturoznawstwa, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej, Katedra Kultury Słowian Wschodnich (starszy wykładowca).
- Klimau Ihar** (Клімаў Ігар), doktor nauk filologicznych, Miński Państwowy Uniwersytet Kultury i Sztuki (docent).
- Kryńska-Kawka Sylwia**, magister, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Instytut Filologii Słowiańskiej, Zakład Literatury i Kultury Rosyjskiej XX–XXI w. (doktorantka).
- Lappo Maryia** (Марыя Лаппо), magister, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury i Kultury Białoruskiej.
- Liauchuk Volha** (Ляўчук Вольга), Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Językoznawstwa Teoretycznego i Słowiańskiego.

- Nikifarava Volha** (Нікіфарава Вольга), doktor nauk filologicznych, Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury Rosyjskiej i Obcej (docent).
- Saifullayeu Anton**, magister, Uniwersytet Warszawski, Wydział Historyczny (doktorant).
- Sajewicz Michał**, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa słowiańskiego, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Wydział Humanistyczny, Instytut Filologii Słowiańskiej (profesor nadzwyczajny UMCS).
- Saroka-Skiba Halina** (Сарока-Скіба Галіна), magister, Białoruska Państwowa Akademia Muzyki, Katedra Muzyki Białoruskiej (doktorantka), Grodzieński Uniwersytet Państwowy im. J. Kupały, Kolegium Wołkowyskie, Zakład Pedagogiki (wykładowca).
- Savitskaya Iryna** (Савіцкая Ірына), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Współczesnego Języka Białoruskiego (docent).
- Shved Ina** (Швед Іна), doktor habilitowana nauk filologicznych, Brzeski Uniwersytet Państwowy im. A.S. Puszkina, Wydział Filologiczny, Katedra Literaturoznawstwa Białoruskiego (profesor).
- Sinkova Liudmila** (Сінькова Людміла), doktor habilitowana nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Literatury i Kultury Białoruskiej (profesor).
- Snigiriova Natalia** (Снігірова Наталля), doktor nauk filologicznych, Narodowa Akademia Nauk Białorusi, Centrum Badań Białoruskiej Kultury, Języka i Literatury (starszy pracownik naukowy).
- Svistunova Maryna** (Свістунова Марына), doktor nauk filologicznych, Białoruski Uniwersytet Państwowy, Wydział Filologiczny, Katedra Historii Języka Białoruskiego (docent).
- Timoszuk Mikołaj**, doktor habilitowany nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (profesor nadzwyczajny UW).
- Tratsiak Volha** (Трацяк Вольга), magister filologii białoruskiej, Uniwersytet Warszawski, Wydział Lingwistyki Stosowanej, Katedra Białorutenistyki (wykładowca).

Zasady publikowania w roczniku „Acta Albaruthenica” Правілы публікацыі ў часопісе „Acta Albaruthenica”

1. Rocznik naukowy „Acta Albaruthenica” przyjmuje do druku materiały wcześniej nieopublikowane.
2. Wszystkie artykuły mające się ukazać w roczniku „Acta Albaruthenica” są recenzowane przez dwóch niezależnych recenzentów, których lista jest zamieszczana w każdym numerze rocznika oraz na stronie internetowej www.albaruthenica.uw.edu.pl. Recenzja ma charakter tzw. double-blind review process (autorzy i recenzenci nie znają swoich tożsamości).
3. Aby zapobiegać zjawiskom znanym jako „ghostwriting” i „guest authorship”, redakcja zwraca szczególną uwagę na rzetelność publikacji naukowych i wymaga podawania autorów/współautorów, którzy wnieśli istotny wkład w powstanie publikacji, a także podawania informacji o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.
4. W roczniku publikowane są artykuły dotyczące szeroko rozumianej białorutenistyki (literaturoznawstwo, lingwistyka, historia i kultura) oraz recenzje, omówienia i sprawozdania.
5. Rocznik publikuje materiały w języku polskim i białoruskim.
6. Objętość artykułu naukowego powinna wynosić minimum 12 stron A 4 (20 tys. znaków) z przypisami na dole strony (bez bibliografii na końcu artykułu) i zawierać krótkie streszczenie (około 500 znaków) w języku angielskim oraz dodatkowo polskim albo rosyjskim. Tytuł artykułu powinien być podany także w przekładzie na język angielski oraz dodatkowo na język rosyjski (tylko dla artykułów pisanych po białorusku). Objętość pozostałych materiałów – do 5 stron A 4.
1. Навуковы часопіс „Acta Albaruthenica” прымае да друку непублікаваныя раней матэрыялы.
2. Усе дасланыя артыкулы рэцэнзуюцца двума незалежнымі рэцэнзентамі. Спіс рэцэнзентаў змешчаны ў кожным нумары часопіса, а таксама на інтэрнэт-старонцы www.albaruthenica.uw.edu.pl. Рэцэнзія мае характар г. зв. double-blind review процес (рэцэнзенту не паведамляецца прозвішча аўтара артыкула, аўтару – прозвішча рэцэнзента).
3. Каб прадухіліць з’явы, вядомыя як „ghostwriting” і „guest authorship”, Рэдакцыя звяртае асаблівую ўвагу на добрасумленнасць навуковых публікацый і патрабуе падаваць аўтараў/суаўтараў, якія ўнеслі істотны ўклад у падрыхтоўку матэрыялаў. Просім таксама змяшчаць інфармацыю пра крыніцы фінансавання публікацый, пра ўклад навукова-даследчых інстытуцый і інш.
4. Рэдакцыя разглядае артыкулы, рэцэнзіі і справаздачы ў галіне беларусазнаўства (літаратура, мова, гісторыя і культура).
5. У часопісе друкуюцца матэрыялы па-беларуску і па-польску.
6. Аб’ём навуковага артыкула павінен складаць не менш за 12 старонак фармату А 4 (20 тыс. знакаў) са спасылкамі ўнізе старонкі (без бібліяграфіі на канцы артыкула) і мець кароткае рэзюмэ (каля 500 знакаў) па-англійску, а таксама па-польску альбо па-расійску). Назва артыкула падаецца таксама ў перакладзе на англійскую мову, а таксама на расійскую (толькі для беларускамоўных артыкулаў). Аб’ём іншых матэрыялаў – да 5 старонак фармату А 4.

7. Do artykułu/recenzji należy dołączyć oświadczenie, które musi być podpisane własnoręcznym podpisem autora (do pobrania ze strony internetowej www.albaruthenica.uw.edu.pl w zakładce DLA AUTORÓW).
 8. Redakcja przyjmuje materiały do druku do 31 października. Materiały można przesyłać pocztą elektroniczną na adres albaruthenica@uw.edu.pl.
 9. Redakcja zastrzega sobie prawo do dokonywania zmian redaktorskich w nadsyłanych materiałach.
 10. Odpowiedzialność za dokładność informacji zawartych w publikacji spoczywa na autorze.
- 11. Wymogi techniczne:**
- Czcionka: Times New Roman, wielkość czcionki – 12; odstęp między wierszami – 1,5, w przypisach wielkość czcionki – 10, odstęp między wierszami – 1,0.
 - Nazwy plików powinny być napisane łączinką – nazwisko autora i tytuł artykułu (może zawierać tylko pierwsze wyrazy).
 - W tekście dopuszcza się stosowanie wyróżnień, tj. kursywę i pogrubienie. Kursywą podajemy tytuły cytowanych pozycji zwartych i artykułów (w tekście i przypisach), wyrażen obcojęzycznych oraz dla wyrazów i wyrażen stanowiących przykłady. Pogrubienie – rezerwujemy dla tytułów, terminów i partii tekstów wymagających wyróżnienia.
 - W cudzysłów (bez kursywy) ujmujemy (w tekście głównym i przypisach) tytuły czasopism.
 - Cytaty ujmujemy w cudzysłów (bez kursywy), fragmenty opuszczone należy oznaczyć trzema kropkami w nawiasach kwadratowych, w takich nawiasach umieszcza się wszystkie odautorские komentarze.
 - W roczniku stosujemy jednolity system przypisów: numer przypisu umieszczamy w tekście, tekst przypisu podajemy na dole strony.
7. Да артыкула/рэцэнзіі трэба дадаць уласнаручна падпісаную Аўтарам Дэкларацыю (фармуляр – на старонцы www.albaruthenica.uw.edu.pl, закладка „Для аўтараў”).
 8. Рэдакцыя прымае матэрыялы да друку да 31 кастрычніка. Матэрыялы можна даслаць электроннаю поштаю на адрас albaruthenica@uw.edu.pl.
 9. Рэдакцыя пакідае за сабой права на рэдагаванне матэрыялаў.
 10. Адказнасць за дакладнасць звестак, змешчаных у публікацыі, кладзецца на аўтара.
- 11. Тэхнічныя патрабаванні:**
- Шрыфт: Times New Roman, памер шрыфту – 12; інтэрвал паміж радкамі – 1,5, у спасылках памер шрыфту – 10, інтэрвал паміж радкамі – 1,0.
 - Назва файла павінна быць напісана лацінкаю – `prozwiszcza_tytul_artykula` (першыя 2–3 словы).
 - У тэксце дазваляецца выкарыстанне наступных вылучэнняў: курсіву і паўтлустага. Курсівам падаём назвы кніг, артыкулаў, твораў (у тэксце і ў спасылках), замежных слоў. Паўтлустым – тэрміны, а таксама тое, што вымагае вылучэння.
 - У двукоссе (без курсіву) бяром (у асноўным тэксце і ў спасылках) назвы часопісаў.
 - Цытаты бяром у двукоссе (без курсіву), прапушчаныя фрагменты тэксту трэба пазначыць узятымі ў квадратныя дужкі трыма кропкамі [...]; у квадратных дужках змяшчаем усе аўтарскія каментары.
 - У часопісе выкарыстоўваем адзіную сістэму спасылак: нумар спасылкі змяшчаем у тэксце, тэкст спасылкі падаём унізе старонкі.

Układ artykułu:

- imię i nazwisko autora/autorów;
- miasto;
- tytuł artykułu w języku oryginalnym tekstu oraz w języku angielskim oraz rosyjskim (tylko dla artykułów pisanych po białorusku),
- tekst główny;
- streszczenie (w języku angielskim – ok. 500 znaków – oraz w języku polskim albo rosyjskim).

Układ recenzji:

- w tytule recenzji podajemy: inicjał i nazwisko autora/autorów, tytuł pracy, nazwę wydawnictwa, miejsce i rok wydania, ilość stron;
- tekst główny;
- imię i nazwisko autora recenzji;
- miasto.

Wzór przypisów dolnych:

- ¹ Inicjał imienia, nazwisko, Tytuł pracy (kursywą), miejsce wydania i rok, numery stron.
- ² Tytuł pracy (kursywą), red. inicjał imienia, nazwisko, miejsce wydania i rok, numery stron.
- ³ Inicjał imienia, nazwisko, tytuł artykułu (kursywą), „nazwa czasopisma” (pismo proste w cudzysłowie) i rok wydania, tom/ numer, numery stron.

Szczegółowa informacja na temat sporządzenia przypisów znajduje się w pliku *Zasady sporządzania przypisów bibliograficznych* (dostępne na stronie www.albaruthenica.uw.edu.pl w zakładce DLA AUTORÓW).

Афармленне артыкула:

- імя і прозвішча аўтара/аўтараў (таксама паводле пашпарту, лацінкаю);
- горад;
- назва артыкула на мове арыгіналу, а таксама па-англійску і па-расійску (толькі для беларускамоўных артыкулаў);
- асноўны тэкст;
- рэзюмэ (па-англійску – каля 500 знакаў – а таксама па-польску альбо па-расійску).

Афармленне рэцэнзіі:

- у назве рэцэнзіі падаём: ініцыял і прозвішча аўтара/аўтараў, тытул працы, выдавецтва, месца і год выдання, колькасць старонак;
- асноўны тэкст;
- імя і прозвішча аўтара рэцэнзіі;
- горад.

Узор афармлення спасылак:

- ¹ Ініцыял імя, прозвішча, тытул працы (курсывам), месца выдання і год, нумары старонак.
- ² Тытул працы (курсывам), рэд. ініцыял імя, прозвішча, месца выдання і год, нумары старонак.
- ³ Ініцыял імя, прозвішча, тытул працы (курсывам), „назва часопіса” (у двукоссі) і год выдання, том/нумар, нумары старонак.

Калі ласка, звярніце ўвагу на асобную інструкцыю афармлення спасылак (гл. *Правілы афармлення спасылак* на старонцы www.albaruthenica.uw.edu.pl у закладцы „Для аўтараў”).

